

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Випуск 20

«Історіографічним дослідженням» — 40 років!
(1968–2008)

Київ — 2010

УДК 930.1 (477)
ББК 63.2 (4Укр)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 10 від 17 грудня 2009 р.

Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2010. — Вип. 20. — 546 с.

Висвітлюються актуальні питання української історіографії, зокрема з теорії, методології й історії історичної науки, біоісторіографії, проблемної історіографії та ін. Розглядаються наукова спадщина та історичні погляди відомих учених і діячів, у т.ч. В. Антоновича, П. Біцилли, І. Бондаренка, М. Грушевського, Я. Дашкевича, І. Йонинаса, О. Лазаревського, О. Левицького, І. Турцевича, К. Харламповича та ін.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історіографією.

Редакційна колегія: д.і.н., академік НАН України *В. А. Смолій* (голова), д.і.н. *О. А. Удод* (відп. редактор), д.і.н. *Д. С. Вирський*, д.і.н. *І. Н. Войцехівська*, член-кореспондент НАН України, д.і.н. *В. М. Даниленко*, д.і.н. *М. Ф. Дмитрієнко*, д.і.н. *Я. С. Калакура*, член-кореспондент НАН України, д.і.н. *В. Ф. Колесник*, д.і.н. *І. І. Колесник*, д.і.н. *В. В. Кравченко*, д.і.н. *С. В. Кульчицький*, д.і.н. *В. В. Масненко*, д.і.н. *Ю. А. Пінчук*, член-кореспондент НАН України, д.і.н. *О. П. Рєнт*, к.і.н. *О. В. Ясь* (відп. секретар).

Рецензенти: *І. В. Верба*, доктор історичних наук, професор,
Л. А. Дубровіна, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
С. А. Леп'як, доктор історичних наук, професор.

Переклад та редакція анотацій англійською мовою к.і.н. *В. С. Горака*.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

У разі передруку узгодження з редколегією обов'язкове.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку фахових видань України з історичної науки (постанова президії ВАК України від 09.06.1999 р. № 1-05/7).

© Інститут історії України
НАН України

© Автори

Свідоцтво про держреєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ, № 6931 від 04.02.2003

ЗМІСТ

«Історіографічним дослідженням» — 40 років!

«Історіографічні дослідження в Українській РСР» у контексті
культурної та пізнавальної ситуації кінця 1960-х —
початку 1970-х років 6

Світлана Блащук, Наталка Пазюра. «Історіографічні
дослідження в Українській РСР» (1968–1973).
«Історіографічні дослідження в Україні» (поновлені з 1997).
Випуски 1–20. Бібліографічний покажчик публікацій 11

Теорія та методологія

Олена Богдашина. Ставлення істориків українських земель
другої половини XIX — початку XX ст. до релігії та церкви . . . 42

Олексій Ясь. Типологічний метод у дослідницьких практиках
В. Антоновича 61

Біоісторіографія

Сергій Світленко. О. М. Лазаревський в українському
інтелектуальному середовищі 88

Олександр Музичко. Іван Михайлович Бондаренко:
Біоісторіографічний нарис 100

Олександр Удод. Орест Іванович Левицький як організатор
української історичної науки 122

Віталій Тельвак. «Ересіарх українського движенья»
(рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському
правомонархічному середовищі першої третини XX ст.) 131

Татьяна Попова. Бициллиеведение — новый исследовательский
ландшафт в историографии Украины
(К 130-летию со дня рождения П. М. Бицилли) 155

Ігор Гирич, Мирослава Дядюк. Ярослав Дашкевич:
кілька штрихів до портрета історика 170

Пам'ятки історичної думки

Андрій Бовгиря. Рукописні історичні збірники
в Гетьманщині XVIII ст. 180

Джерела з історії української науки

<i>Ольга Гончар.</i> Дискусії щодо українського мовного питання у листуванні інтелектуальної еліти середини 40-х — початку 60-х рр. XIX ст.	198
<i>Лариса Буряк.</i> Джерела з української історичної фемінології у працях істориків другої половини XIX — першої третини XX ст.	238
<i>Ольга Ковалевська.</i> Професійні та приватні зв'язки представників старої наукової еліти в світлі листування І. Турцевича й І. Йонинаса	258

Проблемна історіографія

<i>Тарас Гриневич.</i> Київська Русь в дискусіях польських істориків міжвоєнного часу	278
<i>Василь Кононенко.</i> Історіографія світської інтелектуальної еліти Гетьманщини	298
<i>Денис Тоїчкін.</i> Проблематика походження козацької зброї в українській історіографії	323
<i>Неля Герасименко.</i> Діяльність П. О. Рум'янцева на Лівобережній Україні у висвітленні О. М. Лазаревського	342
<i>Олег Гордуновський, Олександр Гуржій.</i> Південна Україна в процесі розвитку хлібної торгівлі XIX ст.: історіографія	354
<i>Олена Бутакова.</i> Історіографія вивчення сільського господарства і торгівлі Південної Бессарабії у XIX ст.	382
<i>Ліна Медовкіна.</i> «Грекознавчі» студії Костянтина Харламповича: зміст та місце в українській історіографії XX ст.	406
<i>Володимир Горак.</i> Збройні сили Української гетьманської держави 1918 року у висвітленні мемуарних праць	438
<i>Іван Мищак.</i> Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною: сучасна історіографія	455
<i>Світлана Батуріна.</i> Історія України в англомовних дослідженнях 30-40-х рр. XX ст.	475
<i>Вікторія Лисак.</i> Повсякденне життя українських селян у 1950 — 1960-х рр. (історіографія проблеми)	485
<i>Тетяна Орлова.</i> Наукова діяльність жіноцтва України: історіографічні розвідки і далекосяжні висновки	508
Про авторів	531
Анотації — Annotations	534

**«ІСТОРИОГРАФІЧНИМ
ДОСЛІДЖЕННЯМ» –
40 РОКІВ!**

«ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР» У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНОЇ ТА ПІЗНАВАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ КІНЦЯ 1960-х — ПОЧАТКУ 1970-х РОКІВ

1960-ті роки — складна й суперечлива доба в історії української соціогуманітаристики загалом та української історичної науки зокрема.

З одного боку, це — часи т. зв. хрущовської відлиги, відносної лібералізації радянського тоталітарного режиму та її згортання.

З іншого боку, саме на означене десятиліття припало пожвавлення української науки, зокрема помітне розширення її інституціональної мережі, понівеченої й зруйнованої вщент страшним молохом сталінських репресій 1930-х років. Відтак протягом 1960-х — на початку 1970-х років засновувалися спеціалізовані видання, започатковувалися багатообіцяючі наукові проекти, видавалися ґрунтовні монографії та збірники джерел з української історії тощо.

Цей процес не був ізольованим явищем на теренах тогочасної Радянської України. Схожі тенденції, хоч і з різним ступенем інтенсивності, побутували і в інших республіках СРСР.

Варто наголосити, що в 1960-ті роки на науковій авансцені української історіографії поважну роль відіграло повоєнне покоління істориків, яке ввійшло в науку ще за сталінських часів. Ф. Шевченко, І. Гуржій, І. Бутич, О. Компан, О. Апанович, М. Брайчевський, Я. Дзира — далеко неповний перелік тих імен, які спричинилися до активізації тодішнього наукового життя.

Зауважимо, що тільки в 1957 р. був заснований постійний періодичний орган істориків у Радянській Україні — «Український історичний журнал», який спершу виходив як двомісячник.

Утім, розширення проблемно-тематичного й фахового дисциплінарного діапазону історичних студій потребувало відповідної інституціональної мережі, передусім, спеціалізованих історичних видань. Їхній брак особливо гостро відчувався вже на початку 1960-х років.

Ці потреби, звичайно, не міг задовольнити повною мірою «Український історичний журнал», хоч від 1965 р. цей часопис видався вже як щомісячник.

До того ж помітно розширилася й джерельна база українських історичних студій. Диференціювався й типо-видовий склад джерел, які потребували спеціалізованих видань для їхнього опрацювання та введення до наукового обігу.

Заразом ширилися студії з обсягу ряду дисциплін української науки — джерелознавства, медієвістики, спеціальних історичних дисциплін, історіографії тощо.

Хоч би як там було, протягом другої половини 1960-х — на початку 1970-х народилася низка спеціалізованих збірників як-то «Історичні джерела та їх використання» (К., 1964–1972. Вип. 1–7)¹, «Середні віки на Україні» (К., 1971–1973. Вип. 1–2), «Український історико-географічний збірник» (К., 1971–1972. Вип. 1–2). Поновлено випуск «Київської старовини» (1971. Вип. 1), яка мала виходити як щорічник.

Тоді ж розпочалася підготовка серії «Джерела з історії України» в межах якої був опублікований тільки «Літопис Самовидця» (К., 1971), підготовлений Я. Дзирою. Готувалася ціла низка інших науково-дослідних проєктів, монографій, колективних праць, збірок джерел тощо.

Втім, пізнавальна ситуація в тодішній українській історичній науці розгорталася досить складно, а часом і драматично. Протягом 1930–1950-х років дисциплінарне оформлення історіографії в Радянській Україні майже завмерло, як і низки інших дисциплін.

Врешті-решт, з наукового обігу зник сам термін «українська історіографія». Його замінили дефініції «історіографія історії Української РСР» та «історіографія історії України». Упродовж 1960–1980-х років формування дисциплінарного статусу української історіографії реалізовувалося в межах офіційної радянської доктрини.

Українська історіографія штучно вмонтовувалася в загально-російську схему історії історичної думки. Зокрема, канонічними стали тези про класову спрямованість історичної думки, єдність духовного, культурного та соціально-політичного життя Росії й України і т.п.

Водночас у радянській науці 1960-х років відбувалися важливі інституціональні зміни: впроваджувалися історіографічні виклади в університетські та вузівські курси викладання, вводилася відповідна спеціалізація в наукову номенклатуру, створювалися фахові координаційні структури та ін.

З'явилася й дидактична література та низка концептуальних праць з історіографії. Суттєво збагатився діапазон проблем з обсягу дисциплінарних вимірів історіографії, які активно обговорювалися в радянській науковій періодиці. Зокрема, у 1965 р. розпочалося видання історіографічного щорічника під грифом Інституту історії СРСР — «История и историки».

Щодо академічного статусу історіографії, то в тодішній радянській науці шириться кілька точок зору: 1) спеціальна історична дисципліна з більш або менш широким проблемним полем; 2) спеціальна галузь історичної науки; 3) складова частина суспільної думки.

В 1960–1970-ті роки остаточно утверджується поділ на історіографію донаукової (доакадемічної) та наукової (академічної) доби. Впроваджується й типо-видове розрізнення історіографії: загальна (вивчає розвиток історичних знань і науки в цілому), предметна (окремих країн, регіонів, наукових галузей, сфер людської діяльності) та проблемна.

В умовах лібералізації радянського режиму наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років до наукового обігу знову входить термін «українська історіографія» (М. Марченко).

Постає і кілька точок зору щодо дисциплінарного статусу історіографії на українських обширах: спеціальна історична дисципліна, що вивчає вторинний процес — історію історичної науки та підпорядкована конкретно-частковим цілям (Ф. Шевченко); історія історичних знань, історія науки про розвиток людського суспільства та історичної думки (М. Марченко); складова частина суспільної думки певної епохи, що висвітлює розвиток історичних знань та історичної науки у зв'язку з суспільним процесом, боротьбою класів (М. Марченко) та ін.²

Створюються профільні кафедри в Харківському та Дніпропетровському університетах. Складається й коло авторів, які розробляють українську історіографічну проблематику (В. Дяди-

ченко, Л. Коваленко, Н. Комаренко, Ф. Лось, М. Марченко, А. Санцевич, В. Сарбей, Ф. Шевченко та ін.).

Низка дослідників вивчає проблематику, пов'язану з російською історіографією, історіографією історії СРСР (В. Астахов, В. Шевцов, І. Шерман та ін.).

На цій хвилі інституціональних та науково-організаційних перетворень засновується фаховий щорічник — «Історіографічні дослідження в Українській РСР». Його фундатором і першим редактором був Федір Павлович Шевченко (1914–1995), який у 1968–1972 рр. очолював Інститут археології АН УРСР.

Перший та другий випуски (К., 1968–1969, наклад 850 та 600 прим.) вийшли за редакцією — Ф. Шевченка, третій — п'ятий (К., 1970–1972, наклад — 600, 800 та 1600 прим.) — І. Гуржія, шостий (К., 1973, наклад 800 прим.) — П. Калениченка.

На сторінках «Історіографічних досліджень в Українській РСР» широко висвітлювалася наукова спадщина й історичні погляди українських істориків, подавалися критичні та бібліографічні огляди наукової літератури з історіографії України, розглядався історіографічний рівень розробки окремих проблем тощо³.

Звичайно, автори статей та матеріалів, які публікувалися в щорічнику, складали відповідну данину ідеологічним канонам радянського режиму. Втім, з початком ідеологічної кампанії «боротьби супроти буржуазного націоналізму» та чистки в академічних інституціях 1972–1973 рр., а також у низці українських видавництв і журналів, «Історіографічні дослідження в Українській РСР» розділили долю низки фахових видань.

Спершу з п'ятого випуску щорічника вилучили статті Ф. Шевченка про історичні погляди Б. Хмельницького, О. Апанович про П. Симоновського, Я. Дзири про Межигірський козацький літопис. Це робилося настільки поспішно, що в тексті анотації п'ятого випуску залишилася відповідна згадка про анонсовані публікації.

Проте навіть ці вилучення не врятували щорічник. Наклад наступного — шостого випуску був майже цілковито вилучений і знищений. Тоді ж був вилучений другий випуск «Середніх віків на Україні» (К., 1973), а також припинено видання інших спеціалізованих збірників...

«Історіографічні дослідження в Україні» були поновлені 1997 р. як неперіодичний збірник наукових праць. Відтоді вони видаються у вигляді спеціальних випусків присвячених відомим ученим або фахових збірників наукових праць.

Інформація про всі публікації, вміщені в 20 випусках «Історіографічних досліджень», подається в бібліографічному покажчику, який надрукований у цьому випуску.

¹ *Майборода Р. В., Шандра В. С.* Покажчики змісту архівознавчих та археографічних видань // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1992. — Т. 4, вип. 1. — С. 421–426.

² *Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). — К., 1959. — С. 3–10; *Шевченко Ф. П.* Історіографія — важлива історична дисципліна // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1968. — Вип. 1. — С. 5–20.

³ *Комаренко Н. В.* О ежегоднике «Историографические исследования в Украинской ССР» (1968–1973) // История и историки. Историографический ежегодник. 1980. — М., 1984. — С. 16–32.

«ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР» (1968–1973). «ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ» (ПОНОВЛЕНІ З 1997). ВИПУСКИ 1–20. БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ПУБЛІКАЦІЙ

Показчик укладено за хронологічним принципом. Усі випуски переглянуто *de visu*.

Для оптимізації пошуку необхідної інформації показчик розділено на 2 частини: 1) Хронологічний показчик (розпис вихідних даних за випусками); 2) Алфавітний показчик публікацій.

Всього у бібліографії представлено 421 позиція із 20 випусків «Історіографічних досліджень».

Хронологічний показчик

Історіографічні дослідження в Українській РСР / Редколегія: Ф. П. Шевченко (відп. редактор), Я. І. Дзира (секретар редколегії). — К.: Наукова думка, 1968. — Вип. 1. — 275, [1] с. Тираж 850 прим.

Рец.:

Дашкевич Я. Р. // УІЖ. — 1969. — № 5. — С. 133–135.

Ждан М. // Укр. історик. 1969. — № 4. — С. 111–113.

Історіографічні дослідження в Українській РСР / Редколегія: Ф. П. Шевченко (відп. редактор), Я. І. Дзира (секретар редколегії). — К.: Наукова думка, 1969. — Вип. 2. — 231, [1] с. Тираж 600 прим.

Рец.:

Шерман І. Л. // УІЖ. — 1970. — № 6. — С. 141–142.

Історіографічні дослідження в Українській РСР / Редколегія: І. О. Гуржій (відп. редактор), Я. І. Дзира (секретар редколегії). — К.: Наукова думка, 1970. — Вип. 3. — 211, [1] с. Тираж 600 прим.

Рец.:

Астахов В. Л., Шерман І. Л. // УІЖ. — 1971. — № 9. — С. 147–148.

Ждан М. // Укр. історик. — 1971. — № 3/4. — С. 38.

Історіографічні дослідження в Українській РСР / Редколегія: І. О. Гуржій (відп. редактор), Я. І. Дзира (секретар редколегії). — К.: Наукова думка, 1971. — Вип. 4. — 258, [1] с. Тираж 800 прим.

Історіографічні дослідження в Українській РСР / Редколегія: І. О. Гуржій (відп. редактор). — К.: Наукова думка, 1972. — Вип. 5. — 147 с. Тираж 1600 прим.

Історіографічні дослідження в Українській РСР / Редколегія: П. М. Калениченко (відп. редактор), Ю. А. Пінчук (відп. секретар). — К.: Наукова думка, 1973. — Вип. 6. — 160 с. Тираж 800 прим.

Історіографічні дослідження в Україні / Редколегія: Ю. А. Пінчук (відп. редактор), О. В. Ясь (відп. секретар). — К.: НАН України. Ін-т історії України, 1999. — Вип. 7: Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України Ф. П. Шевченка. — 320 с. Тираж 300 прим.

Історіографічні дослідження в Україні / Редколегія: О. П. Реєнт (відп. редактор), Л. В. Гриневич (відп. секретар). — К.: НАН України. Ін-т історії України, 1998. — Вип. 8: На пошану Заслуженого діяча науки і техніки України, Лауреата премії імені М. І. Костомарова, д.і.н. Ю. А. Пінчука у зв'язку з його 60-річчям. — 194 с. Тираж 100 прим.

Історіографічні дослідження в Україні / Редколегія: В. А. Смолій (відп. редактор), О. В. Лисенко (відп. секретар). — К.: НАН України. Ін-т історії України, 1999. — Вип. 9: Пам'яті д.і.н., проф., заслуженого діяча науки і техніки України В. Г. Сарбея. — 356 с. Тираж 150 прим.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Збірки наукових праць на пошану академіка В. А. Смолія (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження): У 2-х ч. / Редколегія: М. Ф. Дмитрієнко, Ю. А. Пінчук (відп. редактори). — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2000. — Ч. 2: Історіографія. — 472 с. Тираж 300 прим.

Історіографічні дослідження в Україні / Редколегія: Ю. А. Пінчук (відп. редактор), О. В. Ясь (відп. секретар). — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. — Вип. 11: На пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р. Г. Симоненка. — 400 с. Тираж 150 прим.

Історіографічні дослідження в Україні / Редколегія: Ю. А. Пінчук (відп. редактор), О. В. Ясь (відп. секретар). — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. — Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. — 529 с. Тираж 200 прим.

Рец.:

Гончар О., Пасеченко Г. // Молода нація: Альманах. — 2003. — № 3. — С. 240–246.

Історіографічні дослідження в Україні: У 2 ч. / Редколегія: В. А. Смолій (голова), Ю. А.Пінчук (відп. ред.). — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. — Вип. 13: Україна — Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983), ч.1. — 498 с. Тираж 250 прим.

Історіографічні дослідження в Україні : У 2 ч. / Редколегія: В. А. Смолій (голова); Ю. А.Пінчук (відп. редактор). — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. — Вип. 13: Україна — Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983), ч. 2. — 330 с. Тираж 250 прим.

Історіографічні дослідження в Україні / Редколегія: Ю. А. Пінчук (відп. редактор), О.В.Ясь (відп. секретар). — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. — Вип. 14. — 538 с. Тираж 200 прим.

Рец.:

Батурина С. // Ейдос. — 2004. — Вип. 1. — С.383-387.

Історіографічні дослідження в Україні / Редколегія: Ю. А. Пінчук (відп. редактор), О.В.Ясь (відп. секретар). — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. — Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. — 620 с. Тираж 200 прим.

Історіографічні дослідження в Україні / Редколегія: Ю. А. Пінчук (відп. редактор), О. В. Ясь (відп. секретар). — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. — Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). — 468 с. Тираж 200 прим.

Історіографічні дослідження в Україні / Редколегія: В. А. Смолій (голова); О. А. Удод (відп. ред.). — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. — Вип. 17. — 342 с. Тираж 300 прим.

Історіографічні дослідження в Україні / Редколегія: В. А. Смолій (голова); О. А. Удод (відп. ред.). — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. — Вип. 18. — 488 с. Тираж 300 прим.

Історіографічні дослідження в Україні / Редколегія: В. А. Смолій (голова); О. А. Удод (відп. ред.). — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. — Вип. 19. — 432 с. Тираж 300 прим.

Історіографічні дослідження в Україні / Редколегія: В. А. Смолій (голова); О. А. Удод (відп. ред.). — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2009. — Вип. 20. — 543 с. Тираж 300 прим.

Алфавітний покажчик публікацій

Аббасов А. Вклад Полтавської губернської архівної комісії в історіографію України. — Вип. 4. — С. 112–124.

Аббасов А. Краєзнавство Полтавщини в період становлення радянської історичної науки (до початку 30-х років). — Вип. 6. — С. 81–89.

Абросимова С. Дмитро Яворницький. — Вип. 15. — С. 263–308.

Ададуров В. Проекти військової диверсії в українських землях Російської імперії у політиці уряду Франції під час війни 1806–1807 рр. — Вип. 18. — С. 333–351.

Адамовський В. Переслідування польського населення України кінця 30-х — початку 40-х рр. ХХ ст. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 329–334.

Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізми творення нової ідентичності. — Вип. 19. — С. 23–41.

Антипова О. Репресії проти поляків в УРСР у 1930-х рр. в сучасній українській історіографії. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 69–77.

Антонюк С. Мій побратим. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 150–152.

Арсенич П. Історико-етнографічне вивчення Гуцульщини в 30–80-х роках ХІХ ст. — Вип. 5. — С. 106–114.

Атаманенко А. Дмитро Бантиш-Каменський. — Вип. 12. — С. 30–51.

Бажан О., Данилюк Ю. Кінець 60-х — початок 70-х рр. в житті та діяльності Ф. П. Шевченка. — Вип. 7. — С. 67–74.

Барабой А. Історіографія інвентарної реформи 1841–1848 рр. — Вип. 2. — С. 138–151.

Батуріна С. Історія України в англomовних дослідженнях 30-40-х рр. ХХ ст. — Вип. 20.

Бездрабко В. Наукова творчість А. О. Введенського: історіографічний вимір. — Вип. 19. — С. 283–314.

Бердута М. Радянська історична література другої половини 50-х–60-х років про боротьбу більшовицької партії за подолання дрібнобуржуазних поглядів на укладення Брестського миру 1918 р. — Вип. 6. — С. 74–81.

Бикова Т. До питання про історіографію політичного руху кримських татар у 1917–1920 рр. — Вип. 8. — С. 99–105.

Бібліографічний покажчик праць Ю. Пінчука (упорядник В. Палієнко). — Вип. 8. — С. 21–33.

Бібліографія опублікованих праць П. М. Калениченка (упорядкував А. Калениченко). — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 190–235.

Блащук С. Незакінчена студія «Історіографія Руської Правди» в контексті творчої спадщини С. Н. Валка. — Вип. 19. — С. 115–131.

Блащук С., Пазюра Н. «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968–1973). «Історіографічні дослідження в Україні» (поновлені з 1997). Випуски 1–20. Бібліографічний покажчик публікацій. — Вип. 20.

Бовгиря А. «История о козаках запорожских» Семена Мишецького в історичній думці другої половини XVIII ст. — Вип. 11. — С. 305–319.

Бовгиря А. «Козацькі літописи» в науковій спадщині Михайла Максимовича. — Вип. 16. — С. 41–47.

Бовгиря А. «Короткий опис Малоросії» (1340–1734) у рукописних списках XVIII ст. — Вип. 14. — С. 340–363.

Бовгиря А. Рукописні історичні збірники в Гетьманщині XVIII ст. — Вип. 20.

Богдашина О. Нові підходи до розуміння суспільних законів та закономірностей в історичній науці другої половини XIX — початку XX ст. в Україні. — Вип. 19. — С. 6–22.

Богдашина О. Ставлення істориків-позитивістів українських земель другої половини XIX — початку XX ст. до релігії та церкви. — Вип. 20.

Богдашина О. Проблема цивілізації в історичній науці в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.). — Вип. 18. — С. 13–20.

Болебрух А. Історія суспільної думки: проблеми визначення та дослідження. — Вип. 10. — С. 393–402.

Бондар В. Вітчизняні селянствознавчі інституції і їх роль у вивченні історії українського селянства пореформеної доби. — Вип. 19. — С. 178–211.

Борисова Л. Мій друг Павлик. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 170–171.

Бортнікова А. Становище післявоєнної Польщі (за матеріалами виступу В. Гомулки в ЦК ВКП(б) у травні 1945 р.). — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 374–385.

Брайчевський М. Історія вивчення черняхівської культури. — Вип. 1. — С. 213–238.

- Бугерко А. На батьківщині Ф. П. Шевченка. — Вип. 7. — С. 12–15.
- Буряк Л. Джерела з української історичної фемінології у працях істориків другої половини XIX — першої третини XX ст. — Вип. 20.
- Буряк Л. Жіночі портрети Данила Мордовця в контексті історіографічного аналізу. — Вип. 14. — С. 210–225.
- Буряк Л. Науково-творча спадщина М. І. Костомарова крізь призму історичної фемінології. — Вип. 19. — С. 348–363.
- Бутакова О. Діяльність Бессарабської губернської вченої архівної комісії у світлі її «Трудов». — Вип. 18. — С. 466–472.
- Бутакова О. Історіографія вивчення сільського господарства і торгівлі Південної Бессарабії у XIX ст. — Вип. 20.
- Бутенко В. Колгоспне будівництво на Україні періоду громадянської війни у радянській історіографії. — Вип. 5. — С. 57–61.
- Варварцев М. Справа, що започаткував П. М. Калениченко. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 146–150.
- Верба І. Олександр Оглоблин як історіограф (1920–1930-ті рр.). — Вип. 10. — С. 104–118.
- Верба І. Рання праця Олександра Оглоблина з історії української церковної історіографії. — Вип. 7. — С. 239–242.
- Верменич Я. Данило Щербаківський. — Вип. 15. — С. 558–572.
- Верменич Я. Регіональна історіографія: зміст і структура поняття. — Вип. 11. — С. 250–258.
- Верменич Я. Становлення інформаційної системи та інфраструктури регіоналістики в Україні кінця XVIII–XIX ст. — Вип. 14. — С. 227–249.
- Виговський М. Функціонування номенклатури освітніх установ УРСР 1920–30-х років (Історіографічний аналіз наукової літератури 90-х років XX — початку XXI ст.). — Вип. 16. — С. 409–421.
- Вирський Д. Дмитро Міллер. — Вип. 15. — С. 308–319.
- Вирський Д. Микола Сумцов. — Вип. 12. — С. 181–201.
- Вирський Д. Рецепція Ст. Оріховського в історіографічній традиції (доакадемічна доба). — Вип. 11. — С. 175–183.
- Від родини П. М. Калениченка. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 11.
- Відзначення ювілею Ю. Пінчука. — Вип. 8. — С. 9–11.

Войналович О. Польська школа в контексті реалізації програм розвитку національної освіти в Україні у 20-х 30-х рр. XX ст. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 409–424.

Войцехівська І. Історіографія вивчення джерелознавчої спадщини В. С. Іконникова. — Вип. 10. — С. 72–91.

Волощенко А. Суспільно-політичний рух на Україні 70-х — початку 80-х років XIX ст. в дожовтневій та радянській історіографії. — Вип. 5. — С. 82–92.

Гамрецький Ю. Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р. — Вип. 1. — С. 56–75.

Гапусенко І. Висвітлення в радянській історіографії боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів у період феодалізму. — Вип. 4. — С. 224–236.

Гапусенко І. Українські радянські історики про Київську Русь. — Вип. 1. — С. 195–212.

Гедін М. Внесок Я. М. Шульгина в дослідження козацько-гетьманської України. — Вип. 17. — С. 121–132.

Гелей С. Василь Кучабський. — Вип. 12. — С. 341–383.

Герасим'юк В. Незабутній урок людяності. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 159–161.

Герасименко Н. Діяльність П.О.Рум'янцева на Лівобережній Україні у висвітленні О.М.Лазаревського. — Вип. 20.

Герасименко Н. Епістолярні джерела у науковій спадщині О. М. Лазаревського. — Вип. 17. — С. 106–120.

Герасименко Н. Життєпис Олександра Лазаревського. — Вип. 14. — С. 184–210.

Герасименко Н. З епістолярної спадщини О. М. Лазаревського: листи Г. Л. Берло. — Вип. 18. — С. 109–125.

Герасименко Н. Історія Києво-Межигірського монастиря у висвітленні М. О. Максимовича. — Вип. 16. — С. 48–59.

Герасименко Н. Митрофан Довнар-Запольський. — Вип. 12. — С. 227–267.

Герасименко Н. Олександр Лазаревський. — Вип. 15. — С. 170–226.

Герасименко Н. Про стан вивчення історії Межигір'я. — Вип. 11. — С. 258–269.

Герасименко Н. Стан вивчення історичного твору С. В. Величка. — Вип. 7. — С. 116–133.

Герасименко Н. Українська історіографія другої половини ХІХ — початку ХХ ст. про общину на Лівобережній Україні (друга половина ХVІІ–ХVІІІ ст.). — Вип. 8. — С. 63–74.

Гирич І. Ярослав Дашкевич — історіограф новітньої України. Спроба есею. — Вип. 18. — С. 280–312.

Гирич І., Дядюк М. Ярослав Дашкевич: кілька штрихів до портрета історика. — Вип. 20.

Глизь І. Олександр Кістяківський. — Вип. 15. — С. 150–169.

Гнатюк (Сурмінська) В. Світло великого серця. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 165–167.

Гомотюк О. Михайло Грушевський — фундатор наукового українознавства. — Вип. 16. — С. 288–311.

Гончар О. Дискусії щодо українського мовного питання у листуванні інтелектуальної еліти середини 40-х — початку 60-х рр. ХІХ ст. — Вип. 20.

Гончар О. Листування М. О. Максимовича та М. І. Костомарова. — Вип. 16. — С. 73–79.

Гончар О. М. І. Костомаров і М. П. Погодін: науковий диспут в епістолярному розрізі. — Вип. 17. — С. 68–77.

Гончар О. Микола Іванишев. — Вип. 15. — С. 72–96.

Гончар О. «Неизменно предан Вам...» (листи С. М. Шубинського до М. І. Костомарова). — Вип. 14. — С. 466–483.

Гончар О. *Рец.*: Петренко С. Археографічна спадщина Миколи Костомарова / Наук. ред. та упор. Ю. А. Пінчук. — К.; Полтава: АСМІ, 2000. — 192 с. — Вип. 11. — С. 387–390.

Гончар О. У пошуках істини (з епістолярної спадщини М. І. Костомарова). — Вип. 11. — С. 202–239.

Горак В. Андрій Яковлів. — Вип. 12. — С. 283–302.

Горак В. До питання про історіографічну цінність праці В. К. Винниченка «Відродження нації». — Вип. 10. — С. 17–35.

Горак В. Збройні сили Української гетьманської держави 1918 року у висвітленні мемуарних праць. — Вип. 20.

Гордієнко Л. Історична література про ліквідацію безробіття в Українській РСР (1921–1930 рр.). — Вип. 6. — С. 66–73.

Гордуновський О., Гуржій О. Південна Україна в процесі розвитку хлібної торгівлі XIX ст.: історіографія. — Вип. 20.

Гранчак І., Данилюк Д. Проблеми історії Закарпаття в науковій спадщині Ф. П. Шевченка. — Вип. 7. — С. 74–86.

Гриневич В. Українсько-єврейські відносини в «Короткій Історії України» Андреаса Каппелера. — Вип. 8. — С. 160–173.

Гриневич Л. Дискусії навколо досвіду національно-військового будівництва в СРСР 20–30-х рр. у радянській історіографії (1989–1991). — Вип. 8. — С. 137–160.

Гриневич Т. Київська Русь в дискусіях польських істориків міжвоєнного часу. — Вип. 20.

Гриневич Т. Україніка на сторінках часопису «Przegląd Historyczny» у міжвоєнний період. — Вип. 19. — С. 158–177.

Гринь О. Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва (80-ті рр. XVIII ст.): історіографія проблеми. — Вип. 14. — С. 53–65.

Гудзенко Л., Шелюх Т. Бібліографія української історіографії (1956–1965 рр.). — Вип. 1. — С. 239–273.

Гудзенко Л., Шелюх Т. Бібліографія української історіографії з проблеми «В. І. Ленін як історик». — Вип. 3. — С. 197–209.

Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 335–343.

Гуржій І., Гутянський І. Теоретична спадщина В. І. Леніна і радянська історіографія культурної революції на Україні. — Вип. 3. — С. 7–29.

Гуржій О. Українське селянство другої половини XVII–XVIII ст.: деякі аспекти світогляду та етикету. — Вип. 11. — С. 52–61.

Гуржій О., Юсов С. Наукова діяльність К. Стецюк в Інституті історії України (до століття з дня народження історика та 70-річчя Інституту). — Вип. 17. — С. 233–248.

Гурницький К. А. Ю. Кримський в радянській історіографії. — Вип. 4. — С. 48–62.

Гусев В. До питання про наукову розробку діяльності Бунду в Україні. — Вип. 10. — С. 157–171.

Гутянський С. Ленінська тематика на сторінках «Українського історичного журналу» (1957–1967 рр.). — Вип. 2. — С. 42–57.

Данилюк Д. Михайло Лучкай. — Вип. 12. — С. 5–30.

Данилюк Д., Віднянський С. Проблеми історії Закарпаття в українській історіографії XIX — початку XX ст. — Вип. 10. — С. 247–259.

Данилюк Ю. Основні етапи реабілітації громадян польської національності, репресованих у 2-й половині 40-х — на початку 50-х років. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 395–398.

Дзира І. Повстання Северина Наливайка в українській історичній прозі XVII–XVIII ст. — Вип. 7. — С. 155–173.

Дзира І. Політико-правовий рівень національної свідомості за матеріалами історико-літературних пам'яток 30–80-х років XVIII ст. — Вип. 11. — С. 61–79.

Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування. — Вип. 7. — С. 47–67.

Дзира Я. Джерельна основа праці О. Рігельмана з історії України. — Вип. 2. — С. 158–179.

Дзира Я. Самійло Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця). — Вип. 4. — С. 198–223.

Дзира Я. Українська історіографія другої половини XVII — початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького. — Вип. 1. — С. 171–194.

Дзюба О. Костянтин Харлампович. — Вип. 15. — С. 395–431.

Дмитрієнко М. Журнал «Східний світ» (1927–1931 рр.) (Історіографічний огляд). — Вип. 2. — С. 189–198.

Дмитрієнко М. Історіографія більшовицької преси України періоду Жовтневої революції. — Вип. 1. — С. 40–55.

Дорохіна Т. Історіографічна проблематика на сторінках часопису «Визвольний шлях» (50–70-і роки XX ст.). — Вип. 16. — С. 422–440.

Дровозюк С. Духовні трансформації в українському селі в умовах суцільної колективізації: історіографія проблеми. — Вип. 14. — С. 127–150.

Дудник В. 26-ти томна «Історія міст і сіл» про відбудову міського господарства України після Другої світової війни. — Вип. 8. — С. 116–123.

Євнух В. Американська і канадська історіографія етнічного відродження в країнах Північної Америки. — Вип. 11. — С. 132–138.

Жванко Л. Біженство Першої світової війни: історіографія проблеми чи проблеми історіографії? — Вип. 18. — С. 380–392.

Журавський Ю. Історична література перших років Радянської влади про В. І. Леніна як вождя Великого Жовтня. — Вип. 3. — С. 84–98.

Журба М. Громадські об'єднання українського села в національній та міжнародній політиці більшовицького режиму у міжвоєнну добу (огляд зарубіжної історіографії). — Вип. 14. — С. 151–169.

Журба М. Історіографічна традиція вивчення національного та міжнародного аспекту діяльності селянських громадських об'єднань України у міжвоєнну добу. — Вип. 10. — С. 192–215.

Заболотна І. Іван Крип'якевич. — Вип. 15. — С. 486–558.

Заболотна І. Історіографія життя та наукової спадщини І. П. Крип'якевича. — Вип. 17. — С. 201–217.

Заброварний Б. Депортація українського населення із Закарпаття в 1944–1947 роках. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 359–374.

Зайцев Ю. Польська антикомуністична опозиція і рух опору в Україні: від порозуміння до координації дій. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 17–33.

Зайцева З. Періодичні фахові та серійні видання НТШ періоду 1892–1914 рр. як інструмент інституціоналізації української національної науки. — Вип. 14. — С. 323–338.

Зайцева З. Спогади як джерело вивчення українського наукового руху кінця XIX — початку XX ст. (історіографія проблеми). — Вип. 11. — С. 90–101.

Зарецька Т. Польське населення УНР в добу Української Центральної ради (1917–1918 рр.). — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 174–188.

Закринична І. Етнографічні студії М. О. Максимовича у творчості М. І. Марченка. — Вип. 16. — С. 151–165.

Зашкільняк Л. Польсько-український спір за Галичину на початку XX ст.: між історичною свідомістю і реаліями. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 144–155.

Зеркаль М. Історіографія реалізації нової економічної політики в Україні. — Вип. 16. — С. 440–451.

Ільюшин І. Джерела дослідження збройного протистояння Української повстанської армії і Армії Крайової в Західній Україні (1939–1945 рр.). — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 343–359.

- Індутна Н. Людина з великої літери. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 156–158.
- Ісаєвич Я. До історії взаємин Київської та Гнєзненської держав: червенські гради. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 76–90.
- Історіографічний доробок І. О. Гуржія. — Вип. 5. — С. 134–146.
- Іщенко Я. Проблеми геральдики та комплексу СІД в історичній спадщині та науково-організаційній діяльності Ф. П. Шевченка. — Вип. 7. — С. 100–106.
- Калакура Я. Висвітлення радянською історіографією діяльності Комуністичної партії України в галузі культурного будівництва у післявоєнний період. — Вип. 5. — С. 20–30.
- Калакура Я. Керівництво КП України діяльністю Рад, профспілок і комсомолу в період будівництва комунізму (1959–1971 рр.). Історіографія проблеми. — Вип. 6. — С. 19–30.
- Калакура Я. Михайло Максимович як фундатор документалізму української історіографії. — Вип. 16. — С. 165–178.
- Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки. — Вип. 10. — С. 402–415.
- Калениченко А. Кароль Шимановський і Україна: нові погляди, матеріали, перспективи. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 461–493.
- Калениченко Н. «Треба робити людям добро». — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 181–188.
- Калениченко П. Польська марксистська історіографія про Українську РСР та українсько-польські відносини періоду соціалізму. — Вип. 5. — С. 61–72.
- Калениченко П. Роль наукових періодичних видань у розвитку історичного краєзнавства на Україні. — Вип. 6. — С. 46–52.
- Калениченко П., Лісевич І. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні у висвітленні польської історіографії. — Вип. 4. — С. 76–95.
- Клименко О. Грошові документи ОУН-УПА 1939–1952 рр.: історіографія проблеми та джерельна база. — Вип. 10. — С. 215–234.
- Клименко О. Демократизація міжнародного співробітництва в діяльності польських неурядових організацій. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 59–69.
- Клоков В. Учений і журналіст. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 116–118.

Ковалевська О. Гетьман Іван Мазепа: проблема «зради» та «анафемування» в українській та російській історіографії. — Вип. 7. — С. 173–189.

Ковалевська О. М. Біляшівський та О. Єфименко: до питання наукової співпраці. — Вип. 14. — С. 405–413.

Ковалевська О. Олександра Єфименко. — Вип. 12. — С. 152–181.

Ковалевська О. Постать Івана Мазепа в художній літературі XVII–XX століть. — Вип. 10. — С. 120–135.

Ковалевська О. Професійні та приватні зв'язки представників старої наукової еліти в світлі листування І. Турцевича й І. Йонинаса. — Вип. 20.

Ковалевська О. Роль М. Біляшівського у справі збереження портретів Михайла та Марії Максимовичів. — Вип. 16. — С. 126–131.

Коваленко Л. Історичні погляди С. А. Подолинського. — Вип. 1. — С. 158–170.

Коваленко Л. Роль революціонерів-дворян і прогресивних дворянських істориків у розробці історії українського народу. — Вип. 4. — С. 173–193.

Коваленко Л. Питання історії зарубіжних слов'ян в українській історіографії першої половини XIX ст. — Вип. 6. — С. 116–127.

Коваленко О., Острячко А. Розгром Ніжинської історичної школи. — Вип. 10. — С. 341–352.

Ковальчук М. Війна УНР зі збройними силами півдня Росії у світлі радянської історіографії. — Вип. 14. — С. 99–127.

Ковальчук О. «Запорозька старовина» як матеріал для вивчення історіографічних та джерелознавчих уявлень епохи. — Вип. 18. — С. 6–12.

Ковальчук О. Вивчення давньої історії України в період романтизму: історіографічні та джерелознавчі питання. — Вип. 17. — С. 6–15.

Ковальчук О. Пантелеймон Куліш. — Вип. 15. — С. 97–125.

Ковальчук О. Принципи історизму в історіографії доби романтизму. — Вип. 11. — С. 350–361.

Ковальчук О. Трансформація історичних поглядів у працях М. Максимовича. — Вип. 16. — С. 179–189.

Колесник В. Волинь — Замость, Люблін, Холм: прикордонні контакти в 2-й половині ХХ ст. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 3–17.

Колесник В. Мій науковий керівник. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 136–141.

Колесник В., Кучерепа М. З історії українсько-польських наукових взаємин (1994–2003). — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 95–104.

Колесник В., Надтока О. Внесок російської демократичної інтелігенції в українське національне відродження кінця ХVІІІ–ХХ ст. (історіографія проблеми). — Вип. 14. — С. 66–83.

Колесник М. Історія південних та західних слов'ян у дослідженнях науково-історичних товариств Лівобережної України (70-ті рр. ХІХ — 30-ті рр. ХХ ст.). — Вип. 11. — С. 300–305.

Колесник М. Становлення науково-історичних товариств на Лівобережній Україні (70-ті рр. ХІХ ст. — 30-ті рр. ХХ ст.). — Вип. 10. — С. 326–339.

Комаренко Н. Вклад Українського інституту марксизму-ленінізму у розвиток історичної науки (1922–1931). — Вип. 5. — С. 47–57.

Комаренко Н. Історико-археографічний інститут ВУАН (лютий–листопад 1934 р.). — Вип. 6. — С. 61–66.

Комаренко Н. Сторінки про В. І. Леніна в журналі «Літопис революції». — Вип. 3. — С. 184–196.

Комаренко Н. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках. — Вип. 4. — С. 33–47.

Кононенко В. Історіографія світської інтелектуальної еліти Гетьманщини. — Вип. 20.

Коржелецька С. Внесок М. Н. Петровського в історичну науку (узагальнений огляд праць). — Вип. 8. — С. 94–98.

Корнійчук А. Роки студентські. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 168–170.

Корогод Б. Здійснення ленінського кооперативного плану на Україні та його висвітлення в літературі 20-х — першої половини 30-х років. — Вип. 3. — С. 64–83.

Короткий В. Взаємини М. Максимовича та В. Антоновича (До питання тягlosti української історіографічної традиції). — Вип. 16. — С. 80–126.

Короткий В. Михайло Максимович. — Вип. 15. — С. 35–71.

Костишева С. Історіографічний аналіз матеріалів серійного видання «Українська журналістика в іменах» з проблеми становлення і розвитку преси новітньої України. — Вип. 14. — С. 170–182.

Костишева С. Становлення і функціонування національного інформаційного простору України (90-ті рр. ХХ ст.) у світлі вітчизняних досліджень. — Вип. 11. — С. 166–175.

Котляр М. Грошовий обіг на території України у вітчизняній історіографії. — Вип. 4. — С. 236–252.

Котляр М. Державна організація давньоруського суспільства (Генезис. Еволюція. Занепад). — Вип. 11. — С. 11–19.

Котляр М. Договірні відносини Русі та Польщі в ХІІІ ст. (з коментаря до Галицько-Волинського літопису). — Вип. 7. — С. 107–116.

Кравець М. А. С. Петрушевич — видавець «Зведеного галицько-руського літопису 1600–1800 рр.». — Вип. 4. — С. 193–198.

Кравченко В. «Короткі відомості про Малу Росію» 1773 р. — перша опублікована пам'ятка вітчизняного українознавства. — Вип. 10. — С. 4–16.

Крамар Ю. Радикалізація українського суспільно-політичного життя на Волині в 2-й половині 1930-х рр. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 319–329.

Крот В. Часопис «Хуторянин» як джерело з економічної історії та історіографії України. — Вип. 16. — С. 382–388.

Крот В., Крот Л. Проблеми економічної діяльності земських установ в історичній спадщині Б. Веселовського. — Вип. 14. — С. 88–99.

Крот Л. Проблеми економічної діяльності земських установ в українській та російській історіографії кінця ХІХ — початку ХХ століття. — Вип. 16. — С. 388–408.

Кузнецова Є., Шелюх Т. Бібліографія української історіографії (1970–1971 рр.). — Вип. 6. — С. 142–158.

Кулаковський В. Історіографія міст Лівобережної України ХVІІІ ст. — Вип. 5. — С. 114–126.

Кульчицький С. Українсько-польська «підручникова» комісія: досвід і підсумки роботи. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 90–95.

Куновська О. Quo vadis «історіє повсякдення»? — Вип. 18. — С. 21–30.

Кущий І. Денис Зубрицький. — Вип. 15. — С. 3–34.

Кущий І. Історіографічна спадщина Олександра Барвінського: концептуалізація історично-цивілізаційних уявлень. — Вип. 17. — С. 177–200.

Кущий І. Українофільська течія галицької історіографії ХІХ ст.: концептуалізація історично-цивілізаційної ідентичності. — Вип. 18. — С. 32–46.

Л. Д. Про науково-популярну конференцію «Пілсудський і Україна», проведену Федерацією польських організацій в Україні. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 104–112.

Лаврішук В. Деякі історіографічні аспекти вивчення німецько-фашистського окупаційного режиму в західних областях України. — Вип. 8. — С. 105–116.

Лебедева В. Лев Окиншевич и Беларусь. — Вип. 7. — С. 253–259.

Лещенко М. Історіографія класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції 1905–1907 рр. — Вип. 1. — С. 76–95.

Лиман І. Сучасний стан і перспективи досліджень з історії православ'я в Україні. — Вип. 17. — С. 250–259.

Лисак В. Повсякденне життя українських селян у 1950–1960-х рр. (історіографія проблеми). — Вип. 20.

Литвин В. ХХ століття в українсько-польських відносинах. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 14–76.

Литвин М. Український та польський істеблiшмент у період «великої війни» і національно-демократичних революцій (1914–1918 рр.). — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 155–174.

Лишко В. Наукові зв'язки України та Польщі в 1990-х рр. ХХ ст. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 77–89.

Логінова І. Іван Олександрович Гуржій як історіограф. — Вип. 8. — С. 89–93.

Луняк Є. Концепція українсько-польського братерства в ідеях кирило-мефодіївців. — Вип. 14. — С. 83–88.

Майоров А. Галицко-Волынская Русь в трудах российских и украинских историков ХІХ–ХХ вв. — Вип. 14. — С. 31–52.

Макар Ю. Людина і вчений. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 126–136.

Макар Ю. Українсько-польські взаємини на Буковині за часів Австро-Угорщини: роздуми історика. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 113–122.

Малашевич А. Журнал «Вестник Европы» (1866–1918) в російській та українській історичній думці кінця XIX–XX ст. — Вип. 14. — С. 291–322.

Марчук В. Церковно-релігійне життя в Західноукраїнській Народній Республіці (1918–1919 рр.). — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 215–220.

Маслак В. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття в історичних концепціях С. Соловйова. — Вип. 11. — С. 19–36.

Маслак В. Образ Національно-визвольної війни українського народу в російській науково-популярній літературі. — Вип. 18. — С. 314–325.

Матяш І. Василь Дубровський. — Вип. 12. — С. 384–405.

Матяш І. Віктор Романовський. — Вип. 12. — С. 508–525.

Медовкіна Л. «Грекознавчі» студії Костянтина Харламповича: зміст та місце в українській історіографії XX ст. — Вип. 20.

Мельников И. Польские периодические издания начала XX столетия о проблемах социально-экономического развития Беларуси в 1861–1914 гг. — Вип. 16. — С. 372–382.

Мельничук О. Михайло Максимович в історіографічній рецепції Дмитра Дорошенка. — Вип. 16. — С. 131–151.

Михайлова О. Український вектор у східній політиці Ю. Пілсудського (кінець 1919 р. — квітень 1920 р.). — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 221–242.

Михненко А. Актуальні проблеми історіографії історії соціально-економічного розвитку Донбасу кінця XIX — початку XX століття. — Вип. 10. — С. 259–273.

Михненко А. Донбас 1921–1941 років в історичній літературі. — Вип. 11. — С. 269–279.

Мицик Ю. «Кройніка» Феодосія Софоновича в історичній літературі. — Вип. 6. — С. 127–141.

Мицик Ю. Невідома редакція «Короткого опису Малоросії». — Вип. 7. — С. 133–154.

Миць М. Часописи «Громада» та «Українська громада» — виразники ідей українського національно-демократичного об'єднання на Волині (20-ті роки XX ст.). — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 399–409.

Мишак І. Воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною: сучасна історіографія. — Вип. 20.

Мишак І. Закарпаття напередодні Другої світової війни у працях сучасних українських істориків. — Вип. 19. — С. 410–421.

Мишак І. Історіографія розвитку архівної справи в Україні (1943 — середина 1960-х рр.). — Вип. 11. — С. 153–166.

Мишак І. Ліквідація греко-католицької церкви в Україні в повоєнні роки: історіографія. — Вип. 17. — С. 270–287.

Мишак І. Сучасна українська та польська історіографії про волинську трагедію 1943–1944 років. — Вип. 18. — С. 456–465.

Міхалевська В. Спогади про Павла Калениченка. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 177–180.

Міщук С. Археографічно-бібліографічна школа В. М. Перетца в Україні (1907–1914). — Вип. 18. — С. 47–58.

Молчанов В. Добробут представників освітянської верстви в Україні за часів М. Максимовича. — Вип. 16. — С. 209–236.

Молчанов В. Історіографія добробуту населення України в ХІХ — на поч. ХХ ст. на сторінках вітчизняних академічних часописів. — Вип. 19. — С. 364–377.

Москвич Л. Вклад О. І. Левицького у вивчення звичаєвого права на Україні. — Вип. 5. — С. 92–106.

Москвич Л. Ленінське ставлення до спадщини минулого (На прикладі видатних істориків АН УРСР). — Вип. 3. — С. 30–52.

Москвич Л. Орест Левицький. — Вип. 12. — С. 201–227.

Москвич Л. Творчий шлях О. І. Левицького. — Вип. 4. — С. 63–76.

Музичко О. Іван Михайлович Бондаренко: Біоісторіографічний нарис. — Вип. 20.

Музичко О. Історіографічні студії професора І. А. Линниченка (1857–1926). — Вип. 18. — С. 137–150.

Музичко О. Теоретико-методологічні проблеми історичної науки в інтелектуальній спадщині професора І. А. Линниченка (1857–1926). — Вип. 19. — С. 74–95

Музичко О. Федір Леонтович. — Вип. 15. — С. 125–149.

Музичко О., Хмарський В. Український історик П. А. Іванов: основні етапи біографії та наукова спадщина. — Вип. 17. — С. 155–176.

Наукові праці Ф. П. Шевченка, 1989–1998: матеріали до бібліографії (уклав Ясь О.). — Вип. 7. — С. 39–46.

Наулко В. Творча спадщина Домініка П'єра Де Ля Фліза як джерело історико-етнографічних і краєзнавчих досліджень — Вип. 10. — С. 37–52.

Нерод В. Початки української історіографії в добу національного відродження. — Вип. 7. — С. 190–203.

Нерод В. Узагальнюючі праці першої половини XIX століття з історії України. — Вип. 8. — С. 33–43.

Ніколаєць Ю. Основні напрямки розвитку вітчизняної історіографії суспільно-політичного життя України середини 1940-х — середини 1960-х рр. у контексті світової історичної науки. — Вип. 17. — С. 304–318.

Новикова Л., Хмарський В. Аполлон Скальковський. — Вип. 12. — С. 52–74.

Новохатня Н. Микола Стороженко — історик та педагог: матеріали до біобібліографії. — Вип. 11. — С. 183–193.

Оглоблин Александр. Захария Корнилович, еп. Переяславский и Бориспольский (1700–1715): Краткая заметка (Публикация И. Верби та В. Ластовського. Коментар В. Ластовського). — Вип. 7. — С. 243–253.

Орлова Т. Наукова діяльність жіноцтва України: історіографічні розвідки і далекосяжні висновки. — Вип. 20.

Осташко Т. Історіографічний огляд гетьманських періодичних видань 1920-х — початку 1930-х років. — Вип. 11. — С. 121–132.

Павленко М. Міжнародна допомога українським біженцям у Польщі (1921–1923 рр.). — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 243–255.

Пазюра Н. До біографії Миколи Стороженка: Київська перша гімназія та соціокультурне оточення (1909–1919). — Вип. 17. — С. 133–154.

Пазюра Н. Микола Стороженко у світлі своїх спогадів. — Вип. 19. — С. 229–239.

Палієнко В. Історико-хронологічний довідник «Пам'ятні дати в історії України» як наукове джерело у вивченні історіографії, історії і культури України. — Вип. 8. — С. 173–185.

Палієнко М. Місце журналу «Киевская старина» в українській історіографії. — Вип. 10. — С. 275–314.

Панишко Г. Умови функціонування та організація виробництва у поміщицькому маєтку С. Ліпінського у 20-30-х рр. ХХ ст. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 434–441.

Панишко Г., Олешко П. Аграрно-господарські відносини у маєтку Сумовських на Волині у 20-х — 30-х рр. ХХ ст. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 441–449.

Панібудьласка В. Дружба народів СРСР періоду комуністичного будівництва в радянській історіографії. — Вип. 5. — С. 36–47.

Парахіна М., Полушкіна Т. Тенденції формування і розвитку українського державотворення (90-ті роки ХХ ст.): історіографія питання. — Вип. 17. — С. 319–330.

Парфіненко А. Розуміння суспільно-політичної ролі української вищої школи в радянській публіцистиці 1920-х — початку 1930-х років. — Вип. 18. — С. 415–426.

Пасемко І. Павло Калениченко: наші зустрічі, розмови, дискусії. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 171–177.

Пасемко І. Українознавчий аспект топонімії Галичини, Буковини, Волині і Закарпаття — свідчення автохтонності українського етносу. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 450–460.

Пасещенко Г. «Журнал Міністерства народної освіти» (1834–1843) як джерело з української історії та історіографії. — Вип. 11. — С. 279–300.

Пасещенко Г. «Журнал Міністерства народної освіти» (1844–1853) як джерело з української історії та історіографії (матеріали до бібліографії). — Вип. 14. — С. 274–290.

Пасещенко Г. Історичні погляди В. Б. Антоновича в інтерпретаціях істориків ХХ ст. — Вип. 10. — С. 91–104.

Петренко О. Археографічний доробок у науковій спадщині Миколи Костомарова: сучасний стан та перспективи вивчення. — Вип. 7. — С. 221–228.

Пилипенко О. Історіографія історії зовнішньоекономічної діяльності України у складі Російської імперії (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.). — Вип. 17. — С. 260–269.

Пилипенко О. Наукова література з історії торгівельно-економічної діяльності греків в Україні у ХVІІ — на початку ХХ ст. — Вип. 18. — С. 326–332.

Пінчук Ю. Аналіз студії М. Костомарова «Гетманство Самойловича» в аспекті впливу на розвиток національного самоусвідомлення. — Вип. 19. — С. 212–228.

Пінчук Ю. Дожовтнева і радянська історіографія про М. І. Костомарова як історика. — Вип. 4. — С. 124–149.

Пінчук Ю. Історіографічне значення мемуарів Надії Білозерської про Миколу Костомарова. — Вип. 10. — С. 52–71.

Пінчук Ю. М. І. Костомаров про українсько-російські зв'язки в період визвольної війни 1648–1654 років і ролі в них Б. Хмельницького. — Вип. 6. — С. 111–116.

Пінчук Ю. Микола Костомаров і його найближче оточення у світлі мемуарів Аліни Костомарової — Вип. 14. — С. 442–465.

Пінчук Ю. Микола Костомаров. — Вип. 12. — С. 74–112.

Пінчук Ю. Полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим з приводу монографії «Богдан Хмельницький». — Вип. 16. — С. 60–72.

Пінчук Ю. *Рец.*: Костишева С. О. Друковані засоби масової комунікації України, 1986–2000: історія становлення, тенденції розвитку. — К., 2001. — 316 с. — Вип. 11. — С. 393–396.

Пінчук Ю. Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова. З додатком рецензії Ф. П. Шевченка. — Вип. 7. — С. 203–220.

Пінчук Ю., Ясь О. Наукова, публіцистична та літературна спадщина Миколи Костомарова: перевидання 1987–1998 років (матеріали до бібліографії). — Вип. 10. — С. 462–469.

Пісцун В. Українська еміграція у Польщі як визначальний чинник радянсько-польських стосунків (20-ті рр. ХХ ст.). — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 255–275.

Пляшко Г. Деякі питання української радянської історіографії польського повстання 1863 р. — Вип. 2. — С. 152–157.

Пода Н. Критика В. І. Леніним ідеалістичних концепцій народницької історіографії (3 проблем економічного розвитку пореформеної Росії) — Вип. 1. — С. 128–142.

Пода Н. Ленінська концепція формування фабрично-заводського пролетаріату в пореформеній Росії (В полеміці з представниками ліберально-народницької історіографії). — Вип. 3. — С. 124–139.

Пономарьов О. Ленінський аналіз економічної природи російської мануфактури і вивчення цієї проблеми в радянській історіографії. — Вип. 3. — С. 169–183.

Попова Т. Алексей Маркевич. — Вип. 12. — С. 113–152.

Попова Т. Бициллиеведение — новый исследовательский ландшафт в историографии Украины (К 130-летию со дня рождения П. М. Бицилли). — Вип. 20.

Попова Т. Историография сегодня: три штриха с резюме к проблеме институционального кризиса. — Вип. 19. — С. 42–72.

Попова Т. Лики историографии: имена и смыслы. — Вип. 10. — С. 415–434.

Потульніцький В. Сергій Шелухин. — Вип. 12. — С. 267–283.

Потульніцький В. Схеми і періодизації історії України в українській історіографії 19–20 ст.: проблеми теорії та методології. — Вип. 10. — С. 434–460.

Потульніцький В. Український консервативний рух в середовищі галицької еліти на початку 20 століття. — Вип. 11. — С. 79–90.

Преловська І. Перший Всеукраїнський православний церковний собор української автокефальної православної церкви 14–30 жовтня 1921 р.: короткий огляд історіографії проблеми. — Вип. 11. — С. 102–120.

Програма круглого столу «Михайло Максимович і українська історична наука». — Вип. 16. — С. 9–11.

Прокопчук В. Вшанування пам'яті Ф. П. Шевченка на його батьківщині в м. Дунаївці. — Вип. 7. — С. 91–99.

Редькіна О. Земства Лівобережної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху (історіографія проблеми). — Вип. 10. — С. 135–157.

Реєнт О. Історична наука: її витoki та формування (XIX — початок XX ст.). — Вип. 16. — С. 12–21.

Реєнт О. Українсько-польські відносини в XIX — на початку XX ст. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 90–98.

Реєнт О. Юрій Пінчук та його наукова діяльність (до 60-річчя від дня народження). — Вип. 8. — С. 11–21.

Рубльов О. Дослідження проблем тоталітарного минулого у сучасній українській історіографії: до постановки проблеми. — Вип. 10. — С. 234–245.

Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 275–319.

Рубльова Н. Українська революція і костьол. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 188–215.

Руда О. Генеза польсько-українських стосунків у працях польських істориків Львова (1890–1914). — Вип. 18. — С. 367–379.

Рябченко О. Реконструкція студентської повсякденності 1920-х років: джерельні пріоритети. — Вип. 19. — С. 378–392.

Савченко І. Дослідження творчої спадщини М. П. Драгоманова за останні роки. — Вип. 2. — С. 199–206.

Савчук В. Питання історичного краєзнавства в науковій спадщині Ф. П. Шевченка. — Вип. 7. — С. 86–90.

Санцевич А. Трудящі післявоєнного села України в радянській історіографії. — Вип. 1. — С. 21–45.

Санцевич А. Українська радянська історична наука в 1966 р. — Вип. 2. — С. 18–41.

Санцевич А. Українська радянська історична наука в 1967–1969 рр. — Вип. 4. — С. 3–32.

Санцевич А. Українська радянська історична наука в 1970 р. — Вип. 5. — С. 3–20.

Санцевич А. Українська радянська історична наука. — Вип. 6. — С. 3–19.

Сарбей В. Газета «Южный рабочий» (1900–1903 рр.) та її вклад в історіографію історії України. — Вип. 2. — С. 100–122.

Сарбей В. До питання про взаємини М. П. Драгоманова з діячами марксистської групи «Визволення праці». — Вип. 5. — С. 72–82.

Сарбей В. Народ як об'єкт і суб'єкт історичного процесу: (Давня тема у сучасному соціологічно-історіографічному баченні). — Вип. 7. — С. 260–285.

Сарбей В. Основоположники марксизму і творчий доробок Йоахіма Левеля з історії Польщі та України. — Вип. 6. — С. 30–46.

Сарбей В. Проблеми історії революційного руху на Україні в матеріалах II з'їзду РСДРП. — Вип. 4. — С. 95–112.

Сарбей В. Розробка в українській радянській історіографії ленінської концепції революційної ситуації кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст. — Вип. 3. — С. 140–154.

Сарбей В. Сторінки історії робітничого класу і селянства України в ленінській «Искре» (1900–1903 рр.). — Вип. 1. — С. 96–127.

Свистович С. Сучасна українська історіографія громадської ініціативи Української РСР 20–30-х років XX століття. — Вип. 17. — С. 288–303.

Світленко С. О.М.Лазаревський в українському інтелектуальному середовищі. — Вип. 20.

Святець Ю. Дискурс чи рефлексія? Аграрні аспекти нової економічної політики у публіцистичних та наукових творах 1920-х років. — Вип. 18. — С. 393–414.

Сергієнко Г. Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства. — Вип. 4. — С. 150–173.

Сергієнко Г. Ленінська концепція історіографії декабристського руху. — Вип. 3. — С. 155–168.

Середяк А. Краєзнавчі дослідження в Україні (історіографічний аспект). — Вип. 14. — С. 249–272.

Сидоренко В. Деякі питання історіографії радянського будівництва в історичній літературі (1921–1941 рр.). — Вип. 6. — С. 52–61.

Сидоренко В. Питання робітничого контролю і націоналізації промисловості в українській радянській історіографії. — Вип. 2. — С. 58–70.

Симоненко Р. До проблеми назви Київського таємного товариства 40-х рр. XIX ст. як відображення його ідеології та мети діяльності. — Вип. 8. — С. 43–63.

Симоненко Р. Іван Лисяк-Рудницький. — Вип. 15. — С. 572–611.

Симоненко Р. Кілька сторінок спогадів. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 118–126.

Симоненко Р. Про Федора Павловича Шевченка. — Вип. 7. — С. 16–38.

Скакун О. М. Ф. Владимирський-Буданов як історик України. — Вип. 6. — С. 89–104.

- Скалій Р. У затишній оселі. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 161–165.
- Скляренко Є. Учений, журналіст, людина. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 143–146.
- Смолій В. Про науково-дослідний проект «Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст.». — Вип. 12. — С. 3–4.
- Смолій В. Слово про П. М. Калениченка. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 3–9.
- Соколова Н. Медальні праці з російської та української історії студентів університету Св. Володимира (1834–1917 рр.). — Вип. 18. — С. 352–366.
- Солонська Н. Бібліотека Ярослава Мудрого в працях вітчизняних науковців (1918 р. — початок XXI століття). — Вип. 14. — С. 4–31.
- Солонська Н. Бібліотеки Київської Русі та давньоруська писемність у науковому доробку Михайла Максимовича. — Вип. 16. — С. 22–40.
- Сороковська С. Критика і бібліографія на сторінках «Українського історичного журналу». — Вип. 2. — С. 180–188.
- Сосоновчик С. Ленінська оцінка революційного народництва та дослідження його в сучасній радянській історіографії (На матеріалах України). — Вип. 3. — С. 99–123.
- Сохань С. Микола Петров. — Вип. 15. — С. 226–263.
- Срібняк І. Полонені вояки-українці царської армії у таборах Німеччини та Австро-Угорщини (1914–1920): Історіографія і джерела. — Вип. 10. — С. 171–192.
- Стариков Г. Постать Д. І. Багалія в українській історіографії. — Вип. 19. — С. 259–282.
- Старков В. До історіографії історії культури Запорозького козацтва. — Вип. 11. — С. 36–40.
- Старовойтенко І. Євген Чикаленко та його спадщина в українській історіографії. — Вип. 18. — С. 151–163.
- Стеблій Ф. Українці і поляки Галичини в 30-40-х рр. XIX ст.: пошуки політичного партнерства. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 98–113.
- Степанович Є. Крим в житті М. І. Костомарова. — Вип. 11. — С. 239–250.
- Степанович Є. Поступ у костомаровознавстві. — Вип. 8. — С. 185–190.

Стоєцький С. Незалежна Україна в історії польської політичної думки ХХ століття: ідейно-політичні передумови становлення двосторонніх відносин в сучасну добу. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 33–50.

Струкевич О. Проблема старшинської еліти та її політичної культури в українській історіографії. — Вип. 11. — С. 41–51.

Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років. — Вип. 18. — С. 181–203.

Тельвак В. «Ересіарх українського движениа» (рецепція творчої спадщини М.Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.). — Вип. 20.

Тельвак В. Михайло Грушевський. — Вип. 15. — С. 319–395.

Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. — Вип. 17. — С. 16–38.

Тельвак В. Творча спадщина Миколи Костомарова в історіографічній рецепції Михайла Грушевського. — Вип. 14. — С. 484–496.

Тельвак В. Чеська грушевськіана першої третини ХХ століття. — Вип. 19. — С. 240–258.

Тимченко Ж. Ленінське вчення про союз робітничого класу і біднішого селянства в 1917 р. в українській радянській історіографії. — Вип. 3. — С. 53–63.

Тимченко Ж. Радянська історіографія про Ради селянських депутатів у 1917 р. — Вип. 2. — С. 87–99.

Тичина В. Деякі проблеми у вивченні історії визвольної боротьби проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. — Вип. 2. — С. 71–86.

Ткаченко В. Комунітарний ідеал в історичних та суспільно-політичних поглядах князя Д. О. Хілкова. — Вип. 16. — С. 251–286.

Тоїчкін Д. Проблематика походження козацької зброї в українській історіографії. — Вип. 20.

Токарев В. Возвращение на пьедестал: исторический комментарий к фильму «Богдан Хмельницкий» (1941). — Вип. 18. — С. 427–455.

Тронько П. Я пам'ятаю..., друже мій. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 114–116.

Тюрменко І. Іван Огієнко (митрополит Іларіон). — Вип. 12. — С. 458–507.

Удод О. Дидактика історії як предмет наукових зацікавлень М. І. Костомарова. — Вип. 18. — С. 100–108.

Удод О. Орест Іванович Левицький як організатор української історичної науки. — Вип. 20.

Ульяновський В. Василь Біднов. — Вип. 12. — С. 303–340.

Чалая Т. Крепостной «паньч» (Н. И. Костомаров). — Вип. 11. — С. 194–202.

Чебан М. Історіографічні дослідження Миколи Андрусяка. — Вип. 19. — С. 96–114.

Чекаленко Л. Практика і теорія національного порозуміння. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 385–395.

Чекаленко Л. Про мого вчителя (слово про Павла Михайловича Калениченка). — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 152–156.

Чекаленко Л. Україна — Польща: нові тенденції взаємин. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 51–59.

Чернихівський Г. Історія боротьби українського народу за соціальне і національне визволення та за возз'єднання з Росією у висвітленні М. П. Драгоманова. — Вип. 6. — С. 105–110.

Черніков І. Піввіку наукової праці в Інституті історії України (слово про Рема Георгійовича Симоненка). — Вип. 11. — С. 3–10.

Чигирик І. Правове становище студентів університету Св. Володимира часів ректорства М. Максимовича (1834–1835). — Вип. 16. — С. 236–249.

Чорновол І. З історії історичної науки в США: історіографія Латинської Америки і «теза Болтона». — Вип. 19. — С. 132–156.

Чорновол І. Тягар прагматизму, або Олександр Барвінський у світлі сучасності. — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 122–143.

Шабала Я. Розвиток сільськогосподарської кооперації на Волині у складі Польщі (1921–1939 рр.). Кооперативний союз «Гурт». — Вип. 13. — Ч. 1. — С. 425–434.

Шандра В. Про поширення творів М. П. Драгоманова в Україні (Огляд архівних фондів ЦДІА України у м. Києві). — Вип. 7. — С. 229–238.

Швидак О. Безвідмовна людина. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 142–143.

Шевченко С. І. Я. Франко про класову боротьбу селян Галичини в період розкладу феодалізму. — Вип. 2. — С. 123–137.

Шевченко С. І. Я. Франко про роль народних мас в історії політичного розвитку досоціалістичних формацій. — Вип. 1. — С. 143–157.

Шевченко Ф. Історіографія — важлива історична дисципліна. — Вип. 1. — С. 5–20.

Шевченко Ф. Шляхом великого Жовтня. — Вип. 2. — С. 3–17.

Шелюх Т. Бібліографія української історіографії (1966–1968 рр.). — Вип. 2. — С. 207–229.

Шелюх Т. Бібліографія української історіографії (1969 р.). — Вип. 4. — С. 253–258.

Шерман І. «Український історичний журнал» у 1968–1970 рр. — Вип. 5. — С. 126–133.

Шипко Л. Внесок Михайла Бережкова в розвиток історіографічної науки України та Росії. — Вип. 18. — С. 126–136.

Шморгун П. Поширення праць Ф. Енгельса на Україні в радянській історіографії. — Вип. 5. — С. 30–36.

Шолох Я. До проблеми концептуальних засад північноамериканської історіографії ОУН і УПА. — Вип. 11. — С. 138–153.

Шолох Я. Зарубіжна історіографія ОУН і УПА (матеріали до бібліографії). — Вип. 14. — С. 498–518.

Юркова О. Український історичний інститут: проект М. С. Грушевського 1928 року. — Вип. 10. — С. 314–326.

Юрчук О. Українсько-польські взаємини міжвоєнного періоду в оцінці Яна Станіслава Лося. — Вип. 18. — С. 204–213.

Юсов С. Кубанські етапи у житті В. О. Голобуцького. — Вип. 18. — С. 253–279.

Юсов С. Початковий період наукової творчості Володимира Голобуцького. — Вип. 17. — С. 218–232.

Юсов С., Юсова Н. «Найменше зло» чи все ж «безумовне благо»? (До проблеми щодо змінення в 1930-х рр. оцінки приєднання України до Росії). — Вип. 19. — С. 393–409.

Юсова Н. Від розробки концепції «давньоруської народності» до легітимації терміна «возз'єднання» України з Росією: друга пол. 40-х — поч. 50-х рр. ХХ ст. — Вип. 14. — С. 413–442.

Юсова Н. Внедрение концепции древнерусской народности в научный обиход: вклад Л. В. Черепнина. — Вип. 17. — С. 39–66.

Юсова Н. З історії ідейних змагань за киево-руську спадщину (Проблема «спільноруськості» в дискусії з українського націогенезу початку 30-х рр. ХХ ст.). — Вип. 16. — С. 312–370.

Юсова Н. Олексій Шахматов як фундатор концепції давньоруської народності. — Вип. 18. — С. 164–180.

Юсова Н. Формування теорії про давньоруську народність в історичній думці СРСР під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). — Вип. 11. — С. 361–386.

Яблунівська Т. Історична література про вплив масонства на суспільно-політичне життя України ХVІІІ–ХІХ ст. — Вип. 8. — С. 74–88.

Яремчук В. Образи історії української історіографії в історичній науці України середини 1950-их — початку 1970-их років. — Вип. 18. — С. 59–98.

Ясь О. Архітектоніка та техніка викладу в студії В'ячеслава Липинського «Листи до братів-хліборобів». — Вип. 11. — С. 319–350.

Ясь О. Борис Крупницький. — Вип. 12. — С. 405–458.

Ясь О. В'ячеслав Липинський. — Вип. 15. — С. 432–486.

Ясь О. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина. — Вип. 7. — С. 286–313.

Ясь О. Історичні погляди Олександра Оглобина: радянська доба (1919–1941). — Вип. 18. — С. 214–252.

Ясь О. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870–1880-х років. — Вип. 17. — С. 78–105.

Ясь О. Михайло Максимович і його наукова творчість у світлі нарративних експериментів романтичної історіографії. — Вип. 16. — С. 190–209.

Ясь О. Монографічні студії в українській історіографії другої половини ХІХ ст. — Вип. 14. — С. 365–404.

Ясь О. Оцінка наукової спадщини Миколи Костомарова в українській зарубіжній історіографії (1945–1991). — Вип. 8. — С. 123–137.

Ясь О. *Рец.*: Верба І.В. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні (До 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. П. С. Сохань. — К.: НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1999. — 384 с. — Вип. 11. — С. 390–393.

Ясь О. Типологічний метод у дослідницьких практиках В. Антоновича. — Вип. 20.

Ясь О. У пошуках контексту. О. Оглоблин як інтерпретатор доби Хмельниччини. — Вип. 19. — С. 315–346.

Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці. — Вип. 10. — С. 352–391.

**ТЕОРІЯ
ТА МЕТОДОЛОГІЯ**

СТАВЛЕННЯ ІСТОРИКІВ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ. ДО РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ

Проблема релігієзнавства українських земель другої половини ХІХ — початку ХХ ст. дістала певне висвітлення у науковій літературі¹. Особливу увагу дослідників привернули релігійні погляди та розвідки з історії релігії і церкви В. Б. Антоновича², М. С. Грушевського³, М. П. Драгоманова⁴, І. В. Луцицького⁵. Водночас на сьогодні відсутні роботи, в яких би комплексно аналізувалися ставлення істориків-позитивістів українських земель другої половини ХІХ — початку ХХ ст. до релігії та церкви, відмінність їх поглядів та оцінок від послідовників інших парадигм. Дослідження ставлення науковців до релігії та церкви як специфічної риси інтелектуальної поведінки та позитивістського нарративу історіописання в Україні і становить завдання нашої статті.

Поширення ідей позитивізму у країнах з невирішеним національним питанням та засиллям релігії було подібним: «Рух до позитивізму був за своєю суттю рухом антиклерикальним... намагалися визволити саме від підлеглості старим духовним авторитетам, від їх святенництва, від їх вузького політичного консерватизму, від тої самої ідеології, на якій вони занервували свою владу»⁶.

Сцієнтичний, суто прагматичний, характер проголошеної О. Контом світської релігії фактично входив у протиріччя з традиційними постулатами католицької чи православної віри.

Проголошена О. Контом світська релігія⁷ викликала неоднозначне ставлення у наукових колах Росії та Австро-Угорщини, до складу яких входили українські землі у досліджуваний час. Так, наприклад, лідер російської державницької школи С. М. Соловйов ставився скептично, навіть негативно, до створення фундатором позитивізму нової релігії⁸. Професор Київської

духовної академії, а потім Київського університету С. С. Гогоцький різко розкритикував позитивізм, назвавши О.Конта «безумцем» за спробу створити світську релігію⁹. С. С. Гогоцький охарактеризував релігійні погляди фундатора позитивізму, як «нісенітницю та нечесність безглузвих вигадок Конта»¹⁰.

Релігія залишалася у суспільній думці необхідним елементом людського життя. Певні елементи релігійних вірувань зберігалися навіть у світогляді тих істориків-позитивістів, які відкрито критикували релігію та церкву. Цьому сприяли релігійне-патріархальне сімейне виховання¹¹, великий свідомий та підсвідомий, емоційно-забарвлений вплив християнської моралі. Тому критика релігії та церкви, як правило, не приводила до войовничого відкритого прояву атеїзму науковців-позитивістів та більшості радикально настроєних студентів¹². Проте відомі протилежні приклади. Так, студент Київського університету, у майбутньому відомий юрист Б.О.Кістяковський після зізнання на сповіді в університетській церкві у своїх атеїстичних поглядах попав до карцеру¹³.

Викладачі Київської та інших духовних академій, кафедр богослов'я та історії церкви класичних університетів (В. О. Біднов, С. С. Гогоцький, М. І. Петров та інші) не були і не могли бути позитивістами. Вони, як служителі церкви та ідеалісти, часто виступали з критикою об'єктивно направлених проти богослов'я ідей позитивізму. О. Конт, як відомо, виступав за створення нової світської релігії. Погляди Г. Спенсера та Г. Т. Бокля у той час сприймалися саме як атеїстичні. Принаймні засновники та найбільш відомі прихильники позитивістської доктрини до суто історичних проблем підходили не з біблійської точки зору. Ці погляди жорстко критикувалися філософами та істориками, що працювали у духовних академіях Російської імперії та на кафедрах історії церкви та богослов'я класичних університетів.

На західноукраїнських землях позиції церкви (головним чином католицької) були значно сильнішими, ніж у підросійській Україні. Глибоко віруючий католик Т. Жулінський виступив проти поширення серед науковців та молоді Галичини соціологічних ідей, що містяться у ввезених зі Франції, Англії, Німеччини брошурах¹⁴. Соціологічні ідеї, на його думку, є

антирелігійними¹⁵. З цих же позицій науковець різко критикував «Przegląd Tygodniowy» та інші польські позитивістські часописи за пропаганду соціологічних ідей¹⁶.

Католицька догматика була обов'язковим елементом студій польських авторів. Перший варіант монографії А. Шелаговського «Studia z dziejów rozwoju mitów i podań ludowych» мав назву «Dzieje religii. Studja religjoznawczo-socjologiczne», тобто носив більш соціологічно виражений характер. Характерно, що сам автор викреслив ряд абзаців машинопису, в яких викладалися основи еволюційної теорії Ч. Дарвіна (без посилань на останнього)¹⁷. Текст містить значну кількість реверансів на адресу католицизму. А. Шелаговський позитивно оцінював праці Е. Тейлора і в зв'язку з тим, що «англійський антрополог Тейлор спирається на віру в Бога та позагробне життя»¹⁸.

Між тим для більшості польських науковців Львова був характерний принципово інший підхід. Його С. Закжевський сформулював під час оцінки поглядів Т. Войцеховського: «Як історик та професор завжди підносив високо значення католицизму, натомість не терпів клерикалізму і завжди строго оцінював залежність польської держави у середніх віках від церковних чинників»¹⁹.

Відомо, що ряд мислителів епохи середньовіччя та особливо Просвітництва різко критикували релігійний фанатизм та церковну політику, які вважалися спотворенням справжніх основ християнства. Між тим довгий час саме існування християнської церкви та релігійної віри вважалося головним атрибутом суспільного життя та об'єктом вивчення істориків.

Глибока релігійність була більш характерною для українських істориків Росії з романтичним типом світосприйняття (М. І. Костомаров, П. О. Куліш), яких ми вже умовно назвали «перехідними фігурами» від гегельянства до позитивізму. Так, М. І. Костомаров виступав за реформування освіти «у православно-християнському дусі»²⁰.

Водночас у цілому світогляді переважної більшості науковців України того періоду було притаманно стримане ставлення до церкви та, інколи, і до релігії. Частина істориків-позитивістів українських земель були, подібно французьким і американським

(Т. Джефферсон, Б. Франклін) просвітителям та І. Канту, дієстами. О. Т. Назарук фактично повторював Вольтера в оцінці потреби суспільства у релігії: «наряд мусить держатися релігії»²¹. Історики-позитивісти, як і французькі просвітителі, визнавали необхідність релігії і церкви, як, насамперед, моральної основи суспільства. Такі погляди сприяли поширенню вільнодумства у суспільстві.

Для істориків-позитивістів була характерна поміркована релігійність, а іноді погано схований просвітницький скепсис до церкви. Невипадково, що питання релігійності В. Б. Антоновича дістало, наприклад, різні, інколи протилежні, оцінки як серед його сучасників, так і у новітній літературі²².

Водночас потрібно чітко відділяти ставлення істориків-позитивістів до релігії і церкви. Визнання релігії, інколи релігійна віра, поєднувалося в істориків-позитивістів з глибоким переконанням у великі пізнавальні можливості науки. Зокрема для позитивістського світогляду характерно поєднання ідеї божественного початку людства з теорією Ч. Дарвіна про природний відбір.

Львівський ідеолог польського позитивізму Ю. Супінський, не заперечуючи ролі релігії у суспільстві, виступав за світський характер освіти та провідну роль науки у суспільстві²³. Позитивісти визнавали науку найбільшою, але не єдиною, культурною цінністю людства, водночас заперечуючи в якості головної цінності релігію. Фактично один тип віри змінився іншим: «Віру у надприродні сили змінила віра у всемогутність людського розуму, у безмежні можливості науки як вищої форми реалізації цього розуму, віра в універсальність та безповоротність цієї істини»²⁴.

Науковці з суто просвітницьких та ліберальних позицій виступали за дотримання свободи віросповідання. А. М. Стоянов підкреслював: «свобода совісті була необхідною ступеню для розвитку європейського прогресу»²⁵.

Історики-позитивісти досліджуваного періоду підходили до цього з принципово нових позицій. Характерним для історика-позитивіста є оцінка І. В. Лучицьким Реформації, як теологічного явища, захисника старого середньовічного ладу, що виникло у боротьбі з вільнодумством²⁶. Тому київський науковець оцінює

кальвінізм, як типовий прояв середньовічного світогляду та непрогресивне явище²⁷. Переважна більшість істориків-позитивістів пов'язувала успіхи суспільного прогресу та цивілізаційного розвитку з обмеженням ролі релігії та особливо церкви у суспільному житті. При цьому науковці (за поодинокими випадками) не виступали проти релігії та церкви, як суспільного явища.

«Правовірні» позитивісти, на наше переконання, більш стримано та практично ставилися до релігії, а, особливо, до церкви. В. Б. Антонович про Берестейську церковну унію 1596 р. писав: «Для народу вона була ненависна не своїми догмами, бо народ не спиняється над міркуваннями про богословські питання, не обрядами; український народ завжди відносився до них індиферентно. Вона була ненависна тим, що переміняла громадський устрій церкви на автократичний. Народ ненавидів... унію за її ієрархічний абсолютизм, за те, що її примусово запроваджував у краї ворожий польсько-шляхетський елемент»²⁸.

Більш високі оцінки християнства були характерні не для «правовірних» позитивістів. «Перехідна фігура» від гегельянства до позитивізму Д. І. Каченовський високо оцінював роль християнської церкви у ранньому середньовіччі: «для християнських народів церква зробилася надовго єдиним елементом суспільного прогресу, вищою опорою урядів та душею перетворень»²⁹. Інша «перехідна фігура» раннього позитивізму М. Н. Петров високо оцінював християнське вчення для суспільного прогресу та цивілізації: Євангеліє «не лише не вороже прогресу..., але, навпаки, містить у собі всі задатки та умови прогресу»³⁰ і далі: «почесне місце належить християнству у шерензі елементів, з яких склалася цивілізація всієї Європи»³¹. Професор Харківського університету високо оцінював етичну складову релігії, бо у ній «містяться його корінні поняття про добро, правду, справедливість та закон — про всі ті вічні духовні блага, без яких не мислимо ні розвиток, ні щастя, ні саме життя. Вся зовнішня діяльність — суспільство, політика, мистецтво і наука, завжди і в усі часи були і будуть лише віддзеркаленням властивостей і духа цих верховних принципів»³². На переконання М. Н. Петрова християнство надало «широкий розвиток

громадянськості» європейським народам на відміну від східних народів, де панували інші релігії³³. Харківський професор визначав такі наслідки поширення християнства: 1) «усвідомлення спільності та єдності всього роду людського»; 2) «визнання моральної гідності у всіх членів відомого суспільства без різниці походження, статі та віку»; 3) поступове визволення промислової праці; 4) «відокремлення церкви від держави...після довгої боротьби»; 5) «в науці та мистецтві перевага людського духу над природою»³⁴.

Прихильник більше неокантіанських, ніж позитивістських ідей Є. М. Щепкін високо оцінював християнство саме з моральної точки зору: «Християнство — проповідь збереження покращеної людської природи»³⁵. Характерно, що у визначенні чернецтва Є. М. Щепкін підкреслює етичний елемент: «Для історика громадських спілок чернецтво — просто досвід релігійно-етичного комунізму за власною волею, що запроваджується у середовищі індивідуалістично організованого суспільства»³⁶.

Історики-позитивісти оцінювали роль церкви у цілому позитивно для деяких історичних періодів чи сфер людського життя. Так, П. М. Ардашев підкреслював визначальну роль церкви у зростанні культури: «церква була єдиним носієм цивілізації серед варварського суспільства початку середніх віків; і ще довго після того вона продовжувала залишатися єдиною культурною силою»³⁷.

М. С. Грушевський, суто з просвітницьких позицій, писав про наслідки прийняття християнського віровчення: «обмеженне свободи в шлюбних відносинах і взагалі в сексуальних»; «улекшенне становища челяди» та ліквідація цього інституту; «усуненне ostrійших форм лихви»; «боротьба з пережитками поганства»³⁸. Окрім того, «проповідь гуманності і любови мусила впливати також і на родинні відносини»³⁹. Учений оцінював християнство як найважливіший чинник культурної еволюції в середньовіччя⁴⁰.

Подібно більшості істориків-позитивістів М. С. Грушевський був прихильником поліфакторної моделі історичного процесу. Під час детальної розповіді про прийняття Берестейської унії 1596 року М.С.Грушевський писав про релігійний фактор так:

«церковні відносини на переломі XVI і XVII вв. (а моментами і скорше) стають тим фокусом, в якому збираються політичні, національні, а навіть і суспільні змагання українсько-руської народности, і церковними гаслами покриваються потім змагання і течії в основі річи [так у тексті — *Б. О.*] зовсім далекі від чисто церковних інтересів»⁴¹. Він вважав релігійний фактор значимим не лише в українській історії XVI–XVII століть, а й для інших (насамперед більш ранніх) періодів. Так, вчений підкреслював «величезне значення релігійної думки — цієї психологічної надбудови життя, для вироблення «перед законного права», або «племінного обичаю — попередника пізнішого права клясової держави»⁴². М. С. Грушевський відмічав поєднання національних та релігійних питань в історії українського народу: «Український національний рух XVI–XVII в. проходив під знаком релігійним, властиво — церковним»⁴³; «Церква стала майже єдиним гаслом національним»⁴⁴. Учений в іншому місці уточнював: «під окликами інтересів релігії ведеться боротьба задля інтересів національних, політичних, з мотивів класових і економічних»⁴⁵. Водночас він підкреслював таку особливість релігійного життя в Україні: «Народне українське життя не прийняло ортодоксії і зісталось на завсіди при певній духовій і релігійній свободі — ширшій погляді на віру і мораль»⁴⁶.

Подальшим кроком істориків-позитивістів стало визнання внутрішніх потреб людини у релігійній вірі. Випускник Київського університету Є. В. Тарле підкреслював психологічну та етичну основу релігійної віри: «потреба віри є однією з могутніх сил людської душі»⁴⁷. Свою думку науковець конкретизував наступним чином: «соціально-політичні реформатори надавали релігійний колорит своїм вченням тим у більшій мірі, чим важче та віддаленіше здавалось їм чи могло здаватися прозелітам здійснення цих вчень. Тут не було дрібного лукавства, пропагандистської хитрощі, одного лише бажання підкреслити у чужих очах особливою санкцією свої теоретичні побудови; ...але вперта відданість своєму суспільному ідеалу, потреба релігійно в нього повірити та інших переконати в його істинності, складність обґрунтувати досить грандіозну, а іноді прямо фантастичну схему на логічно доведеній філософській чи

науковій теорії всі ці мотиви та умови могутньо сприяли залученню політики у Мацціні..., у сен-сімоністів..., у Пьета Леру..., у польських месіаністів»⁴⁸. М. П. Василенко також виділяв саме етичну функцію релігії, яка «пов'язує людей між собою..., створює спільний моральний кодекс..., надає задоволення розумовим запитам окремих віруючих поколінь»⁴⁹.

Більш категоричним був М. П. Драгоманов, що у ранніх працях закликав «раз на все розпрощатися з вірою»⁵⁰. Він підкреслював роль раціоналістичного світогляду для кращого майбутнього: «Без систематичного раціоналізму немає вільнодумства в сім'ї, в громаді, в державі»⁵¹. Пізній М. П. Драгоманов був більш поміркованим в оцінці релігійної віри: «Наука про поступ серед людей на землі власне не протівна і вірі в царство небесне. Про те, що буде з душею людською після смерті тіла, ніхто докладно не знає та може і не знатиме. То найкраще полишити кожному думати про це і вірити, як йому подобається. Все діло тільки в тому, щоб думка про той світ, про царство небесне не перешкождала людям порядкувати життя на цім світі, на землі»⁵².

М. С. Грушевський взагалі високо оцінював роль не лише релігійного знання, а й етики та обрядовості: «З розвитком же духового життя людини...дістає дуже важливий і самостійний вплив фактор психологічний, все в ширших і різномірніших своїх уявах, як релігійна уява, обичай й мораль, мистецтво»⁵³.

М. С. Грушевський характеризував протистояння між українським та польським народом у релігійній справі з етичних позицій: «Культ, релігія — се ж для всякого чоловіка річ найбільш делікатна, найбільш вражлива на всяку зневагу, погорду, насильства»⁵⁴. Історик підкреслював важливу роль православної церкви у збереженні української нації: «Духовенство як сторож інтересів руської віри й проповідник їх в народних масах, являлося разом сторожем українського національного життя, національних традицій, національної свідомості, патріотизму»⁵⁵. Тому науковець був переконаний у необхідності поєднання моралі з релігією: «Матеріаліст не може бути добрим народовцем... Народовець може бути тільки в ідеалістичній, чи то побожній громаді...Релігія...наказує завше...любити свій народ»⁵⁶.

Вченого більше хвилювали не питання теології, а етичні аспекти християнства⁵⁷. Ще одним підтвердженням даної тези слугує наступне твердження науковця: «Як головну зміну в релігійнім світогляді принесену християнством взагалі...я піднесу поняття моральної відповідальності, ...морального балансу людського життя, посмертної кари або заслуги відповідно до моральної суми його...Ідея посмертного воздаяння взагалі здобула цілий переворот в психіці тодішніх людей, наповнивши їх уяву, а за тим і творчість масою нових образів і мотивів...Незвичайно важлива була також ідея універсальності людства...Поняття ж морального обов'язку до кожної людини без різниці походження було великим дарунком християнства»⁵⁸.

Історики-позитивісти з позицій просвітництва, раціоналізму та емпіризму підходили до аналізу демонологічних явищ. Науковці вважали ці факти проявом забобонів та невігластва, як пережиток «півдиких народів»⁵⁹. Так, М. Ф. Сумцов оцінював народні вірування у відьом як «яскраві залишки стародавнього релігійно-містичного світогляду»⁶⁰.

Характерною для раціоналістичного світогляду є ремарка В. Б. Антоновича: «Кожний незрозумілий, невияснений, дивний або рідкий прояв хоч би і невинний, приписується злому духові. При слабкому розвитку реального знання чорт стає гіпотетичною фігурою всіх проявів, невияснених строгим дослідом і науковою критикою»⁶¹.

З посиланням на Г. Спенсера, В. П. Милорадович вважав демонологічні вірування українського народу, які «відкривають цікаві риси найдавнішого світогляду людства: віру в перевертнів, в основі якої, як гадає Спенсер, — постійні зміни рослинних та тваринних форм у самій природі; віру у дуалістичне існування, тобто в діяльність душі окремо від тіла, що ґрунтується на уявленнях про реальність сновидінь; віру в можливість управляти стихіями і викрадати зірки; в основі якої — незнання законів природи і величини небесних тіл»⁶².

З позицій історичного оптимізму та віри у розум М. Ф. Сумцов писав: «Історія чаклунства в Європі є однією з самих яскравих сторінок в історії перемоги розуму та гуманізму над невіглаством та жорстокістю»⁶³.

У лекції М. Н. Петрова «Визионеры в истории» наголошувалося, що не всі дива можна пояснити обманом, забобонами, невіглаством. Для вивчення цих явищ необхідно об'єднати методи історії, психології, природознавства⁶⁴.

М. М. Бережков взагалі вважав, що важливіше «поширювати розумні наукові поняття про світ та життя...ніж викривати забобони та марновірства протонародні»⁶⁵.

Як відомо О. Конт не лише не заперечував важливість релігії до людства, а й намагався створити її нову доктрину. Оголошення О. Контом соціології світською релігією викликало різкий протест у релігійних мислителів⁶⁶. Викладач логіки та психології, протоієрей університетської церкви Харківського університету В. І. Добротворський був переконаний, що «філософське знання завжди не повно та обмежене»⁶⁷ і «наука без віри ще не наука»⁶⁸. Російський релігійний філософ С. М. Булгаков, який у 1901–1906 та 1918–1922 рр. проживав в Україні, називав релігію визначальною силою духовного життя⁶⁹. Науковець був переконаний в наявності релігійної віри у всіх людей: «як у релігійно-наївного, так у того, що свідомо заперечує будь-яку певну форму релігійності»⁷⁰.

Антипозитивіст Т. Жулінський був переконаний, що науки про людину не повинні суперечити релігійним постулатам⁷¹. Свою позицію він обґрунтовував посиланням на Бога: «Кожне життя...починається з думки про Бога, носить на собі слід помазання божого»⁷². Польський дослідник навіть етноси вважав Божим дозволом: «Національність...є найбільш виключним виразом життя...людського на землі»⁷³.

Водночас інший відомий львівський публіцист І. Раковський різко виступив проти того, щоб науку «доповнювати християнськими чи радше католицькими догмами»⁷⁴.

Особливу увагу науковців того періоду привернула проблема стосунків державної та церковної організацій.

М. П. Драгоманов визнавав неоднозначність наслідків підлеглості церкви державі: «сама ідея підкорення церкви державі, хоча подавала більше умов для прогресу, ніж духовне панування, але все ж поневолювала особисте моральне життя представників політики, особливо якщо вона, як було спочатку, здійснювалось не стільки в підпорядкуванні церкви державі, скільки госуда-

рям»⁷⁵. Він наполегливо виступав за відділення церкви від держави⁷⁶ та проведення державної політики віротерпимості до представників усіх конфесій: «політика терпимості і відокремлення церкви від держави має властивість пом'якшувати релігійні розділення і встановлює мало-помалу зв'язок між членами однієї держави, хоча б і різних релігій...але різних держав»⁷⁷.

І. Я. Франко неодноразово висловлювався за свободу у справах релігії та церкви, за відокремлення останньої від держави та школи від церкви⁷⁸. Показово, що польський науковець В. Абрахам при всіх своїх просвітницько-позитивістських переконаннях, підтримав першу статтю Конституції 3 травня 1791 року про римо-католицьку церкву як державну⁷⁹.

Більшість істориків-позитивістів підросійської України (окрім М. П. Драгоманова та інших поодиноких винятків) ставилася більш позитивно до православ'я, ніж до католицизму. Так, наприклад, В. Б. Антонович був переконаний, що «шляхетський лад та іезуїтизм противні духу нашого народу та шкідливі для його життя»⁸⁰.

Ще більш критично ставився до католицизму І. Я. Франко: «Відколи тямить історія, католицизм був усе завзятим ворогом Слов'янщини, і не приніс їй більше шкоди від усіх кривавих війн з мадярами, німцями та татарами...Згадаймо про облудну політику пап і інтриги єзуїтів на дворі польських королів та вельмож, котрі довели до злосчасної унії релігійної, до переслідування руського люду зразу за його віру, а далі за народність, довели його до крайньої руїни і до великих та кривавих війн козацьких»⁸¹.

На противагу загальній історіографічній традиції у працях новістів підросійської України зустрічаємо переважно поодинокі високі оцінки ролі католицизму. Так, В. К. Піскорський позитивно оцінював роль католицької церкви в об'єднанні Іспанії: «Могутнім фактором для правового об'єднання двох рас [народностей — Б. О.] було католицьке духовництво»⁸².

Проте не всі позитивісти, особливо західноукраїнських земель, де були сильні позиції католицької та уніатської церков, дотримувалися таких підходів. Так, І. І. Шараневич позитивно оцінював патронат польського короля над православною церквою та наслідки Брестської церковної унії⁸³.

Деякі історики-позитивісти з метою вирішення церковно-релігійного питання висунули ряд ідей. Найбільш відомою ідеєю є розроблений М. П. Драгомановим реформістсько-протестантський план українського суспільства⁸⁴. Учений обґрунтував можливість реформування прикладами з історії XVI–XVII століть: «В той час, як більш енергійна меншість серед українського простоліуду навпомацки прагне попасти на дорогу релігійної реформації, на яку почала було виходити Україна в XVI столітті і з якої вона була збита унією і політичними чварами XVII століття, маса українська...зітхає за старовинними церковними порядками, за церквою менш панською і чиновницькою, більш дешевою, громадською церквою з виборним духовенством, тією церквою, ідеал якої поставлений був на Україні братствами». «Але справа в тому, що такої дешевої церкви не може дати масам ні православ'я, ні унія, ні католицизм...Скоріше всього громадську церкву міг би дати українцям протестантизм»⁸⁵.

Навіть традиційно-консервативні у суспільно-політичних поглядах представники богословського наукового світу інколи визнавали необхідність реформування церкви. Так, приват-доцент Київської духовної академії В. З. Завітневич після підписання Миколою II маніфесту від 17 жовтня 1905 р. не лише підтримав оголошені імператором реформи, а виступив за проведення реформи церкви. Свою позицію він обґрунтував й негативним, зокрема, впливом нових, насамперед іноземних, раціоналістичних ідей: «Сильний наплив у наше суспільство протягом двох останніх століть іноземних елементів, негативна робота раціоналізму, внутрішні недуги самої церкви, як спільної установи, все це до крайності послабило сили останньої і не дозволяє їй тепер виступити у тій ролі, в якій вона витупала у минулому...Церква, також як і держава, потребує реформ»⁸⁶.

І. Я. Франко виступив проти ідеї П. О. Куліша «о такій науці, котра воскресить бога — ми о такій науці нічого інінько не знаємо»⁸⁷. Український мислитель вважав процес секуляризації довготривалим і складним: «Увільнення людськості від тої самими людьми створеної власті, се процес дуже довгий і тяжкий...се й є боротьба правдивого знання, науки з мнимим знанням, з вірою,

релігією. Очевидна річ, що ті дві ворожі сили стоять до себе в відворотнім стосунку: чим більше науки, тим менше віри, бо наука не є віра, а сумнів, критика: чим більше віри, тим менше науки... стосунок той в великій мірі залежить від даних економічних і політичних обставин... Чим економічні і політичні обставини тяжчі, боротьба за існування трудніша, тим наука слабша, віра дужча — народи, знеможені матеріально і духово вертаються взад, до часів анімізму та фетишизму... Чим ліпше укладаються економічні і політичні обставини, тим більше сума політичної волі і економічного добробуту в суспільстві, тим сильніше і пряміше розвивається наука, тим більше блідне і слабне віра, релігія»⁸⁸.

Пізніше І. Я. Франко висловлював більш стримані оцінки щодо релігії та церкви. Львівський учений був переконаний, що релігія має залишитися лише як «річ особистого переконання»⁸⁹. Водночас науковець був впевнений, що на основі релігійної правочинності ніякий суспільний консенсус неможливий, «бо на полі догм ніяке поєднання неможливе»⁹⁰.

Таким чином, більшість істориків-позитивістів підросійської України ставилася більш позитивно до православ'я, ніж до католицизму. Науковці півдавстрійської України переважно займали протилежну позицію. Праці істориків-позитивістів з історії релігійних та антирелігійних рухів сприяли загальній секуляризації світогляду не тільки науковців, а й читачів. Зокрема у них виважено показано роль релігії та церкви в історії, особливо середньовічній. В їх працях відсутня ідеалізація релігійної віри та вчення в людському житті. Водночас у працях прихильників інших парадигм містилися більш високі оцінки релігії та церкви. Переважна більшість істориків України високо оцінювала роль релігії (насамперед християнства) в історії людства та лояльно (за поодинокими винятками) ставилася до церкви.

¹ Кондратик Л. Й. Українське релігієзнавство доби національного відродження. — Луцьк: Настир'я, 2004. — 314 с.

² Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського // Грушевський М. С. Духовна Україна: зб. тв. — К.: Либідь, 1994. — С. 521–545; Ульяновський В. Релігійні погляди та істо-

рико-церковні розправи проф. В.Б.Антоновича: попередні нотатки // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. — К.: вид. Ін-ту укр. археології, 1994. — С. 33-69;

³ *Домбровський О.* Процес розвитку релігійної думки в інтерпретації Михайла Грушевського // Укр. історик. — 2002. — Ч. 1-4. — С. 257-265; *Ицак А.* Михайло Грушевський і його історія релігійної думки на Україні // Нива. — Львів, 1925. — № 9. — С. 293-301; *Кондратик Л., Кондратик О.* Проблема релігії в концепції генетичної соціології Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна: доп. і повідомл. наук. конф. (м. Львів, 26-28 жовтня 1994 р.). — Львів: Світ, 1995. — С. 248-250; *Кондратик Л., Кондратик О.* Михайло Грушевський: проблеми суті, функціональності та витоків релігії. — Луцьк: Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1998. — 66 с.; *Кондратик О.* Грушевський про роль протестантизму в історії України // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. — Сер.: філософія, соціологія, культура. — 1996. — № 2. — С. 85-91; *Кондратик О. В.* Феномен релігії у філософії історії М. С. Грушевського: Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.11. — К.: Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ, 1999. — 19 с.; *Ульяновський В.* Релігійно-церковна візія нової України М. С. Грушевського // Київ. старовина. — 2000. — № 3. — С. 51-68 та ін.

⁴ *Дорошенко В. М.* Драгоманов про церковно-релігійні справи // Сучасність. — 1962. — Ч. 8. — С. 90-104; *Колодний А. М., Філіпович Л. О.* Проблеми національного і релігійного в науковій спадщині М. Драгоманова // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: зб. наук. пр. — К., 1995. — С. 88-94; *Куценко Ю. Ю.* Питання релігії в творчій спадщині М. Драгоманова: історіографія проблеми // Південний край. Іст. науки. — Херсон, 2005. — Вип. XIX. — С. 90-96; *Лобода М.* «Я лише всього фаталіст»: Михайло Драгоманов і релігія // Людина і світ. — 1998. — № 5-6. — С. 55-58; *Филипович Л.* Проблеми релігії у науковій спадщині Михайла Драгоманова // Наук. зап. нац. ун-ту «КМА». — 1996. — Т. 1: Філософія та релігієзнавство. — С. 102-107;

⁵ *Вебер Б. Г.* Происхождение религиозных войн во Франции в освещении И. В. Лучицкого // Французский ежегодник. 1958. — М., 1959. — С. 514-559; *Шустерман Х. Б.* Проблемы религиозных войн во Франции в XVI в. в освещении И. В. Лучицкого // Уч. зап. Хабаровск. пед. ин-та. — 1958. — Т. 3. — С. 195-215; *Юшников А. В.* И. В. Лучицкий о характере религиозных войн во Франции XVI века // Методологические и историографические вопросы исторической науки. — Томск, 2003. — Вып. 27. — С. 150-164.

⁶ *Тольятти П.* Развитие и кризис итальянской мысли в XIX веке // Вопр. философии. — 1955. — № 5. — С. 69-70.

⁷ *Конт О.* Родоначальники позитивизма. — Вып. V: Огюст Конт. — СПб.: изд. Брокгауз и Эфрон, 1912. — С. 200.

⁸ *Соловьёв С. М.* Прогресс и религия // Журн. мин-ва народ. просвещения. — 1868. — Ч. 139. — № 9. — С. 702.

⁹ [*Гогоцкий С. С.*] Предисловие // Льюис Г. С., Милль Д. С. Огюст Конт и положительная философия. — СПб.: тип. Н. Тиблена, 1867. — С. XIV.

¹⁰ [*Гогоцкий С. С.*] Предисловие. — С. XIV.

¹¹ Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. — Т. 40. — М.: Изд. Русского библиографического института Гранат, [1926]. — Вып. 5–6. — Стлб. 9; Вып. 7–8. — Стб. 461, 507–508.

¹² Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. — Т. 40. — М.: Изд. Русского библиографического института Гранат, [1926]. — Вып. 5–6. — Стб. 9; Вып. 7–8. — Стб. 388, 507.

¹³ *Романович-Славатинский А. В.* Моя жизнь и академическая деятельность // Вестн. Европы. — 1903. — Кн. 2. — С. 622.

¹⁴ *Żyliński T.* Nasi uczeni. — Lwów: druk. J.Dobrański i K.Groman, 1874. — S. 26–27.

¹⁵ *Żyliński T.* Nasi uczeni. — S. 26–27.

¹⁶ *Żyliński T.* Nasi uczeni. — S. 40.

¹⁷ Biblioteka narodowa w Warszawie. Zakład rękopisów. — Rkps. № 6387/1. — K. 6.

¹⁸ Biblioteka narodowa w Warszawie. Zakład rękopisów. — Rkps. № 6387/1. — K. 13 uw.

¹⁹ *Zakrzewcki S.* Wstęp. Charakterystyka naukowej działalności Tadeusza Wojeciechowskiego. — Warszawa: Biblioteka Polska, 1925. — S. IV.

²⁰ *Костомаров Н. И.* Мысли южнорусса о преподавании на южнорусском языке // Основа. — 1862. — № 5. — С. 2.

²¹ ЦДІА у м. Львові. — Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 143. — Арк. 2.

²² *Верзилов А.* Антонович і Костомаров // Україна. — 1928. — Кн. 6. — С. 83; *Грушевський М.* Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. — 1909. — Кн. 3. — С. 10; *Багалій Д.* Матеріали для біографії В. Б. Антоновича. — К.: друк. ВУАН, 1929. — С. 11, 31, 41; *Ульяновський В. І.* Релігійні погляди та історико-церковні розправи проф. В. Б. Антоновича // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. — К.: вид. Ін-ту укр. археографії та джерелознавства, 1994. — С. 34; *Кіян О. І.* Історіософія Володимира Антоновича //

Київ. старовина. — 2006. — № 3. — С. 70–71; Ващенко В. В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX — початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський): навч. посібник. — Дн.: вид-во ун-ту, 1998. — С. 52–57 та ін.

²³ *Supiński J.* Pisma. — Lwów: druk. zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1872. — Т. I. — S. 98.

²⁴ Русский позитивизм: Лесевич, Юшкевич, Богданов. — СПб.: Наука, 1995. — С. 11.

²⁵ *Стоянов А. Н.* Очерки истории и догматики международного права. — Х.: тип. ун-та, 1875. — С. 71.

²⁶ *Лучицкий И. В.* Очерк развития скептической мысли во Франции в XVI и XVII веках // Знание. — 1873. — № 3. — С. 125.

²⁷ *Лучицкий И. В.* Очерк развития скептической мысли во Франции в XVI и XVII веках. — С. 104.

²⁸ *Антонович В. Б.* Про козацькі часи на Україні. — К.: Дніпро, 1991. — С. 67.

²⁹ *Каченовский Д. И.* Взгляд на историю политических наук в Европе / Д. И. Каченовский. — М.: тип. Каткова, 1859. — С. 33.

³⁰ *Петров М. Н.* Евангелие в истории // Петров М. Н. Очерки из всеобщей истории. — Х.: тип. ун-та, 1868. — С. 27.

³¹ *Петров М. Н.* Евангелие в истории. — С. 27.

³² *Петров М. Н.* Евангелие в истории. — С. 28.

³³ *Петров М. Н.* Евангелие в истории. — С. 23, 26–27.

³⁴ *Петров М. Н.* Лекции по всемирной истории. — Т. II: История средних веков. — Ч. 1. — СПб.: изд. В. Березовского, 1906. — С. 2–3.

³⁵ ДАОО. — Ф. 151. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 5 зв.

³⁶ *Щепкин Е. Н.* Аскетизм христианского Востока (Обзор новой литературы) // Ист. известия. — 1916. — № 2. — С. 25.

³⁷ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Од. сх. 8993. — Арк. 1.

³⁸ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1993. — Т. III. — С. 405.

³⁹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. III. — С. 405.

⁴⁰ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. III. — С. 300, 401; Там само. — К.: Наук. думка, 1994. — Т. V. — С. 385.

⁴¹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. V. — С. 385.

⁴² *Грушевський М.* Початки громадянства (генетична соціологія). — Відень: Укр. соціол. ін-т, 1921. — С. 137.

⁴³ *Грушевський М. С.* З історії релігійної думки на Україні. — Львів: НТШ, 1925. — С. 64.

⁴⁴ *Грушевський М. С.* З історії релігійної думки на Україні. — С. 68.

⁴⁵ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — К.: Наук.думка, 1995. — Т. VI. — С. 301. Неодноразово вчений повторював цю думку. Див.: Там само. — Т. V. — С. 385 та ін.

⁴⁶ *Грушевський М. С.* З історії релігійної думки на Україні. — С. 8.

⁴⁷ *Тарле Е. В.* Политика и религиозная мысль на Западе // Мир божий. — 1903. — № 10. — С. 82.

⁴⁸ *Тарле Е. В.* Политика и религиозная мысль на Западе // Мир божий. — 1903. — № 9. — С. 85.

⁴⁹ *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя (Заметка по поводу статей В. А. Мякотина «Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII столетии» в «Русском богатстве» 1894 г. № 2, 3 и 4) // Киев. старина. — 1894. — № 12. — С. 405.

⁵⁰ *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли і соціалізм // *Драгоманов М. П.* Вибране («...між задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). — К.: Либідь, 1991. — С. 562

⁵¹ *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 562

⁵² *Драгоманов М.* Рай і поступ. — К.: друк. Барського, 1906. — С. 63.

⁵³ *Грушевський М. С.* Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. — К.: Либідь, 1995. — Т. V. — С. 385.

⁵⁴ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. VI. — С. 300.

⁵⁵ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. VI. — С. 263.

⁵⁶ ЦДІА у м.Львові. — Ф. 401. Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 63 зв.-64.

⁵⁷ Пор. з думкою І. Г. Гердера: «Людина створена, щоб засвоїти дух гуманності і релігії». Див.: Гердер І. Г. Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер. — М.: Наука, 1977. — С. 107.

⁵⁸ *Грушевський М. С.* З історії релігійної думки на Україні. — С. 31–32.

⁵⁹ *Антонович В. Б.* Чари на Україні. — Львів: друк. НТШ, 1905. — С. 4–5; *Вовк Ф.* Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — С. 180–182.

- ⁶⁰ *Сумцов Н. Ф.* Колдуны, ведьмы и упыри // Сб. Харьк. ист.-фил. о-ва. — 1891. — Т. 3. — С. 230.
- ⁶¹ *Антонович В. Б.* Чари на Україні. — С. 5.
- ⁶² *Милорадович В.* Українська відьма: Нариси з української демонології. — К.: Веселка, 1993. — С. 6.
- ⁶³ *Сумцов М. Ф.* Колдуны, ведьмы и упыри. — С. 230.
- ⁶⁴ Відділ колекції рідкісних видань та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — Од. сх. 501/с. — Арк. 3–3 зв.
- ⁶⁵ ІР НБУВ. — Ф. XXIII. — Од. сх. 372. — Арк. 2.
- ⁶⁶ Див., наприклад: *Линицкий П. И.* Философские и социологические этюды. — К.: тип. И. И. Горбунова, 1907. — С. 57–58, 207.
- ⁶⁷ *Добротворский В. И.* Несколько слов о связи между верой и наукой // *Духовный вестн.* — 1863. — № 5. — С. 44.
- ⁶⁸ *Добротворский В. И.* Несколько слов о связи между верой и наукой. — С. 59.
- ⁶⁹ *Булгаков С. Н.* Карл Маркс как религиозный тип (Из этюдов о религии человекобожества). — СПб.: изд. Д. Е. Жуковского, 1907. — С. 5.
- ⁷⁰ *Булгаков С. Н.* Карл Маркс как религиозный тип... — С. 5.
- ⁷¹ *Żyliński T.* Antropologia czyli nauka o człowieku i jej stosunek do innych nauk. — Kraków: druk. L. Paszekońskiego, 1872. — 34 s.
- ⁷² *Żyliński T.* Nasi uczeni. — S. 5.
- ⁷³ *Żyliński T.* Nasi uczeni. — S. 6.
- ⁷⁴ *Раковський І.* Боротьба за ідею розвою // *Літ-наук. вісник.* — 1910. — Т. 50. — Кн. 5. — С. 299.
- ⁷⁵ *Драгоманов М. П.* Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI–XVII столетии // *Отеч. зап.* — 1875. — Т. ССХІХ. — № 3. — С. 75.
- ⁷⁶ *Драгоманов М.* Политические сочинения. — М.: тип. Сытина, 1908. — Т. 1. — С. 52.
- ⁷⁷ *Драгоманов М. П.* Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI — XVII столетии. — С. 81.
- ⁷⁸ *Франко І.* Лист до О. Рошкевич 20 вересня 1878 р. // Франко І. Збір. творів: у 50 т. — К.: Наук. думка, 1986. — Т. 48: 1874 — 1885: Листи. — С. 114–115.

⁷⁹ *Abraham W.* Konstitucja a stosunki wyznaniowe i Kościół // *Nasza konstytucja: Cykl odczytów urządzonych staraniem dyrekcji szkoły nauk politycznych w Krakowie od 12–25 maja 1921 r.* — Kraków: druk. un-tu Jagiellonskiego, 1922. — S. 112

⁸⁰ *Антонович В.* Моя исповедь. Ответ пану Падалице (по поводу статьи в VII книжке «Основы» «Что об этом думать» и письма г. Падалицы в X книжке) // Антонович В. Б. *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори.* — К.: Либідь, 1995. — С. 81.

⁸¹ *Франко І.* Католицький панславизм // Франко І. *Збір. творів: у 50 т.* — К.: Наук. думка, 1986. — Т. 45: філософ. праці. — С. 69.

⁸² *Пискорский В. К.* История Испании и Португалии. — СПб.: изд. Брокгауза-Эфрона, 1902. — С. 17.

⁸³ *Szaraniewicz I.* Kościelna unia na Rysi i wpływ jej na zmiane społecznego stanowiska świeckiego duchowenstwa ruskiego. Odczyt...wygłoszony dnia 8 lipca 1896 r. na drugim uroczystem posidzeniu wiecu katolickiego. — Lwów: druk. Pillera, 1899. — S. 9.

⁸⁴ Див. детальніше: *Круглашов А. М.* Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. — 2-ге вид. — Чернівці: Прут, 2001. — С. 204–211.

⁸⁵ *Драгоманов М.* Накануне новых смут (или Кругова втеча українців від віри батьків) // Драгоманов М. *Собрание политических сочинений.* — Т. 2. — С. 775, 611.

⁸⁶ *Завитневич В. З.* Манифест 17 октября в историческом освещении. — К.: тип. П. Барского, 1906. — С. 2.

⁸⁷ *Франко І.* Хуторна поезія П. А. Куліша // Франко І. *Збір. творів: у 50 т.* — К.: Наук. думка, 1980. — Т. 26: 1876 — 1885: Літер.-крит. праці. — С. 164.

⁸⁸ *Франко І.* Мислі об еволюції в історії людськості // Франко І. *Збір. творів: у 50 т.* — К.: Наук. думка, 1986. — Т. 45: Філософ. праці. — С. 124–125.

⁸⁹ *Франко І.* Семітизм і антисемітизм у Галичині // Франко І. *В наймах у сусідів.* — Т. 1: статті на суспільно-політичні теми... — Львів: заг. друк., 1914. — С. 128.

⁹⁰ *Франко І.* Семітизм і антисемітизм у Галичині. — С. 128.

ТИПОЛОГІЧНИЙ МЕТОД У ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРАКТИКАХ В. АНТОНОВИЧА

З-поміж низки дослідницьких методів, привнесених натуралістичною програмою пізнання на терени соціогуманітаристики другої половини XIX ст., поважне місце посідала типологія. Відтак у тогочасних дослідницьких стратегіях дефініції «тип», як одному з елементарних, базових елементів сконструйованої минувшини, відводилася специфічна роль посередньої ланки між законом та емпіричним / фактографічним узагальненням¹.

За позитивістськими уявленнями, типологічний метод, звичайно, не давав того рівня загальності й генералізації, який досягався з формалізацією закону суспільного чи історичного розвитку. Втім, типологія в жодному разі не була вислідом осягнення чогось одиничного, себто не зводилася тільки до окреслення індивідуальних прикмет.

Натомість уживання цього методу пов'язувалося з упорядкуванням уявлень, яке дозволяло виявити загальні / особливі / одиничні риси чи зв'язки між різноманітними об'єктами, явищами та процесами. За великим рахунком, типологія в позитивістському інструментарії зазвичай заповнювала ті неприступні або вірогідні фрагменти / лакуни суспільного калейдоскопу, які вважалися очевидними за канонами еволюційної поступовості, хоч і не спиралися вповні на задокументовані свідчення.

З типологією до дослідницьких стратегій увійшов й елемент вірогідності як неодмінної складової попередніх гіпотез, які допускалися істориками-позитивістами у вивченні суспільства.

Власне, це поняття-інструмент уживалося для систематизації уявлень стосовно різноманітних площин минувшини, які вирізнялися структурною складністю, дискретністю та високим динамізмом, наприклад, масштабних процесів на обширах соціального, етнонаціонального, політичного, економічного буття та ін.

Вважають, що поняття «тип» посідало чільне місце ще у філософських системах давньогрецьких мислителів Платона й Аристотеля, які вживали цей термін для того, щоб представити предмет чи об'єкт як дещо цілісне, тобто подати його загальний образ².

Проте до наукового обігу поняття «тип» увійшло набагато пізніше — десь на зламі XVIII–XIX ст.

Приміром, у 1825 р. французький зоолог Анрі Бленвіль так назвав чотири «гілки» тварин, виокремлених його співвітчизником, палеонтологом Жоржем Кюв'є ще 1812 р. Тож з ідеями натуралістичного еволюціонізму ширилися й типологічні процедури, які дедалі частіше застосовувалися в царині соціогуманітаристики.

Звісно, така типологія наслідувала натуралістичні взірці пізнання, які продемонстрували блискучі результати на ниві природознавства кінця XVIII–XIX ст. Тим більше, що поширення типологічного методу значною мірою було пов'язано з пошуком відповідних понять-інструментів у природознавстві, які б більш-менш адекватно представляли предметне поле біологічного світу, зокрема специфічне побутування організмів. Тому з царини духу поняття «тип» поступово переміщується до логіко-аналітичних конструкцій і, врешті-решт стає надбанням дослідницьких стратегій позитивізму.

У такому сенсі типологія відображала домінування натуралістичного органіцизму на теренах соціогуманітарного пізнання.

Первісно типологічний метод виявився чудовим і незамінним інструментом на ниві археології, позаяк дозволяв установити співвідношення, принаймні досить міцний взаємозв'язок між загальним, особливим та одиничним. Відтак типологічні процедури успішно застосовувалися для дослідження матеріальних пам'яток та решток минулого.

Втім, у другій половині XIX ст. типологічний метод досить несподівано став засобом у подоланні методологічних крайнощів позитивізму.

Зокрема, типологію використовують для того, щоб перебороти / компенсувати недоліки кількісного та факторного підходів, які поступово виявилися в працях гуманітаріїв-позитивістів.

Мабуть, усе ж таки далася взнаки давня інтелектуальна традиція, звернена до відтворення загального образу чи сутнісних ознак об'єкта, явища, процесу.

Проте вживання типології щодо людської минувшини виявило своєрідний конфлікт між канонами еволюційної поступовості, які досить добре прислужилися для репрезентації природної царини, зі сплесками, трансформаціями, ба навіть вибухами соціального і, особливо, культурного світу.

Таким чином, культурні та соціальні явища часто випадали або суттєво спрощувалися і вихолощувалися, зрештою спотворювалися в концептуальних схемах минувшини, вибудуваних у дусі натуралістичного чи еволюційного буття.

Усвідомлення методологічного потенціалу типології на теренах соціогуманітаристики відбувалося поступово, передусім, завдяки різноманітним інтелектуальним мутаціям, себто за рахунок сполучення різних стильових компонентів. Такі поєднання відкривали шлях до включення / проникнення інтуїтивних складових до аналітичних структур мислення.

Це істотно розширило методологічний діапазон поняття «тип» як інструменту. Відтоді типологічний метод застосовували не тільки для розрізнення певних об'єктів, предметів, явищ, процесів, себто як певної міри стосовно наявності / співвідношення якісних та кількісних параметрів або прикмет, а й для означення того чи іншого стану суспільства — культурного, соціального, інтелектуального.

Ба більше, типологія стає своєрідним інструментом-маркером, який фіксує і представляє взаємодію, співжиття, змагання колективного й індивідуального на культурно-історичних теренах.

Таке методологічне перетворення «типу» означало кінець домінування еволюційної конечності, принаймні в її крайній подобі, у витлумаченні й репрезентації історичного руху. Наразі гостро постало питання про взаємодоповнення аналітичних та інтуїтивних компонентів мислення на обширах тогочасного історіописання.

Хоч би як там було, проте на межі XIX–XX ст. типологічний метод виявився досить привабливим інструментом для багатьох учених-гуманітаріїв — психологів, антропологів, соціологів,

істориків, які прагнули досягнути феномен культури взагалі або людини як соціокультурної істоти зокрема. Саме вони торували шлях славнозвісним «ідеальним типам» М. Вебера, які конструювалися німецьким соціологом як модель, що охоплювала сутнісні прикмети явища чи об'єкта.

Водночас типологічний метод, навіть у текстах одного й того ж автора, продукує неабияке розмаїття смислів. Причому вони залежать не тільки від засадних принципів типології з обсягу певної дослідницької стратегії, а й від способу мислення вченого, спрямованості його на той чи інший сегмент минувшини, фактографічної й логічної аргументації, себто від специфічних контекстів ужитку цього інструмента.

Зрештою, поняття «тип» стало наріжним конструктором низки відомих цивілізаційних та культурно-історичних теорій другої половини XIX–XX ст., зокрема візій М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, П. Сорокіна та ін.

У сфері тяжіння цих концептуальних та інструментальних пошуків кінця XIX — початку XX ст. опинилася й низка українських учених-гуманітаріїв, зокрема В. Антонович. Його зацікавлення типологією як дослідницьким інструментом не є випадковим, якщо взяти до уваги те, що київський історик був людиною з подвійною освітою — природничою та гуманітарною.

Зауважимо, що в другій половині XIX ст. типологія та класифікація досить широко й успішно застосовувалися у вивченні численних археологічних пам'яток і ввійшли до дослідницьких практик багатьох істориків та взагалі гуманітаріїв. Більше того, до ознайомлення В. Антоновича з типологічним методом спричинилися його різноманітні зацікавлення як лікаря-природника, археолога-систематика й антрополога³.

Приміром, класифікаційні прийоми В. Антоновича на ниві археології високо оцінював російський історик П. Мілюков, який уважав їх найкращими здобутками тодішньої науки⁴.

Вочевидь, помітну роль відіграв і власний вибір В. Антоновича як історика. Тим більше, що, попри публічне декларування своєї прихильності щодо позитивізму, він достатньо скептично ставився до низки методів, поширених у його адептів.

Наприклад, історико-порівняльний метод історик із неприхованим сарказмом назвав «плаванням по безбережному морю»⁵.

Ці вподобання помічаємо і в його текстах. Зокрема, рецензуючи студентський твір Д. Багалія, висунутий на здобуття золотої медалі 1879 р., він вважає однією з найбільших чеснот представленої роботи те, що автор уникає необґрунтованих розумувань, побудованих на «історичній аналогії»⁶.

Отже, у текстах В. Антоновича вживання поняття «тип» не є наслідком домінації виключно позитивістських канонів пізнання, хоч археологічна практика посідала помітне місце в його науковій творчості. Тим паче що вчений застосує типологічний метод не тільки щодо статичного археологічного матеріалу, а й для означення сутнісних ознак динамічної спільноти — народу / нації.

Типологічна конструкція В. Антоновича щодо окреслення історичного, точніше культурно-історичного буття націй досить складна і своєрідна, позаяк вибудована з різноманітного поєднання факторів. Зокрема, історик визначає прикмети «народного» або «національного типу» в контексті комбінації 4 чинників або складових: 1) антропологічної; 2) філологічної; 3) психологічної; 4) культурно-історичної⁷.

Таке різнорідне сполучення елементів творило досить специфічну типологію в його інструментарії, позаяк нав'язувало до відмінних інтелектуальних компонентів.

За візією В. Антоновича, «етнографічний» чи «народний тип» є витвором «антропологічних законів природи»⁸. «*Національні риси*, — відзначає автор, — *тримаються на антропологічних прикметах* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. — *Авт.*) цього народу; переродити ознаки раси штучно неможливо, так само як один тип тварини чи рослини обернути в інший»⁹.

Проте дефініція «тип», якою оперує історик, хоч і ґрунтується на природничій підоснові, але містить низку істотних стильових включень, що помітно трансформують сутність позитивістської типології як продукту поступовості!

Приміром, у «Трьох національних типах народних» (1888) В. Антонович конструює і наповнює змістом цей термін завдяки сполученню низки найрізноманітніших складових. Зокрема, він

наголошує на тих національних прикметах, які виробилися «культурою і історичним вихованням» та є більш чи менш «оригінальні і залежать від того: чи *щасливо, чи безталанно переходила історія нації*»¹⁰, тобто йдеться про такі компоненти, котрі не є безпосереднім вислідом природничих чи географічних передумов.

Ба більше, В. Антонович звертається до численних виявів історичного життя народу / нації з обсягу архітектури, будівництва, мистецтва, живопису, мови, науки, літератури, публіцистики, громадських, господарських та родинних взаємин, побутового колориту, народних звичаїв і обрядів, власне, пов'язує дефініцію «тип» із багатоманітним соціальним та культурним простором минувшини.

На його думку, у творенні «етнографічного типу» помітну роль відіграють навіть такі прикмети як спосіб мислення та творча манера.

Наприклад, В. Антонович уважав, що українці мають надзвичайно велику прихильність до аналізу й скептицизму. «*Обережність до всяких теорій та поглядів а ргіогі* національна українсько-руська осібність, осібність українця-русина*», — стверджує історик¹¹.

Натомість у великорусів, уважає вчений, домінують дві творчі манери — авторитет та нігілізм¹².

Проте в лекційних курсах автор наголошує на природничій, точніше антропологічній основі «національного / етнографічного типу». «*Національність не залежить ні від волі, ні від історичної долі, а є типом фізичним та моральним, переробити який не в силах воля людини, — це суперечило б законам природи. Але внаслідок логічної помилки, багато держав захоплювалося цієї мрією*», — зазначає історик¹³.

Зазначимо, що В. Антонович відносив до найважливіших природничих чинників та умов, які відіграють важливу роль у формації «етнографічного типу», його расове походження.

«Однак крім географічних та кліматичних умов *на виникнення типів малоруського й великоруського впливала ще й інша природна умова, важливість якої в антропології заперечити*

* Заздалегідь (лат.)

неможливо — це *расова помісь*; обидва типи не можуть виступати представниками чистої слов'янської раси (чистоту слов'янської крові ми можемо визнати на підставі нині відомих даних хіба що за білорусами). До складу малоруського типу ввійшла вельми значна помісь тюркська (печеніги, половці, кримські татари і особливо чорні клобуки, які колись заселяли майже третину всього простору нинішнього Південно-руського краю та розчинилися у слов'янській масі його населення), тим часом як до складу великоруського племені ввійшли численні обрусілі фінські племена»¹⁴.

Такі уявлення В. Антоновича, як інтелектуала другої половини XIX ст., пов'язані з тогочасними расово-антропологічними теоріями. Останні були вельми популярними на тогочасному європейському, зокрема французькому культурному полі. Згадаємо, приміром, відомі візії Жозефа Артюра де Гобіно та Жоржа Ваше де Лапужа.

Зрештою, погляди В. Антоновича позбавлені соціальних чи політичних крайнощів, які іноді поставали у тодішніх європейських інтелектуалів як вислід впливу таких теорій. Проте український історик обстоював думку, що *«окремішність антропологічного типу існує і при першій можливості наукової розробки буде доведена правильним науковим способом у всіх подробицях; від розмірів скелета до пігментного забарвлення покриву; від ступеня нервозності сприйняття до інтенсивності мускульної сили»*¹⁵.

Суголосні пасажі споглядаємо і в його інших текстах. Наприклад, в одній із розвідок історик висловлює тезу, що *«антропологічна характеристика народонаселення Галичини»* дає багатий матеріал для точної диференціації, тобто вирізнення *«народних типів: польського й русинського»*¹⁶.

Власне, наведені зауваги виявляють помітний сцієнтистський рефрен ученого, себто його впевненість, що розвій антропології надасть точні підстави для окреслення народних / національних типів.

За висловом О. Гермайзе, В. Антонович *«стає на бік раціоналістичного і антропологічного способу розв'язання питання про те, що таке є національність»*¹⁷.

Видається, що В. Антонович прагнув нав'язати домінування аналітичних компонентів, принаймні, формалізувати свій дослідницький інструментарій в означеному дусі.

Та це враження є досить оманливим, як мінімум, однобічним. Адже автор конструює «етнографічний тип» не тільки на підставі антропологічного матеріалу, а й аналізуючи «вдачу» самого народу / нації, себто прагне окреслити його етнопсихологічні риси.

«Ще більш важливою прикметою особливостей етнографічного типу являє та група психологічних явищ, яку звичайно називають народним характером; мова є не більш аніж зовнішня прикмета духовного життя народу, але головна духовна відмінність однієї групи населення від іншої лежить, звичайно, в психологічному складі відчуттів, понять і переконань та ідей, котрі склалися; від внутрішнього укладу залежить і вибір тих сфер, на які, переважно, скеровується діяльність народу, і спосіб устрою особистого та родинного життя, і взагалі взаємних відносин між окремими особистостями, і спрямовані устремління до розвитку, і симпатії й антипатії, збудені у різних груп однарідними зовнішніми явищами», — наголошує В. Антонович¹⁸.

Така формалізація «етнографічного типу» сперта як на виявленні фізичних ознак, утворених самою природою, так і психологічних та моральних рис, нав'язаних культурним й історичним розвитком. Однак, незважаючи на очевидну дуалістичність цієї типології, що вибудовувалася як з природно-антропологічної, так і етнографічно-психологічної площини, історик тримається думки про незмінність *«типу людини, ні фізичного, ні морального (курсив редактора. — Авт.)»*¹⁹.

Зауважимо, що цей дуалізм «етнографічного» чи «народного» типу помітно суперечить традиційному алгоритму типологічного методу. Адже типологія зазвичай зорієнтована на виявлення провідного рівня або сутнісної складової об'єкта, предмета, явища, процесу або спільноти, що визначає евристичну цінність створеної моделі.

Натомість евристичний потенціал типології В. Антоновича суттєво розширюється саме завдяки дуалістичності авторських конструкцій. Утім, ця двоїстість «етнографічного типу» несла в

собі й певні загрози, позаяк могла розмити установчі концепти автора, особливо, за умов жорсткої формалізації матеріалу.

Мабуть, саме тому цей інструмент у текстах історика продукує досить різноманітні смисли щодо сутності нації як природно-антропологічної і zarazом як культурно-духовної спільноти, сформованої історичним та соціальним буттям.

Більше того, у текстах В. Антоновича віднаходимо навіть дефініцію «психологічний тип», яку він уживає щодо окреслення осібних прикмет росіян та українців. *«Зіставляючи обидва психологічні типи, наскільки вони підпадають під спостереження, безперечно у кожній побутовій подробиці добачаємо контраст. — зазначає автор. — І той, і інший тип постають з властивими собі протилежними один одному якостями та недоліками. При вільному розвитку обох безсумнівно великорос знайде задоволення у примноженні статків, сили, влади, малорос у внутрішньому усвідомленні свободи, у розвитку особистості, у можливому досягненні справедливості й істини»²⁰.*

Це — промовиста, ба навіть знакова заувага В. Антоновича, позаяк вона вказує на новий вектор у його типології — необхідне / можливе / випадкове, себто варіативність перспектив буття «народних типів» як суб'єктів історичного руху. Відтак історик виходить поза межі традиційного вжитку типологічного методу як способу розрізнення загального, одиничного й особливого, запозиченого з царини природознавства й адаптованого до студіювання археологічного й історичного матеріалу.

Певна річ, така апеляція В. Антоновича до «народної характерології» в багатьох рисах аналогічна до аргументації та міркувань М. Костомарова, зокрема вона нагадує романтичні пасажи останнього в студії «Две русские народности».

Пригадаємо, приміром, відому опозицію М. Костомарова — особиста воля малоруса / загальна воля великоруса²¹. Прикмети такої інтелектуальної подібності в розумуваннях обох істориків констатує низка вчених (О. Гермайзе, Д. Дорошенко та ін.)²².

Втім, попри риси очевидної схожості візій В. Антоновича й М. Костомарова з обсягу етнопсихології, типологія першого виявляє й авторську оригінальність.

Передусім, з цією дефініцією пов'язане перетворення знаменитої костюмаровської формули «дві руські народності» на тезу В. Антоновича про «три національні типи». Недаремно цю конструкцію навіть називають «психосоціологічними типами»²³, а О. Гермайзе характеризує її як «теорію провідних ідей», які «творить народний колектив»²⁴.

Зрештою, розумування В. Антоновича підносяться до думки про різні суспільні ідеї чи ідеали: сили й авторитету у великорусів та громадської рівноправності, правди у русинів-українців. «Такий ідеал вбачається в стародавньому віці, в козацькій раді, в Запоріжжі, де члени мали повну волю і рівноправність — всі були однакові й рівні», — наголошує історик²⁵.

В іншій праці він зауважує, що Запоріжжя являло собою «найчистіший зразок старого козацького ідеалу»²⁶.

Натомість ідеал польського «народного типу» майже цілком ототожнюється вченим із аристократизмом²⁷.

Така візія В. Антоновича щодо «народних / національних типів» виглядає як своєрідна опозиція позитивістським засадам еволюційного історизму, який зводив проблему культурно-історичної багатоманітності до комбінації тих чи інших чинників, себто до їхнього аналізу у розмаїтих версіях славнозвісної теорії факторів.

Звісно В. Антоновичу як історика властива аналітична диференціація минувшини з наголосом на провідних чинниках, особливо стосовно представлення головних векторів історичного процесу, виокремлення специфічних рис, визначальних подій, апеляція до різноманітних виявів культурного та соціального життя, співвіднесення колективного й персонального і т.п.

Зокрема, у своїх підготовчих записках він виокремлює «найголовніші події» (чинники!) XV–XVI ст., які спричинилися до корінних трансформацій у становищі європейських народів: винайдення компасу, пороху, книгодрукування, здобуття турками Константинополя в 1453 р., відкриття Америки та морського шляху до Індії [арк.2]²⁸.

Проте цей факторний аналіз у жодному разі не заступає автору розуміння «етнографічного типу» як самобутньої цілісності! Відтак думка вченого про духовну, психологічну чи

то пак культурну монолітність «типу» побутує у провідних ідеях / ідеалах, які визначають сутність кожного з східнослов'янських народів: демократичність і рівноправність українців, авторитет та сила росіян й аристократизм поляків.

Це був важливий крок до вирізнення окремішності українського народного / національного типу. Відзначимо, що саме за порадою В. Антоновича в перекладних працях «Руської історичної бібліотеки» (1886–1904) стала вживатися дефініція «українсько-руський» як контраверсія щодо терміна «великоруський»²⁹.

Означені ідеї, на думку В. Антоновича, реалізуються в побутуванні російського та українського «етнографічних типів» на історичній сцені. «Тим часом як великорус упродовж віків напружував усі сили для створення міцного політичного організму, південнорус не тільки не переймався ним, але ніколи не виявляв устремління до політичної самостійності. — пише автор. — Попеременно входячи до складу держав Литовської, Польської й Російської, він визнавав і поважав владу кожної з них»³⁰.

Таке, начебто негативне, ставлення В. Антоновича до проблеми державності в національній минувшині неодноразово закидалося йому пізнішими істориками.

Проте там, де опоненти київського вченого вбачали свідоме заперечення ролі державної організації в історії, схоже переховувалися інші інтелектуальні мотиви, насамперед, спроби віднайти соціо- й етнокультурні засади побутування народів / націй. Властиво, формалізовані істориком «народні типи» обертаються в трикутнику українсько-російсько-польських відносин на історичній сцені Східної Європи.

Відзначимо, що за уявленнями французьких раціоналістів XVIII ст., яких мабуть, дотримувався В. Антонович, держава поставала лише як тимчасовий продукт суспільного договору / контракту, котрий відображав зацікавлення різних сторін, себто станів, етнонаціональних спільнот тощо.

Цей підхід споглядаємо і в розмірковуваннях історика щодо співвідношення понять «нація» та «держава».

«Про те, що визначає слово «національність» є дві діаметрально протилежні теорії. — зазначає автор. — Перша теорія найбільш прищепляється у людей, що живуть у централістичній

державі, теорія французько-російська, після якої народність — це те, що складає державу. Це *державно-національна* теорія. Друга теорія, якої держаться переважно німецькі, англійські, італійські вчені, — так звана *етнографічна* (курсив редактора. — *Авт.*). Вона обстоює за тим, що всяка група людей, яка складає один тип, творить націю. Таким робом, по цій теорії національність виробляється самою природою, а не державою»³¹.

Вочевидь, останню точку зору поділяв і В. Антонович, оскільки його конструкція «народних / національних типів» значною мірою спирається на виявлення антропологічних та етнографічних ознак.

Отож типологічний метод, запозичений В. Антоновичем з обсягу дослідницьких стратегій позитивізму, застосовувався як інструмент для виокремлення архетипічних рис українського народу / нації, представлених у вигляді його ідеї / ідеалу, властивих традиційним взірцям романтичного історіописання, але продукуючих пізньопросвітницький сенс — рівноправність та особисту волю.

З такої перспективи, поняття «тип» виступає як організуючий інструмент, який упорядковує й гармонізує складну ієрархію цінностей і компонентів у світосприйнятті В. Антоновича, котре творило стильове сполучення пізньопросвітницького раціоналізму, пізнього романтизму та першого позитивізму контівського вислову. Звідси й походить той самобутній дуалізм його «етнографічних» чи «народних» типів.

Властиво, типологія В. Антоновича врівноважує різноманітні фактори, які у його візії визначають рух світу історії: природні, антропологічні, психологічні, соціальні, культурно-історичні та ін. Більше того, в його дослідницьких практиках термін «тип» є тим інструментом, який доповнює славнозвісний факторний аналіз.

Однак, найважливішим видається те, що історик прагне поширити типологічну процедуру на метафізичну сферу, тобто аналітичним шляхом досягнути й впорядкувати царину ідеального — «народного духу» й «національної вдачі». Проте вторгнення до площини «народної психології» неминуче вело до введення ірраціональних елементів до авторських конструкцій.

Загалом, йдеться про своєрідне взаємодоповнення аналітичного й інтуїтивного способів мислення, які побутують в наукових практиках В. Антоновича.

Крім того, типологія в дослідницькій стратегії вченого відображає його синтетичні нахили та здібності, зокрема досить високий рівень загальності у сприйнятті минувшини.

Можливо, саме тому низка дослідників (М. Грушевський, Д. Дорошенко)³² вказує на відсутність масштабних висновків та генералізації в його текстах. Адже низка вихідних положень В. Антоновича, котрі б могли стати вислідом генералізаційних процедур, які вельми поширені в позитивістському історіописанні, подаються істориком апріорно, тобто як установчі концепти викладу. Відтак останні досить часто побутують у вигляді «сил», «стихий», «організмів», «типів» і т.п.

Призначення цієї термінології, яка походить з різних семантичних шарів, властивих романтичному та позитивістському історіописанню, у текстах В. Антоновича не завжди вповні зрозуміле. Проте в багатьох випадках історик уживає ці дефініції не тільки для того, щоб означити той чи інший народний / національний ідеал, а й щоб окреслити етносоціальні та етнополітичні взаємини з обсягу української минувшини, яку репрезентує як взаємодію / змагання різних типів.

Зауважимо, що одне з найважливіших завдань антропології автор убачав у вивченні *«взаємних відносин цих типів між собою в їхньому зв'язку з расами, в доісторичний та історичний час...»*³³.

Отож в авторському представленні української минувшини несподіване піднесення, а згодом занепад Великого князівства Литовського подається як наслідок сполучення *«двох етнографічних типів, які ввійшли до складу одного політичного тіла»*³⁴. Водночас В. Антонович обстоює думку, що два «етнографічні типи» в Литовсько-Руській державі так і не злилися остаточно в *«одне органічне тіло»*³⁵.

В іншій праці В. Антонович наголошує, що Литовсько-Руська держава виникла як *«окреме політичне тіло в XIII віці, коли розрізнені слов'янські племена, які займали близько 5/6 території цієї держави, згуртувалися навколо неслов'янського литовського племені, котре надало їм і військову силу, і династію...»*³⁶.

Отже, «народні типи» постають у працях В. Антоновича як своєрідні суб'єкти історичного буття! Саме їхня взаємодія, співіснування, співжиття творить «нові політичні організми» на теренах Північно-Східної Русі (Московщини) та Великого князівства Литовського³⁷.

Врешті, ціла низка термінів в авторських текстах призначена саме для розкриття побутування «етнографічних типів» за певних соціокультурних умов. Таким поняттям, наприклад, є «організм».

Ця дефініція посідає поважне місце в поглядах і світосприйнятті В. Антоновича, який досить часто уподібнює суспільство чи його державну організацію до своєрідного «тіла» («організму»).

Варто відмітити, що вчений уживав зазначений термін у політичному, точніше етнополітичному та етносоціальному розумінні.

Приміром, він пише про втрату «*органічної єдності*» Русі³⁸, про неспроможність Південно-Західної Русі, незважаючи на татарську загрозу, виробити «*сильний політичний організм*»³⁹, зовнішні обставини, які примусили «литовське плем'я згуртуватися й об'єднатися в *одне політичне тіло* для того щоб утримати свою незалежність від сильного германського натиску»⁴⁰, безсилля «*організму* Речі Посполитої» у XVIII ст.⁴¹, «внутрішнє безсилля *могутнього політичного організму*» Великого князівства Литовського⁴²] і т.п.

Відзначимо, що навіть гайдамацький рух на Правобережній Україні В. Антонович розглядає в «органічному» контексті. Зокрема, він висловлює думку, що для «Росії корисніш було підтримати *організм, який уже зовсім розкладався, ніж допустити, щоб зорганізувався новий організм, повний життєвої енергії*»⁴³.

У його підготовчих нотатках навіть зустрічаємо дефініцію «державо-організм»⁴⁴.

На відміну від романтиків з їхніми метафізичними уявленнями про «тіло-ідеал», скерованими на пошук провідних ідей історичного руху, що визначають екзистенцію, себто саме існування народу та його архетипічні риси, органіцизм В. Антоновича спертий на розмаїті засади.

З одного боку, він не цурався ідеалістичного пошуку визначальних ідей світу минувшини, які кермували рухом народу /

нації на сцені історії, що наближає його до романтичних взірців історіописання.

Проте, з іншого боку, історик уживає дефініцію «тіло» («організм») у розумінні етнополітичної чи етносоціальної цілісності, яка перевіряється еволюційним поступом на міцність, тобто зазнає впливу різноманітних факторів та передумов.

Виглядає, що органіцизм В. Антоновича є вислідом історичного буття цієї етносоціальної спільноти («етнографічного типу») у часі та просторі, себто не стільки відображає певну ідею або ідеал, скільки набутий соціальний та культурний досвід у процесі численних випробувань.

Цей підхід В. Антоновича виказує позитивістський шар чи аналітичні складові його поглядів та світосприйняття, які досить тісно сполучаються з інтуїтивними, романтичними уявленнями.

Таким є поняття «начало», яке історик часто-густо уживає для означення різноманітних ознак того чи іншого «народного типу».

Наприклад, згадуючи про протиборство козацтва й шляхти він окреслює його як змагання «общинного козацького елементу» з «польсько-шляхетським началом»⁴⁵, протиставляє «козацьке начало» шляхетському стану⁴⁶ і т.п. Водночас у його текстах неодноразово зустрічаємо згадки про «вічеве начало» давньої Русі, яке виникло як засіб обмеження князівської влади⁴⁷.

Загалом В. Антонович досить часто називає «началами» певні чинники, які відіграють важливу роль у процесі або явищі, ба навіть із плином часу нерозривно асоціюються з ними.

Приміром, автор наголошує, що за доби П. Конашевича-Сагадайчного козацтво здобуло два нові начала, а саме — релігійне та соціальне⁴⁸.

Значимо, що В. Антонович не подає виразну змістовну локалізацію терміна «начало». Власне, ця дефініція інтуїтивно схоплює певні трансформації, які відбуваються у соціальній, культурній, політичній площинах історичного буття.

Проте в текстах В. Антоновича репрезентований й інший семантичний шар, близький до натуралістичного органіцизму, який подає побутування народних / етнографічних типів на історичній арені у природно-антропологічному дусі.

До таких метафор, наприклад, варто віднести термін «реакція», яку історик схоже розглядає як вислід своєрідного подразнення «суспільного організму».

Зокрема, В. Антонович пише про реакцію «козацького стану»⁴⁹, православні братства як центри реакції супроти католицизму⁵⁰, «посилення козацької реакції» щодо унійних змагань на релігійно-культурній ниві⁵¹ тощо.

Більше того, він характеризує гайдамаччину як «народну реакцію» кріпосного люду, що виявилася в новій формі, яку вважає вислідом загальної анархії у тогочасній Речі Посполитій⁵². Рівночасно В. Антонович зауважує, що «характер гайдамаччини зовсім неясний, як і всі народні реакції, що *йдуть від неосвічених людей* (курсив редактора. — Авт.), які не вміють формулювати своїх інстинктів»⁵³.

Ця авторська сентенція виказує розуміння «реакції» як інстинктивного вияву дій «народного / етнографічного типу» в суто «органічному» дусі, позаяк останній ще не може виразно осягнути свої мотиви, наміри й цілі.

Властиво, йдеться про той фатальний брак культурної зрілості й історичного виховання, якого, на думку В. Антоновича, якраз і не вистачало українському народу, хоч він і виявляв виразну схильність до рівноправності й демократизму у суспільному бутті.

Врешті, для В. Антоновича поняття «тип» — це не тільки інструмент генералізації, розрізнення чи окреслення варіативності історичного руху в контексті означення необхідного, можливого й випадкового, а й спосіб нюансування колективного й індивідуального на сцені української минувшини.

Наприклад, у відомій студії «Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события» (1881) історик оперує низкою соціальних типів — українського селянина, благочинного, ватажка-гайдамаки, польського шляхтича-конфедерата, орендаря-єврея. Вони представляють різноманітні соціальні ролі, які адсорбують як індивідуальні прикмети відомих особистостей (приміром, ігумена Мельхіседека як прототипу благочинного)⁵⁴, так і колективні устремління («інстинкти») певних спільнот, тобто станів.

Схожі мотиви споглядаємо і в інших текстах В. Антоновича, зокрема у його монографії «Исследование о гайдамачестве» (1876). Зокрема, вчений розглядає «надвірних козаків» як специфічний соціальний тип XVIII ст. та висвітлює їхню роль у гайдамацькому русі⁵⁵.

В іншій праці він висловлює думку, що на території Брацлавщини у першій половині XVII ст. так і не встиг утвердитися «новий тип вільного козацтва»⁵⁶.

Типологічний метод простежуємо і на інших рівнях репрезентації української історії в працях В. Антоновича. Відтак у його текстах типологія досить часто застосовується не тільки для розрізнення / ототожнення різноманітних об'єктів чи процесів світу минушини, а й для того, щоб виокремити їхні сутнісні риси.

Приміром, у лекційних викладах історик називає принцип участі та контролю всієї общини у громадських справах «типовими рисами Запоріжжя»⁵⁷.

Вчений називає «гунське царство» типом монархії, заснованої кочівниками⁵⁸, тобто нав'язує до певної культурної чи цивілізаційної підоснови таких державних утворень.

Заразом В. Антонович обстоює тезу про два різні типи культури щодо з'ясування характеру українсько-польських взаємин XVI–XVII ст. Причому він не віддає остаточну перевагу жодній зі сторін⁵⁹. Окрім того, вчений уживає поняття тип для розрізнення народної та шляхетської колонізації українських обширів у сенсі їхніх соціальних та культурних наслідків.

«Коли застановимося над історичним значінням сих двох паралельних типів української колонізації, то висновки вийдуть очевидно не в користь шляхоцького колонізаційного типа, — відзначає автор, — і польським публіцистам можна би порадити не виставляти так запопадливо на вид колонізаторські спосібності і заслуги шляхтичів XVII століття»⁶⁰.

У подібному дусі він розглядає і побутування двох типів козацтва — українського, городового, реєстрового та запорізького, низового⁶¹. Причому історик зауважує, що «особливий тип козацтва запорізького» постав як вислід зіткнення двох культур — татарської та південно-руської⁶².

В. Антонович уживає типологію і щодо персоналістичного виміру минулого, зокрема для вирізнення культурної й соціальної значущості як історичних постатей, так і спільнот, які вони репрезентують. Зазвичай вважають, що історична особистість, у його представленні, постає як *«продукт колективістської свідомості, яка в свою чергу виступає за певну історичну модифікацію абстрактної людської природи і обставин часу»*⁶³.

І дійсно, в текстах В. Антоновича, історичні персонажі частогусто подаються як своєрідні виразники певної «суспільної природи», що виразно виявляє позитивістську спрямованість поглядів ученого.

Зокрема, автор так окреслює свою дослідницьку мотивацію щодо однієї з пересічних постатей української минувшини: *«Ми можемо відтворити біографію Михайла Мовчана, особистості досить типової і тим більше цікавої для характеристики сучасного йому суспільства, позаяк він займав другорядне становище посеред козацької старшини, яка не досягла якоїсь помітної суспільної ролі, і тому його біографія представляє нам тип звичайний, котрий значно більше характеризує побут знатного козацтва першої половини XVIII ст., ніж біографії осіб, що вирізнялися неабияким особистим талантом або розвитком і внаслідок того являли більш виключне явище у своєму середовищі»*⁶⁴.

В аналогічному сенсі В. Антонович згадує й полковника Антона Танського, якого називає одним із найбільш *«аморальних типів тодішньої української старшини»*⁶⁵.

Проте історик у такому ж ракурсі представляє і вельми яскраві особистості, зокрема подає замальовки типажів польських шляхтичів, яких репрезентують постаті Ієремії Вишневецького та Самуеля Лаща. Якщо першого В. Антонович представляє як тип «дворянського демократа», котрий щиро та неухильно тримається принципу рівноправності посеред шляхти, і разом являє собою «взірцевого тирана» щодо селян⁶⁶, то останній подається як оригінальний тип, який відображає нестримний «дух дворянської сваволі та буйства»⁶⁷.

Іноді вчений навіть пов'язує окремі періоди з визначними особистостями, себто представляє історичний час у контексті тих персональних звершень, які стали знаковими у ту чи іншу добу.

Такою постаттю, приміром, є гетьман П. Конашевич-Сагайдачний. «Загалом часи *Сагайдачного* являють собою перелом в історії козацтва. — стверджує автор. — Козацтво в його добу перетворилося зі станової в загальнонародну справу»⁶⁸. Водночас В. Антонович відзначає, що цей гетьман був «першим просвітником України»⁶⁹.

У дещо іншому розумінні історик розглядає великих литовський князів Ольгерда — державного діяча й полководця та Кейстута — язичника-лицаря і дипломата як цілком «протилежні типи», які чудово доповнювали один одного, позаяк репрезентували два різні «народні елементи» — литовський та руський⁷⁰.

Проте В. Антонович не завжди дотримується такого «колективістського» представлення діянь історичних осіб, принаймні, достатньо часто нюансує свої спостереження й узагальнення.

Наприклад, він уважає, що Ярославська битва (1245), в якій князь Данило Галицький переміг угорців та поляків, на два сторіччя продовжила самостійне існування Галича⁷¹. Відтак ця особа наділяється рисами виключності, які справили неабиякий вплив на плін історії.

Водночас та чи інша постать минулого подається В. Антоновичем у контексті відповідної народної / національної ідеї. Тим-то, авторське представлення історичних особистостей значною мірою залежить від культурно-історичного побутування «національного типу», особливо у критичні, переломні моменти української минувшини.

Приміром, історик уважав, що «головна сила Хмельницького полягала в тому, що він був усебічним представником усієї маси свого народу, всіх його щиросердних побажань та ідеалів...»⁷². Саме в цьому розумінні і сприймається заувага В. Антоновича, що діяльність гетьмана «спрямувала історію нашого краю на новий шлях, який остаточно визначив його долю»⁷³.

Та навіть така репрезентація колективного / народного в одній постаті не заступала автору соціальної природи тогочасного суспільства. Показовою є оцінка істориком позиції Б. Хмельницького стосовно укладання Зборівської угоди (1649) з Річчю Посполитою, подана в його лекційних викладах.

«...Ми бачимо з боку Хмельницького дивовижну поміркованість: *Зборівський договір представляв мінімум того, що можливо було б вимагати за тодішніх обставин; Хмельницький же звузив свої вимоги і в етнографічному, і в територіальному, і в становому сенсі, а тому зіткнувся з невдоволенням оточуючих його, котрі вказали на обіцянки в його універсалах*», — стверджує В. Антонович⁷⁴.

На його думку, ця позиція Б. Хмельницького вмотивовувалася тим, що він опікувався інтересами, передусім, козацького стану, а не всього народу⁷⁵. Цей типаж конструюється істориком досить амбівалентно, позаяк Великий гетьман виступає рівночасно і як неодмінний репрезентант свого народу, і як людина у відповідному соціальному контексті!

Зрештою, у розвідці про Б. Хмельницького історик, передусім, наголошує на «культурних умовах» його доби, зокрема вимагає оцінювати постать гетьмана в їхньому контексті⁷⁶.

Натомість постать І. Мазепи представлена В. Антоновичем як соціокультурний типаж Правобережжя, схильний до абсолютизації традицій аристократизму й шляхетства.

*«Мазепа являв собою оригінальний тип, несхожий за своїм політичним устремлінням на осіб, які оточували його; у нього не було тієї жадоби до збагачення, яку, наприклад, ми бачимо у Самойловича; ця людина зовсім інших устремлінь. Він нагадує собою тип, який панував на правому боці Дніпра з шляхетсько-польським устремлінням. — зазначає історик. — Він іде до своєї мети досить раціонально, але недолік його той, що він домагається норми неможливої: він учепився за зразок устрою, який він бачив у Польщі, і вважав, що він можливий і в Україні. Проте ідеал цей був недостатній і тому він мусив укласти фантастичну спілку зі Швецією і сама його спроба реалізувати свій ідеал закінчилася катастрофою»*⁷⁷.

В. Антонович убачав у цьому гетьмані самотужку особистість, яка ототожнювала «нестачу шляхетства» в українців з недостатнім рівнем цивілізованості тамошнього суспільства⁷⁸. Причому автор уважав, що «біографія Мазепи навіть більш драматична і більш сповнена почувань, аніж вона подається в поетичних творах»⁷⁹.

Саме з перспективи означеної типології, яка дозволяє репрезентувати особистість як продукт соціокультурних умов, В. Антонович змальовує конфлікт між шляхетським ідеалом І. Мазепи й провідною ідеєю українського народу — рівноправ'ям. Більше того, автор переводить цю колізію з метафізичної царини до соціальної площини.

На думку історика, І. Мазепа «завжди дбав про повну автономію свого краю. Але, прямуючи до неї, він помилився у виборі шляху: він цілком *не вважав на демократичні ідеали* народної маси, не дбав про прихильність її, а силувався *привабити* до себе *старшину* (курсив редактора. — *Авт.*), щоб утворити міцний привілейований стан, який підпер би його у боротьбі з московським урядом»⁸⁰.

Нешаслива спроба гетьмана розірвати зв'язки з Московським царатом, уважає вчений, призвела до того, що «весь Малоросійський народ потрапив в опалу і не тільки старшина, але й *уся маса козацького населення мусила випробувати на собі тягар заходів, які значною мірою скорочували автономію краю*»⁸¹.

Відзначимо, що до носіїв аристократичного ідеалу В. Антонович також відносив гетьманів І. Виговського та П. Тетерю⁸².

Отож представлення колективного / громадського / суспільного крізь призму індивідуального / особистого / персонального подає нам одну з можливих варіацій застосування типології в дослідницьких практиках В. Антоновича.

Зрештою, контексти вжитку типологічного методу в творчості В. Антоновича вельми широкі, позаяк охоплюють різні рівні репрезентації української історії: буття народів / націй, окремих соціальних спільнот, розгортання масштабних процесів та явищ, позначення окремих історичних об'єктів, персоналістичний вимір минувшини тощо.

Таким чином, інструментальний діапазон та функціональне призначення типології в текстах В. Антоновича вирізняються неабияким розмаїттям.

Це — традиційне розрізнення загального / особливого / одиничного, представлення соціального чи суспільного конфлікту на полі історії в розрізі — колективне / персональне, виявлення сутнісних ознак об'єкта, явища, процесу та їхньої репрезентації у вигляді певного образу тощо.

Та найважливішим досягненням В. Антоновича на ниві дослідницьких практик з обсягу типологічного методу слід уважати його спроби вирвати поняття «тип» із жорстких канонів еволюційної поступовості, натуралістичного органіцизму й адаптувати його до нагальних потреб етнонаціональної та соціальної історії. До цього творчого експерименту, вочевидь, спричинилася полістильна природа його поглядів та світосприйняття (пізньопросвітницький раціоналізм, пізній романтизм, ранній позитивізм), а також прагматично-утилітарні потреби українського національного руху другої половини XIX ст., який потребував більш виразних означень або навіть формул щодо становища народу / нації.

Саме сполучення інтуїтивних та аналітичних компонентів мислення дозволило вченому ввести до типології прогностичну перспективу, а відтак вийти на оперування необхідного / можливого / випадкового в історичному процесі.

Певна річ, таке поєднання мало доповнити традиційний інструмент позитивістського історіописання — факторний аналіз. Щоправда, авторська типологія відзначалася очевидною амбівалентністю і незавершеністю. Не випадково в текстах В. Антоновича побутують різноманітні означення народу / нації, які формалізуються у вигляді «етнографічного», «антропологічного», «психологічного» чи ще якогось типу.

Мабуть, учений до кінця життя перебував у постійному пошуку відповідних мовних засобів та дослідницьких інструментів, щоб представити більш-менш адекватну візію української історії. Проте творчий експеримент В. Антоновича у царині дослідницького інструментарію незаперечно виявляє його блискучий талант і фахову майстерність як історика.

¹ *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории: Пособие к лекциям, читанным студентам С.-Петербургского университета в 1909/10 учебном году: [2 вып.] — СПб., 1910. — [Вып. 1], ч. 1: Теория исторического знания. — С.155.

² *Забулионите А. И.* Типологический метод в философии культуры и культурологии // Формирование дисциплинарного пространства культурологии. Материалы научно-методической конференции. 16 января 2001 года, Санкт-Петербург. Сер.: «Symposium». — СПб., 2001. — Вып. 11. — С. 34.

³ Харченко В. Етнічна антропологія в науковій концепції В. Б. Антоновича // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича (11–12 грудня 1995 р. м. Київ). Доп. та матеріали: [У 2 ч.]. — К., 1996. — [Ч.2]. — С. 443, 447.

⁴ Милуков П. VIII археологический съезд в Москве // Русская мысль. — 1890. — № 4. — С. 175.

⁵ Мицюк О. Українські хлопомани. — Чернівці, 1933. — С. 64.

⁶ Антонович В. Рецензии [творів Д. Багалія та П. Голубовського, представлених студентами на здобуття нагород медалями в 1879 р.] на тему «История Северной земли» // Университетские известия. — К., 1880. — № 4. — С. 83.

⁷ Його ж. Погляди українофілів // Антонович В. Твори. — К., 1932. — Т. 1. — С. 240.

⁸ Його ж. Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській прязмі (З нагоди повісти Г. Сенкевича «Огнем і мечем»). — Львів, 1904. — С. 13.

⁹ Его же. История Юго-Западной Руси. Лекции проф. Киевского императорского университета В. Б. Антоновича / Издал студент Историко-филологического факультета Г. Линник (Киев, 1879 года, мая 1-го дня) // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 1, спр. 8093, арк. 297 зв.

¹⁰ Його ж. Три національні типи народні // Його ж. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Вступ. стаття та ком. В. Ульяновського; бібліографія О. Тодійчук. — К., 1995. — С. 91.

¹¹ Там само. — С. 101.

¹² Там само. — С. 101.

¹³ Антонович В. История Литовской Руси: Лекции профессора Университета Св. Владимира В. Б. Антоновича 1881–1882. — К., 1882. — С. 286

¹⁴ Його ж. Погляди українофілів // Антонович В. Твори. — С. 240–241.

¹⁵ Там само. — С. 241.

¹⁶ В. А. [Антонович В. Б.] Исидор Станиславович Коперницкий (некролог) // Киевская старина. — 1891. — № 12. — С. 464–465.

¹⁷ Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна. — 1928. — № 5. — С. 22.

¹⁸ Антонович В. Погляди українофілів // Антонович В. Твори. — С. 243.

¹⁹ Його ж. Про козацькі часи на Україні / Післям. М. Ф. Слабошпицького; прим. М. Кордуби; ком. О. Д. Василюк, І. Б. Гирича. — К., 1991. — С. 211.

²⁰ *Мельник-Антонович К.* З невиданих рукописів В. Б. Антоновича // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. — К., 1997. — Т. 1. — С. 220.

²¹ *Костомаров М.* Дві руські народності / Переклав О. Кониський; з переднім словом Д. Дорошенка. — Київ–Лейпциг, [1923]. — С. 77–78, 94–95.

²² *Гермайзе О.* В. Б. Антонович... — С. 24; *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. — Прага, 1942. — С. 152.

²³ *Осинов Г. В.* Социология и социализм. — М., 1990. — С. 16.

²⁴ *Гермайзе О.* В. Б. Антонович... — С. 21.

²⁵ *Антонович В.* Три національні типи народні. — С. 97.

²⁶ Его же. Исследование о гайдамачестве. (Извлечено из 3 тома 3 части «Архива Юго-Западной России»). — К., 1876. — С. 26.

²⁷ Его же. Три національні типи народні. — С. 97.

²⁸ Его же. Введение в новую историю // ІР НБУВ, ф. 1, спр.7918, арк. 2.

²⁹ *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. — С. 73.

³⁰ Його ж. Погляди українофілів. — С. 245.

³¹ *Антонович В.* Про козацькі часи... — С. 208.

³² *Грушевський М.* З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. — 1928. — № 5. — С. 15; *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. — С. 126.

³³ *В. А.* [*Антонович В. Б.*] Дневник антропологического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете под ред. А.Н.Харузина. 1890. Вып.3, 4 и 6 // Киевская старина. — 1892. — № 4. — С.140.

³⁴ *Антонович В.* Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти В. К. Ольгерда // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России В. Б. Антоновича. — К., 1885. — Т. 1. — С. 4.

³⁵ Там же. — С. 4.

³⁶ *Антонович В.* История Литовской Руси. — С. 1.

³⁷ Его же. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — С. 229.

³⁸ Его же. Содержание Актов о козаках 1500–1648 год // Архив Юго-Западной России. — К., 1863. — Ч. 3, Т. 1: Акты о козаках (1500–1648 г.). — С. XIII.

³⁹ Там же. — С. XIV.

⁴⁰ Там же. — С. XI.

⁴¹ *Антонович В.* Исследование о гайдамачестве. — С. 2; Его же. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — С. 333.

⁴² Его же. Очерк истории Великого княжества Литовского... — С. 4.

⁴³ Його ж. Про козацькі часи... — С. 190–191.

⁴⁴ Его же. О свойствах и обычаях человека древнего периода [автограф чернетковых выписок] // ИР НБУВ, ф. 164, спр. 5, арк.6–6 зв.

⁴⁵ Его же. Содержание Актов о козаках 1500–1648 год. — С. СХII.

⁴⁶ Его же. Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив Юго-Западной России. — К., 1868. — Ч. 3, Т. 2: Акты о козаках (1679–1716). — С. 101.

⁴⁷ Его же. История Руси до монголов. Лекции проф. В. Б. Антоновича [літографія, примірник В. Ляскоронського] // ИР НБУВ, ф. 1, спр. 8104, арк. 76.

⁴⁸ Его же. Содержание Актов о козаках 1500–1648 год. — С. LXXXV.

⁴⁹ Его же. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия. — С. 284.

⁵⁰ Там же. — С. 285.

⁵¹ Там же. — С. 286.

⁵² *Антонович В.* Исследование о гайдамачестве. — С. 2, 4.

⁵³ Його ж. Про козацькі часи... — С. 183.

⁵⁴ *Антонович В.* Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события // Антонович В. Б. Моя сповідь. — С. 105.

⁵⁵ Его же. Исследование о гайдамачестве. — С. 73.

⁵⁶ Его же. Грановщина (Эпизод из истории Брацлавской Украины) // Його ж. Моя сповідь. — С. 609.

⁵⁷ Его же. История Юго-Западной Руси. — Арк. 260 зв.

⁵⁸ Его же. Киев в дохристианское время // Там само. — С. 581.

⁵⁹ Його ж. Польсько-українські відносини XVII ст... — С. 17.

- ⁶⁰ Там само. — С. 36.
- ⁶¹ [Антонович В.] Происхождение запорожского козачества // Киевская старина. — 1884. — № 8. — С. 48–49.
- ⁶² Там же. — № 9. — С. 52.
- ⁶³ Кіян О. Історіософія Володимира Антоновича // Київська старовина. — 2006. — № 3. — С. 72.
- ⁶⁴ Антонович В. Прилуцкий полковой есаул Михайло Мовчан и его записная книга // Антонович В. Б. Моя сповідь. — С. 222.
- ⁶⁵ Его же. Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра. — С. 185.
- ⁶⁶ Его же. История Юго-Западной Руси. — Арк. 274.
- ⁶⁷ Там же. — Арк. 274 зв.
- ⁶⁸ Антонович В. История малорусского козачества. Лекции проф. В. Б. Антоновича [літографія, примірник В.Ляскоронського]. — К., 1882 // ІР НБУВ, ф. 1, спр. 8104, арк. 210.
- ⁶⁹ Его же. История Юго-Западной Руси. — Арк. 267 зв.
- ⁷⁰ Его же. Очерк истории Великого княжества Литовского... — С. 83, 94.
- ⁷¹ Его же. Историко-топографический очерк Южной Руси // ІР НБУВ, ф. 1, спр. 8083, арк. 7.
- ⁷² Его же. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Його ж. Моя сповідь. — С. 191.
- ⁷³ Там же. — С. 190.
- ⁷⁴ Антонович В. История малорусского козачества. — Арк. 235 зв.
- ⁷⁵ Там же. — Арк. 235.
- ⁷⁶ Антонович В. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Антонович В. Б. Моя сповідь. — С. 193.
- ⁷⁷ Его же. История малорусского козачества. — Арк. 247.
- ⁷⁸ Его же. Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра. — С. 69–70.
- ⁷⁹ Его же. История малорусского козачества. — Арк. 247–247 зв.
- ⁸⁰ Його ж. Про козацькі часи... — С. 155.
- ⁸¹ Его же. История малорусского козачества. — Арк. 253.
- ⁸² Его же. История Юго-Западной Руси. — Арк. 285 зв.

БІОІСТОРИОГРАФІЯ

О. М. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Життєвий шлях і творчий внесок у розвиток історичної україністики визначного українського історика й археографа другої половини XIX — початку XX ст. Олександра Матвійовича Лазаревського викликали зацікавлення вже кількох поколінь вітчизняних дослідників, починаючи від В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія, М. С. Грушевського, І. В. Луцицького, В. О. М'якотіна до Л. А. Коваленка, М. І. Марченка, Л. К. Полухіна, В. Г. Сарбея, Г. К. Швидько, В. І. Воронова та ін.¹

Безперечними історіографічними досягненнями є постановка і розв'язання таких сюжетів, як основні етапи життя й діяльності, історичні погляди вченого, аналіз його творчого доробку в царині історії Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст., української археографії та бібліографії, місця і ролі в українському історіографічному процесі другої половини XIX — початку XX ст. Водночас не можна не констатувати, що постать знаного українського дослідника потребує подальшого ретельного вивчення, оскільки впродовж тривалого радянського історіографічного періоду піддавалася аналізу крізь призму тодішніх ідеологічних догм і стереотипів, що не могло не вплинути на точність оцінок та узагальнень. До того ж ряд важливих аспектів у силу різних причин спеціально не вивчався.

Серед них варто виділити сюжет про постать О. М. Лазаревського в контексті українського інтелектуального середовища. Під ним слід розуміти оточення людей з насиченою розумовою діяльністю, яке контактувало і впливало на світогляд та діяльність Олександра Матвійовича. Ця тема розглядалася опосередковано і фрагментарно, лише в контексті інших сюжетів. Спеціальне ж вивчення українського інтелектуального середовища О. М. Лазаревського дає можливість простежити

українську інтелектуальну компоненту в процесі формування і становлення світогляду вченого, розкрити причини його творчого вибору, що зумовив напрям життєвого і наукового шляху.

Суттєво важливо, що О. М. Лазаревський потрапив під вплив українського інтелектуального середовища вже на першому, родинному етапі формування особистості. На зв'язок родинних традицій зі сферою, «що потім стала предметом його (О. М. Лазаревського — *авт.*) спеціальних інтересів і наукових студій, — старою Гетьманщиною» вказував М.С. Грушевський². Є певні підстави вважати, що інтерес до українського минулого почав зароджуватися в Олександра ще в дитячі роки під впливом батька — Матвія Ілліча. Свого часу В. Г. Сарбей відмічав, що загальні характеристики українських гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, К. Розумовського у працях О. М. Лазаревського в цілому співпадали з оцінками, що містилися в незакінчених мемуарах «Памяти мои» М. І. Лазаревського³. І цей факт є вельми симптоматичним.

Свій вплив справили на Олександра Лазаревського і його старші брати. З Федором, студентом університету, Олександр жив два роки у Харкові, а з Василем — у Санкт-Петербурзі. Будучи 13-річним підлітком, Олександр у 1847 р. прийняв пропозицію старшого брата Федора переїхати до Оренбурга. У далекому від України місті тоді вже працювали його брати — Василь, Михайло і Федір. Перебування в російській глибинці закарбувалося Олександру Лазаревському тим, що в дружньому колі братів велися розмови про рідну Україну, про тяжку долю Т. Г. Шевченка, який у той час відбував заслання в Орській фортеці⁴. Саме в оренбурзький період О. М. Лазаревський зацікавився читанням, у процесі якого, під впливом, певно, узагальнюючої праці Д. М. Бантиша-Каменського в нього виявився більш стійкий і вже більш осмислений інтерес до України, її історії⁵.

Аналізуючи віхи життя О. М. Лазаревського, слід зазначити, що формування його особистості тривалий час проходило поза межами України, а прямий вплив українського інтелектуального середовища не міг бути стійким і системним. Так, чотирирічне

перебування О. М. Лазаревського у столичній гімназії за часів завершального періоду правління Миколи I скоріше за все показало майбутньому історику всі вади консервативно-охоронної системи навчання. Однак ці зовнішньо несприятливі обставини не стали на заваді інтересу Олександра до української минувшини. Характерно, що в 16 років він системно читав літературу з історії України і вже здобув певні знання. Все це дало йому можливість уже в гімназичний період приступити до перших історичних досліджень, які були опубліковані у «Черниговских губернских ведомостях» 1853 р.⁶

Напевно, в юнацькі роки фізична відірваність Олександра Лазаревського від України компенсувалася позитивними впливами його старших братів. «Один з молодших синів, — писав про молодого О. М. Лазаревського М. С. Грушевський, — він виростав під доглядом своїх старших братів — Василя, Михайла й Федора, типових українофілів, приятелів Шевченка. Молодечі літа прожив він в далеких переїздах, на чужині, і так звичайна у українців ностальгія підігріла і в свідомість перевела фізичне прив'язання до вітчизни»⁷.

Подальший розвиток особистості О. М. Лазаревського відбувався під час навчання на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. У студентські роки, починаючи з 1854 р., зав'язалося листування між О. М. Лазаревським та відомим істориком та археографом, знавцем козацького періоду української минувшини О. М. Бодянським. У творчому доробку цього публікатора вартісних першоджерел були такі пам'ятки, як козацький «Літопис Самовидця», «Історія Русів» тощо. Можна погодитися з припущенням В. Г. Сарбея, що епістолярне спілкування згодом, з 1855–1856 рр., доповнювалося особистими зустрічами у Москві. Ці активні інтелектуальні контакти, безсумнівно, сприяли посиленню інтересу молодого історика до минулого України, прищеплюванню зацікавленості до занять археографічними розвідками⁸.

Під час перебування в Санкт-Петербурзі у О. М. Лазаревського формувалося й певне коло знайомств з українськими діячами науки, культури, суспільного руху. Відомо, що на початку 1856 р. молодий дослідник українського минулого познайомився

з істориком О. М. Марковичем. Опанас Васильович був колишнім учасником Кирило-Мефодіївського товариства, переконаним українським народолюбцем, який з великою шаною ставився до селян-хліборобів, був колоритним носієм староукраїнських народних звичаїв і справляв сильне враження на оточуючих надзвичайною жвавистію своєї натури⁹. Особистість О. М. Марковича згодом вплинула на суспільні та наукові погляди Олександра Матвійовича. Зближення між цими діячами сприяло тому, що О. М. Лазаревський добре знав життя і творчу спадщину О. М. Марковича, а пізніше написав про нього історичний нарис¹⁰.

У 1858 р. О. М. Лазаревський особисто познайомився з велетнем українського поетичного слова Т. Г. Шевченком, який 27 березня прибув поїздом до столиці імперії із тривалого заслання. Вельми примітно, що Т. Г. Шевченко відразу ж завітав до свого «нелицемерного» друга М. М. Лазаревського — старшого брата Олександра Матвійовича, і спочатку поселився у нього — на Мойці, в будинку графа Уварова¹¹.

Відомо, що Т. Г. Шевченко високо цінував усіх шістьох братів Лазаревських, у тому числі Олександра Матвійовича, який входив до Шевченківського кола спілкування в Санкт-Петербурзі. Не підлягає сумніву, що думки, міркування і спогади великого поета і патріота України мали вплив на О. М. Лазаревського. Про близькість О. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка свідчить той факт, що він щиро допомагав хворому поету, детально описав його останній день життя, був на похованні великого Кобзаря 10 березня (26 лютого за ст. ст.) 1861 р., а згодом одним із перших розпочав написання Шевченкової біографії¹².

У другій половині 1858 р. в Санкт-Петербурзі почала формуватися перша українська громада — напівлегальний осередок патріотичної інтелігенції, що представляв собою нову на той час організаційну форму українського національного руху. Першими українськими громадівцями ставали різночинці — письменники, учені, службовці та студенти. Серед учасників знаходимо відомі і знакові імена колишніх кирило-мефодіївців В. М. Білозерського, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, Т. Г. Шевченка. До їхніх одно-

думців більш молодого покоління належали і два старших брата О. М. Лазаревського — Михайло і Федір, а також С. С. Гулак-Артемівський, Г. С. Вашкевич, Д. С. Каменецький, В. П. Каховський, О. Ф. Кістяківський, З. Ф. Недоборовський, М. І. Стороженко, Г. М. Честахівський та ін.¹³

Є підстави вважати, що О. М. Лазаревський теж брав участь у діяльності Петербурзької української громади, або, принаймні, близько примикав до її кола. Промовистим аргументом на користь цього є те, що у квітні 1861 р. для перевезення труни з тілом покійного Т. Г. Шевченка до нової могили в Україні Петербурзька українська громада відрядила саме О. М. Лазаревського та молодого художника Г. М. Честахівського, близьких до Кобзаря на останньому відрізку його життєвого шляху¹⁴. М. С. Грушевський так писав про цей період життя О. М. Лазаревського: «Він обертався тоді в петербурзьких українофільських колах, одягався по-українськи і був близьким чоловіком до Шевченка, як і його старші брати, — перебував при нім при його смерті і проводжав його тіло на Україну»¹⁵.

22 травня (10 травня за ст. ст.) 1861 р. О. М. Лазаревський взяв участь у перепохованні Т. Г. Шевченка на Чернечій горі біля Канева, яка перетворилася на українську патріотичну маніфестацію. У панахиді, жалобній процесії та перепохованні великого українського поета брали участь мешканці Канева, селяни з навколишніх сіл, студенти-народолюбці — учасники Київської української громади. Місія О. М. Лазаревського по перевезенню тіла народного поета в Україну була оповита навіть романтичною народною легендою, згідно з якою він привіз не труну Шевченка, а скриню з ножами для різанини панів¹⁶.

Характерно, що на початку 1860-х рр. О. М. Лазаревський діяльно співробітничав з часописом «Основа» — органом, за словами М. С. Грушевського, «російського українофільства»¹⁷, який був тоді важливим центром тяжіння українських національно-культурних сил. Ідейний лідер Київської Старої громади В. Б. Антонович у своїй розвідці того періоду «Про українофілів та українофільство (Відповідь на напади «Вестника Южной и Ю.-З. России)» згадував про О. М. Лазаревського в контексті полеміки з К. В. Шейковським з приводу «Словаря», в передмові

до якого містилися закиди проти П. О. Куліша та всіх співробітників «Основи». В. Б. Антонович навіть цей приклад, поряд з іншими, які свідчили про брак «всякої солідарності» між українофілами¹⁸. Для нас важливо, що один з ідейних лідерів громадівського руху беззастережно зараховував О. М. Лазаревського до українського національного табору.

Спілкування з Т. Г. Шевченком, діячами Петербурзької української громади, участь в «Основі» не пройшло для О. М. Лазаревського даремно. Всі ці інтелектуальні контакти назавжди закріпили пізнавально-дослідницький вибір випускника Санкт-Петербурзького університету, яким стала історія України. Можна припустити, що національно-культурницька домінанта, характерна для українських громадівців-народолюбців рубежу 1850-х–1860-х рр., прямо чи опосередковано теж посприяла вибору О. М. Лазаревським засобів служіння власному народові — у царині наукового поступу. Напевно, саме цей вибір найбільше відповідав національно-поступовому ліберально-демократичному світогляду, який на той час вже сформувався у О. М. Лазаревського.

Невипадково, столичні перспективи і можливості академічного кар'єрного зростання не приваблювали О. М. Лазаревського, який з осені 1861 р. майже без перерв (за винятком кількомісячної служби у Курську) все життя прожив в Україні, працюючи у Чернігові, Полтаві, Кременчуці, Ніжині та в Києві. Особливістю цього тривалого періоду життєдіяльності О. М. Лазаревського в Україні було поєднання ним державної служби спочатку мировим посередником, згодом у різних губернських судових установах з плідною науковою діяльністю в царині історичної україністики, зокрема в галузі історії України другої половини XVII–XVIII ст.¹⁹.

На початку 1860-х рр. О. М. Лазаревський з ентузіазмом зустрів селянську реформу Олександра II і навіть узяв безпосередню участь у втіленні її у життя, працюючи мировим посередником у Сосницькому, Борзенському, Конотопському та Кролевецькому повітах Чернігівської губернії. Такий життєвий вибір Олександра Матвійовича можна пояснити тим, що кажучи словами М. С. Грушевського, його більше тягнуло «до практич-

ної українофільської роботи»²⁰. Подібне «ходіння у народ» і прагнення служити справі селянської реформи, а відтак сприяти емансипації селян, було характерним для тодішніх українських народолюбців.

У зазначений період Олександр Матвійович разом із С. Д. Носом, О. А. Тищинським, Л. І. Глібовим, М. А. Вербицьким, О. В. Маркевичем, І. О. Андрущенком, О. М. Білозерським, І. П. Дорошенком, Г. Коваленком та іншими народолюбцями належав до учасників Чернігівської української громади. Під керівництвом Л. І. Глібова чернігівські громадівці взяли активну участь у виданні газети «Черниговский листок». Дієвим співробітником газети, поряд із П. О. Кулішем, О. Я. Кониським, М. А. Вербицьким, О. В. Марковичем, М. Т. Симоновим (Номисом), О. А. Тищинським, П. С. Єфименком та іншими, став О. М. Лазаревський. Це видання українського ідейного спрямування було припинено за наказом міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва від 10 серпня 1863 р.²¹

Напевно, чиновницьке середовище, в якому жив О. М. Лазаревський під час своєї офіційної служби в державних установах, у сукупності із загальними суперечливими обставинами суспільно-політичного життя пореформеної Росії з його непослідовними й незавершеними реформами і періодичним поверненням урядового курсу до консервативно-охоронних заходів (згадаємо заборону недільних шкіл, Валуєвський циркуляр та Емський указ Олександра II тощо) помножені на поміркований прогресизм світогляду — все це спричинило те, що Олександр Матвійович за своїми поглядами не виходив за межі наукового українофільства. На користь цього висновку працює згадка у «Щоденнику» О. Ф. Кістяківського від 5 березня 1884 р., де зазначено, що О. М. Лазаревський після 1861 р. «давню став чиновником не тільки по службі, а й по душі»²².

Майже двадцять останніх років свого життя О. М. Лазаревський мав чин дійсного статського радника, працюючи членом Київської судової палати, та був землевласником, володіючи на початку 1890-х рр. 402 десятинами землі. Всі ці обставини сприяли певному поправінню світогляду Олександра Матвійовича²³. На наш погляд, після 1860-х рр. він за своїми ідейними

переконаваннями розташувався на правому, найбільш поміркованому фланзі українського національного табору.

Характерно, що в пореформені десятиліття О. М. Лазаревський не припиняв контактів з українськими діячами, з якими познайомився в період підготовки та проведення селянської реформи 1861 р. Проживаючи в інших містах, наприклад у Ніжині, Олександр Матвійович підтримував контакти з киянами, які визнавали його як «знавця малоросійської старовини»²⁴. Але водночас О. М. Лазаревський завжди виказував недовіру щодо українофільства та українофілів. Так, О. Ф. Кістяківський відмічав, що «ту ж недовіру він (О. М. Лазаревський — авт.) виявляв і стосовно Антоновича, з яким він у хороших відносинах і в двадцятилітньому знайомстві»²⁵. «Не верю-с Антоновичу! Не искренен-с!», — частенько промовляв своїм особливим акцентом О. М. Лазаревський²⁶. Причини його недовіри до провідника київських громадівців полягала в тому, що Олександр Матвійович негативно ставився до будь-яких «конспірацій» українських народолюбців, до тієї вимушеної політики, коли на людях говорили одне, а робили чи думали по-іншому.

Зазначене може пояснити, чому прихильник конкретних справ О. М. Лазаревський, не будучи формальним учасником Київської Старої громади, так багато зробив для видання її фактичного друкованого органу — журналу «Киевская старина», що в останні десятиліття XIX — на початку XX ст. стала важливим центром консолідації українського національного культурництва.

Прибувши до Києва у 1880 р., О. М. Лазаревський, кажучи словами М. В. Стороженка, спочатку «держав себе якось ізольовано від усіх, то й не знали гаразд, якого держатиметься він напрямку в українських справах...»²⁷. Проте після смерті видавця і редактора журналу «Киевская старина» Ф. Г. Лебединцева О. М. Лазаревський виявив ініціативу підтримати важливе для українолюбців видання. Саме він умовив громадського і земського діяча, багатого поміщика О. С. Лашкевича узяти на себе видання журналу. Дещо пізніше, коли офіційним редактором часопису став Є. О. Кивлицький, фактичне редагування, яке тривало з 1888 р. до 1892 р., взяв на себе Олександр Матвійович.

Його власний будинок на Мало-Володимирській вулиці став центром проведення вівторкових «вечірок» з чаєм, куди запрошувалися П. Я. Армашевський, М. П. Василенко, Ор. І. Левицький, М. В. Стороженко й А. В. Стороженко та ін. «Вечірки» тривали по кілька годин і наповнювалися бесідами про українське минуле, про редакційні справи. За спогадами М. В. Стороженка, О. М. Лазаревський був «високої постаті, міцний, з довгим обличчям, бородою, лисий, сірими підпухлими знизу очима, густим та низьким голосом, блідий, бо хворів склерозом та й помер від запалення легенів». Але в той час Олександр Матвійович був «енергійний, палкий, з надзвичайною пам'яттю про українську старовину за час Гетьманщини»²⁸.

До київського інтелектуального кола близьких друзів О. М. Лазаревського входив відомий землевласник, колекціонер, меценат, творець знаменитої Качанівки В. В. Тарновський. Він любив, коли до нього сходилися співробітники «Киевской старины». Як згадував М. В. Стороженко, «душею цього осередка під той час був О. М. Лазаревський». На вечерях у В. В. Тарновського були такі діячі, як О. М. Лазаревський, В. Б. Антонович, Ор. І. Левицький, А. В. Стороженко, О. О. Андрієвський, М. П. Василенко, В. П. Горленко, М. Ф. Біляшівський, І. Ор. Новицький, І. М. Каманін, М. В. Шугуров, Ф. Г. Міщенко, К. П. Михальчук, Д. І. Яворницький, М. В. Лисенко, заїжджали брати Тобілевичі. На цих зібраннях, які проходили в неформальній обстановці, обговорювалися платформа журналу, зміст наступних номерів, відбувалися дискусії з різних проблем трактування історичного минулого²⁹.

Поряд із О. М. Лазаревським найбільший вплив у редакційному комітеті «Киевской старины» того періоду мали П. Г. Житецький та Ор. І. Левицький. Постійно відвідували редакційні наради і брали участь у дискусіях В. П. Науменко, М. В. Шугуров, Н. В. Молчановський, М. П. Василенко, Я. М. Шульгін, В. І. Щербина, Є. К. Трегубов, В. П. Горленко, М. В. Лисенко, К. П. Михальчук, А. В. Стороженко, М. В. Стороженко та ін.³⁰ Всі вони утворювали незабутнє інтелектуальне середовище спілкування О. М. Лазаревського, яке, безсумнівно, сприяло активізації його діяльності як історика та археографа.

Таким чином, українське інтелектуальне середовище супроводжувало все життя та діяльність О. М. Лазаревського. Воно почало виявлятися достатньо рано, у родинному колі, продовжувало формуватися та впливати на особистість Олександра Матвійовича в молоді роки студентства та на початках професійної діяльності. Напередодні та в період проведення селянської реформи 1861 р., за часів першого загальнодемократичного піднесення інтелектуальні контакти з діячами Петербурзької, Київської Старої та Чернігівської громад сприяли визначенню його життєвого і професійного вибору, яким стало служіння рідній землі засобом творення панорами української історії часів Гетьманщини. Попри певне поправління ідейних поглядів О. М. Лазаревського в наступні пореформені десятиліття, яке спричинилося комплексом як внутрішніх особистих, так і зовнішніх причин, впливами різних середовищ спілкування (поряд з неофіційним українським активно впливало офіційне російське), Олександр Матвійович залишився патріотом України. Посідаючи ліберально-демократичні, часом помірковані ліберальні позиції, він усе ж таки не вийшов за межі світоглядної орбіти українського національного табору, вносячи помітний вклад у поступ української історичної науки та журнальної періодики. Характер інтелектуального середовища, в якому відбувалася творча діяльність О. М. Лазаревського, не дозволяє визначити його як російського ліберала. Навпаки, його аналіз свідчить про помітну причетність О. М. Лазаревського до української національної справи.

¹ *Воронов В. І.* Вітчизняна історіографічна традиція щодо вивчення наукової діяльності та творчого доробку О. М. Лазаревського // *Грані. Наук.-теор. і громад.-політ. альманах.* — 1999. — № 2 (4), березень — квітень. — С. 19–27.

² *Грушевський М.* Пам'яті Олександра Лазаревського // *Твори: у 50 т.* — Л.: Світ, 2005. — Т. 7: *Серія Історичні студії та розвідки (1900–1906).* — С. 573.

³ *Сарбей В. Г.* Історичні погляди О. М. Лазаревського. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — С. 23–24.

⁴ *Марченко М. І., Полухін Л. К.* Видатний історик України О. М. Лазаревський — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — С. 5–7.

⁵ *Сарбей В. Г.* Вказ. праця. — С. 24–25.

⁶ Там само. — С. 26; *Марченко М. І., Полухін Л. К.* Вказ. праця. — С. 10–11.

⁷ *Грушевський М.* Пам'яті Олександра Лазаревського // Твори: у 50 т. — Л.: Світ, 2005. — Т. 7: Серія Історичні студії та розвідки (1900–1906). — С. 573.

⁸ *Сарбей В. Г.* Вказ. праця. — С. 28.

⁹ *Маркович Д.* Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче Марковиче / Д. Маркович // По степах і хуторах: Оповідання. Драма. Спогади. — К.: Дніпро, 1991. — С. 483, 487–489.

¹⁰ *Сарбей В. Г.* Вказ. праця. — С. 29–30.

¹¹ *Бородін В. С., Кирилюк Є. П., Смілянська В. Л. Т. Г. Шевченко.* Біографія. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 396–397.

¹² Там само. — С. 398, 520; *Марченко М. І., Полухін В. К.* Вказ. праця. — С. 14–15.

¹³ *Катренко А. М.* Український національний рух ХІХ століття. Ч. II. 60–90-ті роки ХІХ ст.: Навч. посібник. — К., 1999. — С. 8.

¹⁴ *Бородін В. С.* Вказ. праця. — С. 529–530.

¹⁵ *Грушевський М.* Пам'яті Олександра Лазаревського. — С. 573.

¹⁶ *Бородін В. С., Кирилюк Є. П., Смілянська В. Л.* Вказ. праця. — С. 529–530, 534–536; *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885): у 2 т. — К.: Наук. думка, 1995. — Т. 2: 1880 — 1885. — С. 455.

¹⁷ *Грушевський М.* Вказ. праця. — С. 573.

¹⁸ *Стороженко М.* З мого життя / М. Стороженко. — К.: Либідь, 2005. — С. 179; *Антонович В. Б.* Моя сповідь: Вибр. історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. — К.: Либідь, 1995. — С. 139.

¹⁹ *Марченко М. І., Полухін Л. К.* Вказ. праця. — С. 19–43; *Сарбей В. Г.* Вказ. праця. — С. 34–36.

²⁰ *Грушевський М.* Вказ. праця. — С. 573.

²¹ *Катренко А. М.* Вказ. праця. — С. 57–58.

²² *Кістяківський О. Ф.* Вказ. праця. — Т. 2. — С. 455.

²³ *Сарбей В. Г.* Історичні погляди О. М. Лазаревського // Вісник Академії Наук Української Радянської Соціалістичної Республіки. — К., 1957. — № 3 (244). — Березень. — С. 63.

²⁴ *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885): у 2 т. — К.: Наук. думка, 1994. — Т. 1: 1874–1879. — С. 99, 128, 201, 256.

²⁵ *Кістяківський О. Ф.* Вказ. праця. — Т. 2. — С. 455.

²⁶ *Антонович В. Б.* Моя сповідь. — С. 51.

²⁷ *Стороженко М.* Вказ. праця. — С. 179.

²⁸ Там само. — С. 179; *Палієнко М.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — К.: Вид-во «Темпора», 2005. — С. 261.

²⁹ *Стороженко М.* Вказ. праця. — С. 181, 182, 183.

³⁰ *Палієнко М.* Вказ. праця. — С. 56.

ІВАН МИХАЙЛОВИЧ БОНДАРЕНКО: БІОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ НАРИС

В сучасній біоісторіографії досить модно розмірковувати над приналежністю певного історика до першопланових, або друго-планових осіб в історіографічному процесі¹. Однак можна виділити ще одну категорію істориків: з «перерваною» біографією, яких важко зарахувати навіть до другого ешелону представників історичної науки. Більшість сучасників покладали на них великі сподівання, але їхня рання смерть залишила оточуючих у роздумах про можливі варіанти розвитку кар'єри покійних друзів та колег. Втім, ці роздуми, як правило, скоро змінювалися на повне забуття цих «невдах». Лише тепер, в умовах підвищення інтересу до мікроісторії, чергового сплеску біографістики, антропологізації історії, здається актуальним включення до біоісторіографічного контексту максимально широкого кола осіб, зосередження уваги на їх оригінальній, хоч і невеликій творчій спадщині.

Метою цієї статті є дослідження на широкій джерельній базі життєвого шляху та інтелектуального доробку одного з одеських істориків початку ХХ ст. Івана Михайловича Бондаренка (1873–1911). Діяльність І. Бондаренка розглядалась здебільшого у публіцистичному дискурсі з властивими для цього жанру глорифікацією та іконізацією². Доробок фахового історика зауважив лише С. Лиман, який втім спирався лише на його одну працю³. Найпромовістіше про «недовивченість» чи навіть забуття автора першого в Російській імперії дослідження про середньовічні англійські міста свідчить відсутність згадки про нього у класичному біобібліографічному покажчику «История исторической науки в дореволюционной России» (М., 1965). В енциклопедичних виданнях він згаданий лише в «Енциклопедії українознавства»⁴. Декілька разів І. Бондаренко був згаданий в

контексті біографій професорів Новоросійського університету (НУ) Є. Щепкіна та І. Линниченка та як викладач Одеських вищих жіночих курсів (ОВЖК)⁵. Ці розпорошені історіографічні факти, вочевидь, не дають підстав для висновку про наявність більш-менш повної, тобто джерелознавчо обґрунтованої, біографії І. Бондаренка. Основою цієї статті є праці І. Бондаренка, частково маловідомі, невідомі спогади про нього сучасників та архівні джерела, здебільшого з Державного архіву Одеської області, що переважно складаються з листування І. Бондаренка та документів діловодства НУ та ОВЖК.

І. Бондаренко народився в Азові 11 жовтня 1873 р. у родині малограмотного та бідного селянина Михайла Івановича Бондаренка. У кожному листі до сина він просив у нього грошей чи дякував за них. З під його ламаної російської мови «пробивалась» українська, як один з проявів української ідентичності: «до бачення сыну мый родный коханный досъвиданья. Остаюсь твой Батько Михаил Иванович Бондаренко»⁶. Ця родинна традиція, напевно, була відправним пунктом, за виразом сучасника (ймовірно М. Грушевського), «болісної еволюції духовної» І. Бондаренка⁷. Ще більш важливим чинником слід визнати, за виразом того ж сучасника, його «тяжку школу життя». Відмінна оцінка з поведінки не згладила з його пам'яті сумного враження про п'ять років навчання в Азовській прогімназії та чотири — у Ніжинській гімназії: «начальство тієї середньої школи, де я вчився, забороняло нашому регентові вчити нас українських пісень лише з тієї причини, що вони «хахлацкия». Однак він не став, за його визнанням, «прихильником теорії відрубних національних типів, ще менше — оборонцем ковбасно-горілчаного патріотизму»⁸. Ймовірно, на формування поглядів юнака вплинув вчитель історії та географії Ніжинської гімназії І. Сребницький.

Свої опозиційні настрої І. Бондаренко продемонстрував під час навчання у Московському університеті у 1892–1896 рр. Прислухавши лекції впродовж двох семестрів, у серпні 1893 р. він перевівся на відділення природничих наук фізико-математичного факультету. У 1894 р. він не склав іспит та був звільнений, але у вересні 1894 р. за дозволом міністра народної освіти його знову прийняли на природниче відділення. У 1895–1896 рр. він

повторно слухав лекції 1–2 семестрів та лекції 3–4 семестрів⁹. Не виключено, що І. Бондаренко відвідував лекції видатних московських істориків-професорів В. Ключевського, П. Віноградова, В. Герье. Ймовірно, цей досвід пізніше підштовхнув його до вступу на історико-філологічний факультет Новоросійського університету (НУ).

Малоуспішність навчання уродженця Азова у Москві була зумовлена його невисоким інтересом до юридичних та природничих дисциплін, а ще більше — участю у студентському русі. У Московському університеті він очолював «малоросійське земляцтво»¹⁰. Навесні 1896 р. за участь у студентських заворушеннях його виключили з університету без права вступу до іншого ВНЗ та заборону педагогічної діяльності. Становище І. Бондаренка ускладнило одруження у 1896 р. на вчительці Катерині Олексіївні. Згодом у подружжя народилося троє дітей: два сина та донька.

І. Бондаренко згадував, що з 1896 р. опинився в одному «из провинциальных глухих городков на 3 1/2 года, служил в земстве, где составил «Систематический сборник постановлений Кременчугского земства за 1865–1899 гг.». Отже, цим «городком» був саме Кременчуг. Восени 1899 р. на запрошення відомого громадського діяча В. Богучарського він декілька місяців був коректором та одним з авторів петербурзької газети «Северный курьер»¹¹. У публікаціях останніх років XIX ст. він зосереджувався на суспільно-політичних питаннях, обстоюючи народницькі переконання та український патріотизм. Він критикував Кременчужке земство за брак активності в організації народних читань, заборону вечора, присвяченого Т. Шевченку, викривав погані умови та низькооплачуваність праці робітників, темноту народних мас. Одну зі своїх статей він завершив побажанням аби «для всех тружеников возможно скорее расчистились *самые широкие* пути и условия для развития сознательного чувства солидарности, будет-ли эта солидарность выражаться в той или иной форме кооперации»¹².

Поки що за нез'ясованих обставин у другій половині 1900 року І. Бондаренко опинився в Одесі, Довгий час він мешкав на Ніжинській 16. Внаслідок фінансової незабезпеченості перші

декілька років ХХ ст. його дружина та діти залишались у Кременчузі. У 1900–1904 рр. він навчався на історичному відділенні історико-філологічного факультету НУ, відчуючи певний дискомфорт від свого затягнувшогося студентства: «о себе не могу сказать ничего утешительного, Я все еще как говорят немцы, нахожусь im Werden, в состоянии «делания» и не знаю, когда я смогу сказать о своем Sein — «бытии». Словом, я — «вечный» студент»». Через рік він зазначав: «хотя я и познайомился с 1–2 филологами, хорошими парнями, но они довольно молодые сравнительно со мной люди и за их спинами нет того опыта, как за моей»¹³. Натомість професор кафедри загальної історії Є. Щепкін вбачав у вікових особливостях І. Бондаренка свій позитивний бік: «годами Бондаренко значительно старше своих университетских товарищей, но эта зрелость дала ему возможность уже в течении университетских лет избрать себе специальность»¹⁴.

Університетські бланки-посвідчення свідчать про те, що студент відвідував лекції та семінарські заняття Е. фон Штерна (антична історія), Ф. Режабека, Є. Щепкіна (середньовічна історія Європи), І. Линниченка, Г. Перетятковича (історія західних та південних слов'ян, нова історія Росії), О. Доброклонського (історія християнської церкви), М. Ланге (вступ у філософію) та ін. Він скаржився на брак потрібних йому книг в університетській бібліотеці та планував звернутися по них до професури. Вже у 1901 р. він здебільшого зосередився на історії Англії. Він так захопився темою, що у листах до дружини вставляв англійські вирази та іноді підписувався «Johnny».

Коло його читання було дуже широким: він повідомляв своїх колег та дружину про читання творів Гете, Гайне, А. Чехова, М. Гоголя, І. Тургенева, якого він цінував значно вище за М. Горького, літературознавчих книг О. Шахова, соціолого-економічних Б. Кістяківського, М. Ковалевського, С. Франка, історичні романи П. Мериме, журналів «Вестник всемирной истории», який здався йому нецікавим внаслідок безсистемності, «Самообразование», «Научное обозрение», одеські ліберальні газети «Одесский листок» і «Южное обозрение» та московські «Русские ведомости». За згадкою А. Ніковського, він «добре

знав Кобзаря, О. Олесея на пам'ять, бо відчував його поезію глибоко і знаходив близькі ліричні мотиви»¹⁵. Іноді він виступав не лише як читач, але й реагував на публікації в газетах. Так, у 1901 р. він надіслав листа до «Одесского листка» зі спростуванням статті популярного публіциста Лоенгринна, в якій він заперечував користь від отримання історико-філологічної освіти. Показово, що запальна аргументація студента змусила Лоенгринна суттєво відкоригувати свої погляди. Подібно до багатьох талановитих студентів та викладачів він захоплювався бібліофільством, зокрема, радів з приводу придбання повного зібрання творів М. Гоголя. Він вів самотній спосіб життя, багато палив, іноді пив вино та пиво в компанії. Намагаючись економити, він найчастіше відмовляв собі у вечері, але водночас викроював гроші на відвідування театру, зокрема, п'єс М. Островського.

В Одесі І. Бондаренко спочатку зосередився на перекладах та публікаціях на громадські теми. Він намагався опублікувати у журналі «Жизнь» статтю «Страничка из истории одного земства», перекладав «Фауста», «Іліаду». Часопису «Научное обозрение» у 1901 р. він пропонував свій переклад праці французького соціолога, послідовника Е. Дюркгейма С. Бугле «Ідея рівності», зазначаючи, що метод Бугле схожий на метод Зімеля і «если не во всем можно согласиться с ними, то нельзя все-таки отрицать за его трудом важного значения для современной научной социологии в истинном смысле этого слова»¹⁶. Це визнання, підтверджує захоплення І. Бондаренка поміркованими формами соціалізму, які сповідував С. Бугле.

Маючи за плечима солідний досвід, він віддавав перевагу самостійним заняттям, розглядаючи лекції навіть талановитих професорів лише як допоміжний засіб. Різні враження залишили у І. Бондаренка його викладачі. Добротними він вважав лекції приват-доцента кафедри всесвітньої літератури В. Лазурського та блискучими лекції з історії класичної літератури декана історико-філологічного факультету О. Деревницького. Бездарними він вважав лекції з логіки О. Казанського та історії російської літератури В. Мочульського. Він зазначав, що: «из экономии времени не всегда бываю на лекциях по русской истории, которые читает увлекательно Линниченко, старый холостяк и неудачник

(пьет горькую). В смелости и сарказме он не только не уступает, но иногда и превосходит даже Ключевского»¹⁷. У 1903 р. на семінарі І. Линниченка І. Бондаренко прочитав реферат «Города Левобережной укарыны в 16–18 ст.»¹⁸.

Деякі дослідники на цій підставі вважають І. Бондаренка безпосереднім учнем І. Линниченка, навіть представником наукової школи професора¹⁹. Насправді він був учнем професора Є. Щепкіна, вчителя таких відомих істориків як К. Добролюбський, М. Рубінштейн, О. Вайнштейн, П. Біціллі, К. Флоровська. Є. Щепкін міг вплинути й на громадсько-політичні погляди І. Бондаренка, зміцнивши їх опозиційну, ліберальну складову. Внаслідок захоплення громадсько-політичною діяльністю Є. Щепкіну меншою мірою, аніж І. Линниченкові вдалося наблизитись до заснування власної наукової школи. На відміну від І. Линниченка, який спрямовував своїх учнів передусім на вивчення історико-правових питань, Є. Щепкін прагнув наблизити їх до соціологізації історичних явищ, що відповідало провідній тенденції розвитку історичної науки на початку ХХ ст.²⁰ Спільною рисою поглядів обох професорів була увага до культури в широкому розумінні цього поняття. На відміну від І. Линниченка, Є. Щепкін сповідував менш контактну манеру спілкування зі своїми учнями, впливаючи на них передусім під час лекцій та семінарів. В цьому плані, показовою є різниця у натхненних подяках І. Линниченку з боку його учнів у своїх роботах та досить стримана подяка Є. Щепкіну з боку І. Бондаренка, що зафіксована у його медальній праці, за визначення теми, вказівки на посібники, джерела та правлення тексту. Порівняно з досить докладною характеристикою лекцій І. Линниченка, про лекції Є. Щепкіна І. Бондаренко відгукувався більш стримано лише як про «хороші»²¹.

Є. Щепкін зазначав, що ще «на полукурсовых экзаменах весной 1902 г. И. Бондаренко обратил на себя внимание старательностью и точностью, с которыми он выработал записки по читанному мной пропедевтическому курсу средневековой и новой истории Западной Европы и сознательностью ответов». Навесні 1902 р. Є. Щепкін запропонував тему на золоту медаль: «Критическая оценка главных теорий происхождения городской организации на основании данных по истории возникновения

городов в Англии». Через рік йому на розгляд надійшла робота І. Бондаренка. У відгуку професор відзначив повноту, точність, продуманість автора, хорошу російську мову, яка «является как бы отражением ясности мыслей»²².

І. Бондаренко отримав від історико-філологічного факультету золоту медаль. Влітку 1903 р. він переробив свою роботу, яка невдовзі була надрукована у 12 томі «Летописи» Історико-філологічного товариства при НУ (ІФТ при НУ) та окремим виданням²³. У книзі він помістив рецензію на працю О. Дживелегова «Средневековые города в Западной Европе» (СПБ, 1902). У тому ж томі «Летописи» він опублікував рецензію на працю А. Балларда про англійські середньовічні міста²⁴. За спостереженнями Є. Щепкіна, у монографії І. Бондаренко розширив коло джерел, систематизував розпорошені норми англо-саксонського законодавства та ясно сформулював свій остаточний висновок. І. Бондаренко підкреслював самостійний характер своєї праці: «следуя за главными авторами в английской историографии, я однако нигде не связывал себя заранее внушенной теорией, приходя к своим положениям после критической проверки авторитетов». З деякими тезами попередників він не погоджувався, інші — розвивав та доповнював, «на свой страх толковал данные источников и самостоятельно строил концепцию». Головними авторитетами для нього були П. Виноградов, англійські історики У. Стеббс та Ч. Гросс. Натомість критичне вістря І. Бондаренко спрямував проти О. Савіна, Ф. Мейтленда та О. Дживелегова. Однак долю істини він побачив у кожній теорії. Головним чином він синтезував положення У. Стеббса, який вважав, що місто виникло шляхом поєднання села та сотні та Ч. Гросса, на думку якого, головною особливістю англійських муніципалітетів були гільдії. І. Бондаренко вважав, що англійське місто виникло в результаті поєднання села, сотні та гільдії. У п'ятому розділі він синтезував картину елементів міського ладу, підвівши різні міські закони під загальну схему.

Обидві праці І. Бондаренка дають деякі підстави для з'ясування його методологічних поглядів. З характерним для позитивістів апелюванням до наукового сумніння, він передусім намагався ретельно врахувати історичні та історіографічні

факти. Хоча він і підкреслював, що домінуючу роль в історії розвитку міської свободи грав економічний фактор, власне економічному розвитку міст він майже не приділив уваги. Показовим для ставлення І. Бондаренка до позитивізму є його критика англійського історика А. Балларда за надмірне використання статистичного методу, хоча він і визнав плідні результати його дослідження. Проте одеському істориком здавалося, що «односторонний цифровой материал сковывает обобщающую мысль, связывает крылья широкой гипотезе, охлаждает порыв к смелой критике. Часто вскользь высказанная мысль бесследно исчезает, недоразвившись до ясного положения, благодаря истинно-аптекарской осторожности и, так сказать, цифирному пленению»²⁵.

На думку Є. Щепкіна, книга І. Бондаренка заслуговувала на статус навіть магістерської дисертації як «продуманный анализ вопроса о средневековом городе имеет значение не только для тесного кружка университетских преподавателей по всеобщей истории, но и для русской истории литературы вообще». Однак у свій час вона не викликала відгуків та до 1960-х рр. залишалась єдиною в російській та українській історіографії монографією з історії середньовічних англійських міст. Не маючи опонентів чи послідовників, автор не зміг значно вплинути на тогочасний історіографічний процес. Лише радянській медієвіст Я. Левицький знову дослідив цю проблему на значно більш ґрунтовній джерельній та історіографічній базі. Він дорікнув своєму попередникові за використання вузького кола джерел та переповідання поглядів різних істориків (цей закид не є цілком правдивим ані щодо намірів І. Бондаренка, ані щодо змісту його праці)²⁶. Власні погляди одеського історика Я. Левицький вважав далеко не у всьому переконливими та правильними. Водночас, він визнав, що для свого часу книга уявляла безсумнівний інтерес. Деякі фактичні дані, наведені його попередником Я. Левицький використав у своїй праці.

За відгуком Є. Щепкіна, на іспитах у державній комісії у травні 1904 р. І. Бондаренко показав відмінні знання з головних історичних предметів та мов, що дало йому підстави 31 травня 1904 р. піклуватись перед професорською Радою про залишення

здібного випускника стипендіатом на кафедрі загальної історії НУ. Пояснюючи досягнення свого підопічного і водночас підкреслюючи його благонадійність, Є. Щепкін наголошував, що І. Бондаренко зосереджувався виключно на наукових заняттях і «не поддавался никаким воздействиям, чуждых университету и науке»²⁷.

Важко сказати чи свідомо професор уникнув згадки про позанаукові сторони життя свого протеже, адже джерела свідчать, що, І. Бондаренко і в Одесі взяв участь у студентському русі. І. Бондаренко зазначав, що наука «не може захватить меня всего». У 1901 р. разом з двома товаришами він випив дві пляшки вина в пам'ять М. Добролюбова²⁸. У 1903 р. він взяв участь у недозволених сходках студентів та за декілька місяців до закінчення навчання і в результаті отримав в атестаті у графі поведінка не відмінно, а «весьма хорошо»²⁹.

У 1903 р. українські студенти НУ та курсистки Одеських вищих жіночих курсів (ОВЖК) обрали І. Бондаренка всупереч його бажанню головою Одеської української студентської громади. За спогадами Г. Чикаленко, І. Бондаренко був дуже приємною, лагідною та високо-освіченою людиною, яка була не зовсім придатна для такої ролі³⁰. Її враження поділяв М. Гордієвський, але зазначав, що це не перешкоджало І. Бондаренкові бути «одним з тих живих центрів, навколо яких скупчувалася українська молодь, переважно студентська. Серед старшої генерації одеських українців він також користувався великою повагою»³¹. У найближчому оточенні І. Бондаренка були В. Пащенко, В. Сигаревич, М. Слабченко, А. Ніковський, Д. Буяльський. Українська одеська молодь була тісно пов'язана зі своїми грузинськими товаришами (саме така форма звертання студентів один до одного з початку ХХ ст. стає найпоширенішою в університетах, змінюючи раніше поширену форму «колега»). Так звертався до І. Бондаренка один з лідерів одеської грузинської студентської громади С. Аваліані у своєму листі до нього³². Найчастіше І. Бондаренко та його українські товариши контактували з членом РСДРП Варлаамом Шавдією. Під час революції 1905 р. І. Бондаренко як секретар помічника одеської міської управи брав участь у виробленні ліберальних проєктів,

у зборах одеських кадетів. Свої настрої найрельєфніше він висловив у листі до дружини влітку 1905 р.: «Во всех закоулках нашего бюрократического режима царит свинство... Чтобы сохранить в себе на всю жизнь образ и подобие человека, этого носителя великого мирового духа, чтобы не разочароваться в грядущем совершенствовании человеческой личности, чтобы не упасть в прах и грязь и не быть раздавленным под бременем разочарований, пошлости и всюду торжествующего свинства — надо быть готовым встретить все и даже самое смерть, иначе ты — червь и раб»³³. Репересії викликали у І. Бондаренка вагання, бажання зануритись у науку. Так, під впливом розмови з І. Линниченко, який обстоював теорію мирного прогресу, І. Бондаренко відчув, що погано займається наукою³⁴. Особливо він був вражений самогубством В. Пащенко, яке, ймовірно, певною мірою підштовхнуло його до аналогічного вчинку у 1911 р.

Незважаючи на ці компрометуючі обставини, внаслідок наполегливості Є. Щепкіна 31 травня 1904 р. факультет одностайно прийняв рішення піклуватися перед попечителем про залишення І. Бондаренка стипендіатом на кафедрі загальної історії зі стипендією 600 р. з січня 1905 р. на 2 роки. У відповідності до інструкції, що склав Є. Щепкін, стипендіат мав опрацювати головні типи джерел та історіографію 12-13 періодів розвитку різних народів від Давнього Сходу до новітньої історії Європи. З нової історії І. Бондаренко мав обрати 4 доби і розподілити їх між окремими епохами та народами. 20 листопада 1904 р. міністр народної освіти дозволив І. Бондаренку педагогічну діяльність, зауваживши при цьому, що «Бондаренко должен считать данное разрешение знаком особого к нему доверия, оправдать каковое является его первейшим долгом». Неприхильне ставлення до цієї ініціативи з боку ректора, звело нанівець рішення Є. Щепкіна та інших членів факультету. Однак 16 травня 1905 р. істфак знову попросив залишити І. Бондаренка, аргументуючи тим, що міністерство освіти дозволило студентські сходки і, отже, колишні «гріхи» І. Бондаренка втрачають значення.

В умовах революції значно більш радикальну позицію зайняв Є. Щепкін.

Він різко заперечив позицію міністерства народної освіти, яке до провин гимназистів та студентів підходило, на його думку, з чисто кримінальним, а не педагогічним мірилом, завдаючи шкоди науці³⁵. Однак лише 24 січня 1906 р. міністр народної освіти дозволив І. Бондаренку залишитись на кафедрі для підготовки до професорського звання, але без стипендії. У червні 1906 р. йому зрештою надали степендію у 300 руб., не зважаючи на те, що на той момент він вже остаточно увиразнився в одеському соціальному середовищі як один з помітних діячів українського національного руху.

Наприкінці 1905 р. він став співзасновником «Українського товариства «Просвіта» в Одесі». Це вочевидь не додало йому «балів» у справі влаштування в НУ, тим більше, що і без того 17 січня 1907 р. він був на 3 роки підданий гласному надзору поліції у справі «О союзном совете 45 объединенных московских землячеств». У «Просвіті» І. Бондаренко прочитав реферати про Євгена Гребінку та Д. Гарібальді, був членом «виділу» (правління). До членів «Просвіти» разом з дітьми увійшла й Катерина Бондаренко, яка розгорнула не менш активну публіцистичну та лекційну діяльність, ніж її чоловік. На засіданнях «Просвіти» вона прочитала доповіді «Марксизм (щодо національного питання)», «Про українське дворянство», «Польська культура та українське суспільство перед унією 1569 р.», «Б. Хмельницький — гетьман України», «М. Максимович, його наукова діяльність»³⁶. Вона студіювала творчість М. Горького, до «Ради» надіслала статті «В обороні каменярів», «Про «нову» націю», в якій критикувала концепцію Д. Овсяніко-Куліковського про «общерусскую национальность». Авторка доводила, що він фактично має на увазі «великоруську» націю³⁷. Свою монографію про англійські міста І. Бондаренко присвятив «дорогому другу Катерині Бондаренко». На початку 1908 р. подружжя привітало лідера одеських українців М. Комарова, бажаючи, «щоб серед українців було більше таких людей як Ви, і щоб в новому році було більше злагоди та єднання між українцями»³⁸. У 1910 р. подружжя увійшло до членів літературної комісії Одеського Українського клубу. За спогадами одного з сучасників, Іван Михайлович не раз говорив, що «дві сили, нерозривно

пов'язані між собою були сенсом мого життя — любов до дружини та любов до науки»³⁹. Діяльність Катерини дала підстави одному з лідерів української громади Одеси І. Луценку згодом назвати її серйозним громадським робітником, що заслужила на не меншу громадську увагу та повагу, ніж її чоловік⁴⁰.

Найрезонанснішим вчинком І. Бондаренка в якості члена «Просвіти» було написання популярної брошури, присвяченої століттю з дня народження Д. Гарібальді, яка була видана одеською друкарнею Є. Фесенка у 1908 р. на кошти з фонду імені Л. Смоленського накладом аж у 2000 примірників⁴¹. Наклад було швидко конфісковано та майже повністю знищено цензурою. Вочевидь, негативну реакцію цензорів викликав передусім загальний тон та стиль книги на кшталт популярних соціалістично-народницьких видань для простолюду. Автор різко розділяв італійське суспільство на байдужі до інтересів народу панівну верству та народ, схвалював народну боротьбу за національне визволення, використовував епітети на кшталт «Меттерних — держиморда всеєвропейський». У думці «італійці не могли рівно з іншими простувати шляхом вселюдського прогресу туди, де ясніє свята зірка ідеалу людського» не важко було помітити соціалістичні алюзії, а у книзі загалом — заклик до похваллення українського національного руху. Суто з історіографічної точки зору історик не сказав нічого нового про постать видатного італійця, лише підтримавши глорифікаторську традицію української суспільно-політичної думки, представники якої наголошували на всеосяжному патріотизмі та народності Д. Гарібальді⁴². І. Бондаренко не намагався визначити передумови вивикнення італійського національного руху, обмежившись тезою «нові сили стихійні, нові люди принесли нові пісні». Якщо у працях з історії англійських міст І. Бондаренко демонстрував відданість ідеалам раціоналізму та соціологічного позитивізму, то у цій брошурі він став на шлях неоромантизму.

Звільнення Є. Щепкіна з НУ ускладнило становище І. Бондаренка. У квітні 1907 р. його звіт за перший рік роботи, розглядав вже професор І. Іванов. Загалом схваливши його роботу, професор зазначив, що І. Бондаренко лише обмежився переповіданням джерел про соціальний лад Римської імперії, а не власними

висновками. 25 листопада 1907 р. разом з О. Грушевським його обрали членом ІФТ при НУ⁴³. Того ж року його обрали членом Українського Наукового Товариства у Києві. У лютому 1908 р. термін стипендіатства продовжили ще на півроку. У травні І. Бондаренко розпочав педагогічну кар'єру в якості викладача історії приватної гімназії М. Іглицького, а дещо пізніше — у жіночій гімназії. В НУ він влаштувався лише на посаду завідуючого історико-філологічним кабінетом⁴⁴. Сучасник згадував, що, завжди замисленого, його «всегда можно было видеть погруженного в чтение книг в кабинете для чтения. Доброе, но грустное, открытое лицо, грустная улыбка, игравшая на губах, мягкое и искреннее обращение со студентами и со всеми снискало ему любовь»⁴⁵.

В останні 5 років життя І. Бондаренко зробив чимало аби вийти на загальноукраїнський рівень відомості. Про це свідчать його листи до С. Єфремова, Є. Чикаленка, М. Грушевського, присвячені передусім співробітництву у газеті «Рада», журналі «Нова доба» та деяких інших успішних та невдалих видавничих проектах. Один з його колег згадував про те, що одеському історика навіть пропонували посаду редактора «Ради». Свої статті він писав чудовою українською літературною мовою, втім не заперечуючи й проти редакторського втручання, вважаючи, що «тільки таке «кровопускання», тільки такі «рани» упевнюють мене, на скільки мій мозок не позбавлений ще москалізмів, хоч я вже мало не 3 роки зазнаючий з мовою і щоденно вживаю її у своїй родині»⁴⁶.

Дві статті І. Бондаренка у «Новій громаді» та «Раді» відображають його письменницькі здібності та громадські погляди. Обидві статті були написані у своєрідному жанрі подорожних нотаток, але автор не обмежився лише описанням природних красот України⁴⁷. Так, стаття про Є. Гребінку відкривалась згадкою про «перші дні нової культурної доби, що перебуває український народ». Він критикував Пирятинське земство за неухвагу до українських інтересів, описував сумний стан місцевих архівосховищ⁴⁸. Текст статті свідчить не лише про знайомство історика з творчістю та біографією Є. Гребінки, але й про знайомство з працями таких українських істориків як

О. Єфименко, Д. Яворницький, О. Огоновський. І. Бондаренко також планував описати свою подорож на Кавказ, «скористати деякий матеріал до історії української буржуазії з історико-порівнювальними міркуваннями, а тоді знов звернутися до широкого моря західноєвропейського соціального та й взагалі громадського руху»⁴⁹. Однак вчений встиг видати лише 3 великі статті про західноєвропейську історію, що свідчать про його подальше тяжіння до громадської актуалізації історії, теоретичних аспектів вивчення історичного процесу.

Стаття присвячена повстанню Уота Тайлера в Англії у 1381 р. має багато спільних рис з вже згаданою статтею про Д. Гарібальді. Автор використовував народницько-соціалістичну фразеологію, спеціально спрощуючи «для народу» свій понятійний апарат: «класова боротьба», «трудящі класи», «маси народні», «вузька егоїстична класова політика», «народний терпець урвався», «народні заступники». У зображенні І. Бондаренка, як Д. Гарібальді однозначно вів італійців до світлого майбутнього, так і «трудящі Англії одностайно просувались до широкого шляху громадського життя». Показово, що полемізуючи з Д. Петрушевським з приводу питання про існування про наявність організації у повстанців перед повстанням, він прямо послався на досвід сучасності: «історія та сучасність свідчать, що єдиний потік повстання розщеплюється на кілька струмочків». Автор вперше у своїй практиці використав елементи порівняльного підходу, більшу увагу звернув на історичні умови явища. На його думку, «добрий історик звик у своїх оповіданнях розрізняти причини тієї чи іншої історичної події та ще й приводи її. Хоча таке одріжнення не має під собою жодного ґносеологічного ґрунту, бо з філософічного погляду «привід» та ж саме рівноцінна іншим причина, як і так звані причини. Будь-яке історичне явище можна зрозуміти цілком лише після з'ясування геть усіх попередніх та тимчасових умов, за яких та подія скоїлася»⁵⁰. Виявляючи причини поразки повстання, він передусім наполягав на її закономірності в умовах панування феодального ладу та підсумовував, що скасування кріпацтва в Англії більшою мірою відбулося внаслідок еволюції, аніж революції. За спогадами А. Ніковського, І. Бондаренко казав:

«Ідучи широкою долиною і збираючи в ній квіти, ми повинні випростувавшись і позирати вгору, на боки долини і вперед на далеку перспективу»⁵¹.

У відповідності з цим кредо, свої роздуми над історією він підсумував у двох теоретичних статтях, що стали либединою піснюю в його житті. Реверанси у бік економічного фактору в історії могли навести на думку про визнання І. Бондаренком марксизму. Однак у публікації на сторінках «Літературно-наукового вістнику» у 1909 р. він різко заперечив вчення К. Маркса. Найбільше заперечення з боку одеського історика викликав культ держави, прагнення нівелювати людей. На думку автора, «тільки ж у сій вічній, безперестанній різниці, у вічній боротьбі за недосяжний ідеал істини і праці можна бачити принадну красу, непереможну силу життя, і природа людини, яка од віку несе в собі коштовне насіння святого незадоволення, служить порукою тому, що гераклитове все тече, міняється ніколи не перестане бути гаслом і символом людської діяльності»⁵². «Соціалізм це тільки спосіб визволити людину від боротьби за боротьби за матеріальне. Коли переможемо землю побачимо чисте, прозоре, блакитне небо», — зазначав він⁵³. І. Бондаренко розкрив своє бачення національного питання на прикладі єврейського національного руху, основним проявом якого на початку ХХ ст. він вважав сіонізм: «маємо перед собою справжній національний рух, в яким сполучилися різні настрої серед представників бідолашної нації, починаючи від шукання елементарної безпечности й кінчаючи високим запалом ідеалізму, що, не боїться обвинувачення в утопії». Він визнавав існування єврейської нації, попри відсутність у євреїв спільної території проживання. Однак, на його думку, «національні прикмети не щось абсолютне, що раз на завжди складалася з таких чи інших ознак, бо для того самого народу в одну історичну добу може бути доброю національною ознакою одна спільна для представників того народу прикмета, а в другу історичну добу знов друга. Колись у жидів була одна мова, одна територія, поки вони не роспорошилися по світі». В будь-якому разі він віддавав перевагу факту, бо саме вони залишаються, а теорії гинуть.

В останній зі своїх статей, надрукованих вже після його смерті, І. Бондаренко намагався дати загальний огляд основних тенденцій розвитку Європи за доби середньовіччя. Він розпочав з економіки, хоч і зазначив, що далеко стоїть «від правовір'я ортодоксів економічного матеріалізму, який добачає причину всіх історичних явищ у так званому економічному факторі, а проте гадаю, що студіюючи масові історичні процеси історик мусить рахуватися з економікою насамперед. Це принаймні той кістяк, з яким міцно звязана жива плоть складного і різнобарвного культурно-політичного життя. Подібно до того як біолог студіює над органічним життєм, повинен насамперед утворити собі яскраве уявлення про анатомічну будівлю рослини чи іншої живої істоти перше, ніж йти далі до студіювання складних фізіологічних процесів, так само історик мусить рахуватися передусім з економічною структурою народу чи суспільства певної історичної доби»⁵⁴. Надалі автор ще раз наголосив у позитивістському ключі, що, хоч і без зловживання, але дослідники громадського життя можуть інколи «з успіхом користуватися із здобутків біологічних наук». Історик, на його думку, має не засуджувати, а зв'язувати явища. І. Бондаренко дав окрему періодизацію економічного розвитку Європи за доби феодалізму (V–X ст. — безліч відокремлених економічних груп; XI–XIII століття — повільне зростання грошового господарства, міста, цехи; XIV–XV ст. — встановлення торгівельних зв'язків) та соціальної історії (IV–X ст. — народ ще вільний починає поступово покріпачується; X–XI — розквіт кріпацтва; XI–XII — розклад феодалізму, зміцнення міст). Наприкінці І. Бондаренко знову підкреслив свою незгоду з марксистами у питанні про значення церкви за доби середньовіччя як регресивного явища. На його думку, підкріплену посиланнями на праці Р. Ейкена та Є. Трубецького, лише католицька церква сприяла об'єднанню та просвітництву «дикого суспільства» доби «темного як ніч зоряна» середньовіччя⁵⁵. Тісний зв'язок між наукою та сучасністю в працях І. Бондаренка був зауважений сучасниками. С. Єфремов твердив, що «живе життя занадто яскраво проглядає з його наукових творів»⁵⁶. Інший сучасник (вірогідно, М. Грушевський) називав одеського науковця «історичним соціологом з широко розвиненими соціальними інтересами»⁵⁷.

Активність у науковій та громадській сферах не супроводжувалася значним прогресом у педагогічній кар'єрі І. Бондаренка, хоча у 1910 р. він розпочав читати дві години на тиждень «Вступ до історії середніх віків» на ОВЖК в якості «стороннього викладача»⁵⁸. Стаття «Характеристика середніх віків» у «Літературно-науковому вістнику» була дещо зміненним текстом вступної лекції І. Бондаренка на ОВЖК. За враженнями одного з його учнів: «ни фигура, не внешность не производили впечатления, но стоило подойти к нему ближе, посмотреть в милые, грустные глаза, увидеть добрую чеховскую улыбку, и преграды падали, он становился близким, родным, хотелось идти с ним рядом, говорить обо всем, что волнует и тревожит душу, говорить смело, искренно, не боясь, что он осудит или не поймет»⁵⁹. Але А. Ніковський не високо оцінював лекторські здібності свого колеги, зазначаючи, що він «промовляв дуже мляво, лекції на ОВЖК читав так, що не всім подобалося»⁶⁰. Після прочитання І. Бондаренком у березні 1910 р. двох пробних лекцій факультет та Рада НУ вирішили прийняти його на посаду приват-доцента. Однак невдовзі на нього посипалися нещася. Передусім попечитель знову не затвердив його на посаді. Сам І. Бондаренко вбачав причини невдачі не в своїх колишніх студентських гріхах, а в більш прозаїчних інтригах⁶¹.

Невдача викликала в І. Бондаренка важку душевну кризу, яка яскраво відбилась в його листах та спогадах сучасників. За його словами, «под влиянием всего пережитого в моей душе явился испуг какой-то перед жизнью, и мне казалось что самое лучшее — бежать, бежать отсюда без оглядки хоть на край света, в Сибирь, на Кавказ. Успокоился, но не уверен в завтрашнем дне. Занимаюсь сейчас плохо. К своим урокам отношусь халатно, небрежно. Ученики наводят на меня тоску. Правда, иногда и сейчас в классе я испытываю минуты хорошие. А сегодня я даже дал первый раз в женской гимназии (имею 5 уроков в 5 и 7 классе). Неадекватна поведінка чоловіка викликала відповідну реакцію у його дружини, яка разом з дітьми переїхала до Житомиру. Своє становище І. Бондаренко підсумував гранично чітко: «Переживаю двойную драму: крушение всего, с чем сжился, к чему привык»⁶². У листі до іншого колеги він писав,

що намагається вирватися з густопсової (тобто махрово-чорно-сотенної) Одеси⁶³. «На ОВЖК маю лише 1 годину на тиждень, бо все взято Щепкіним, та й становище цих курсів як приватних дуже непевне, особливо коли бувають страйки. Лекції у приватній гімназії річ те ж непевна. Та й загалом атмосфера тут дуже тяжка для мене скрізь», — зазначав він. Він планував переїхати до Львову, Харкова чи Ростова на Дону. Враження повністю зневіреної людини історик справив на Є. Чикаленка⁶⁴. В підсумку, 16 серпня 1911 р. І. Бондаренко вчинив самогубство під колесами потягу на станції Карпово неподалік від Одеси. Члени української громади поховали його у сусідньому селі Будячки (одноіменне село в Біляївському районі сучасної Одеської області). На його учнів по гімназії М. Іглицького, що через тиждень навідалися на його могилу, вона справила сумне враження, адже знаходилась на краю цвинтаря без хреста та огорожі⁶⁵.

Тиждень смерті І. Бондаренка була однією з найрезонансних новин⁶⁶. Некрологом відгукнувся С. Аваліані⁶⁷. Серед українців некрологи передчасно загиблого товарищу присвятили А. Ніковський, С. Єфремов, І. Луценко, М. Ткаченко та низка інших анонімних авторів. Колеги історика планували видати українською мовою в одній книзі всі його праці з західноєвропейської історії⁶⁸. Деякі звинувачували в його смерті К. Бондаренко. Вона ж вважала, що саме він завдав їй багато кривд та залишив її з дітьми у зубожилому стані⁶⁹. Українські автори стверджували образ І. Бондаренка як мученика режиму, чому посприяло й рішення Ради НУ відмовити дружині І. Бондаренка у матеріальній допомозі. Місію благодійника взяв на себе Є. Щепкін, який у квітні 1912 р. прочитав в «Українському клубі» лекцію про родовий побут давніх слов'ян. Зібрані на зборах гроші надійшли дітям І. Бондаренка⁷⁰.

Отже, в історіографію І. Бондаренко увійшов як рідкісний приклад поєднання українознавця та всесвітника. В його історичних поглядах відбилась складне переплетіння наукових та громадських інтересів, що було властивою рисою біографій фактично всіх його колег. Він намагався поєднати не лише історію та ідеологію, але й західноєвропейський і російський лібералізм, соціалістичне народництво та українську культуру-

ницько-національну ідею. І. Бондаренко сприйняв українську ідентичність, розглядав свою наукову діяльність передусім в контексті служіння українській культурі, що дає підстави вважати саме його засновником української історіографічної традиції у дослідженні історії Західної Європи не лише в Одесі, але й в Україні загалом. Цей напрямок української історіографії потребує зміцнення досьогодні. Зберігаючи вірність класичним постулатам позитивізму, він зазнав впливу неоромантизму. Цим же романтизмом і ідеалізмом були перейняті його національні погляди. Біографія І. Бондаренка дає цінний матеріал для роздумів над своєрідним трикутником «науковець-суспільство-влада». Навряд чи доцільно розглядати історика виключно як «жертву українофобської влади», занадто багато разів міністерство освіти «пробачало» історика. Більш справедливо розглядати його як «жертву атмосфери», але не зовсім у тому сенсі який вкладали у це словосполучення сучасники. Політизоване суспільство наче штовхало талановитого науковця на шлях громадського служіння, стимулюючи його розвинуту громадянську свідомість. Він не витримав цієї спокуси і загинув, давши один з перших, але не останніх прикладів в історії України «хорошого науковця та поганого політика».

¹ Андреев В. М., Чермошенцева Н. М. Саул Боровий: життя заради науки // Український історичний журнал. — 2009. — № 4. — С. 143–163.

² Мисечко А. Тернистий шлях патріота. Повернуті імена: І. М. Бондаренко // Чорноморські новини. — 1995. — 28 жовтня; Зленко Г. Д. Чистий серцем // Зленко Г. Д. Лицарі досвітніх вогнів. 33 портрети діячів одеської «Просвіти» 1905–1909 років. — Одеса, 2005. — С. 77–82.

³ Лиман С. І. Медієвістика в Україні в к. XIX — на початку XX ст. (1880–1917). — Автореф. дис. к.і.н.—Дніпропетровськ, 1994. — С. 13.

⁴ Енциклопедія українознавства. — Т. 1. — К., 1993. — С. 156.

⁵ Максименко І. В., Попова Т. М. Щепкін Євген Миколайович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. — Т. 4. — Одеса, 2005. — С. 456; Мельник О. Викладачі Одеських вищих жіночих курсів — члени Одеської «Просвіти» // Одеська «Просвіта»: минуле, сучасне й майбутнє. До 100-річчя Одеської «Просвіти». — Одеса, 2006. — С. 70.

⁶ Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 26.

⁷ *Бондаренко И. М.* Характеристика середніх віків // Літературно-науковий вістник (ЛНВ). — 1911. — Т. 56. — С. 45.

⁸ *Бондаренко И. М.* В ріднім хуторі Євгена Гребінки // Нова громада (НГ). — 1906. — № 6. — С. 30–31.

⁹ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 5. — Спр. 1459. — Арк. 4.

¹⁰ *Пісочинець Д.* Жертва атмосфери // Рада. — 1911. — 27 серпня.

¹¹ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3–4.

¹² *Бондаренко І.* Из Азова. О сетковязальном промысле в устьях р. Дона // Начало. — 1899. — март. — С. 44.

¹³ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 41.

¹⁴ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 1130. — Арк. 7.

¹⁵ *Василько Ан.* Смерть Івана Бондаренка // Рада. — 1911. — 23 серпня.

¹⁶ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3–4.

¹⁷ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 15.

¹⁸ Отчет ИНУ за 1903. — Одесса, 1904. — С. 35.

¹⁹ *Попова Т. М., Станко В. Н.* Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета. — 1995. — № 1. — С. 42; *Попова Т.* Историко-графический ретроспект: к вопросу о становлении дисциплинарного статуса истории Украины в Новороссийском университете // Проблемы славяноведения. — Вып. 1. — Брянск, 2000. — С. 61–62.

²⁰ Про школу І. Линниченка див.: Музичко О. Професор І. А. Линниченко та його одеські учні // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції. — Львів, 2008. — Т. 256. — ССLVIІІ. — С. 342–362.

²¹ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 117.

²² Записки ИНУ. — 1903. — Т. 92. — С. 17–29.

²³ *Бондаренко И.* Англійській городь в средніе вька. Критическая оценка главных теорий происхождения городской организации на основании данных по истории возникновения городов в Англии. — Одесса, 1904. — 240 с.

²⁴ Летопись Историко-филологического общества при ИНУ (ЛИФО). — 1905. — Т. XII. — С. 319–324.

²⁵ Там само. — С. 319.

²⁶ *Левицкий Я. А.* Города и городское ремесло в Англии в X–XII вв. — М.-Л., 1960. — С. 13.

²⁷ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 1130. — Арк. 5–7.

²⁸ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 15.

²⁹ ДАОО. — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 400. — Арк. 13.

³⁰ *Чикаленко Г.* Українська студентська громада в Одесі в 1903–04 р. // З минулого. — Варшава, 1939. — Т. 2. — С. 74–75.

³¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). — Ф. X. — Оп. 1. — Спр. 5067. — Арк. 1–2.

³² ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 4.

³³ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 187.

³⁴ Там само. — Арк. 239.

³⁵ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 1130. — Арк. 5–7.

³⁶ Одчот українського товариства Просвіта за 1906. — Одеса, 1907. — С. 19, 29, 36.

³⁷ ІРНБУВ. — Ф. 44. — Оп. 1. — Спр. 292. — Арк. 1.

³⁸ Одеська національна бібліотека. — Ф. М. Комарова. — № 28/1.

³⁹ *М. Г. К* кончине *И. М. Бондаренко* // Одесские новости (ОН). — 1911. — 23 августа.

⁴⁰ *Луценко И.* Трагедия жизни. К вопросу о причине смерти *И. М. Бондаренко* // ОН. — 1911. — 25 августа.

⁴¹ *Бондаренко І.* Про Гарібальді, борця за волю італійського народу. — Одеса, 1908. — 63 с.

⁴² *Варварцев М. М.* Гарібальді: український образ та його витоки // Всесвіт. — 1999. — № 1. — С. 156–157.

⁴³ ЛИФО. — Т. 16. — Одесса, 1910. — С. 10.

⁴⁴ Отчет ИНУ за 1909. — Одесса, 1910. — С. 63.

⁴⁵ Одесский листок (ОЛ). — 1911. — 21 августа.

⁴⁶ ІРНБУВ. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 2.

⁴⁷ *Бондаренко І.* Дніпром... (з літньої подорожі) // Рада. — 1909. — Ч. 187-189.

⁴⁸ *Бондаренко И. М.* В ріднім хуторі Євгена Гребінки // Нова громада (НГ). — 1906. — № 6. — С. 24, 36.

⁴⁹ ІРНБУВ. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 183.

- ⁵⁰ *Бондаренко И. М.* Велике повстання англійського народу // НГ. — 1906. — № 9. — С. 66–67.
- ⁵¹ *Василько Ан.* Смерть Івана Бондаренка // Рада. — 1911. — 23 серпня.
- ⁵² *Бондаренко І.* З історії національного питання: К. Маркса Zur Judenfrage // ЛНВ. — 1909 — Т. 46. — Кн. 6. — С. 484.
- ⁵³ Там само. — С. 485.
- ⁵⁴ *Бондаренко И. М.* Характеристика середніх віків // Літературно-науковий вістник (ЛНВ). — 1911. — Т. 56. — С. 46.
- ⁵⁵ Там само. — С. 53.
- ⁵⁶ *Єфремов С.* Пам'яті Івана Бондаренка // Рада. — 1911. — 20 серпня.
- ⁵⁷ *Бондаренко И. М.* Характеристика середніх віків // Літературно-науковий вістник (ЛНВ). — 1911. — Т. 56. — С. 46.
- ⁵⁸ ДАОО. — Ф. 334. — Оп.3. — Спр. 7529. — Арк. 94–95, 97–98.
- ⁵⁹ *Е. Г.* Памяти Ивана Михайловича Бондаренко // ОН. — 1911. — 21 августа.
- ⁶⁰ *Василько Ан.* Смерть Івана Бондаренка // Рада. — 1911. — 23 серпня.
- ⁶¹ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 6–7.
- ⁶² ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 29.
- ⁶³ *Пісочинець Д.* Жертва атмосфери // Рада. — 1911. — 27 серпня.
- ⁶⁴ *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917). — К., 2004. — Т. 1. — С. 170–171.
- ⁶⁵ ОН. — 1911. — 23 августа.
- ⁶⁶ ОН. — 1911. — 18 августа; ОН. — 1911. — 19 августа; ОН. — 1911. — 20, 21 августа; *Яринович А.* Отчего погиб И. Бондаренко // ОН. — 1911. — 20 августа.
- ⁶⁷ *Авалшани С.* Памяти товарища // ОН. — 1911. — 19 августа.
- ⁶⁸ ОН. — 1911. — 24 августа.
- ⁶⁹ ІРНБУВ. — Ф. XI. — Оп. 1. — Спр. 669. — Арк. 1.
- ⁷⁰ ОН. — 1912. — 22 апреля.

ОРЕСТ ІВАНОВИЧ ЛЕВИЦЬКИЙ ЯК ОРГАНІЗАТОР УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

«З О. І. Левицького вийшов не публіцист, не популяризатор тільки, не суспільний діяч в загальному розумінні цього слова, не професіонал-учитель, а науковий діяч, який багато зробив, щоб пізнати рідний край в його минулому житті, і який залишив по собі наукове ім'я, що зайняло видатне місце в рядах української історіографії».

М. П. Василенко.

Академик Орест Іванович Левицький (1923 р.).

О. І. Левицький (1848–1922) — один із фундаторів Української академії наук, її третій президент (1922), посідає помітне місце в багатьох галузях науки. Його називають істориком, правознавцем, археографом, архівістом, етнографом. Окрім цього він був педагогом, белетристом, письменником. Його сучасники відзначали, що белетристична форма праць О. І. Левицького «ані трохи не шкодила вартості» їх, «вони через те не втрачали значіння ані для історика, ані для правника» (М. П. Василенко). «Через те він належить не тільки науці історії України, але й науці історії українського права, — писав у 1923 р. академік М. П. Василенко. — Тут його цінуватимуть і пам'ятатимуть за нього, як за одного з найсерйозніших і найталановитіших піонерів, які підготовляли ґрунт для будівлі ще молодого науки — історії українського права»¹. Мають рацію й етнографи, археографи, архівісти, які теж оцінюють вагомий внесок спадщини О. І. Левицького у становлення цих наук.

Але безспірними є висновки дослідників життя і діяльності академіка О. І. Левицького про те, що він «належав до того покоління українських істориків, яке відіграло вирішальну роль в утвердженні історії України як науки»² (В. Г. Сарбей,

Л. Г. Москвич). З творчою діяльністю вченого пов'язане становлення дисциплінарної структури української історичної науки, насамперед розвиток архівної і археографічної справи в Україні, дослідження історії українського народу XVI–XIX ст., «побутової історії» (історії повсякденності). Його науково-історична спадщина нараховує понад 200 праць і базується переважно на архівних матеріалах³. О. І. Левицький заклав фундамент для формування теоретичної бази історичних досліджень, роблячи акцент на «українськості» вітчизняної науки. Така його позиція аж ніяк не суперечить і сучасним уявленням про природу науки. Думка про монолітний інтернаціональний характер новоевропейської науки виявляється застарілим стереотипом. Безперечно, науці властива рання інтернаціоналізація її простору. За своєю суттю вона є екстериторіальним явищем, одним із найбільш космополітичних феноменів культури, проте у ній завжди була присутня національно-історична традиція⁴. Сучасні дослідження науки дедалі більше схильні наголошувати на безперечному впливі національного менталітету на розвиток усієї — фундаментальної і прикладної, природознавчої та гуманітарної — науки. Національну науку вирізняє також існування цілісного наукового співтовариства. Кожна країна (нація), розвиваючи науку, створює особливий науковий простір, який певним чином кореспондує з державним (національним) простором. Л. Пастер зазначав, що наука не має батьківщини, проте ніхто не може абсолютно ігнорувати ту обставину, що вчені її завжди мали і мають. Інший бік складної ситуації фіксує теза про те, що політики у сфері науки виступають як «націоналісти», а вчені — як «інтернаціоналісти»⁵.

Реконструюючи діяльність О. І. Левицького як організатора української історичної науки, окрім уже наведеного теоретичного посилу, варто зважати також на деякі висновки вчених щодо характерних рис української науки взагалі. Обтяжливі нашарування внутрішньополітичного, соціокультурного та міжнародного характеру зумовили фрагментарність, епізодичність і певну анклавність українського національно-культурного руху взагалі та наукового зокрема. Українська наука більшою мірою розвивалася, по-перше, всупереч політиці, по-друге, як гуманітарна

й, до того ж, як опозиційна за своїм тематико-проблемним спрямуванням та концепційним арсеналом. В. В. Кізіма писав: «Феномен української науки парадоксальний у тому відношенні, що вона протягом майже всієї своєї історії перебувала в непевному стані буття-небуття... «Бути чи не бути?» — питання, яке визначало не тільки зусилля подвижників української науки, отже й виживання останньої, а й значною мірою сам зміст цих зусиль, тобто характер та динаміку її компонентів і структури»⁶.

Методологічну парадигму дослідження проблеми (О. І. Левицький і становлення української історичної науки) складає інституціональний підхід. Адже оформлення і діяльність наукових товариств — від НТШ у Львові до УНТ у Києві та УАН (ВУАН), їх видавничих установ, книгарень, бібліотек і музеїв — завершувало перший і найскладніший цикл інституціоналізації української науки, внаслідок чого вона почала розвиватися як нова соціальна реальність: як в інституційно-організаційній формі, так і в предметно-дисциплінарному сенсі. Інституціональний підхід дозволяє піднятися над персональною компонентою українського наукового руху. Біографічний жанр є домінуючим в українській історії історичної науки. Щоб подолати однобічність у дослідженні історії науки, варто в центр аналізу поставити не індивіди, а інститути, впорядкувати зв'язки безособового характеру⁷.

Діяльність О. І. Левицького в царині української історичної науки має свою історіографію, певні традиції, і, зрозуміло, стереотипи. Грунтовні праці про Левицького були створені ще його сучасниками (М. С. Грушевський, М. П. Василенко, П. Г. Житецький, В. Щурат, В. С. Іконніков, С. О. Єфремов, В. О. Біднов, Д. І. Багалій та ін.)⁸. Не оминали його увагою й радянські історики (М. Н. Петровський, М. І. Марченко, Я. І. Дзира)⁹. З початку 1990-х рр. увага до постаті О. І. Левицького зросла, більш детально і об'єктивно досліджено історію перших місяців і років існування УАН. Не справдився стереотип щодо замовчування в радянські часи факту президентства О. І. Левицького в УАН (про це писали В. Г. Сарбей, Я. І. Дзира, Л. Г. Москвич)¹⁰.

Початок наукової діяльності О. І. Левицького пов'язаний з періодом українського національного відродження. Осередком українського руху був Київ. Тут в університеті працювали В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, М. І. Зібер, В. С. Іконников, І. В. Лучицький, Ф. О. Терновський та ін.

Роки навчання О. І. Левицького в Київському університеті (1870–1874) збіглися з поживленням українського національно-культурного руху, який захопив і значну частину студентської молоді. «Український рух серед місцевої інтелігенції, — писав О. І. Левицький, — досяг тоді значних розмірів: він уже цілком вийшов за межі попередньої конспірації і одверто ступив на шлях утворення національно-політичної партії з ґрунтовно обробленою програмою бездоганно поступового напрямку»¹¹. Важливу роль у розгортанні національно-культурного і національно-просвітницького руху відіграли в той час київська «Громада» та український осередок Географічного товариства.

Дослідники вважають О. І. Левицького учнем В. Б. Антоновича. За оцінкою М. С. Грушевського він «став одним з найпильніших слухачів нового доцента, одним із найперших у хронологічному порядку учнів, дуже зблизився з ним особисто, найближче підійшов до його наукових, архівних інтересів»¹².

Студентські роки О. І. Левицького стали першим періодом формування ним свого власного наукового середовища і українського історичного співтовариства. Динамічно йшов процес формування інтелектуальних мережевих зв'язків. Із університетських стін вони перенеслися в архів, Київську археографічну комісію, редакції наукових часописів¹³. Напрацьовані в 70–80-х рр. XIX ст. корпоративні зв'язки стали основою для подальшої розбудови організаційних форм української історичної науки.

Традиційна історіографія зображує О. І. Левицького як активного діяча українського визвольного руху, який переслідувався царським урядом, зазнавав утисків, не був допущений до викладацької роботи в Київському університеті і т.п. Але, на думку сучасників академіка, він був дуже обережною людиною

(за оцінкою М. П. Василенка — «полохливою»), завжди стояв осторонь і за все своє життя не мав жодного відношення до політичного напрямку в українському національному русі.

Студії над історією під керівництвом В. Б. Антоновича природно визначили наукові інтереси О. І. Левицького. Це була виключно історія України. Наукова творчість вченого канонічно вписувалася в народницький напрямок української історіографії.

Для організаційного становлення української історичної науки важливе значення мало окреслення власне предмету історичних досліджень. У Левицького був один пріоритет — «народня історія». Він вважав особливістю історії України те, що тут «народ завжди брав найдіяльнішу участь у долі своєї батьківщини»¹⁴. Дипломна робота О. І. Левицького «Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века» (1874 р.) стала науковою подією в тодішній історіографії. Цю тему він продовжив у 1901 р. — в «Очерках народной жизни в Малороссии во второй половине XVII века». Він писав: «Історія Малоросії більше, ніж якась інша, є історія народу. За найблискучий та найцікавіший її період справедливо вважаємо XVII вік, коли український народ виявив найвище напруження своїх духовних сил, і хоч на короткий час, улаштував своє життя за своїми одвічними ідеалами»¹⁵.

Після закінчення університету О. І. Левицький став науковим секретарем-діловодом в Київській комісії для розгляду давніх актів (з 1874 р. по 1921 р.). Багатолітня робота в Комісії, апробовані організаційні форми наукових досліджень стали базою для формування структур майбутньої УАН. Цілком закономірно, що в 1921 р. ця Комісія увійшла до складу установ та організацій УАН. Як секретар Комісії Левицький відзначався надзвичайною працездатністю, від нього значною мірою залежав успіх всієї її діяльності. Він редагував праці Комісії, займався видавничими справами, вів ділове листування, укладав угоди з друкарнями, робив коректуру текстів, писав звіти, складав кошториси, вів розрахунки з авторами та переписувачами документів. О. І. Левицький став також і першим історіографом Київської археографічної комісії. В 1893 р. він

створив працю «Пятидесятилетие Киевской Комиссии для разбора древних актов (1843–1893). Исторические записки о ее деятельности», в якій прослідкував історію утворення та становлення організаційних форм української історичної науки.

Першою працею О. І. Левицького в Комісії було наукове видання «Літопису Самовидця». За оцінкою Д. І. Багалія, «цю розвідку треба визнати за зразок для інших майбутніх дослідників «про козацькі літописи». Досвід роботи над літописами був використаний пізніше М. Н. Петровським та О. А. Бевзо (публікатор і дослідник Львівського літопису, над яким теж працював О. І. Левицький)¹⁶.

О. І. Левицький став основоположником багатьох нових тем і напрямків історичних досліджень. Серед них, зокрема, питання родинних відносин, які до нього вивчалися переважно в фольклорно-етнографічному аспекті. Цю тему О. І. Левицькому «підкидали» документи актових книг Київського Центрального архіву («Шлюб на Русі-Україні в XVI-XVII ст.», 1885 р.). Зробивши історію родини, сімейних стосунків предметом історичних досліджень, Левицький не тільки сприяв інституціоналізації дисциплінарної структури історичної науки, а й окреслив методологію досить популярної сьогодні історії повсякденності. Він писав у «Нарисах народного життя в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст.»: «...народне життя і в пору проявлення найвищої сили і енергії, і в часи її занепаду повинно мати однаковий інтерес для історика, бо в тім і в другім разі народ живе, а не замирає, і в його житті без перерви відбуваються еволюційні процеси, пильне слідження над якими і є головним завданням історії»¹⁷.

Велике значення для становлення української історичної науки мала діяльність наукових товариств. Сучасники писали про О. І. Левицького, що він не був кабінетним вченим. Він брав активну участь у роботі Історичного товариства Нестора-Літописця, що було засноване 24 листопада 1872 р. при Київському університеті. В 1878 р. Левицький був обраний дійсним членом цього товариства, в 1885 р. — членом Ради, а в 1902 р. — заступником голови.

О. І. Левицький був активним співробітником журналу «Киевская старина». На творчий доробок Левицького в часописі звернув увагу І. Я. Франко, поставивши його ім'я в один ряд з іншими істориками, праці яких відігравали провідну роль у журналі¹⁸.

В 1907 р. група вчених Києва заснувала «Українське наукове товариство». З перших днів діяльності УНТ О. І. Левицький брав у ньому активну участь (входив до складу ради, був заступником голови), постійно бував на засіданнях, читав доповіді, вміщуючи їх в записках Товариства та інших часописах. 1913 р. УНТ ухвалило розпочати видання тримісячного журналу «Україна». Журнал почав виходити за редакцією М. Грушевського, Ф. Корша, О. Левицького, О. Шахматова.

В останні роки О. І. Левицький був близьким до часопису «Літературно-науковий вісник». Разом з іншими вченими проводив велику роботу з організації Всенародної бібліотеки (тепер — НБУ ім. В. Вернадського). За пропозицією Левицького був створений «Комітет для охорони пам'яток історії та мистецтва».

Вінцем наукової кар'єри О. І. Левицького стала УАН. Перше спільне засідання УАН відбулося 27 листопада 1918 р. в будинку УНТ під головуванням якраз Левицького, і помер він 9 травня 1922 р., будучи президентом УАН.

Крім науково-дослідної роботи в УАН О. І. Левицький багато сил і енергії віддавав організаційній роботі по налагодженню діяльності академічних установ. Він очолював Соціально-економічний відділ УАН, був головою «Товариства правників», брав участь у роботі Археографічної комісії при Першому історично-філологічному відділі.

Після прийняття 22 грудня 1988 р. Президією АН України постанови щодо пошанування О. І. Левицького, зроблені лише перші кроки. Попереду копітка робота із створення наукової біографії вченого, перевидання його творів, збір якнайповнішої бази документів та ін.

¹ *Василенко М. П.* Академик Орест Іванович Левицький // М. П. Василенко. Вибрані твори: В 3 т. — Т. 2. Юридичні праці. — К., 2006. — С. 208.

² *Сарбей В., Москвич Л.* Академік Орест Левицький // Київська старовина. — 1998. — № 6. — С. 74.

³ *Сарбей В. Г., Москвич Л. Г.* Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього / Наук. ред. акад. В. А. Смолій. — К.: 1998.

⁴ *Бернан Дж.* Наука в истории общества. — М., 1956. — С. 17.

⁵ *Зайцева З.* Український науковий рух: інституціональний аспект розвитку (кінець XIX — початок XX ст.). — К., 2006. — С. 7.

⁶ *Кізіма В.* Переднє слово. Феномен української науки як проблема // Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX — XX століть: Навч. посібник. К., 1998. — С. 8.

⁷ *Зайцева З.* Український науковий рух... — С. 19.

⁸ *Грушевський М.* Орест Левицький // Україна. — 1924. — № 1–2; *И. Ж. [Игнат Житецкий]* Левицкий Орест Иванович // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. — СПб., 1896. — Т. 17; *Щ[урат] В.* Орест Ів. Левицький // Зоря. — 1897. — № 11; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. — К., 1908. — Т. 2. — Кн. 2; *Єфремов С.* Історія українського письменства. — К., 1911; *Біднов В.* Що читати по історії України (коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства. — Кам'янець-Подільський, 1919; *Багалій Д. І.* Нарис української історіографії. Джерелознавство. — К., 1925. — Т. 2; *Його ж.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. — К., 1928. — Т. 1.

⁹ *Петровський М. П.* До питання про певність відомостей Літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського Інституту народної освіти. — Ніжин, 1926. — Кн. 6; *Петровський М. П.* Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. (Досліди над Літописом Самовидця). — Харків, 1930; *Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959; *Дзира Я. І.* Українські літописи XVI–XVIII ст. в радянській історіографії // Історичні джерела та їх використання. — К., 1968. — Вип. 3.

¹⁰ *Сарбей В. Г., Москвич Л. Г.* О. І. Левицький — президент Української Академії наук // Укр. іст. журн. — 1989. — № 5; *Сарбей В. Г., Москвич Л. Г.* Учений з роду Левицьких // Наука і суспільство. — 1990. — № 6; *Москвич Л. Г.* Видатний історик, археограф-архівіст (До 120-річчя від дня народження О. І. Левицького) // Укр. іст. журн. — 1968. — № 12; *Дзира Я. І.* Третій президент // Історія українського середньовіччя: Козацька доба. Зб. наук. праць: У 2 ч. — Ч. 1. — К., 1995; *Дзира Я. І.* Як загубили Президента // Радянська освіта. — 1989. — 15 травня.

¹¹ *Левицький О.* Українці у приймах в чужій часописі // Наше минуле. — 1919. — № 1.

¹² *Грушевський М.* Орест Левицький // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 200.

¹³ *Журба О. І.* Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. — К., 1993.

¹⁴ *Левицький О.* Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. — Вып. 1-й. — К., 1875. — С. 2.

¹⁵ Його ж. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини другої половини XVII віку. — Харків, 1930. — С. 13.

¹⁶ *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. — К., 1970. — С. 164.

¹⁷ *Левицький О.* Нариси народного життя в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. // ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 33898. — Арк. 5.

¹⁸ *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібрання творів: У 50 т. — К., 1984. — Т. 41. — С. 387.

**«ЕРЕСИАРХ УКРАИНСКОГО ДВИЖЕНИЯ»
(РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ
М. ГРУШЕВСЬКОГО
В РОСІЙСЬКОМУ ПРАВОМОНАРХІЧНОМУ
СЕРЕДОВИЩІ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.)**

Серед багатьох проблем, котрі постають перед дослідником при зверненні до особливостей сприйняття творчої спадщини М. Грушевського у середовищі його сучасників, чи не найбільше труднощів викликає з'ясування процесу її ідеологізації. Адже у такому випадку доводиться враховувати широке контекстуальне тло становлення ідеологічних парадигм, їх взаємовпливи та модифікації. Одним із найяскравіших проявів ідеологізації творчості М. Грушевського за його життя було її осмислення з позицій представників російського правомонархічного руху кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. Незважаючи на загальну опрацьованість проблеми генези правомонархічної ідеології, діяльності її прихильників на Наддніпрянщині та розгорнутій ними боротьбі з українським культурно-науковим і суспільно-політичним рухом¹, персональний вимір питання залишається малоз'ясованим. Втім, саме на чільні постаті українського Олімпу спрямовували свій полемічний запал їх опоненти з багатьох політичних таборів. При цьому чи не найбільше такої специфічної «уваги» дісталася загальноновизнаному на початку ХХ ст. лідеру українства Михайлу Грушевському. Його постать стала своєрідною призмою, що фокусувала розрізнені оцінки проявів модерного українського життя, пробуджуючи зацікавленість ним у різноманітних інтелектуальних та політичних колах. Висвітлення окресленої проблеми дозволить, на наше переконання, не тільки збагатити уявлення про суспільно-політичне життя на Наддніпрянщині в першій третині ХХ ст., але й поглибити розуміння російської рецепції як українства загалом, так і творчості одного з його найвидатніших представників, зокрема².

Переїхавши до Львова в 1894 р., М. Грушевський розгорнув активну науково-організаційну діяльність, що одразу привернула до нього прискіпливу увагу опонентів українства з правонархічного табору. В їх критичних відгуках, фактично, було започатковано традицію ідеологізації спадщини автора «Історії України-Руси». Наприклад, уже при характеристиці змісту томів «Записок НТШ», що наприкінці XIX ст. з'явилися за редакцією М. Грушевського, прибічники «єдиносудовості» на перший план поставили не фаховий рівень публікацій, а зосередилися виключно на політико-ідеологічній складовій національно-культурної діяльності, що була розгорнута під керівництвом голови НТШ в Галичині. У цьому контексті наголошувалося на непридатності української мови для наукових студій, згубність для цілісності Російської імперії тієї роботи, яку проводили українці Австро-Угорщини³. Особливою активністю у формуванні негативного образу науково-дослідної діяльності галицьких українців відзначився професор університету святого Володимира та київський цензор Тимофій Флоринський, котрий у своїх оглядах слов'янознавчої літератури українській мові (за термінологією автора — «малорусському наречію») відводив роль виключно інструмента побутової комунікації, відмовляючи їй у праві обслуговувати високі сфери культури та науки⁴.

Від теоретичних постулатів Т. Флоринський нерідко переходив до практичної реалізації своїх переконань. Так, під час підготовки Київського археологічного з'їзду, саме він наполіг на забороні львівським ученим виголосити свої доповіді рідною мовою, навіть попри те, що згоди було досягнуто у керівництва Петербурзької Академії наук. Така позиція організаторів з'їзду викликала справжній скандал в наукових і демократичних колах Росії та Західної Європи й стала зручним приводом обговорити складне становище української мови та культури в Російській імперії. Додатковим імпульсом для такого обговорення стала публікація в XXXI і XXXII томах «Записок НТШ» рефератів галицьких учених, які планувалося виголосити на XI Археологічному з'їзді у Києві. У бібліографічному огляді «Киевской Старини» підкреслювалося: «...Можна без перебільшення сказати, що проведений з'їзд багато втратив, оскільки був позбавлений

можливості познайомитися з досить солідними науковими працями галицьких учених»⁵.

Скандал довкола мовної цензури на Київському з'їзді привернув увагу до рефератів львівських українців також оглядачів центральних російських часописів, які практично одностайно засудили позицію Т. Флоринського та його однодумців. Висловлювалося загальне обурення, що позиція однієї людини «забарвлює всю російську науку у зовсім невластиві для неї кольори». Наприклад, на сторінках бібліографічного відділу «Вестника Всемирной истории» йшлося: «Нічого й говорити, що в цих рефератах найбільш витончене око не віднайде ані найменших слідів «сеничкиної отрути» й лише поліційна запопадливість може побачити «сепаратизм» у намаганні галицько-українських учених читати ці реферати своєю рідною мовою...»⁶. Поведінка Т. Флоринського та його однодумців, котрі «звикли плутати «два відмінних ремесла» — науку та розшук», обурювався оглядач «Вестника», призвела до загального спротиву в середовищі слов'янських учених, котрі майже одногосно засудили не лише дії київського професора, а в його особі й усю російську науку⁷.

Висунуті Т. Флоринському звинувачення у російській, західноєвропейській та українській науковій періодиці у привнесенні до науки поліційних обмежень змусили його давати необхідні пояснення. У кількох статтях, опублікованих на сторінках «Киевлянина» та передрукованих низкою інших правомонархічних видань, Т. Флоринський наголошував, що його практична участь у заборонних акціях щодо українського слова на Наддніпрянщині є прямим наслідком наукового переконання у штучності надання права українській мові обслуговувати сфери високої культури⁸. Ці публікації викликали хвилю публіцистичних виступів по обидва боки Збруча та привернули увагу широкої громадськості не лише до становища української мови, але й до українських наукових і просвітніх організацій, діяльності провідних українських діячів, в тім числі і до М. Грушевського⁹. Зауважимо, що своїми українофобськими публікаціями та практичною діяльністю щодо поборювання будь-яких проявів українського культурного життя на Наддніпрянщині на посаді київського цензора Т. Флоринський здобув досить специфічну

славу в демократичному інтелектуальному середовищі Російської імперії. Так, коли в 1905 р. вийшов збірник на його пошану, оглядач «Русской мысли» висловив своє здивування з приводу вшанування людини, котра за свою громадську діяльність заслугує винятково засудження, та в'їдливо зауважив, що в книзі «не вистачає тільки якої-небудь значної передовиці про малоросійську та польську зраду»¹⁰.

Прикметно, що з антиукраїнськими виступами Т. Флоринського цілком солідаризувалися галицькі москвофіли, передруковуючи на сторінках «Галичанина» його праці¹¹. З друкарень русофільських культурно-освітніх установ, як-от Галицько-руська матиця та Ставропігійський інститут, значними накладом виходили численні опуси київського професора та його однодумців¹². Символічно, що в своїй критиці суспільно-політичної та наукової діяльності М. Грушевського галицькі москвофіли досить часто, глузуючи, називали останнього «майбутнім президентом української республіки»¹³.

Активізація культурно-наукової діяльності М. Грушевського на зламі XIX-XX ст., його швидке занурення в громадсько-політичну працю, а особливо намагання віднайти можливості для популяризації своїх історіографічних ідей в російському інтелектуальному середовищі викликали зростаюче занекоєння в правомонархічному таборі. Яскравим прикладом тут слугує реакція його представників на появу в академічному збірнику відомої статті «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Полемічно сприйнята в колі російських учених, вона викликала обурення у націоналістичному середовищі. Найбільш рельєфно цю позицію в своєму огляді славістичної літератури представив Т. Флоринський. Він наголосив на помилковості та шкідливості допуску української мови до академічних видань та засудив сам факт «покровительства» над українським культурним рухом з боку деяких російських учених¹⁴. Окремо київський професор зупинився на концептуальних засадах статті, відмовивши їм у науковості. У висліді автор закликав російських істориків «дати належну оцінку праці Грушевського». Зауважимо, що висловлені в огляді Т. Флоринського тези були згодом широко розтира-

жовані прихильниками правомонархічної ідеології¹⁵. Адепти останньої побачили також у публікації могутній ідейний підтекст, вважаючи висловлені у ній наукові положення підставою для розвитку «сепаратистських тенденцій» в середовищі української інтелігенції країни. Були серед них і такі, що з позиції постулатів «теорії змови» намагалися показати шкідливість і згубність сепаратного тлумачення історичних доль двох сусідніх народів, апелюючи до класичної слов'янофільської тези про «зовнішню загрозу» для слов'янства. «Невже старовинна слов'янська ворожнеча, що завдала стільки шкоди слов'янам, — писав один із рецензентів статті М. Грушевського, — буде безкінечно продовжуватися також у середовищі російського народу, і замість спільної культурної праці будемо чути вигуки: ми самі по собі, а ви самі по собі: ми українці, а ви великоруси — нам до вас ніякого діла немає! Хто, кінець кінців, залишиться у виগ্রаші, як не вороги слов'янства»¹⁶.

Ще гостріше опоненти українства відреагували на появу в Російській імперії перших історичних книг М. Грушевського, що уможливила спочатку «урядова весна» кн. Святополка-Мирського, а згодом знесення заборони української мови. Так, після виходу «Очерка истории украинского народа» на нього з'явилися численні відгуки представників російського інтелектуального життя, стурбованих активізацією українського громадського та культурного руху в Російській імперії та невдоволених тими поступками, які зробив царат у сфері своєї української політики. Книгу М. Грушевського такі оглядачі сприйняли як справжній виклик державному устрою та цілісності «російського народу». У своїх відзивах вони зосередилися на ранньоісторичній реконструкції львівського професора, завзято полемізуючи з його тезами про етнічну самобутність українців, виведення їхньої генези від антських племен, бачення давньоруської культури як питомо української тощо. Замість конкретних аргументів на користь своїх поглядів, такі оглядачі зазвичай послуговувалися емоційними випадками, нерідко наповненими образливими для українців епітетами. Наприклад, один з таких критиків «Очерка» — М. Павлов — на сторінках харківського журналу «Мирный труд» (редагованого головою місце-

вого відділу «Русского собрания» професором О. Вязгіним), розглянувши ранньоісторичну модель українського вченого, категорично заявив, що «весь наведений набір учених фраз і наукових слів пана Грушевського виявляється нісенітницею», та висловив переконання, що праця останнього «не отримає розповсюдження у середовищі свідомих російських читачів просто через безглуздість змісту»¹⁷. Прикметно, що ця рецензія, як і решта упереджених критичних відзивів, які з'явилися на праці львівського професора в російській періодиці, досить оперативно була передрукована львівським «Галичанином». У передмові до другого видання «Очерка» М. Грушевський назвав ці критичні відзиви на його працю «голосами из оврага».

Публікація нових історичних праць М. Грушевського російською мовою змушувала опонентів українства з правомонархічного табору шукати все нові аргументи у полеміці з ідеями львівського професора. Так, появі перекладного першого тому «Історії України-Руси» під титулом «Киевская Русь» було присвячено окреме засідання київського «Клуба Русских Националистов», на якому професор І. Сікорський прочитав доповідь «Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса)». Як свідчить назва доповіді, І. Сікорський зосередився на критиці етнологічної теорії М. Грушевського, заперечивши обґрунтовану в книзі концепцію самостійності українського народу як окремої етнічної групи, що за багатьма антропологічними параметрами відрізняється від сусідніх етносів. Навівши низку своїх аргументів, отриманих на підставі порівняння антропометричних даних населення північноросійських та українських губерній, автор дійшов висновку, що ««Україна» та «Українці» — це термін радше географічний і політичний, але не антропологічний чи етнічний. Очевидно, що частина території південносхідної Європи без належних підстав відведена пр. Грушевським під «Україну», а її населення зараховане до «Українців», але ці Українці антропологічно нічим не відрізняються від російського населення»¹⁸. Далі І. Сікорський докладно обґрунтовує власну теорію етногенезу на східноєвропейському просторі, доводячи, що будь-які твердження про існування окремого українського народу та його мови недоречні. Патетично полемізуючи з україн-

ським ученим та відкидаючи його інтерпретацію історичної долі топонімів «Русь» та «Україна», автор стверджував: «Проф. Грушевський хоче замінити для нас історію політичними вченнями. Можливо, комусь дуже необхідно, щоби Росія в своєму минулому була Україною, а росіяни українцями, та тільки цього ніколи не було насправді»¹⁹. Доповідь І. Сікорського, що оперував численними науковими даними, була з великим зацікавленням сприйнята в правомонархічному таборі та розрекламована в численних чорносотенних виданнях²⁰.

Взагалі, можемо відзначити своєрідну тенденцію: що інтенсивніше М. Грушевський переорієнтував свою діяльність на підросійську Україну й що більше зростала ступінь його інтеграції в російський інтелектуальний простір, то активніше діяли його опоненти із правоконсервативного табору, вправляючись у численних працях у дотепності щодо критики історико-теоретичних засад українського руху та віднайденні все нових контраргументів. Вони намагалися всіляко дискредитувати громадсько-політичну та культурно-наукову працю львівського професора, наголошували на руйнівному впливі його історичних творів на цілісність сприйняття «звичайної схеми» російської історії, яке, на їхнє переконання, матиме негативні для імперії суспільно-політичні наслідки.

Особливо активно таку «викривальну» роботу проводили київські правоконсервативні кола на чолі зі згадуваним Т. Флоринським та газетою «Киевлянин»²¹. Останній у своїх оглядах славістичної літератури на сторінках київських «Университетских известий», а також в окремих працях (наприклад, «Малорусский язык и «українсько-руській» літературний сепаратизм» та «Зарубежная Русь и ея горькая доля») оголосив науково-дослідну працю М. Грушевського та його співробітників по НТШ «тенденційною за задумом та втіленням», а всю суспільно-політичну діяльність львівського професора назвав шкідливою для традиційного державного устрою²². «Верховним вождем українства» та гарячим прихильником ідеї української автономії Т. Флоринський називав автора «Історії України-Руси», наголошуючи, що той «багато попрацював на користь «українського» сепаратизму в Галичині та тепер переніс свою діяльність у межі нашої

Малоросії. Він голосніше та наполегливіше багатьох своїх товаришів вимагає автономії України»²³. Аналізуючи публіцистику М. Грушевського, київський професор переконує читача у значній надуманості більшості його політичних ідей. Ці тези Т. Флоринського ретельно підтримали у середовищі прихильників державного централізму та ідеї панславізму, прикладом чого можуть бути відзиви на праці останнього на сторінках віденського «Славянського века»²⁴.

Незважаючи на активність київських націоналістів щодо створення негативного образу науково-культурної діяльності галицьких українців під проводом М. Грушевського, відзначимо, що вчений дедалі успішніше інтегрувався в російській інтелектуальний простір — його запрошували до співпраці у провідних російських часописах, а творчі ідеї вченого осмислювалися в працях російських істориків. Зазначимо також, що на сторінках ліберальної періодики в Російській імперії випадки представників правомонархічного табору гостро критикувалися²⁵. Наприклад, оглядач «Етнографического обозрения», характеризуючи найбільш промовисті тези згадуваних праць Т.Флоринського, заявив, що вони є ілюстрацією того, як «люди науки іноді бувають дуже лихими та шкідливими для народної справи і для самої науки публіцистами»²⁶. Зауважимо, що антиукраїнство Т.Флоринського було критично сприйняте й далеко за межами Російської імперії. Оглядачі праць київського професора дивувалися з його нестриманості при обговоренні української проблематики, підкреслювали політичну вмотивованість усієї дослідницької праці²⁷.

Проте політична реакція в Російській імперії щодо українського питання доволі часто брала верх, а демократичні починання загальмовувалися. Яскравим виявом такої реакції стала голосна кампанія з недопущення М.Грушевського на кафедру російської історії у Київському університеті, що звільнилася після смерті Петра Голубовського в 1907 р. У виступах київської шовіністичної преси найповніше вираження отримало імперське бачення наукової діяльності М. Грушевського. Українському вченому закидали крайню тенденційність у висвітленні низки наукових проблем. Особливо ж дошкуляли київським «патріо-

тичним партіям і союзам» тези М. Грушевського про історичні права українців на давньоруську цивілізаційну спадщину. Нерідко критика зводилася до абсурдних звинувачень на кшталт слабкого знання львівським професором російської мови або вульгарних характеристик на зразок «учений-брехун». Останній випадок, що прозвучав у газеті «Закон и правда», навіть став предметом декількох судових засідань²⁸. Попри розгорнуті у пресі виступи на захист М. Грушевського та його наукової діяльності, ініційовані українськими колами Києва, кафедри вчений так і не отримав²⁹. Відзначимо також, що виключно з політичних мотивів, як про це свідчить кореспонденція київського генерал-губернатора Сухомлинова, львівського професора не було затверджено членом Київської археографічної комісії³⁰.

Зростання напруги в європейській політиці на початку 1910-х років, а також активізація українського національного руху в Галичині та на Наддніпрянщині призвели до збільшення критичності його сприйняття в російських націоналістичних колах. Представники останніх побоювалися перетворення українського руху з регіонального феномену на самостійний чинник європейської політики та розігрування «української карти» супротивником у близькому міжнародному конфлікті. Це спричинило появу численних тенденційних публікацій, в яких піддавалися критиці основні постулати українського національного проекту, в тому числі і теоретичні засади, сформульовані М. Грушевським у багатьох історичних і публіцистичних працях. В Російській імперії така «викривальна» діяльність набула особливого розмаху, оскільки була підтримана на державному рівні. Про сприяння своїм діям з боку влади писали, наприклад, у власному «Збірнику» представники Київського клубу російських націоналістів, які на зібраннях завзято вправлялися в критиці історичних поглядів М. Грушевського, котрого називали не інакше, як «головою всієї мазепинської партії»³¹.

Яскравим прикладом антиукраїнських праць, що набули значного поширення в Російській імперії напередодні вибуху війни, слугує значна за обсягом книга київського цензора, лікаря за фахом, Сергія Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма», що з'явилася друком

в 1912 р. Праця мала вигляд докладного інформатора про установи, видання та особи, котрі хоч якось долучилися до українського культурного та суспільно-політичного життя в Росії та за кордоном. Чи не найбільше уваги в книзі було відведено аналізу наукової та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського, якого автор назвав «єресіархом сучасного українського руху»³². У своїй критиці наукової, організаційної та суспільно-політичної діяльності львівського професора С. Щоголев не був оригінальним, а лише сумлінно узагальнив і переповів поширені в російській націоналістичній літературі оцінки. Особливого обурення при характеристиці історичних поглядів М. Грушевського у С. Щоголева викликало схвальне сприйняття багатьма російськими вченими «українського імперіалізму» автора «Історії України-Руси». Це, на його переконання, легітимізувало в науці альтернативний погляд українського дослідника на минуле східноєвропейського середньовіччя та додавало працям останнього авторитетності в очах пересічного читача. «Прихильність критики надала п. Грушевському не лише можливість, але й право зверхньо дивитися на всіх російських істориків, що наважилися визнати Київський княжий період загальноросійським», — зауважив автор³³. Загалом погляди С. Щоголева на історичні концепції М. Грушевського були типовими для представників російського праворадикального табору, про що свідчать численні схвальні відзиви у російській чорносотенній періодиці³⁴. Довідниковий характер книги С. Щоголева зробив її також популярною у поліційному середовищі, представники якого використовували зазначену працю як інформатор для боротьби з українським рухом. Ця обставина, поряд з українофобським змістом книги, викликала хвилю обурення в російській та українській демократичній пресі, що однозначно кваліфікувала «Украинское движение» як донос³⁵. Цікаво, що з такою оцінкою, відповідаючи на звинувачення, погодився й сам автор, перевидавши скорочений варіант книги в 1914 р.³⁶

З початком Першої світової війни увага до українського питання в Росії помітно зросла. Не лише офіційні кола, але й багато представників громадськості відверто негативно поставилися до діяльності галицьких українців щодо підтримки Центральних

держав. В умовах посилення патріотичної риторики та військової цензури ставлення до українства та його лідера було гранично критичним навіть з боку представників ліберально-демократичного крила російської публіцистики. У публікаціях, присвячених українській проблемі, прямо вказувалося на морально-ідейну причетність М. Грушевського до формулювання національних постулатів, які стали програмовими в діяльності багатьох українських організацій у Східній Галичині. Російська правомонархічна преса захоплювалася статтями про небезпеку «мазепинського руху» та «підступність малоросів», закликала до рішучих дій щодо переслідування українських діячів, передусім М. Грушевського. Київський відділ «Союза русского народа» навіть звернувся до міністра внутрішніх справ із заявою про недопущення вченого на територію Російської імперії³⁷. Згадуючи тогочасні події, О. Лотоцький писав: «Брехливі нагінки на М[ихайла] С[ергійовича] не переставали. Ще до війни київські націоналісти звивали до начальства, щоб йому заборонено приїздити в Росію. Але спеціальним об'єктом обмовної какофонії їх став він з початком війни, коли політичні противники його заповзялися до-щенту знищити «мазепинство»³⁸.

Після арешту М. Грушевського київські шовіністичні видання крізь призму чорносотенної ідеології критикували і громадсько-політичну, і науково-організаційну діяльність львівського професора. При характеристиці його історичних концепцій тиражувалися оцінки, висловлені у попередній період боротьби з проявами українського життя на Наддніпрянщині. Під час слідства, поряд із прискіпливою увагою до суспільно-політичного вектору діяльності М. Грушевського, йому висувалися також звинувачення й ідеологічно-наукового характеру — цілковито у дусі праць С. Щоголева³⁹.

Про тональність і стилістику антиукраїнських виступів київської преси може свідчити стаття професора Київського університету св. Володимира Юліана Кулаковського «Русским людям, именующим себя «украинцами», в якій автор, пов'язавши наукові зацікавлення та педагогічну діяльність львівського професора з його громадсько-політичною практикою, закинув останньому причетність до організації українських добровільних військових

формувань та їх участі у боях на боці Австро-Угорщини на тій підставі, що серед стрільців було багато учнів М. Грушевського — студентів Львівського університету. «Тепер, — писав київський професор, — коли його учні наповнили галицький легіон і вихваляються пролиттям крові російського солдата, — тепер оголюються з цілковитим жахом плоди того посіву, котрий зробив п. Грушевський. Нехай напоумить ця кров наших «українців». Час їм пояснити, що ідеї п. Грушевського ведуть їх не до свободи, а загрожують перетворити на погній для німецької культури»⁴⁰. Окреме місце у своєму виступі київський професор відвів критиці наукової діяльності українського вченого, назвавши її «величезною та дуже напруженою працею в галузі фальсифікації російської історії». Зосередившись на «Ілюстрованій історії України», Ю. Кулаковський вже звично для представників правомонархічного табору дорікнув М. Грушевському у намаганні знищити «единство русского народа».

Відповідаючи на ці звинувачення, М. Грушевський, перебуваючи у непевній ролі політичного засланця, змушений був виправдовуватися на сторінках газети «Речь». Він вкотре підкреслив, що мету своєї діяльності вбачав у перебудові Росії на конституційних засадах, а не її територіальний розкол. У статті було резонно зауважено: якщо йти за логікою Ю. Кулаковського, його самого можна звинуватити в українофільській діяльності М. Грушевського як колишнього студента університету св. Володимира⁴¹. Що ж до критики Ю. Кулаковським концептуальних підстав «Ілюстрованої історії України», учений демонструє необережність опонента у використанні цитат, намагання за будь-яку ціну спотворити авторські думки.

Падіння царату, постання Центральної Ради, її демократична політика в національній сфері, проголошення абсолютною цінністю права на самовизначення народів спричинили появу низки полемічних публікацій, в яких відновилося активне у дореволюційний час обговорення минулого та актуального стану українства з урахуванням нових політичних реалій. Знесення цензурних обмежень і небачена перед тим свобода слова надали цим виступам особливої відвертості та загостреної полемічності. Про ці часи дещо пізніше учений згадував: «Вороги українства,

які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню, вважали мене творцем і українського руху і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене з своїми лайками й погрозами»⁴². Оскільки при такому комплексному осмисленні феномену українства на теренах колишньої Російської імперії оминути інтелектуальний доробок М. Грушевського було неможливо, то часто спалахувала пряма чи опосередкована полеміка з його історичними концепціями.

Опоненти культурно-наукової та державотворчої діяльності М. Грушевського особливо помітно активізувалися після появи Третього універсалу Центральної Ради, яким було проголошено постановня Української народної республіки. Адже «опереткова», за висловами противників українства, діяльність київських українців дала цілком неочікувані для них серйозні результати. Проявом такої стурбованості стала поява значної кількості публіцистичних виступів, в яких доводилася безпідставність державотворчих домагань українців, всіляко дискредитувалися лідери українства, зображувані як аморальні та корисливі інтригани. В центрі цієї критики очікувано опинився тогочасний лідер українського життя М. Грушевський. Уяву про акценти, які в той час розставляли прихильники «єдинонеделимства» в заочній полеміці з автором «Історії України-Руси», дають, наприклад, матеріали заснованого в 1918 р. періодичного збірника «Малая Русь». Видання, за словами його редактора В. Шульгіна, було присвячене єдино «відновленню історичної правди»⁴³, у першу чергу — розвінчання наукових концепцій М. Грушевського, що лягли в основу програми політичного українства. Сучасний стан торжества українського життя, на думку редактора, став можливим передусім внаслідок невиправданішої поблажливості російських істориків до результатів праці їх українського колеги, що дозволило тому здобути незаслужений авторитет в очах наукового співтовариства. «Після періоду, під час якого безроздільно панував професор Михайло Грушевський, — тведив В. Шульгін, — й стала можливою та грандіозна омана, при якій ми присутні в 1917 році. Насипано високий курган брехні»⁴⁴.

Автори більшості публікацій першого випуску цього видання послідовно реалізували поставлене в редакційній передмові зав-

дання. При цьому в центрі критики авторів стало перебували історичні погляди М. Грушевського. Наприклад, А. Савенко звернувся до історичної термінології автора «Історії України-Руси», доводячи неправомірність вживання ним етноніму «українці» та відстоюючи тезу про національну єдність слов'ян від Карпат до Уралу. Автор наголошував, що «тільки після того, як політик в Грушевському остаточно перемиг ученого, він вирішив відріктися від славного імені наших предків та назвати малоросів «українцями»⁴⁵. Тези А. Савенка поглибив у своїй статті «К вопросу о национальном имени Южной Руси» Б. Щеглов⁴⁶.

Концептуальну та термінологічну полеміку з М. Грушевським на сторінках «Малой Руси» було перервано наступом на Київ більшовицьких військ Муравйова. Другий випуск збірника, що з'явився по поверненню до столиці діячів Центральної Ради, було присвячено описові численних нещасть, котрі зазнали кияни в дні більшовицького терору. Втім, спільний ворог не зміг об'єднати прихильників та противників української самостійності. Останні були схильні вбачати причину більшовицької інтервенції саме у незалежницькій політиці М. Грушевського та його найближчого оточення, що нібито й спровокувало агресію північного сусіда. На сторінках другого випуску «Малой Руси», наповненого оповіданнями про звірства більшовиків, знайшлося місце й для неприхованих зловтішань з приводу особистих нещасть М. Грушевського, передусім, знищення багатоповерхового родинного будинку. Так, одна з анонімних авторок видання піднесено оповідала про те, як, попри загрозу власному життю, декілька разів приходила милуватися грандіозною пожежею, що не вщухала більше доби. «Спалене прокляте гніздо чаклуна», — пафосно резюмувала вона⁴⁷. Навіть обкладинка другого випуску була ілюстрована зображенням палаючого будинку Грушевських, стилізованого під затиснений у руці смолоскип.

Щойно окреслені традиції критичного обговорення творчої спадщини М. Грушевського з позиції радикального заперечення культурної та політичної самобутності українства були поглиблені в 20-х роках в російському емігрантському середовищі. Велика хвиля еміграції інтелектуалів з теренів колишньої Російської імперії на Захід, а також необхідність осмислення не-

давніх трагічних подій революції та більшовицького терору відродили в емігрантському середовищі широке обговорення між-національної проблематики з висоти нового історичного досвіду. Особливої гостроти, з огляду на складнощі становлення нової моделі національних взаємин у часи війни, набули дискусії довкола українсько-російських стосунків. Російські публіцисти, оперуючи концептом «зради», схильні були звинувачувати українських провідників у фатальному для долі імперії розвитку подій. Прямо вказувалося, що український рух, фінансований та інспірований ворогами Росії, був спрямований на руйнування цілісності країни, а українські лідери називалися не інакше, як платними агентами ворожих країн. При цьому особлива увага була прикута до історико-ідеологічних підстав українського національного руху. У цьому контексті відродилася критика історичних концепцій та суспільно-політичної практики М. Грушевського, який в очах російської еміграції надалі залишався найбільш авторитетним представником українства. За своїм змістом ця критика була сумішшю попередніх правомонархічних гасел та сформульованої у часи війни тези про «масонську змову» проти Росії, в якій одна з провідних ролей відводилася українським лідерам. Змальовуючи цю ситуацію у листі до К. Студинського, М. Грушевський зазначав: «Останніми місяцями, слідячи за славист[ичними] закордонними виданнями — оскільки їх можна, NB дістати, — я бачу, як Общероси знову збили українську проблему в науці до розмірів мінімальних, до вигляду якихось ненаукових фантазій і под[ібне]. Рос[ійські] учені-емігранти, що розтіклись по всьому світу і їм скрізь дають місце, просто з мотивів гуманітарних, може несвідомо використовують се для скріплення і поглиблення ідеї єдиної Русі... Влітає, розуміється, при тім особливо міні»⁴⁸.

Як приклад таких публікацій наведемо книгу князя Олександра Волконського «Історична правда та українофільська пропаганда», що з'явилася французькою, італійською та російською мовами в 1920 р. в Турині. Свою працю автор бачив як спробу протидії «українській пропаганді» на Заході. У дусі правомонархічних гасел початку ХХ ст. О. Волконський характеризує весь український рух як винятково штучний витвір ворожих Росії

країн, передусім Німеччини. Окреме місце у своїй книзі він відводить критиці української ідеології в її історичному та політичному вимірах, що, на думку автора, знайшла послідовне втілення у працях М. Грушевського. Як і його попередники з правомонархічного табору передвоєнних часів, О. Волконський беззастережно критикує історичну схему українського вченого, його наукову термінологію (передусім вживання топоніма «Україна»), закидає відсутність фахового сумління, недобросовісність у ставленні до джерел, що призвело до викривлення всієї ретроспективи східнослов'янського минулого⁴⁹. Особливий акцент у книзі робився на демонстрації штучності виникнення та розвитку українського національного руху. «Австро-німецьке походження легенди про існування особливого українського народу не підлягає сумніву, — підкреслював О. Волконський. — Розчленувати Росію, знесилити її та підкорити собі економічно — такою є одна з цілей задуманої Німеччиною війни. План утворення України підготовлювався у Відні та Берліні давно; методи збудження штучного сепаратизму були розроблені в Галіції задовго до війни»⁵⁰. Відзначимо, що подібні тези О. Волконський тиражував на сторінках еміграційних монархічних видань і в другій половині 20-х років⁵¹.

Даниною минулому часу військового протистояння було огульне звинувачення М. Грушевського та інших українських лідерів в отриманні коштів на розкол Росії від ворожих їй держав⁵². Особливо завзято у пошуку та смакуванні подробиць цієї «теорії змови» вправлялася російська емігрантська преса. Так, наприклад, редактор празької газети «Славянская заря» Євген Єфимовський у своїх численних опусах, оперуючи документами міфічного походження, радше за все придуманими в самій редакції, викривав М. Грушевського як «агента Відня та Берліна», за вказівкою та на фінансування котрих той створював не лише політичний рух, але й власну історичну концепцію та саму українську мову⁵³. Про характер і достовірність таких документів свідчить описаний Є. Єфимовським випадок зі спробою представника російського уряду напередодні війни домовитися з М. Грушевським припинити антиросійську діяльність в обмін на щедre фінансування. Та, виявилось, не зійшлися в ціні — М. Грушевський

начебто заявив посереднику, що «російський уряд не може мені дати стільки грошей, скільки я отримую... з Берліна»⁵⁴.

Критика М. Грушевського в російському емігрантському середовищі не вщухала і в другій половині 20-х років, коли сам український учений, повернувшись на Батьківщину, відійшов від політичної діяльності. М. Грушевського надалі вважали ідеологом українського руху, істориком, що у своїх історичних працях обґрунтовував ідею політичної самостійності українського народу з метою розколу імперії. Промовистим прикладом таких інсинуацій слугує праця А. Стороженка «Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям», опублікована у 1925 р. в Берліні. Сховавшись за псевдонімом А. Царинного, цей нащадок знаного козацько-старшинського роду в своєму антиукраїнському памфлеті у традиційних для російських прихильників правомонархічної ідеології темних барвах змалював український національний рух та його лідерів. Окреме місце в книзі А. Стороженка було відведено критиці наукової, організаційної та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського. Автор звинуватив видатного вченого в цілеспрямованій діяльності по розколу «єдиного» російського народу та імперії, зрозуміло, на гроші ворожої Росії Австро-Угорщини. Така руйнівна діяльність автора «Історії України-Руси», переконує А.Стороженко, проводилась у трьох головних напрямках: штучного створення української літературної мови, відмінної від російської, але насиченої полонізмами; перегляду класичної «звичайної» схеми російського минулого та, відповідно, побудові сепаратної української історичної моделі; створенні гурту української інтелігенції, в середовищі якої панують переконання про Росію як «тюрму народів» та виношуються плани відірвання від неї українських земель⁵⁵. Таке безоглядне антиукраїнство А. Стороженка було розкритиковане в українській публіцистиці з обох боків Збруча⁵⁶.

Відзначимо, що подекуди участь у розвінчанні «української теорії М. Грушевського» брали авторитетні російські історики, намагаючись різноманітними наукового характеру аргументами довести справедливість тез прихильників «єдинонеделимства». Наприклад, П. Біцилли у своїй книзі «Проблема русско-украин-

ских отношений в свете истории», оперуючи багатим історичним матеріалом, наводив численні прецеденти у світовій історії, коли відмінні з культурного та мовного погляду сусідні етноси ставали з часом єдиним національним організмом. Звідси автор зробив висновок про штучність спроб українських інтелектуалів відродити неіснуючий нібито народ, який є реальним лише в їх уяві⁵⁷.

Символічно, що навіть смерть М. Грушевського не примирила з ним його опонентів з табору російської еміграції. Яскравим прикладом слугує некролог, котрим газета «Последние новости» — орган російських емігрантів у Парижі — відгукнулася на смерть українського академіка. У традиційному для чорносотенної пропаганди дусі акцентувалася руйнівна для «єдиносотенної» Росії різнобічна діяльність українського вченого. М. Грушевського було названо «людиною глибоко ворожою Росії», а його «Історію України-Руси» — «монументальною працею», «в якій з великою ерудицією та з не меншою тенденційністю було здійснено спробу переглянути всю історію київської та південної Росії з вузького націоналістичного українського погляду, відокремлюючи її від історії «Московщини». І вже цілком абсурдним виглядає твердження, що більшовики в останні роки остаточно зняли з ученого кару ув'язнення та «за старі заслуги» призначили йому державну пенсію й влаштували «національні» похорони⁵⁸.

Узагальнюючи наші спостереження над правомонархічною рецепцією творчої спадщини М. Грушевського протягом першої третини ХХ ст. можемо впевнено ствердити, що вона стала своєрідним дзеркалом, у якому виразно відобразилося ставлення до всього українства з боку представників правого крила російської суспільно-політичної думки. Швидка еволюція теоретичних засад українського руху наприкінці ХІХ — в першій третині ХХ ст., урізноманітнення культурно-наукових форм національного життя та ускладнення його суспільно-політичного поля, вимагали адекватної відповіді з боку носіїв великодержавного мислення. У підсумку була створена цілісна ідеологічна модель, сфокусована на дискредитації українських національних постулатів, що в головних своїх складових

безапеляційно відкидала погляди М.Грушевського. Постать ученого у короткому часі стала в очах прихильників правомонархічної ідеології символом всього модерного українства та була піддана безпрецедентній демонізації, при цьому його ідеї було відверто спровоковано. Незважаючи на очевидну абсурдність закидів, що прозвучали на адресу автора «Історії України-Руси», вони виявилися напрочуд затребуваними при формуванні образу нового ворога «великої Росії» та міцно вкорінилися в міфологізованому світогляді у вигляді стереотипів про «українську зраду слов'янства» та «Грушевського-націоналіста». Про їх життєвість промовисто свідчить посилення в сучасній Росії шовіністичної риторики як на адресу України, так і одного з її найвидатніших синів⁵⁹.

¹ Див. напр.: Гула Р. В. «Киевлянин» та суспільно-політичні рухи в Україні: 1900–1914 роки: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. — Д., 2003. — Арк. 122–126; Антонченко Т. В. Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905–1914 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — Арк. 177–183; Половинчак Ю. М. Боротьба газети «Киевлянин» з українством наприкінці ХІХ — початку ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2007. — С. 15–17.

² Див. спроби аналізу російської грушевськіани: Тельвак В. Наукова спадщина Михайла Грушевського в російській історіографії кінця ХІХ — першої половини ХХ століття // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. V. — Х.: ФріМайнд, 2002. — С. 64–78; Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників // Історіографічні дослідження в Україні. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. — Випуск 17. — С. 16–38.

³ Див. напр.: Неизвестный. Беседа // Киевлянин. — 1895. — № 15. — С. 2; Н. Р-в. [Рышков Н.]: Записки наукового товариства імені Шевченка. Виходять у Львові під редакцією Михайла Грушевського. Т. ХІХ. Львів, 1898 // Исторический вестник. — 1898. — Т. LXXIV. — С. 316–318.

⁴ Флоринский Т. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. — 1898. —

№ 11. — С. 219; *Флоринский Т.* Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. — 1901. — № 4. — С. 38–45.

⁵ *В. Д.* [*Доманицький В.*]: Записки наукового товариства імені Шевченка, тт. 31–32 // Киевская Старина. — 1900. — Т. LXXI. — С. 35.

⁶ *В. Б-скій.* [*Боцяновский В.*]: Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XXXI и XXXII. Львів. (Львов. Австрійская Галиція) // Вестник Всемирной Истории. — 1901. — № 5. — С. 250.

⁷ Там же. — С. 251; XI guský archaeologicalký sjezd v Kijeve // Slovansky Přehled. — Praha, 1899. — Ročník II. — S. 23–26; 85–86.

⁸ Еще о Киевском Археологическом съезде. Письмо в редакцию проф. Т.Д.Флоринского // Вестник Европы. — 1900. — № 1. — С. 406–415; *Флоринский Т.* Малорусский язык и «українсько-руський» литературный сепаратизм. — Спб., 1900. — 163 с.

⁹ Див. напр.: *Ш.* Несколько слов по поводу XI археологического съезда в Киеве // Русская мысль. — 1899. — Кн. XII. — С. 96–104; *Михальчук К.* Что такое малорусская (южнорусская) речь? (Оттиск из журнала «Киевская Старина»). — Киев, 1899; *Т.* [*Пупин О.*]: Известия XI Археологического съезда в Киеве, 1–20 августа 1899 г. Киев, 1899. *К.Михальчук.* Что такое малорусская (южнорусская) речь? (Оттиск из журнала «Киевская Старина»), Киев, 1899 // Вестник Европы. — 1899. — № 11. — С. 394–402; *Spectator* [*Лотоцький О.*]. Проф. Флоринський і українсько-руське письменство. Відбитка з «Літературно-Наукового Вістника» за 1900 р. — 24 с.

¹⁰ *Покровскій Н.*: Изборник Киевский, посвященный Т.Д.Флоринскому // Русская мысль. — 1905. — Кн. VII. — С. 213–214.

¹¹ Проф. *Т. Д. Флоринский.* О усвоении малорусскому языку роли органа науки и высшей образованности // Галичанин. — 1900. — № 15–19, 21–42, 51, 54; [*Флоринский Т.*] «Українскій» сепаратизм и народная школа // Галичанин. — 1907. — Ч. 167. — С. 2; Ч. 168. — С. 2.

¹² Див. напр.: *Филевич И. П.* По поводу теории двух русских народностей. — Львов: Издательство «Галицко-русской магицы», 1902; *Флоринский Т.* Нужны-ли «украинския кафедры»? — Львов: Издание О. А. Маркова. Из типографии Ставропигийского института, 1907.

¹³ Печать об одноцельном рутенском клубе // Галичанин. — 1907. — Ч. 130. — С. 1.

¹⁴ *Флоринский Т. Д.* Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. — 1905. — № 11. — С. 184–189.

¹⁵ Див. напр.: *Щеголев С. Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — Киев, 1912. — С. 139–140.

¹⁶ *Радченко К.*: Статьи по славяноведению. Выпуск I. Спб., 1904 // ЖМНП. — Часть. CCCLXI. — Октябрь. — Спб., 1905. — С. 443–453.

¹⁷ *Павлов Н. М.* Ученый труд господина профессора Грушевского «Очерк истории украинского народа» // «Украинская болезнь» русской нации. — М.: Имперская традиция, 2004. — С. 186. Вперше опубліковано у харківському журналі «Мирный труд» за 1905 р., а також окремою брошурою (Харків, 1905 р.).

¹⁸ *Сикорский И. А.* Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса). Доклад в Клубе Русских Националистов в Киеве 7 февраля 1913 года. — Киев, 1913. — С. 12–13.

¹⁹ Там же. — С. 53.

²⁰ Див. напр.: Сборник клуба русских националистов. — Выпуск четвертый и пятый. — Киев, 1913. — С. 140–144.

²¹ Див. докл.: *Половинчак Ю. М.* Борьба газеты «Киевлянин» с украинством наприкінці XIX — початку XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2007. — С. 10–17.

²² Див. напр.: *Флоринский Т. Д.* Критико-библиографический Обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетскія известія. — 1910. — № 11 — С. 7–12; *Флоринский Т.* Малорусский язык и «українсько-руській» литературный сепаратизм. — Спб., 1900. — С. 101. Див. також: *Флоринский Т.* Зарубежная Русь и ея горькая доля. — Киев, 1900.

²³ *Т. Ф.* [*Флоринський Т.*] «Украинцы» и кровавые выборы // Киевлянин. — 1907. — № 149. — С. 1; Його ж. Толки об «автономии Украины» // Киевлянин. — 1907. — № 159. — С. 2.

²⁴ Проф. *Т. Д. Флоринский*: Зарубежная Русь и ея горькая доля. — Киев, 1900 // Славянский век. — Вена, 1900. — № 7–8. — С. 43–44. Огляд наведений без авторства.

²⁵ Див. напр.: *Т.*: *Флоринский Т.* Малорусский язык и «українсько-руській» литературный сепаратизм. — Спб., 1900; Его же. Зарубежная Русь и ея горькая доля. — Киев, 1900 // Вестник Европы. — 1900. — № 10. — С. 842–845; *В. III.* Существует ли украинский сепаратизм? // «Кіев». — 1910. — № 8. — С. 2–5; *А.Ш.* Еще об украинском «сепаратизме»? // «Кіев». — 1910. — № 10. — С. 3–4.

²⁶ А. М. [Максимов А.]: Флоринский Т. Малорусский язык и «украинско-русский» литературный сепаратизм. — Спб., 1900 // Этнографическое обозрение. — 1900. — № 3. — С. 154.

²⁷ Див. напр.: *Polivka J.*: Prof. T.D. Florinskij, Slavjanskoje plemja // Český Časopis Historický. — Praha, 1908. — Sešit 1. — С. 85–90.

²⁸ Див. докладніше у збірці матеріалів: К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. — К., 1908. — 68 с.

²⁹ *Василенко Ник.* К замещению кафедры русской истории в Киевском университете // Киевский голос. — 1907. — № 81. Див. також: *Побіда «тоже — Малороса»* // Буковина. — 1908. — Ч. 55. — С. 2–3.

³⁰ *Романовський В.* Сторінка з недавнього минулого // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. — К, 1928. — С. 428–430.

³¹ Записка *А. И. Савенка* об украинском движении // Сборник клуба русских националистов. — Выпуск четвертый и пятый. — Киев, 1913. — С. 266–267.

³² *Щеголев С. Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — Киев, 1912. — С. 73.

³³ Там само. — С. 113.

³⁴ Див. про це докл.: *Смолин М.* Современное положение России и феномен «украинского» отщепенства // Щеголев С.Н. История «украинского» сепаратизма. — М.: Имперская традиция, 2004. — С. 13–15.

³⁵ Див. про це докл.: *Єфремов С.* Благородный осведомитель. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев, 1912. // Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С. 85–98.

³⁶ *Щеголев С.* Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. — Киев, 1914.

³⁷ Ссылка М. С. Грушевского. Подготовил Павел Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. — Спб.: Издательство Феникс, 1998. — С. 210.

³⁸ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Варшава, 1933. — Ч. 2. — С. 157.

³⁹ Див. напр.: Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким отчетом истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малоросии // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Том перший. — С. 274–354. Див. про це докл.: *Гермайзе О.* Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Том перший. — С. 271–273.

⁴⁰ Кулаковскій Ю. Русским людям, именующим себя «украинцами» // Киевлянин. — 1915. — № 258. — С. 1.

⁴¹ Грушевский М. Ветхий прах // Речь. — 1915. — № 281. — С. 2. Передруковано в: Жуковський А. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. — Львів, 1997. — Том ССXXXIII. — С. 463–467.

⁴² Життя професора Михайла Грушевського від вибуху світової війни // Земля і Воля. — Львів, 1920. — № 25. — С. 2.

⁴³ Шульгин В. Малая Русь // Малая Русь. — К., 1918. — Выпуск первый. — С. 4.

⁴⁴ Там же. — С. 6.

⁴⁵ Савенко А. Наше национальное имя // Малая Русь. — К., 1918. — Выпуск первый. — С. 21.

⁴⁶ Щеглов Б. К вопросу о национальном имени Южной Руси // Малая Русь. — К., 1918. — Выпуск первый. — С. 32–43.

⁴⁷ Е *** То, что я помню (Из женских переживаний в дни царствования большевиков) // Малая Русь. — К., 1918. — Выпуск второй: Война украинцев с большевиками (1 ноября 1917 г. — 17 февраля 1918 г.). — С. 86.

⁴⁸ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упорядкування, археографічна передмова Г.Сварник. — Львів–Нью-Йорк, 1998: Видавництво М.П.Коць. — С. 132.

⁴⁹ Волконский А. М. Историческая правда и украинофильская пропаганда // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М. Б. Смолина. — М.: Москва, 1998. — С. 31–32, 39, 43, 82 та ін.

⁵⁰ Там же. — С. 90.

⁵¹ Див. напр.: Волконскій А. М. В чем главная опасность? // Карпатскій свет. — 1929 — № 4. — С. 493–500; Wolkonsky A. pr. «Russ» del Sud e «Russ» del Nord // L'Europa Orientale. — Roma, 1929. — Anno IX. — S. 203–213; Волконскій А.М. Имя Руси в домонгольскую пору. — Прага, 1929.

⁵² Див. напр.: Романовский Ю. Д. Украинский сепаратизм и Германия // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М. Б. Смолина. — М.: Москва, 1998. — С. 296–312. Уперше книга була видана в 1920 р. в Токио.

⁵³ Ефимовский Е. Возрождающая Россия и ее враги // Славянская заря. — Прага, 1919. — № 24. — С. 5–6; № 25. — С. 2–3; Ефимовский Е. Роковая годовщина // Славянская заря. — Прага, 1919. — № 96. — С. 1. Див. також:

Кутенов Р. Большое чувство // Славянская заря. — Прага, 1919. — № 26. — С. 1; Габсбурги и Украина // Славянская заря. — Прага, 1919. — № 29. — С. 2–3.

⁵⁴ Le «Peuple Ukrainien» par un Petit-russien de Kief. — Nancy–Paris–Strasbourg, 1919. — P. 22–23; Изменники // Славянская заря. — Прага, 1919. — № 20. — С. 2–3.

⁵⁵ *Царинный А.* Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М. Б. Смолина. — М.: Москва, 1998. — С. 173–181.

⁵⁶ *Дорошенко Вол.*: Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям. С введением князя А. М. Волконского. Берлин, 1925 // ЛНВ. — 1926. — Т. ХСІ. — С. 284–287; «Очень ценный труд» // Українські вісті. — Париж, 1926. — №. 16. — С. 3; *Гнатович В.* «Фантастичні мрії» // Тризуб. — Париж, 1926. — Число 24. — С. 15–18; *Айзеншток І.*: Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям. — Берлин, 1925 // Червоний шлях. — 1926. — № 9. — С. 260.

⁵⁷ *Бицилли П. М.* Проблема русско-украинских отношений в свете истории. — Прага: Издательское общество «Единство», 1930. — С. 5–38.

⁵⁸ *М. С. Грушевский* // Последняя новости. — Париж, 1934. — № 4998. — С. 3.

⁵⁹ Див. напр.: *Смолин М.* «Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет» // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М. Б. Смолина. — М.: Москва, 1998. — С. 3–21.

БИЦИЛЛИЕВЕДЕНИЕ — НОВЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ЛАНДШАФТ В ИСТОРИОГРАФИИ УКРАИНЫ (К 130-летию со дня рождения П. М. Бицилли)

Петр Михайлович Бицилли (1879–1953) как ученый-мыслитель принадлежит мировой науке, однако до сих пор его творчество недостаточно хорошо известно в Украине. Выпускник Новороссийского университета (1906), позже — профессор в своей alma mater (1919), он вынужден был эмигрировать (28.01.1920). После трехлетнего пребывания в Сербии его пригласили на кафедру всеобщей истории Университета Св. Климента Охридски в Софию (1924). Войдя в сообщество научной эмиграции, П. М. Бицилли одновременно органично вписался в болгарскую историографию, привнеся лучшие традиции отечественной науки.

Творческое наследие П. М. Бицилли — огромный массив произведений по разным проблемам истории и социологии, лингвистики и литературоведения, философии и культурологии — представляет собой еще далеко не изученный интеллектуальный пласт. Тем не менее, можно уже говорить об институционализации бициллиеведения как новой области научных исследований, объектом которых выступает личность, жизнь и творчество Петра Михайловича Бицилли.

Исходный рубеж бициллиеведческого процесса — 1913 год, когда вышли первые «отклики» на публикации приват-доцента Новороссийского университета¹. До 1953 года (кончины ученого) основной массив публикаций о П. М. Бицилли составляли рецензии на его работы, краткие биографические и библиографические справки о нем в различных изданиях преимущественно Болгарии и СССР. Некролог, написанный учеником П. М. Бицилли профессором Христо Гандевым², стал первым историографическим обобщением, в котором была показана значительная роль ученого в развитии болгарской исторической науки.

В 1950–1980-е гг. творчество П. М. Бицилли привлекло внимание ученых-славистов из кругов украинской и российской эмиграции в США и ФРГ (В. М. Сечкарев, Д. И. Чижевский, Р. О. Якобсон и др.). Издание в 1966 г. в Мюнхене немецкого перевода работы П. М. Бицилли «Творчество Чехова», которое осуществил Винсент Зивекинг, ученик славистов В. М. Сечкарева и Дитриха Герхардта (Гамбург), способствовало росту интереса к творчеству ученого как на Западе, так в Болгарии и СССР. Несмотря на фрагментарность обращения к наследию П. М. Бицилли в странах «соцлагеря» («буржуазного эмигранта» в марксистской историографии не жаловали), на «волне оттепели» расширились жанры опубликованных работ. Среди них: юбилейные статьи, мемуаристика, эпистолярное наследие, биографические справки в университетских изданиях, учебной литературе и т.п.; возрос «индекс цитирования», определился полидисциплинарный интерес к творчеству ученого³.

На протяжении 1990-х гг. фигура П. М. Бицилли оказалась в эпицентре внимания представителей научного сообщества стран Восточной Европы, а также научных кругов «диаспорных странств». Кризис идентичности и поиски социокультурной, политико-идеологической и историографической самоидентификации во многом детерминировали «Ренессанс» бициллиеведческой тематики в болгарском, российском и украинском научном поле.

В эти годы началось активное переиздание работ П. М. Бицилли. Труды ученого выходили в специальных сборниках персонологического и тематического характера, в научной и публицистической периодике, отдельными изданиями и сопровождались предисловиями, в которых приводились биографические сведения и давались историографические оценки⁴⁴. Приоритетной среди новых направлений исследований стала история научной эмиграции, в контексте которой рассматривалась роль П. М. Бицилли как представителя эмигрантских кругов, в частности в Болгарии⁵. Появились расширенные библиографии, статьи в энциклопедических изданиях⁶; вышли первые обобщающие работы, проблемно охватывающие весь творческий путь ученого, в которых предлагалось авторское

осмысление научного наследия П. М. Бицилли⁷. Состоялась первая региональная конференция (Одесса, 1999).

С рубежа 1990-х–2000-х гг. и по наше время для развития бициллиеведения в целом характерно: 1) выход книг, объемных очерков и специальных разделов в монографических изданиях, посвященных П. М. Бицилли, многочисленных статей в справочных и энциклопедических изданиях; появление историографических обобщений — первых версий осмысления истории бициллиеведческих студий⁸; 2) защита диссертационных исследований⁹; 3) расширение географии бициллиеведческих «центров»; 4) увеличение блока дидактической литературы (учебников, пособий, учебных программ и т.п.) с включением трудов П. М. Бицилли¹⁰; 5) появление качественно новых биобиблиографий; 6) создание Интернет-ресурса по теме «П. М. Бицилли» и специального сайта в Интернете (Г. Петкова, Болгария); 7) проведение двух международных конференций, посвященных творчеству П. М. Бицилли (Одеса, 2007, 2009) и проч.

Формирующееся научное сообщество бициллиеведов сегодня представлено специалистами в области самостоятельных разделов гуманитаристики из разных стран — Болгарии, Германии, Израиля, США, России, Украины и др. По национально-региональному признаку можно выделить болгарское, российское и украинское бициллиеведение как относительно компактные национально-региональные составляющие единого бициллиеведческого процесса, которые одновременно входят в национальное научное сообщество соответствующих государственных стран. Представители иных исследовательских центров: среди них — М. А. Бирман (Израиль), Марк Раев (США) и др. в большей мере выступают, на наш взгляд, в рамках «персональных маршрутов». По дисциплинарному принципу бициллиеведческое сообщество включает историков, филологов (литературоведов и лингвистов), философов, культурологов, социологов и проч.

Болгарское бициллиеведение заявило о себе такими именами как: Х. Гандев, М. Велева, Т. Галчева, Д. Дочев, Кр. Делчев, Г. Казаков, Х. Манолакев, А. Пантев, Г. Петкова, Ал. Тончев, П. Чолов и др. Особое место занимает «первый бициллиевед» — кн. А. П. Мещерский, русский эмигрант, зять П. М. Бицилли,

сыгравший исключительную роль в сохранении и популяризации наследия ученого¹¹.

Российское бициллиеведение репрезентуют историки — Б. С. Каганович (Санкт-Петербург), А. Н. Горяинов, А. Я. Гуревич, В. Т. Пашуто (Москва), Шувалов В. И. (Пенза) др.; филологи — В. В. Виноградов, В. А. Туниманов, В. П. Вомперский, М. А. Васильева, И. В. Анненкова и др.; культурологи — С. Р. Федякин (Москва), Л. А. Сыченкова (Казань), А. А. Морозов (Омск), Н. И. Ашурова (Томск), Рудман М. Н. (Уфа) и др.

Украинский ландшафт бициллиеведения складывался достаточно дискретно и во многом отражал общие линии развития нового направления.

Первые публикации о П. М. Бицилли в Украине — это рецензии, написанные академиком Н.П.Кондаковым на работу «Элементы средневековой культуры» (1919) и С. Л. Авалиани, учеником профессора Новороссийского университета И. А. Линниченко, на статью «Западное влияние на Руси и начальная летопись» (1914), которые вышли в Одессе¹².

В советскую эпоху имя П. М. Бицилли появилось в юбилейном издании истории Одесского университета (1968) в сочетании с именами еще трех профессоров историко-филологического факультета — В. Э. Крусмана, М. Г. Попруженко и В. Н. Мочульского. «Критерием» объединения этих ученых стала их принадлежность, по мнению авторов книги, к «эпигонам буржуазного позитивизма». Помимо «методологической статьи», вторая инкриминационная статья — эмиграция П. М. Бицилли и М. Г. Попруженко. Эти оценки закономерны для эпохи поднимающегося «застоя»: в официальном издании — «Очерках истории исторической науки в СССР» (Т. 4, 1966) П. М. Бицилли был квалифицирован как представитель «реакционно-мистического направления» в историографии, а его книга — «Элементы средневековой культуры» как выступление «воинствующей реакции». Следует все-таки отдать должное одесским историкам, которые, тем не менее, отметили тот факт, что в последние годы жизни П. М. Бицилли «...обратился к прогрессивным силам современности, призвал к укреплению советско-болгарской дружбы и пропагандировал достижения советской науки»¹³. Несмотря на

некоторое преувеличение «заслуг» ученого перед советской властью, впервые в официальном издании республиканского уровня П. М. Бицилли получил не однозначно негативную оценку. Возможно, сыграло свою роль появление имени ученого в положительном контексте в ряде болгарских и советских публикаций 1950–1960-х гг.; не исключена и попытка «шестидесятников» переосмыслить наследие Новороссийского университета.

В эти же годы к творчеству П. М. Бицилли обратились филологи: в 1963 г. на украинский язык была переведена работа советского ученого В. В. Виноградова, в которой он упоминал о лингвистических исследованиях П. М. Бицилли¹⁴.

Имя П. М. Бицилли звучало и в студенческой аудитории Одесского университета имени И. И. Мечникова: доцент И. В. Завьялова в своем курсе по историографии средних веков (по воспоминаниям выпускников начала 1970-х гг.) упоминала о работах ученого. В Научной библиотеке университета сохранилась папка с материалами о П. М. Бицилли, которые, вероятно, были подготовлены в последние годы деятельности историко-филологического факультета для издания Биографического словаря профессоров университета (известно, что эта работа была начата, но в связи с революционными событиями не получила своего завершения). На рубеже 1980–1990-х гг. студенты — члены научного кружка (проблемной группы) по историографии (руководитель Т. Н. Попова) изучали творчество историков Новороссийского университета, в том числе — П. М. Бицилли.

В 1990-е гг. «всплеск» бициллиеведческих исследований в Болгарии способствовал появлению на страницах журнала «Київська старовина» статьи о П. М. Бицилли болгарского исследователя Г. Казакова¹⁵. В 1994 г. в газете «Одесский вестник» были опубликованы фрагменты воспоминаний К. П. Добролюбовского, ученика Е. Н. Щепкина, П. М. Бицилли и В. Э. Крусмана, впоследствии — декана исторического факультета Одесского государственного университета, крупного историка, специалиста по истории Великой Французской революции, о своих учителях.

Современное украинское бициллиеведческое сообщество включает историков — В. В. Павленко, В. А. Потульницкого (Киев), О. Б. Демина, И. В. Немченко, Т. Н. Попову, Д. А. Шу-

мейко (Одесса); филологов — А. В. Александрова, Г. Д. Зленко (Одесса), культурологов — В. Л. Левченко, О. А. Довгополову, М. И. Найдорфа (Одесса), Ю. В. Курамшину (Симферополь) и др.

Бициллиеведческую литературу украинских исследователей (1990–2000-х гг.) по проблемно-дисциплинарному принципу можно условно разделить на три блока. К первому относятся работы, в которых фигура Бицилли рассматривается в определенном контексте: истории научной эмиграции в Болгарии¹⁶, проблем институционализации исторической науки в Украине¹⁷, истории греческой колонизации в Новороссийском крае, истории края¹⁸, истории Одесского (Новороссийского) университета, истории науки и образования в Одессе¹⁹, дисциплинарной истории историографии²⁰ и др. Второй блок — это работы, посвященные непосредственно жизни и творчеству П. М. Бицилли²¹; третий — культурологические исследования²². По жанровому принципу — это разделы монографий²³, статьи в научных сборниках, словарно-энциклопедических изданиях²⁴, газетной периодике²⁵, материалы конференций²⁶, дидактическая литература²⁷. По географическому принципу среди исследователей, обратившихся к творчеству ученого, — киевляне, культурологи из Симферополя, но наибольший контингент бициллиеведов — из Одессы. Это неудивительно, т.к. Одесса — родной город ученого, в котором прошли первые сорок лет его жизни; в библиотеках и архивах города сохранились ранние издания работ П. М. Бицилли и биографические материалы. Немаловажен и тот факт, что П. М. Бицилли принадлежит к числу ученых, которыми вправе гордиться Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова. Традиции научных исследований П. М. Бицилли должны быть возрождены новым поколением университетского научного сообщества.

Вместе с тем, для современного бициллиеведения свойственна значительная разобщенность его представителей не только на межгосударственном и дисциплинарном уровнях, но и в границах национально-региональных исследовательских пространств. Преобладание в современном бициллиеведческом сообществе неформальных, межличностных научных контактов позволяет говорить о том, что этап т.н. «невидимого колледжа»

еще не вполне исчерпан и институциональный процесс далек от завершения.

Значительная роль в «собрании» бициллиеведов принадлежит профессору М. А. Бирману, который сумел наладить научные связи практически со всеми ведущими специалистами. Он является также автором (в соавторстве с А. Н. Горяиновым, Москва) самой полной на сегодняшний день библиографии работ П. М. Бицилли и публикаций о творчестве ученого²⁸.

Бициллиеведческий процесс имеет непростую конфигурацию развития, значительный пространственный диапазон исследовательских «центров», свой ритм движения. Всплеск активности бициллиеведов-филологов в Болгарии и России в 1990-е годы стимулировал интерес интеллектуального сообщества в целом к бициллиеведческой проблематике.

В сфере профессиональной историографии на протяжении конца 1980-х — начала 2000-х гг. сложились «персоналогические» исследовательские центры: Б. С. Каганович (Санкт-Петербург), М. Н. Велева (Болгария, София), М. А. Бирман (Израиль), Т. Н. Попова (Одесса).

2000-е годы характеризуются определенным «спадом» исследовательских поисков в Болгарии, значительным расширением географии бициллиеведческих «центров» в России, обращением к творчеству П. М. Бицилли культурологов в Украине.

Первые попытки «объединения» бициллиеведов на «официальном» уровне были предприняты одесситами. В 1999 г. на базе исторического факультета Одесского национального университета имени И. И. Мечникова были проведены III Историографические Чтения, посвященные 120-летию со дня рождения П. М. Бицилли (председатель Оргкомитета — профессор В. Н. Станко, декан факультета, заместитель председателя Оргкомитета — Т. Н. Попова)²⁹. Эта была первая региональная бициллиеведческая конференция. Несмотря на то, что материалы конференции были опубликованы не специальным изданием, а вышли в различных сборниках статей, эта конференция сыграла определенную роль в популяризации творчества П. М. Бицилли в Украине.

В сентябре 2007 г. в рамках международной конференции «Болгары в Северном Причерноморье» состоялся Круглый стол

«Бициллиеведение в международном интеллектуальном пространстве: состояние и перспективы», участниками которого стали представители болгарского, украинского (Киев, Харьков, Одесса) бициллиеведения, а также профессор М. А. Бирман (Израиль). Эта встреча бициллиеведов стала новым шагом в расширении бициллиеведческой тематики, постановке теоретических проблем исследования интеллектуальной биографии П. М. Бицилли³⁰.

1–2 октября 2009 г. в Одесском национальном университете имени И. И. Мечникова состоялись Международные научные чтения, посвященные 130-летию со дня рождения П. М. Бицилли. Состав участников приобрел новые географические контуры: Одесса, Киев, Москва, Санкт-Петербург, Казань, Пермь, Ашдод (Израиль), София (Болгария), Кишинев (Молдова) и др.; расширилось дисциплинарное представительство: среди докладчиков — историки, философы, культурологи. Тематика докладов была сконцентрирована в трех проблемных блоках: «Современное состояние бициллиеведения», «Линии преемственности/разлома традиций медиевистики, связанных с именем П. М. Бицилли», «Традиция и сегодняшний день: «Линия П. М. Бицилли» в современных исследованиях». Чтения отразили новый качественный этап в развитии бициллиеведения в целом и его украинского ландшафта.

На когнитивном уровне институционализация бициллиеведения обрела на сегодняшний день достаточно четкие контуры: сложилась объектно-предметная область исследований, определилось широкое проблемное поле, сформировалась в целом источниковая база, наметились дисциплинарно/интердисциплинарные подходы к анализу творчества П. М. Бицилли, предложены первые концептуальные построения.

Украинский ландшафт бициллиеведения, безусловно, составляет сегодня определенный пласт в общей системе бициллиеведческих исследований. Одновременно можно говорить о складывании нового направления в историографии Украины, поскольку бициллиеведы-историки занимают сейчас приоритетные позиции по разработке бициллиеведческой проблематики. Достаточно серьезные публикации в области филологии и культурологии сохраняют пока что статус единичного измерения.

В то же время интердисциплинарная направленность творчества П. М. Бицилли настоятельно требует консолидации сил представителей различных базовых специальностей.

Перспективы развития бициллиеведения в целом, а также в границах Украины ориентируют в первую очередь на формирование социально-институциональных структур: создание достаточно гибкой и оперативной информационной системы, специализированных междисциплинарных научных центров (с представительным по дисциплинарной и региональной принадлежности авторским составом) по исследованию творчества ученого, подготовке к публикации его трудов и бициллиеведческих изданий; организацию постоянно действующих научных бициллиеведческих конференций международного уровня и проч.; расширение и качественное обновление Интернет-сайтов; включение бициллиеведческой тематики в разделы общих и специальных курсов в системе университетского образования.

¹ См.: *Дусинский И.* [Рец.:] Бицилли П. М. Тацит и Римский империализм. Одесса, 1912 // Журнал Министерства народного просвещения. Отдел классической филологии. Новая серия. — 1913. — № 5. — С. 237–239; [Аннотация на статью: Бицилли П. *Colonus et conductor* в свете новейших исследований // ЖМНП: Новая серия. — СПб. — Ч. 46. № 8. Отд. классич. филологии. — С. 358–379] // Научный исторический журнал. — М., 1913. — № 1. — С. 2 (В разд.: Новости исторической литературы).

² См.: Проф. Петър Михайлович Бицилли. Некролог от Института за българска история при БАН и от редакционята колегия на сп. «Исторически преглед» // Исторически преглед. — Година 9. — София, 1953. — Кн. пета (5). — С. 560–561.

³ См.: История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период. Библиография. — М., 1965; *Вайнштейн О. Л.* История советской медиэвистики (1917–1966). — Л., 1968; *Рубинштейн Н. Л.* О путях исторического исследования // История СССР. — 1962. — № 6; *Дмитриев С. С.* К истории советской исторической науки. Историк Н. Л. Рубинштейн // Ученые записки Горьковского гос. ун-та. — Горький, 1964. — Вып. 72. — Серия историко-филологическая. — Т. 1; *Гуревич А. Я.* Категории средневековой культуры. — М., 1972; *Соловьев Э. Ю.* Биографический анализ как вид историко-философского исследования // Вопросы философии. — 1981. — № 7; *Мещерский А. П.* Неизвестные письма И. Бунина // Русская

литература. — Л., 1961. — № 4; *Гандев Хр.* Петър Михайлович Бицили (по случай 100 години от рождението му) // Векове. — 1980. — № 2; Он же. Историкът и историята // Векове. — 1978. — № 2; Он же. Спомени, записани от М. Велева. Машинопис, 1978 // Сб. в чест на проф. д-р Христо Гандев. Изследвания по случай 75-годишнината от рождението му. — София, 1985: История на Софийския Университет «Св.Климент Охридски» / Под ред. Г. Наумов. — София, 1988 и др.

⁴⁴ См.: *Бицилли П. М.* Статии: История. Култура. Литература (Вступителна статия В. А.Туниманова) // Русская литература. — 1990. — № 2; *Галчева Т., Манолакев Хр., Петкова Г.* Непубликувани писма на И. А. Бунин до проф. П. М. Бицилли // Век 21. — 1991. — № 18; П. М. Бицилли. Избранное: Историко-культурологические работы / Сост., подг. текстов и коммент. Т. Н. Галчевой, Г. П. Петковой, Хр. П. Манолакева. — Том первый. — София, 1993; *Бицилли Петър.* Основни насоки в историческото развитие на Европа. От началото на християнската ера до наше време. — София, 1993; *Бицилли П.* Европейската култура и Ренесансът: Избрани студии. — София, 1994; *Бицилли П. М.* Элементы средневековой культуры / Предисл. С. Б. Кагановича. — СПб., 1995; *Бицилли П. М.* Класическото изкуство. Стилизи изследвания. — София, 1995; *Бицилли П. М.* Место Ренесанса в истории культуры / Сост., предисл. и коммент. Б. С. Каганович. — СПб., 1996; *Бицилли П. М.* Избранные труды по филологии / Отв. ред. и автор предисл. В. Н. Ярцева; сост. и коммент. И. В. Анненковой и В. П. Вомперского; вступ. ст. В. П. Вомперского. — М., 1996; П. М. Бицилли. Трагедия русской культуры: Исследования, статьи, рецензии/ Вступ. ст., сост. и коммент. М. А. Васильевой. — М., 2000 и др.

⁵ См.: *Пацуто В. Т.* Русские историки-эмигранты в Европе. — М., 1991; *Горяинов А. Н.* Из забытых «мелочей» журнала «Славянски глас» (1919–1933) // Славяноведение. — 1992. — № 4; Он же. Культурно-просветителски организации русских эмигрантов в Болгарии (до начала 30-х годов XX века) // Славяноведение. — 1994. — № 4; *Манолакев Хр.* Из историята на руската емиграция в България (Проф. Петър М. Бицилли и Чудомир) // Летописи. — София. — 1994. — № 11–12; Раев М. Россия за рубежом: История культуры русской эмиграции. 1919–1939. — М., 1994; *Велева М.* Руската университетска емиграция и България // Дарителите Евлогий и Христо Георгиеви. — София, 1998 и др.

⁶ См.: *Чолов П. П. М.* Бицилли // Български историци. Биографично — библиографски справочник. — София, 1981, 1999; Русское зарубежье. 1917–1991: Каталог изданий из фонда библиотеки-архива / Дом Марины Цветаевой. — М., 1992; *Философы России XIX–XX столетий* (биографии, идеи, труды). — М., 1993; *Васильева М.* Бицилли Петр Михайлович // Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века:

Энциклопедический биографический словарь. — М., 1997; *Каганович С. Б.* Бицилли Петр Михайлович (1879–1953) // *Культурология. XX век: Энциклопедия.* — Т. I. — СПб., 1998 и др.

⁷ См.: *Галчева Т. П.* М. Бицилли — опыт возвращения // Бицилли П. М. Избранное: Историко-культурологические работы. — Том первый. — София, 1993; *Пантев А.* Завръщането на професор Бицилли // Увод в изучаването на новата и най-новата история (Опит за периодизация). — София, 1993; *Дочев Д.* Пьотр Михайлович Бицилли // Бицилли П. М. Европейската култура и Ренесансът: Избрани студии. — София, 1994; *Велева М. П. М.* Бицилли и историческата наука // Бицилли П. Очерци върху теорията на историческата наука. — София, 1994; Она же. П. М. Бицилли в Софийския университет // Минало. — 1995. — № 1; Она же. Из архивното наследство на П. М. Бицилли // Български ежегодник. — Т. 2. — Харьков-София, 1996; *Вомперский В. П.* Петр Михайлович Бицилли. Жизненный и творческий путь // Бицилли П. М. Избранные труды по филологии. — М., 1996; *Каганович Б. С. П. М.* Бицилли как литературовед: (К постановке вопросов) // *Studia Slavica Hungarica.* — Budapest, 1988. — Т. 34; Он же. П. М. Бицилли как историк культуры // Одиссей. — Выпуск 1993. Образ «другого» в культуре. — М., 1994; Он же. П. М. Бицилли и его книга «Элементы средневековой культуры» // Бицилли П. М. Элементы средневековой культуры — Санкт-Петербург, 1995; *Бирман М. А. П. М.* Бицилли (1879–1953) // *Славяноведение.* — 1997. — № 4 и др.

⁸ См.: *Сыченкова Л. А.* Культура Западной Европы в российском гуманитарном знании (вторая половина XIX — начало 30-х гг. XX вв.). — Казань, 2000; *Тончев Ал.* Петр Михайлович Бицилли и понятие «исторический синтез» // Бялата емиграция в България. — София, 2001; *Делчев Кр.* Мирогледът на Бицилли // Петър Бицилли. Малки творби. — София, 2003; *Велева М.* Българската съдба на проф. П. М. Бицилли — София, 2004; *Бирман М. А. П. М.* Бицилли в югославский период эмиграции (1920–1923 годы) // *Славяноведение.* — 2005. — № 4; Он же. П. М. Бицилли (1879–1953). Штрихи к портрету ученого // Бицилли П. М. Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад / Сост. Ф. Б. Успенский; Отв. ред. М. А. Юсим. — М., 2006; *Каганович Б. С.* Русские медиевисты первой половины XX века. — Санкт-Петербург, 2007 и др.

⁹ См.: *Каганович Б. С.* Русские историки западного средневековья и нового времени (конец XIX — первая половина XX в.): Автореферат дис.... доктора исторических наук. — СПб., 1995; *Морозов А. А.* Русская медиевистика в эмиграции: Л. П. Карсавин, П. М. Бицилли, Н. П. Оттокар: Дис. ... кандидата исторических наук. — Омск, 2001; *Рудман М. Н.* Концепция исторического синтеза в творчестве Л. П. Карсавина и П. М. Бицилли: Дис. ... кандидата исторических наук. — Уфа, 2002; *Ашурова Н. И.* Куль-

турно-историческая концепция П. М. Бицилли: Дис. ... кандидата исторических наук. — Томск, 2004 и др.

¹⁰ См.: *Философия истории* / Под ред. проф. А. С. Панарина. — М., 1999; *Новикова Л. И., Сиземская И. Н.* Русская философия истории: Курс лекций. — М., 1999 и др.

¹¹ См.: *Бирман М. А.* А.П.Мещерский (1915–1992). Несколько страниц к биографии первого «бициллиеведа» // РПЛХФСРПН. К 70-летию Владимира Николаевича Топорова. — М., 1998. — С. 800–805.

¹² См.: *Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете.* — Одесса, 1915. — Т. 4. — Вып. 2. — С. 104–105; *Одесский листок.* — 1919. — 2 марта. — № 56. — С. 5.

¹³ *Історія Одеського університету за 100 років.* — Київ, 1968. — С. 332.

¹⁴ См.: *Виноградов В. В.* Проблемы стилистики русского языка в трудах М. В. Ломоносова // *Ломоносов: Сб. статей и материалов.* — М.; Л., 1961. — Т. 5; Он же. *Проблеми стилістики російської мови в працях Ломоносова // Ломоносовський філологічний збірник.* — Київ, 1963. — С. 11–12.

¹⁵ См.: *Казаков Г.* Петро Біцилли // *Київська старовина.* — 1995. — № 1. — С. 79–81.

¹⁶ См.: *Павленко В. В.* Вчені з України в Болгарії. 1917–1941 р.р. // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць.* — Вип. 3. — Київ, 1993. — С. 63; Она же. *Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 р.р.* — Київ, 1995.

¹⁷ См.: *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. — К., 2002; *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX — початок XX століття. — К., 2005.

¹⁸ См.: *Сапожников И. В., Белоусова Л. Г.* Греки под Одессой (Очерки истории поселка Александровка с древнейших времен до начала XX века). Монография. — Одесса, Ильичевск, 1999; *Буковский В. Я.* Горькая правда. Исторический очерк села Бицилово и района. — Раздельная, 1998.

¹⁹ См.: *Апатов С. И., Демин О. Б., Першина З. В.* Историческая наука в Одессе за 200 лет // *Очерки развития науки в Одессе.* — Одесса, 1995; *Попова Т. Н., Станко В. Н.* Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // *Вестник Одесского государственного университета.* — Вып. 1. — Одесса, 1995; *Дьомін О.* Вивчення та викладання всесвітньої історії в Одесі в XIX–XX ст. // *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету.* — Вип. 15. Серія: Історичні науки. — Номер 1. — Чернігів, 2002; *Александров А. В., Паньков А. И.* Об изучении средневековой культуры в Новороссийском (Одесском) уни-

верситете // Вісник Одеського державного університету (гуманітарні науки). — 1997. — № 1; *Попова Т. Н., Максименко И. В.* Судьбы ученых: из истории Новороссийского университета (биоисториографические этюды) // Российские университеты в XVIII–XX веках. Сб. научн. статей. — Вып. 4. — Воронеж, 1999; *История Одесского университета (1865–2000) /* Гол. ред. В. А. Сминтина. — Одеса, 2000; *Попова Т. Н.* Проблемно-дисциплинарная структура исторических исследований в Новороссийском университете // Российские университеты в XVIII–XX веках: Сб. научн. статей. — Вып.7. — Воронеж, 2004; *Немченко І. В.* Проблеми середньовічної культури в дослідженнях науковців Новоросійського університету // Записки історичного факультету/ Одеській національний університет імені І. І. Мечникова. — Вип. 16. — Одеса, 2005 і др.

²⁰ См.: *Попова Т. Н.* О преподавании историографии всеобщей истории в Новороссийском университете в начале XX века // Актуальные проблемы исследования и преподавания новой истории стран Западной Европы и Америки. — Одесса, 1992; Она же. Историография в Новороссийском университете: к истории формирования научного сообщества историков исторической науки // Проблемы славяноведения. Сб. научн. статей и материалов. — Вып. 3. — Брянск, 2001; Она же. К проблеме формирования научного сообщества историков исторической науки: размышления на заданную тему // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. — Число 12. — У двох частинах. — Ч. 2. На пошану академіка НАН України, Героя України, доктора історичних наук, професора Петра Тимофійовича Тронька з нагоди 90-річчя від дня народження. — Київ, 2005; *Попова Т. Н., Мельник О. В.* Историография в учебном процессе на Одесских высших женских курсах // Записки історичного факультету. — Вип. 4. — Одеса, 1997 і др.

²¹ См.: *Попова Т. Н.* К биографии П. М. Бицилли: Из истории одесского периода жизни ученого // Исторические записки. Научные труды исторического факультета. — Вып. 5. — Воронеж, 2000; Она же. Из истории историографии: П. М. Бицилли. К 120-летию со дня рождения // Российские университеты в XVIII–XX веках. Сб. научн. статей. — Вып. 5. — Воронеж, 2000; *Попова Т. Н.* П. М. Бицилли: из истории жизни и творчества // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. — Число 10. — У двох частинах. — Ч. 2. Пам'яті видатного вченого-історика доктора історичних наук, професора Михайла Брайчевського з нагоди 80-річчя від дня народження. — Київ, 2003; *Попова Т. Н.* Образ университетского профессора: П. М. Бицилли // Харківський історіографічний збірник. — Вип. 7. — Харків, 2004; *Попова Т. Н.* К анализу научного наследия П. М. Бицилли // Проблемы славяноведения. Сб. научн. статей и материалов. — Вып.6. — Брянск, 2004; *Шумейко Д. А.* Проблемы периодизации новой и новейшей истории в творчестве П. М. Бицилли //

Российские университеты в XVIII–XX веках. Сб. научн. статей. — Воронеж, 2002. — Вып. 6; Он же. Публикации П. М. Бицилли на страницах «Известий Одесского библиографического общества» // Записки историчного факультету / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. — Вып.10. — Одеса, 2000; Он же. Болгарський період життя та творчості П. М. Біцилли // Там же. — Вып. 11. — Одеса, 2000; Он же. Рецензії як жанр наукової творчості П. М. Біцилли // Там же. — Вып.12. — Одеса, 2002; Он же. П. М. Бицилли в болгарской историографии // Проблемы славяноведения. Сб. научн. статей и материалов. — Брянск, 2002. — Вып.5 и др.

²² См.: *Левченко В. Л.* Культура как духовный контекст эпохи в работах П. М. Бицилли // Труды семинара по герменевтики. — Одесса, 1999. — Вып. 1; *Александров А. В.* П. М. Бицилли — культуролог // Аркадия. — 2004. — № 1; *Курамшина Ю. В.* Концептуальні основи культурологічної теорії П. М. Біцилли. Автореф. дис. ... кандидата культурології. — Сімферополь, 2009 и др.

²³ См.: *Попова Т. Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. — Одесса, 2007. — С. 327–452. Раздел 6. Судьбы ученых. Петр Михайлович Бицилли: «Исход» и возвращение.

²⁴ *Попова Т. Н.* Біцилли Петро Михайлович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. — Том 2. А-І. — Одеса, 2000. — С. 112–115; *Зленко Г. Д.* Біцилли Петро Михайлович // Енциклопедія Історії України. — Т. 1. А-В. — К., 2003. — С. 298–299.

²⁵ *Попова Т. Н., Максименко И. В.* Биоисториографические этюды. Евгений Николаевич Щепкин. Забытое имя: В. Э. Крусман. Петр Михайлович Бицилли (1879–1953) // Одеський університет. — 1995. — №№ 6–9, 12 травня; №№ 14–17, 28 червня; *Чопт И.* Наш земляк — профессор П. М. Бицилли (К 45-летию со дня смерти) // Юг. — 1998. — 29 сентября; *Зленко Г.* Начало одной биографии. К 120-летию со времени рождения профессора П. М. Бицилли // Вечерняя Одесса. — 1999. — 2 ноября; *Попова Т. Н.* Возвращение Бицилли // Вестник региона. — 1999. — 10, 17 дек., №№ 48–49 и др.

²⁶ *Попова Т. Н.* Историография в системе исторического образования в Новороссийском университете (2-я пол. XIX — нач. XX вв.) // Тезисы Второй областной краеведческой научно-практической конференции, посвященной 25-летию создания Украинского общества охраны памятников истории и культуры. — Одесса, 1991; Она же. О преподавании историографии в Новороссийском университете в начале XX века // Отечественная и всеобщая история: методология, источниковедение, историография: Материалы научной конференции. — Брянск, 1993; Она же. Из истории Новороссийского университета: П. М. Бицилли // Одесі — 200. Матеріали

Міжнародної науково-теоретичної конференції, присв. 200-річчю міста. — Частина П. — Одеса, 1994; *Попова Т. Н., Максименко І. В.* Профессор Новороссийского университета П. М. Бицилли в украинской и болгарской историографии // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби. Міжнародна конференція, присв. 120-річчю визволення Болгарії від османського іга. 30–31 жовтня 1998 р. — Одеса, 1998; *Попова Т. Н.* К биографии П. М. Бицилли: из истории греческой диаспоры в Одессе // Україна — Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва (м. Маріуполь, 27–29 травня 1999 року). Зб. наукових праць міжнародної науково-практичної конференції. 1 том (частина 1). — Маріуполь, 1999; *Попова Т. Н.* Историография в Новороссийском университете (к вопросу о становлении истории исторической науки как учебной дисциплины) // Музей. Історія. Одеса. Зб. тез доповідей та повідомлень. — Одеса, 2001; *Попова Т. Н., Шумейко Д. А.* Проблемы медиевистики в творчестве П. М. Бицилли одесского периода // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст.: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Зб. наук. статей / Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. — Чернівці, 2000; *Шумейко Д. А.* Материалы к биографии П. М. Бицилли в фондах Государственного архива Одесской области // Архів. Документ. Історія. Сучасність: Праці Державного архіву Одеської області. Т. IV. — Одеса, 2001; Он же. Е. Н. Щепкин о П. М. Бицилли // Каразінські читання (історичні науки): Матеріали міжнародної наукової конференції 25 квітня 2008 р. — Харків, 2008 и др.

²⁷ *Бойченко І. В.* Філософія історії: Підручник. — Київ, 2000 и др.

²⁸ См.: *Горяинов А. Н., Бирман М. А.* Библиография опубликованных работ П. М. Бицилли и литература о нем, 1912–2003. Труды П. М. Бицилли // Бицилли П. М. Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад / Сост. Ф. Б. Успенский; Отв. ред. М. А. Юсим. — М., 2006. — С. 733–778.

²⁹ См. об этом: *Зленко Г.* Историографические чтения // Вечерняя Одесса. — 1999. — 25 декабря; *І. В. Максименко, В. М. Хмарський.* Історіографічні читання // Записки історичного факультету/ Одеській національний університет імені І. І. Мечникова. — Одеса, 1999. — Вип. 9. — С. 319–322; *Бачинська О.* Історіографічні читання // Там же. — Одеса, 2000. — Вип. 10. — С. 301–303.

³⁰ X Международна научна конференция «Българите в Северното Причерноморие», 15–16 септември 2007 г. [Програма]. — Одесса, 2007. — С. 9–10. См. об этом: Український історичний журнал. — 2008. — №. 1. — 228–229; Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — Вип. 3. Част. 1. — Київ, 2008. — С. 389–423.

Ігор Гирич
Мирослава Дядюк

ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ: КІЛЬКА ШТРИХІВ ДО ПОРТРЕТА ІСТОРИКА*

13 грудня 2006 р. виповнилося 80 років від дня народження видатного українського вченого-історика Ярослава Романовича Дашкевича.

Ярослав Дашкевич є загально визнаним науковим авторитетом як в Україні, так і поза її межами, доктор історичних наук, професор. За його плечами величезний науковий доробок і нагромаджений життєвий досвід. В останні роки він активно працював у кількох академічних та освітніх установах. Я. Дашкевич — директор Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України та завідувач кафедри сходознавства у Львівському національному університеті ім. І. Франка, провідний науковий працівник Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України та був старшим науковим співробітником Інституту європейських досліджень НАНУ. Я. Дашкевич ось уже понад 60 років у науці, плідно працює в різних галузях гуманітаристики — історії, мовознавстві, тюркології, вірменознавстві, етнології, етносоціології, спеціальних історичних дисциплін, історії культури і політичної думки тощо.

Його перша робота вийшла¹ у 1946 р., коли йому було 20 років, і сьогодні загальний обсяг наукового доробку, базованого на архівних джерелах та матеріалах, налічує більше тисячі позицій — монографічних видань, документальних праць, наукових статей, рецензій, енциклопедичних гасел, популяризаторських та полемічних статей. Це свідчить про неабияку творчу активність автора і його невтомне бажання бачити Україну в колі розвинутих європейських країн.

Оптимістичні погляди та прогнози щодо перспектив розвитку української науки вчений робить, озираючись в далеке минуле

* Стаття була на стадії верстки, коли зі Львова надійшла сумна звістка, що 25 лютого цього року Я. Дашкевич помер.

України та її сучасний розвиток. Трагічні роки історії українського народу певною мірою відбилися і на його родині. Батько — Роман Дашкевич — генерал-хорунжий армії УНР, організатор національного руху, адвокат за фахом. Мати — національна героїня Олена Степанів — старшина Легіону УСС, науковець. Лише запізнавши і співвіднівши закладені ціннісні орієнтації у батьківському домі, можна дати відповідь на запитання, чому радянська дійсність не зуміла привабити його своєю облудною ідеологією. Національні ідеали, прищеплені батьком і матір'ю, були міцно за-своєні Ярославом Дашкевичем. Вони виробили в нього імунітет до радянської дійсності, яка засобами пропаганди й історіографії спотворювала історію України. Історик не пішов на компроміси з комуністичною владою, завжди займаючи сталу життєву позицію.

Я. Дашкевич навчався спершу у Львівському медичному інституті (Medizinische Fachkurse) (1944). У 1944–1949 рр. заочно, а згодом стаціонарно одержав освіту на філологічному факультеті Львівського державного університету ім. І. Франка за спеціальністю українська мова і література. Заочно навчався на економічному факультеті Нафтового інституту ім. І. Губкіна в Москві (1949). Навчальний процес поєднував з працею у Львівській науковій бібліотеці АН України. Спершу був бібліотекарем рукописного відділу, згодом старшим бібліотекарем та бібліографом Кабінету Івана Франка, виконував обов'язки завідувача бібліографічного відділу бібліотеки до 1949 р.² Зрештою, обрав фах історика. І наука стала основним змістом його життя.

Досвід батьків, причетність до славного минулого визвольних змагань українців поставили Ярослава Дашкевича та його родину в епіцентр ідеологічних випробувань та суворого контролю з боку радянських ідеологічних органів і спецслужб. Жертвою репресій стала його мати. Не оминули арешт, ув'язнення, спеціальні трудові табори і Ярослава Дашкевича. Спочатку Золочівська в'язниця, тоді табір у Караганді. За репресіями чергувалися роки безробіття, а згодом і активної наукової праці «у стіл». Він працює бібліографом відділу історії України Інституту суспільних наук Академії наук УРСР (1957–1966); старшим науковим співробітником, виконувачем обов'язків завідувача відділу Музею етнографії та художніх промислів АН УРСР (1967–1972); на-

чальником відділу допоміжних історичних дисциплін (1973) та старшим науковим співробітником (1974–1978) Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. Згодом про важкі роки Я. Дашкевич скаже: «Сім найкращих років молодості пішло на в'язниці й спецтабори — вони виховали мене громадянином. Хоча шістнадцять років забрало мені безробіття — саме вони, хоч як парадоксально, зробили мене вченим»³.

Він прагнув в будь-якій ситуації залишатися собою. Саме тоді, в умовах екстремального життя за комуністичного режиму, напрацьовано багатющий потенціал знань, який дозволив йому досягнути височенного рівня професійної зрілості. Я. Дашкевич став енциклопедистом найвищої проби, ерудитом і поліглотом, яких мало знає українська історична наука. «Наука, — влучно відзначила Марта Богачевська-Хомяк, — для українського вченого стала інтегральною частиною його життя, (...) у метушні абсурдного політичного устрою Дашкевич залишався науковцем, (...) поведився, писав, думав як науковець навіть — а може й особливо — тоді, коли не працював науковцем і коли його довіклля заперечувало його фах»⁴.

За радянських часів значна кількість праць автора (за нашими підрахунками більше ста) побачила світ під низкою криптонімів та псевдонімів, яких в арсеналі вченого було понад двадцять. Перебуваючи під пильним контролем каральних органів, активно вивчав архівні джерела та творив низку наукових праць в ділянках архівознавства, проблем використання історичних джерел, стану і методики дослідження адміністративних, судових і фінансових книг в Україні в XIII–XVIII ст., досліджень, присвячених українській культурі часів Київської Русі та Гетьманщини.

Його статті 1960–1970-х рр. були присвячені питанням української історіографії, спеціальних історичних дисциплін, зокрема: філігранології, дипломатики; проблемам досліджень з картографії України XIV–XVI ст.; історії преси і видавничої діяльності. Він писав масу історико-бібліографічних оглядів, укладав бібліографічні покажчики. Я. Дашкевич — автор низки історико-краєзнавчих робіт з історії міст і сіл України і передусім соціопографії. Він написав низку гасел для Шевченківської енциклопедії. У першому томі (1976) ним підготовлені статті

про С. Горностая, І. Кокорудза, І. Копача, М. Курганова, Ф. Левченка, О. Лісовського, В. Лукича, Д. Лукіяновича, А. Ляхоцького. В УРЕ Дашкевич подав гасла про О. Савицького. Серію його енциклопедичних статей подибуємо в «Українській літературній енциклопедії» та «Матеріалах до бібліографічного словника діячів української книги та бібліографії», зокрема гасла про Ю. Меженка та М. Кордубу (у співавторстві з О. Пріцаком).

Співпрацював Я. Дашкевич із «Словником польських скорочень» (Київ, 1959, 79 с.). Як сходознавець, історик написав низку статей про класиків української орієнталістики першої половини ХХ ст.: «А. П. Ковалівський як дослідник джерел з історії східних слов'ян та України» (1965), а також публікації про В. Й. Філоненка, Т. І. Груніна, Е. Слушкевича — польського вірменознавця.

Значної уваги Я. Дашкевич надавав проблемам вивчення та публікації східних джерел з історії України. Він висловив пропозицію друкувати корпус матеріалів зображень міст України XVI–XVIII ст. Коли працював у львівському архіві, то входив до складу упорядників збірників документів: «З історії революційного руху у Львові 1917–1939. Документи і матеріали» (1957); «Становище трудящих Львова 1917–1939. Документи і матеріали» (1961); «Хрестоматія з історії Української РСР. — Т. 2. 1861–1917. Посібник для вчителів» (1961) (готував розділи «Західноукраїнські землі під гнітом іноземних держав у другій половині XIX ст.» (с. 242–269), «Західноукраїнські землі на початку ХХ ст.» (с. 547–574)); «Тарас Шевченко. Документи і матеріали (1814–1963)»; «Іван Франко. Документи і матеріали 1856–1965»; «Леся Українка. Документи і матеріали 1871–1970» (1971), «Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899» (1971). Я. Дашкевич був відповідальним редактором збірника «Документи з історії України. Каталог пергаментних документів ЦДІА УРСР у Львові (1233–1799)» (1972); у збірнику «Украинско-армянские связи в XVIII веке» (1969, 165 с.) він виступив укладачем і автором передмови та коментарів. Робив бібліографічний покажчик «Закарпаття в українській етнографічній літературі XIX ст.» (1989, 57с.).

Праці й особистість Я. Дашкевича були чи не єдиними в тодішній українській історіографії, які не дозволяли українській історичній науці остаточно ізолюватися від Заходу. Сходознавчі

зацікавлення привели Дашкевича до контактів з вірменською культурою. Вони формувалися, як свідчить науковець, під впливом зацікавлень його матері та під час навчання у Львівському університеті. Досліджуючи зв'язки Вірменії й України в різних ділянках історії і культури, вчений налагодив культурний зв'язок між Україною та Вірменією, який тривав понад сорок років. Саме у Інституті історії Академії наук Вірменської РСР у Єревані 1963 р. за монографією «Вірменські колонії на Україні в джерелах та літературі XV–XIX ст.» Я. Дашкевич захистив кандидатську дисертацію. Він автор книг «Вірменські колонії на Україні в джерелах і літературі XV–XIX ст. Історіографічний нарис» (Єреван, 1962; рос. мовою), «Українсько-вірменські зв'язки у XVII ст. Збірник документів» (Київ, 1969, рос. мовою) та понад 120 статей на вірмено-українські теми. Ці статті друкувалися французькою й англійською мовами поза межами України та мало знані в українській історіографії. Шість років тому вийшла збірка вірменознавчих досліджень Я. Дашкевича іншими мовами, в якій вміщено 24 статті і 16 рецензій⁵. У 1998 р. Я. Дашкевич був нагороджений вірменським орденом св. Саака і св. Месропа.

У застійні радянські часи до Я. Дашкевича прийшло міжнародне визнання. Він увійшов до Міжнародної асоціації істориків паперу (ФРН, Швейцарія) (1974), 1986 р. став дійсним членом Географічного товариства СРСР (Московське відділення) та членом Російського палестинського товариства (Ленінградське відділення), від 1989 р. — членом Радянської соціологічної асоціації в Москві.

Попри заборони радянських каральних органів Я. Дашкевич спілкувався з науковцями української діаспори. У період хрущовської відлиги в Україні він опублікував огляд творів О. Прицака. Колеги-науковці робили неодноразові кроки для забезпечення Я. Дашкевича працею в Гарвардському інституті українських студій. Серйозні заходи здійснював у цьому напрямі Омелян Прицак. Після консультацій з останнім Роберт В. Томсон намагався організувати окрему кафедру українського книгознавства та бібліографії в самому Гарвардському університеті чи гарантувати посаду професора історії Вірменії для Я. Дашкевича. Інтенсивно допомагала у реалізації задуму Патрісія Кеннеді-

Грімстед, «використовуючи для цього ще й зв'язки по лінії роду Кеннеді». М. Богачевська-Хомяк під час «наук-обміну», навіть привозила запрошення. Була можливість працювати в Парижі на запрошення Александра Беннісена. «З усіх цих заходів, — писав Ярослав Романович — нічого не вийшло»⁶.

З боку тодішніх «функціонерів» існував пильний контроль за вченим. Вони не тільки стежили за його науковою діяльністю та всіляко їй перешкоджали, а й уважно переслуховували тексти передач зарубіжних радіостанцій. У квітні 1975 р. тодішній секретар Львівського обкому Компартії України В. Добрик «таємно» інформував ЦК КПУ про те, що у «текстах передач зарубіжних радіостанцій українською мовою» в числі осіб, які запрошуються на роботу до Гарвардського університету, називається прізвище Ярослава Дашкевича. Подаючи в інформації коротку характеристику вченого, він чітко сформулював його ставлення до діючого режиму: «Не займав чітких класових позицій в питаннях оцінки радянської дійсності, національної політики КПРС»⁷.

Відрікшись принада закордону, у нестатках та непризнанні історик власним життям демонстрував зразок нескорення тоталітарній системі. Під час урочистостей 20 травня 1994 р. в Києві лауреат престижної нагороди фундації Тетяни та Омеляна Антоновичів (за довголітню наукову працю, археографічні дослідження та за вагомий внесок у розвиток історико-політичної думки в Україні) Я. Дашкевич у своїй промові сказав:

«Був я поганим істориком, бо намагався писати й говорити правду — правду про Україну і українську націю — не лише чужинцям, а й власному народові. Всі розуміють, що так робити можуть лише погані й нерозважні історики, був я поганим істориком, ще й тому, що не був покірним і не намагався нікому служити, крім України і українського народу»⁸.

У першій половині 1990-х років, уже в умовах розбудови Української незалежної держави, громадянським обов'язком Дашкевича стало вирішення як теоретичних, так і практичних проблем розвитку української історіографії. Подальші наукові розробки самого автора повертали українському народові вкрадену у нього історичну пам'ять. Він долучився до реорганізації низки національних наукових і культурних установ: Наукового

товариства ім. Шевченка, Товариства «Просвіта» та ін. Учений активно включився у вироблення системи національних пріоритетів і цінностей, закликав до реабілітації національної історії.

Створюючи Львівське відділення Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Я. Дашкевич набрав на роботу здібну молодь, яка тільки закінчила університетські студії. Він сприяв її самореалізації. Сьогодні цей львівський дослідницький осередок по праву називають школою Я. Дашкевича. До неї входять кандидати і доктори історичних наук Андрій Гречило, Мирон Капраль, Ярослав Федорук, Мирослава Дядюк, Галина Сварник, Ігор та Ірина Сकोчилиси, Надія Халак та ін.

Кадрова політика Ярослава Дашкевича, позбавлена директивного, адміністративно-командного стилю, відзначається тактовним координуванням наукових зацікавлень учнів. Вирішальну роль у прищепленні молоді інтересу до дослідницької наукової праці у край важкий з економічного боку період початку 1990-х років відіграв його авторитет і особистий приклад. Керівник відділення спільно започаткував серію проектів видання творів М. Грушевського та його учнів.

Отримавши можливість вільно говорити, Я. Дашкевич потрапив у стихію громадського життя. Він взяв на себе подвійний тягар — інформувати про минуле й заохочувати до врахування його уроків у сучасній політиці. Історик торкається проблем міжнаціональних стосунків в Україні, міжетнічних, етнорегіональних і етнополітичних суперечностей, виступає за оновлення освітньої системи, нейтралізацію соціально-психологічних установок та ідеологем, які культивувалися комуністичною системою.

Статті, у яких учений торкається важливих проблем культури, національного життя, громадянського суспільства, з'являються у різних виданнях Львова, Києва та інших міст. У центрі його уваги гострі питання сьогодення, передусім брак продуманої і послідовної культурно-освітньої політики Української держави. На перший план він висуває дослідницькі проблеми історії України, загальну модернізацію гуманітарних наук та вироблення напрямків їх подальшого розвитку. Саме цим питанням була присвячена докторська дисертація Я. Дашкевича, захищена в Інституті української археології НАН України 30 травня 1994 р.⁹

Я. Дашкевич постійно брав участь у діяльності наукових товариств. Він є дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (з 1990 р. — керівник Сходознавчої комісії, з 1991 р. — член президії, голова історико-філософської секції), дійсний член Українського історичного товариства (1991) та член редакції журналу «Український історик», дійсний член УВАН (1994), президент Історичного товариства Нестора-літописця (1998). Рішенням Наукової Ради НТШ у Львові від 1 липня 1994 р. Ярослав Дашкевич за «особистий внесок у дослідження проблем історії України, видавничу та редакторську діяльність» нагороджений медаллю Михайла Грушевського¹⁰.

У 1990-і роки щороку з'являються десятки статей Я. Дашкевича з найрізноманітніших питань української історії та проблем її дослідження. Для прикладу назвемо лише найголовніші публікації ювіляра: «Репертуар української книжки — коли він буде?», «Українська бопланіана (Левассер де Боплан Г.)» (1990), «Василь Капніст — український політичний діяч» (1991), «Як нищили незнищенне» (про бібліотеку НТШ) (1991), «М. Грушевський — творець концепції української національної науки» (1991) та ін. Я. Дашкевич переймався розвитком історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України, виступав за відновлення історичної традиції української національної символіки. Він повертав Україні імена визначних діячів науки та культури, зокрема, М. Грушевського, М. Драгоманова, І. Крип'якевича, Ю. Меженка, І. Боршака, В. Липинського, Д. Донцова, Є. Коновальця та ін. Велике значення мали десять випусків збірника «Україна в минулому», що виходив у 1990-х рр., головним редактором якого був Я. Дашкевич (відповідальний редактор Я. Федорук).

До вісімдесятиріччя Я. Дашкевича його учні підготували 700-сторінковий том українознавчих праць історика під назвою «Постаті», де зібрано близько 50 його публікацій 80–90-х років ХХ ст. Невдовзі з'явилося його друге видання, а згодом планується і том тематичних статей.

Не дивлячись на поважний вік, Ярослав Романович Дашкевич продовжує плідно працювати на ниві історіографії, займається науково-організаційною та педагогічною роботою, виступає в засобах масової інформації з критичними роздумами

щодо проблем нинішнього стану науки і культури в Україні. Його неспокійний характер не терпить зупинок у пошуках все нових ділянок інтелектуального зростання української гуманітаристики.

¹ Словник псевдонімів, криптонімів, криптограм. (Спроба системи) // Науковий збірник Бібліотеки АН УРСР. — Київ, 1946. — Ч. 1. — С. 26–50.

² Основні біографічні дані Я. Дашкевича тут і далі подаємо на основі авторизованого біобібліографічного довідника, який відбиває життєвий і творчий шлях вченого: Ярослав Романович Дашкевич. Біобібліографічний довідник. — Київ, 1993. — С. 84.; Хто є хто в Україні. — Київ, 2000. — С. 125.

³ Дашкевич Я. Правдива історія України буде написана // Фундація Омеляна і Тетяни Антоновичів. Штрихи до портрету Фундації. Виступи і лекції лавреатів нагород Антоновичів (1982–1998). — Київ; Вашингтон, 1999, — С. 121.

⁴ Богачевська-Хомяк М. Наука — невід’ємна частина його життя. В кн.: *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. — С. 33–39.

⁵ Дашкевич Я. Україна і Вірменія / Видавництво П. Коць; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Львівське відділення; Інститут сходознавства ім. А. Кримського. — Львів; Нью-Йорк, 2001. — 760 с.

⁶ Ярослав Дашкевич згадує про це у статті: Омелян Пріцак. До 75-річчя з дня народження // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Вип. другий 1995–1997. — Львів, 1999. — С. 177. та передмові до книжки «Україна і Вірменія» (с. X). Про вжиті заходи див.: М. Богачевська-Хомяк. Наука — невід’ємна частина його життя // *Marra Mundi*... — С. 37.

⁷ Державний архів Львівської області (ДАЛО). Д. 2.

⁸ Дашкевич Я. Правдива історія України... — С. 121–123.

⁹ Дашкевич Я. Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (друга половина XIX — XX ст.). — / 07.00.09 — Історіографія, джерелознавство та методи історичного дослідження / Доповідь про друковані праці, подана на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. — Київ, 1994. — 52 с.

¹⁰ Український історик. — 1994. — Ч. 1–4. — С. 346–347.

**ПАМ'ЯТКИ
ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ**

РУКОПИСНІ ІСТОРИЧНІ ЗБІРНИКИ В ГЕТЬМАНЩИНІ XVIII ст.

Століття доволі бурхливого розвитку вітчизняного історіописання спричинило до появи десятків різноманітних за структурою, методом написання, змістом та ідеологією історичних творів. Писані передусім представниками старшинського середовища та канцеляристів — тогочасної української еліти, ці наративи відображали і їх рецепцію історичного процесу, базованої на героїзації козацької історії, творенні власного національного міфу. Відтак у тогочасному інтелектуальному середовищі існував значний попит на подібні історичні тексти. Природно, що інтерес до історії, потреба в історико-наративних текстах мали б зумовлювати їх поширення, передусім засобами друку. Тим більше, що засобів для здійснення цього було цілком достатньо, друкарні в Києві, Чернігові, Новгород-Сіверському цілком задовольнили б потреби в друкованій продукції відповідної тематики. Тим більше, що в Російській імперії друкарні обох столиць лише за 1 чверть XVIII ст. випустили сотні найменувань друкованої продукції, тиражі окремих книг досягали 20 тис. примірників. У другій половині XVIII ст. ці цифри значно збільшились¹. Однак для українських тогочасних реалій ситуація складалась дещо відмінна. Йдеться передусім про указ Петра I від 5 жовтня 1720 р., за яким українським друкарням фактично заборонявся випуск іншої книжкової продукції окрім церковно-літургійної². Для поширення і популяризації сюжетів на світську тематику, передусім історичну, залишалась рукописна традиція, адже ті поодинокі публікації творів вітчизняної історії, здійснені наприклад, Федором Туманським та Василем Рубаном, для переважної більшості були недоступними³. Для випуску ж рукописної продукції по суті не було меж, їй не могли перешкодити зовнішні та внутрішні чинники, оскільки на рукописну сферу,

фактично чи не єдиною цариною для розповсюдження історичної інформації, досить проблематичним видавалося накладання будь-яких обмежень.

Традиція рукописної культури в середньовічній та ранньомодерній Європі знаходила своє виявлення в упорядкуванні збірників, своєрідних рукописних бібліотек — *Silva rerum*. Ця назва з латини дослівно перекладається як «ліс речей», в умовному перекладі її можна означити як чернеткові нотатки або змішані записи. Синонімічними назвами для позначення таких рукописних збірників виступають також *miscellanea* та *colleptanea*. Тобто, до таких книг потрапляло усе, що цікавило упорядників або читачів. Свого часу Ян Амос Каменський, звертаючись до активних читачів, «читачів з пером», які і виступали творцями *Silva rerum*, писав: «Записуйте все, що знайдете нового для себе і досі невідомого, що на вашу думку є прекрасним, те, що можна використати в майбутньому, чи то буде слово, думка, вислів або оповідання. Все, що блищить немов кристаль»⁴.

В епоху друку традиція рукописної книги на європейських теренах була пов'язана з слабкістю або відсутністю умов необхідних для поширення друкованих книг. Часто це було опосередковане політичними або економічними чинниками. Так, домінування рукописної книги на Балканах в XVII–XVIII ст. було зумовлене заборонаю османського уряду на випуск друкованих книг на усій території імперії. Перша друкована книга з'явилась в Стамбулі лише в 1728 р.⁵

Православ'я на теренах Московської держави також з підозрою ставилося до друкованої книги, вбачаючи в ній загрозу поширення ересі⁶. В Москві до 1600 р. було опубліковано 16–17 назв книг, в наступному столітті ця цифра збільшилася до 483, з них лише 7 були світського змісту. У XVIII ст., не зважаючи на реформи та порівняно грандіозну кількість друкованих книг, що випускали місцеві а також європейські друкарні для російських потреб, популярність рукописних книг не стала меншою. Поширення набувають рукописні збірники, до складу яких потрапляли різноманітні твори світського характеру, п'єси, вірші, пародії, памфлети, переклади, виписки з друкованих творів, тексти господарського призначення — рецепти, поради

тощо.⁷ Таким чином складовими збірників ставали ті тексти, які не могли бути опублікованими в силу різних обставин. Це були твори для загального читання перелік яких визначався приватними інтересами. Однією з причин паралельного існування рукописної і друкованої книги була недоступність останньої в силу фінансових чи географічних факторів.

В XVI ст. на території Речі Посполитої відбувався бурхливий розвиток друкованої книжної культури, що знаходило свій вияв існуванні великої кількості друкарень в різних регіонах держави та випуску багатого найменування друкованої продукції. Втім ситуація кардинально змінилася вже в середині XVII ст. Постійні війни, занепад міст не сприяли розвитку книгодрукування. Нечисленні друкарні обслуговували приватні інтереси, що перешкоджало доступ туди великій кількості авторів. Друкована книга стала дуже дорогою. Відтак, дешевше було скопіювати книгу самостійно чи найняти для цього спеціалістів. З іншого боку розвиток освіти в другій половині XVII ст. створив велику читацьку аудиторію, інтелектуальні потреби якої не міг задовольнити друк⁸.

Перші *silwy* (пол.) з'явилися в Польщі в XVI ст. в часи першого безкоролів'я, яке викликало хвилю полеміки та закинувало політичну діяльність шляхти.⁹ Звідси й політична тематика, що домінує в значній кількості польських рукописних збірників. Політична полеміка часів відомих рокошів Зебжидовського, Любомирського, Барської конфедерації не завжди мала можливість бути опублікованою. Тому над популяризацією і розповсюдженням такого виду текстів працювали цілі рукописні мануфактури під патронатом окремих політиків¹⁰.

Втім, здебільшого важко прослідкувати склад та тематику польських рукописних збірників XVII–XVIII ст. Виняток становлять так звані пам'ятні книги, в яких превалювали записи родинного характеру, а упорядниками виступали представники однієї родини впродовж кількох поколінь. Окрім цих двох типів *Silva regum* виділяються ще й книги змішаного типу, що є збірками віршів, сентенцій із інших творів.¹¹

Упорядники рукописних книг не завжди складали собі уявлення про їх подальшу долю. Звідси й анонімність таких текстів, адже вони розглядалися як прості нотатники.¹² Подаль-

шим впорядкуванням займалися читачі й пізніші власники, які для більшої зручності рубрикували текст, робили міні-заголовки. Такі «читачі з пером» ставали фактично представниками своєрідного «авторського колективу», часові, кількісні та географічні рамки якого часто не піддаються чіткому окресленню.

Умови в яких розвивалася українська рукописна культура XVIII ст. мають багато спільного з аналогічним процесом в різних регіонах Східної Європи, втім українська ситуація була по-своєму унікальна, зумовлена особливостям історичного розвитку Гетьманщини. В Речі Посполитій та Російській імперії у XVIII ст. не існувало обмежень щодо світської друкованої книги. Навпаки, зусилля держави всіляко направлені на підтримку друку. Рукописна книга, попри її популярність, залишалася додатком до друкованої, її поширення було пов'язано з недоступністю друкованих аналогів в силу економічних чи географічних факторів.

Польська та російська еліти не потребували історичної легітимації свого існування, на відміну від української старшини. Козацькі літописи — основне підґрунтя для такої легітимації, не мали перспектив бути видрукованими, і не лише через вищезгаданий указ Петра I. Відносини між козацькою адміністрацією та церковною владою, у віданні якої лишалися друкарні, завжди були не простими. Ці відносини сягають своїм корінням ще на початок XVII ст. — часу відновлення Київської митрополії при активному сприянні козацтва. Світоглядні орієнтири та погляди на історичне минуле кліру та козацтва були зовсім відмінними. Для перших ідеалом «золотих часів» виступала киево-руська спадщина — часи гегемонії Києва, в тому числі й церковної, на східнослов'янських теренах. Козацький сегмент історії, не зважаючи на бурхливі політичні події XVII ст., лишалися поза їх увагою. В «Синописі», який був написаний в київському церковному середовищі, історія козацтва згадується лише принагідно. Козацькі ж інтелектуали — творці нового жанру козацького історіописання у своїх творах зовсім ігнорували киево-руську тематику. Вони воліли вбачати своїми героїчними предками напів-міфічних хозарських правителів аніж київських православних князів.

Така несумісність поглядів на історичне минуле, великий інтерес козацької еліти до цього минулого, відсутність доступу до друкарської бази а також пряма адміністративна заборона її використання для продукування світської літератури, спричинили до появи рукописних історичних збірників — українського аналогу рукописних книг, які існували в XVII–XVIII ст. в Польщі, Росії, на Балканах.¹³

Для виготовлення такого виду рукописних книг в Гетьманщині були дві необхідні умови: наявність продуцентів та споживачів цієї інтелектуальної продукції. Варто відмітити, що під першим терміном розуміються не автори текстів, а творці другого рівня — упорядники та переписувачі. Ними найчастіше виступали військові канцеляристи — рядові службовці державних установ Гетьманщини. Більшість з них навчалися в Києво-Могилянській академії, володіли іноземними мовами, були знайомі із зразками європейської історіографії. Крім того, вони мали доступ до документальних матеріалів, що давало можливість копіювати необхідні документи для комплектації збірників, чи на їх основі самостійно конструювати наративний текст. Окремі збірники написані представниками духовенства, що свідчить про існування в цьому середовищі інтересу до світської тематики, зокрема історичної.

Збірники виготовлялися як правило на замовлення для представників українського шляхетства, управлінської еліти сотенного, полкового і вищих рівнів — генеральної військової старшини і навіть гетьмана. На сьогодні відомі рукописні збірники, що належали родині Апостолів, зокрема синові гетьмана Данила Апостола Петру (так званий Сорочинський збірник)¹⁴, також відомі рукописні книги, що належали Кирилу Розумовському¹⁵.

Загалом рукописні збірники історичного змісту набули значного поширення в українському інтелектуальному середовищі XVIII ст. і входили до складу численних приватних книгозбірень козацької старшини, духовенства, монастирських книжкових колекцій, що свідчить про їх тогочасну домінуючу роль в збереженні і поширенні інформації про вітчизняну історію. Це були книги для повсякденного читання, зміст яких певною мірою задовольняв інтерес читачів до вітчизняної історії, інформація

про яку була відсутня в друкованих працях, або ж трактувалась викривлено і не могла відповідати автономістичним настроям, що панували в середовищі тогочасної української еліти.

Більшість із збережених до сьогодні рукописних історичних збірників датовано другою половиною XVIII ст. Це, вочевидь, може бути пов'язано з кількома чинниками. Ранні збірники просто не збереглися, на їх основі виготовлені пізніші копії. Ймовірно також, що укладання збірників з історичним змістом набуло популярності саме в цей період — час інкорпорації автономних інституцій Гетьманщини імперськими структурами, поступове згасання колишніх прав і вольностей та процес набуття козацькою старшиною прав російського дворянства. І автономістичні і асиміляторські прагнення козацької старшини гостро потребували інтелектуального підґрунтя своїм вимогам, якими в той час виступали історичні наративи та документальні матеріали. Першим це було необхідно для збереження старих прав, другим — для здобуття із максимальною вигодою нових. Зміст рукописних історичних збірників в певній мірі задовольняв обидва боки. Втім із остаточним зникненням автономних інституцій Гетьманщини та перетворенням старшини на дворянство відпала сама потреба в рукописних книгах історичного змісту. Їх поодинокі зразки, написані наприкінці XVIII — початку XIX ст. є радше результатом антикварного інтересу та ностальгії за козацькою минувиною.

Зміст і структура рукописних збірників історичного змісту, що укладалися на території Гетьманщини протягом XVIII і навіть до початку XIX ст. відзначається сталістю. В основі майже кожного збірника лежить один із вищезгаданих «козацьких літописів». Найчастіше переписувались «Літопис Граб'янки» та «Короткий опис Малоросії», нині відомо понад тридцять списків останнього та більше шестидесяти списків «Літопису Граб'янки». До цього центрального елемента збірника упорядник/переписувач додавав документальні матеріали, що характеризували передусім давність і легітимність прав козацького стану, а також гетьманські статті та універсали, інші історичні наративи меншого об'єму — різноманітні хроніки, літописці регіонального характеру. Потрапляючи до складу збірника,

тексти історичних творів піддавалися змінам відповідно до суб'єктивного сприйняття історичних подій чи рівня освіти упорядника рукописної книги, звідси й причини появи різночитань в окремих списках. Часто збірник ставав своєрідним засобом для прояву історіографічної активності численних читачів. Вони могли хронологічно продовжувати існуючий твір, додаючи до нього нові сюжети та факти, свідками яких вони самі виступали. До рукописного збірника також часто потрапляли виписки з інших історичних творів, рукописних чи опублікованих, вітчизняних або зарубіжних авторів. Технологія виготовлення рукописної книги залежала від конкретних умов. Упорядник міг просто скопіювати наявний в ньому рукопис з усіма матеріалами, вміщеними в ньому. Втім такі збірники-дублі фіксуються доволі не часто. Адже кожний новий упорядник прагнув скомпонувати зміст рукописної книги відповідно до своїх потреб і інтересів, або ж згідно побажань замовника.

Варто відмітити, що у збірниках документи втрачають своє офіційне наповнення, трансформуючись за своїм функціональним призначенням у наратив, носій історичної інформації. Хоч при цьому і зберігається уся повнота форми офіційного документа включно із занотуванням вихідних даних, датуванням та прорисом печатки, інколи навіть номером, під яким документ був зареєстрований.

Переважну групу документальних компактів становлять складові збірників, що містять, «Историю о действиях презельной брани» (коротка ред. «Літопису Граб'янки») або «Короткий опис Малоросії». Причому у більшості випадків означені наративи визначають склад наступного документального компакту. Як правило рукописи із «Историєю о действиях презельной брани» включають до свого складу гетьманські статті від Богдана Хмельницького до «Рішительних пунктів», що були надані Данилу Апостолу при його вступі на гетьманство. В іншому випадку — «Короткий опис Малоросії» продовжувався компактом документів періоду міжгетьманства 1734-1750 рр., починаючи маніфестом Анни Іоанівни про тимчасове припинення гетьманської форми правління і запровадження Гетьманського уряду закінчуючи маніфестами Єлизавети стосовно обрання гетьмана Розумовського.

Таким чином якщо скласти збірники обох типів, отримаємо документально-нарративний текст від найдавніших часів до середини XVIII ст. Звичайно вказані типи збірників могли бути продовженими іншими документами відповідно до уподобань упорядника¹⁶. Причини залежності нарративу від змісту документального компакту напевно слід вбачати у прагненні упорядників до створення єдиного сюжетного тла збірника. Адже «История о действиях презельной брани», що закінчується 1654/1657 р. знаходить продовження у гетьманських статтях з 1654 р. так само як і «Короткий опис Малоросіі» (1340–1734) у більшості випадків має документальне продовження з 1734 р.

Упорядники рукописних кодексів часто наповнювали їх зміст тематичними підбірками документів. Останні могли мати родинний характер і містити документальну інформацію щодо походження родини, гетьманські універсали на маєтності тощо. Таким є збірник Якубовичів¹⁷. Сюди ж слід віднести рукописні книги родин Забіл¹⁸, Мовчанів¹⁹, Чеп²⁰, Чернолуських²¹. Дотичними до такого типу документів є матеріали, що фіксуються в багатьох рукописних книгах стосовно прав та привілеїв козацької старшини, або ж української держави в цілому. До таких належить, наприклад, збірник 70-х рр. XVIII ст. Його анонімний упорядник за допомогою документів відобразив історію цих прав від часів Казимира Великого до маніфестів Катерини II. З цією метою ним зроблено так звані екстракти (від лат. *extractum* — вилучення, витяг), тобто виписки з королівських указів, сеймових постанов, гетьманських універсалів, царських указів, в яких зафіксовано статус інформації стосовно конкретного питання.²² За подібним принципом побудовано рукописний збірник 80-х рр., упорядкований Андрієм Леванідовим — відомим меценатом, генерал-губернатором Харківського намісництва²³. Він містить «Экстракт или краткую выписку с начала проименования княжения Киевского на воеводство и разделение Малой Россіи на полки. Сколко и кто были малоросійские гетманы прежде подданства Зиновия Богдана Хмельницкого под всеросійскую державу под королями полскими. Как они служили Россіи следует под сим.»²⁴. Це набір виписок з королівських указів, Литовського статуту, які стосуються

запорізького війська та влади гетьманів зокрема. За цим слідує інший екстракт з виписками з гетьманських універсалів, статей, царських та імператорських указів, що стосуються гетьманів, які управляли після Б. Хмельницького. Виписки чергуються з літописними повідомленнями про зміни гетьманів, запозичених з рукописного реєстру гетьманів, що справляє враження єдиної сюжетної побудови тексту. Типовим є рукописні підбірки документів, об'єднаних спільною назвою, на кшталт: «Собраніе известій об Малой Россіи на коим основаніи оная состоит с начала подданства под всероссійским самодержавіем с 1654 года»²⁵.

Серед тем документальних компактів в упорядників і читацького кола доволі популярними були сюжети про елекцію гетьмана Розумовського, правління Єлизавети I, діяльність Комісії по укладанню проекта Нового уложення 1767 р. та ін. Побутування таких сюжетів як і в цілому «рукописної археографії» був опосередкований з одного боку певним інтересом до вітчизняної історії, з іншого — доволі практичними мотивами, що полягали в боротьбі української еліти спочатку за збереження старих своїх шляхетських прав а згодом за їх зрівняння зі статусом російського дворянства. Документи в цій боротьбі відігравали для козацької еліти роль своєрідного фактора легітимізації їх становища передусім з позиції самосприйняття.

Майже кожна рукописна книга-збірник містить записи, які не є органічною частиною основного рукописного тексту, а відносяться до так званих мікротекстових джерел²⁶. Вони зроблені переважно переписувачами, читачами, власниками рукописних книг. Як правило, подібні записи вносились на аркуші рукопису уже після його написання. Інколи вони значно різняться у хронологічному плані. Це так звані маргінальні записи (від лат. marginus — крайній), що розміщувалися на вільних від тексту частинах аркушів рукописів, якими найчастіше виступали його форзаци, краї або береги. Звідси походить ще одна часто вживана назва — записи на берегах або ж покрайні записи.

Джерельне значення покрайніх записів надзвичайно важливе. Такі матеріали прямо або опосередковано вказують на місце написання книги, ім'я її автора/переписувача, власника чи

власників, дають змогу прослідкувати читацькі інтереси, мотивацію до переписання книги. Окрім цього маргінальні записи є живим свідченням сприйняття читачами змісту тексту, присутніх у ньому ідей.

Для українських рукописних книг та збірок історичного змісту XVIII ст. найбільш типові маргіналії наступних видів: власницькі записи, нотатки, що повідомляють про час, місце укладання книги, ім'я автора/переписувача, читацькі записи та різноманітного типу примітки, що не мають відношення до змісту рукопису (проби пера, господарські записи, дати народження членів родини тощо). До окремої групи записів можна віднести пізні примітки другої половини XIX ст., що належали вченим, власникам рукописних колекцій, бібліотекарям, що несуть цінну інформацію про походження рукопису, його наукову вартість.

Найбільш численною групою маргінальних записів є, звичайно, інформація про приналежність книги певному власнику. Її містить більшість аналізованих рукописів. Через високу вартість книги кожен новий її власник намагався зафіксувати своє ім'я на її сторінках аби забезпечити своє майно від можливих матеріальних претензій. Форма таких маргіналій переважно обмежується констатацією права власності на зразок: «Сія книга канцеляриста Івана»²⁷ або «Сія книга есть собственность принадлежащая диякону Федору Чартинскому»²⁸, «Сія книга полковаго асаула полтавского Якова Козельского»²⁹, «Книга принадлежит Якову Лепиковскому настоятелю Новгород-Северської соборной Успенской церкви» та ін.³⁰

Прикметною рисою покрайніх записів рукописних книг із світським, зокрема історичним змістом є присутність серед них читацьких приміток, що відображають відношення до написаного тексту. Такі записи містить майже кожна аналізована у роботі рукописна книга. Переважна частина з них не виходить за рамки конспективних приміток. Наприклад записи на кшталт: «Зачалась война Хмельницкого», «Мазепа земнил», «Коллегія малороссийская зостала», «Так следует разуметь имя «казак» супроводжують переважно більшість наративів у рукописних збірниках. Іноді примітки не такі нейтральні за змістом і свідчать про певну рецепцію прочитаного: «Начало бунта

Хмельницького», «Брюховецькій от черни убит», «И тогда было различіе между сословіями». Примітки конспективного типу розміщуються навпроти частин тексту з відповідним сюжетом. Читачі, що їх лишали, намагались таким чином зрозуміти написане та пристосовували рукопис згідно своїх читацьких пріоритетів. Записи читачів можуть також відображати критичне ставлення до тексту. Так один з таких читачів XVIII ст. несхвально відгукнувся вибори «вольними голосами» гетьмана Розумовського в 1751 р., зауваживши: «Неправда, ибо хотя наказано волными голосами, но повелено им выбрать Разумовского³¹. За характером покрайнії записів можна робити певні висновки щодо ерудиції читачів. Окремі з них визначали на берегах рукопису джерельну основу того чи іншого епізоду: «Сіє взято из Коховского³²». Інший читач також помітив спільність між прочитаним «Літописом Граб'янки» та працею польського історика Веспасіана Коховського, але він не просто констатує це, а висловлює свою позицію: «Сам полській летописец подчекривает об изуверстве и варварстве поляков»³³. Представники читацької аудиторії були також обізнані і у фактологічних питаннях, про що свідчать численні виправлення власних назв, дат, що супроводжується написанням правильних варіантів на берегах рукопису.

Маргінальні записи на сторінках рукописів разом з самими рукописними книгами являються своєрідним рудиментом рукописної культури, традиції якої продовжували існувати на українських теренах у XVIII — початку XIX ст. Не являючись органічною частиною текстів, їх зміст дозволяє розкрити датування рукопису, місце його написання, власників, сприйняття змісту збірників сучасниками. В цілому, згідно аналізу записів власницького типу, можна констатувати, що сфера розповсюдження рукописних книг охоплювала два прошарки тогочасного суспільства — козацьку старшину та духовенство. Це цілком зрозуміло, оскільки означені категорії українського суспільства були найбільш освіченими, до того ж, як вже наголошувалося, найбільш зацікавленими у продукуванні історичних наративів. Вони ж виступали основними читачами і власниками рукописних книг, про що свідчать численні

примітки. Час виготовлення рукописів, що також фіксується у маргінальних записах, здебільшого припадає на середину — другу половину XVIII ст. Очевидно, це пов'язане зі специфікою означеного періоду — відновлення гетьманства, а згодом і боротьба за збереження автономного статусу Гетьманщини, прав її шляхетства, зрівняння його з російським дворянством. Все це вимагало певного ідеологічного підґрунтя, яким, серед іншого, стали рукописні збірники історичного змісту.

Жанрове різноманіття, притаманне для російських збірників, не було характерним для українських рукописних історичних рукописних книг XVIII ст. Більше того, російські збірники дуже рідко повторюють склад один одного і майже зовсім не мають списків, тобто своїх близьких копій, що додатково підтверджує їх приватний характер. Натомість українським збірникам притаманна «класичність» складу, що повторюється з різними варіаціями в десятках рукописних копій. Це свідчить про ситуацію, коли рукопис є не лише засобом збереження, але й поширення інформації, через відсутність інших шляхів для таких цілей.

Варто розрізнити власне збірники та конволюти (лат. *convolutus* — зв'язаний, сплетений). В першому випадку сюжетне наповнення книги визначалося переписувачем/упорядником, до книги одразу переписувався певний корпус текстів, а її вільні аркуші наповнювалися довільними записами пізніших читачів і власників. Часто такі зміст таких доповнених текстів допомагає реконструювати читацьке середовище в якому перебувала рукописна книга. Конволюти могли складатися із розрізнених частин рукописних книг, об'єднаних під однією оправою часто без жодного сюжетного задуму. Хоча й трапляються конволюти XVIII ст., підбір матеріалів для яких проводився цілеспрямовано, часто до їх складу потрапляли і друковані аркуші, газети тощо. В переважній більшості конволюти виготовлялися власниками приватних архівів та рукописних колекцій вже у пізніший період. Дослідження структури таких книг виходить за рамки даного дослідження.

Однією з ознак, що відрізняє рукописний збірник від пізніше скомпонованого конволюта є загальна назва рукописної книги. Так, наприклад, один із рукописних збірників, датований 70-ми рр. XVIII ст. має назву «Краткое описание военных дел Малорос-

сии»³⁴. Інший упорядник документального збірника 1760-х рр. означив результати своєї праці в назві «Разные любопытные редкости», яка до речі найбільше відповідає традиціям *Silva rerum*. Під «редкостями» він серед іншого розумів підбірку документів про російсько-турецькі війни та імператорські маніфести в справі Мировича.³⁵ Вищезгаданий збірник Розумовського має подвійну назву «История о Украине» і «Летописець краткій принадлежащей к истории оукраинской о владевших в ней прежних гетманах в котором, приполнено многими грамотами, указами и инструкциями, принадлежавшими к сей истории». Така детальність останньої назви доволі звичне явище для рукописних збірників, упорядники яких в титульній назві рукописної книги намагалися представити якомога повнішу інформацію про її склад³⁶.

Часто в укладанні збірника брало участь декілька осіб, іноді більше десяти, про що свідчить декілька почерків, якими написана значна кількість збірників. Окремі збірники належать перу однієї людини. Втім, досить рідкісним є явище, коли на аркушах збірника міститься бодай незначна інформація про автора чи упорядника. Анонімність — характерна риса рукописної традиції для якої був важливим сам текст, а не його автор чи тим паче переписувач³⁷. А тому атрибутовані збірники серед великої маси анонімних трапляються не часто і вони радше є виявом власних амбіцій упорядників аніж правилом³⁸.

Рукописні збірники в умовах відсутності світського книгодрукування виступали єдиною формою рефлексії історичної думки, зберегли тяглість і традицію історіюписання на теренах Лівобережної України-Гетьманщини. Окрім того, вони сприяли утвердженню національної ідентичності і поклали початок якісно новому напрямку української історіографії, представленим творами істориків початку XIX століття О. Маркевича, Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича й ін.

¹ *Луттов С.* Книга в России в 1 чв. XVIII в. — Л., 1973. — С. 98. Його ж. Книга в России в послепетровское время. — Л., 1976.

² Полное собрание законов Российской империи. — Спб., 1832. — Т. VI. — № 3653. — С. 245.

³ У період 2 п. XVIII ст. обмеженим накладом були опубліковані лише два твори, що стосувались безпосередньо української історії: Туманский Ф. Летопись Малыя России // Российский магазин. — 1793. — Ч. I-II. («Літопис Граб'янки»); Рубан. В. Безбородко А. Краткая летопись Малыя России. — Спб., 1778 (За основу взято «Короткий опис Малоросії»). Звичайно, ці дві публікації не могли забезпечити попиту на історичні твори.

⁴ Цитовано за Zachara M. Twórca-odbiorca sylw szlacheckich w XVIII wieku // Publicznosc literacka i teatralna w dawnej Polsce. — Warszawa-Łódz, 1985. — S.118.

⁵ *Tazbir J.* Książka rękopisna w Polsce i Rossii (XVI–XVIII w.) // *Slawia Orientalis.* — 1967. — Т. XX. — S. 658.

⁶ *Ibidem.* — S. 657.

⁷ Див. про склад та специфіку російських рукописних збірників XVIII ст. — Сперанский М. Рукописные сборники XVIII века. — М., 1963. Найбільша колекція російських рукописних збірників XVIII ст. зберігається у Відділі письмових джерел Державного історичного музею (Москва). — Ф. 2, Ф. 450.

⁸ *Zachara M.* Twórca-odbiorca sylw szlacheckich w XVIII wieku. — S.118.

⁹ Konopczyński W. Polsce pisarze polityczni XVIII wieku. — Warszawa, 1966. — S.269.

¹⁰ *Ibidem.* — S.269.

¹¹ *Zachara M.* Sylwy — document szlacheckiej kultury umysłowej w XVII wieku // *Z dziejów życia literackiego w Polsce XVII-XVIII wieku.* — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980. — S. 219.

¹² *Zachara M.* Twórca-odbiorca sylw szlacheckich w XVIII wieku. — S. 124.

¹³ Історія вивчення рукописних збірників бере початок із кінця XIX — поч. XX ст., коли почали укладати перші описи рукописних колекцій: Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в Киеве. — Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. — 1892. — № 1. — С. 1–174; 1892. — № 2. — С. 175–240; 1892. — № 3. — С. 241–321; 1897. — № 2. — С. — 1–128; 1897. — № 2. — С. 129–294; 1904. — № 1. С. — 1–196; 1904. — № 4. — С. — 197–308; *Маслов С. И.* Обзор рукописей библиотеки университета св. Владимира // *Университетские известия.* — 1910. — № 5. — С. — 1–46; Лебедев А.С. Рукописи церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. — Саратов, 1916. — Т. 1; *Сперанский М. Н.* Описание рукописей библиотеки историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. — *Известия историко-филологического института.* — 1900. — Т. 18. — С. 143–156; 1901. — Т. 19. — С. — 1–39; 1904. — Т. 21; 1905. — Т. 22; *Свенціцький І.*

С. Опис рукописів. — Львів, 1933; *Свенціцький І. С.* Рукописи львівських збірок: опис рукописів Народного дому з колекції Антонія Петрушевича // Українсько-руський архів. — Львів, 1906. — Т. 1–7; *Рыстенко А. В.* Рукописи, принадлежащие библиотеке императорского Одесского общества истории и древностей // Записки Одесского исторического общества древностей российских. — Одесса, 1910. — Т. 28. — Отд.. — С. 35–120; *Лилеев М. И.* Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. — Спб., 1880; *Щапов Я. Н.* Собрания И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. — М., 1959; Описи окермих рукописних збірників: Лазаревский А. М. Содержание одного из чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // Киевская старина. — 1891. — № 1. — С. 174–176; *Гнатюк В. М.* Збірник Петра Колочавського // Науковий збірник товариства «Просвіта». — Ужгород, 1922. — Т. 1. — С. 34–52; *Антонович В.* Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. — 1885. — № 1. — С. 57–84; *Яворский Ю. А.* Два замечательных карпаторусских сборника 18 в., принадлежащих университету св.Владимира: описание рукописей и тексты // Университетские известия. — 1910. — № 1. — С. 1–64; № 2. — С. 65–95; *Ситий І.* Книги Забіл (1671–1745) // Сіверянський літопис. — 1999. — № 1. — С. 12–34. Оленою Апанович зробила першу спробу аналізу масштабного комплексу історичного матеріалу, що входить до складу рукописних збірників XVIII ст.: Апанович Е. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. — К., 1983.

¹⁴ Інститут рукописів Національної бібліотеки України. — І, 6490. Рукопис належав синові гетьмана Данила Апостола Петру Апостолу.

¹⁵ Відділ рукописів Бібліотеки Російської Академії наук (Санкт-Петербург) (ВР БРАН). — 16.12.10. Збірник Розумовського являє собою багато оздоблену рукописну книгу форматом in folio, переписану однотипним почерком, датовання за філігранями 1753 р. Крім тесту «Короткого опису Малоросії», збірник містить хроніку «Описание кратчайшее» (1506–1734) та компакт документів 1734–1750-х рр. На аркушах рукопису занотовано: «*Списана при Академии наук 1753 году с книги полученной от Его Ясновельможности Кирилы Григорьевича Разумовского в 1752 году*». У фонді академічної канцелярії Петербурзького архіву Російської Академії наук зберігається документ 1752 р. — розпорядження гетьмана й президента Академії Кирила Розумовського про переписання «*хорошим писмом*» двох екземплярів копій з рукопису «*малоросійського*», що був доставлений з України. Згідно документа, ця справа була доручена «*подмастеру Михееву*». Документ також суворо регламентує якість паперу, характер оздоблення обох рукописних книг, опис якого співпадає із сучасним виглядом рукописних збірників (Санкт-Петербурзька філія архіву Російської Академії наук. (СПФРАН). — Ф. 3. — Оп. 1. — Од. зб. 163). Напевно,

Розумовський в 1752 р. мав у своєму розпорядженні більш ранній рукопис, із якого було виготовлено означені копії. Одну із цих рукописних книг Розумовський лишив для себе. Цю книгу внучка гетьмана подарувала історик Миколі Маркевичу, рукописна колекція якого входить до зібрання Російської Державної бібліотеки у Москві (ВР РДБ. — Ф. 152. — Спр. 26.) Інший екземпляр, покладений в основу цієї публікації, гетьман Розумовський передав академічній бібліотеці у Санкт-Петербурзі. Збереглась одна копія зі збірника Розумовського кінця XVIII ст. На її аркушах фіксується запис про те, що рукопис є копією з книги виготовленої при Академії наук в 1753 р. Оздоблення рукопису загалом повторює зовнішній вигляд збірників Розумовського (ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 203). Незрозумілим лишається той факт, що Розумовський, володіючи потужним друкарським арсеналом Академії наук так і не спромігся видрукувати бодай один твір з української історії, а обмежився лише виготовленням двох рукописних копій. Втім, зусилля гетьмана не пройшли марно, принаймні довгий час «Короткий опис Малоросії» був відомий як «Літопис Розумовського». Саме під такою назвою він зустрічається в працях М. Маркевича, Д. Бантиша-Каменського (Бантыш-Каменский Д. История Малороссии от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — С-Пб., 1903. — С. IV. Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1843. — Т.V. — С. 21.).

¹⁶ ІР НБУ. Ф. XIV. — Од. зб. 160.

¹⁷ *Апанович Е.* Рукописная светская книга на Украине XVIII века. — С. 170.

¹⁸ *Ситий І.* Книги Забіл (1671–1745 рр.) // Сіверянський літопис. — 1999. — № 1. — С. 116–120.

¹⁹ *Антонович В.* Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. — 1885. — № 1. — С. 57–84.

²⁰ *Лазаревский А. М.* Содержание одного из чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // Киевская старина. — 1891. — № 1. — С. 174–176.

²¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 222. — Оп. 2. — Од. зб. 38.

²² Російський державний історичний архів. — Ф. 834. — Оп. 3. — №. 2055.

²³ *Оглоблин О.* Люди старої України. — С. 135.

²⁴ Національний музей у м. Львові. — № 520925/526. — Арк. 214 зв. — 220.

²⁵ РДАДА. — Ф. 181. — Оп. 1. — Од. зб. 2.

²⁶ *Костохина Л. Покровская В. Розов А.* Описание сборников // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей. — М., 1973. — Вып. 1. — С. 33.

²⁷ Інститут російської літератури Російської академії наук. «Пушкінський дім». — Перетц, 231. — Арк. 23.

²⁸ ІР НБУ. — Ф. VIII. — Од. зб. 216/199. — Арк. 2.

²⁹ ІР НБУ. — Ф. I. — Од. зб. 3862. — Арк. 1–9.

³⁰ ІР НБУ. — Ф. VIII. — Од. зб. 153/198. — Арк. 3.

³¹ Апанович. Е. Рукописная светская книга... — С. 197.

³² РДАДА. — Ф. 187. — Од. зб. 54. — Арк. 126.

³³ ВР РНБ. — FIV, 809. — Арк. 86.

³⁴ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки. — Ф. 152. — Д.28.

³⁵ Відділ рукописів Інституту української літератури. — 209/963.

³⁶ Див. наприклад: «Летопись малороссийская с некоторыми касавшимися до малороссийских дел грамот» — Российский государственный архив древних актов. — Ф. 181. — Оп. 1. — Д. 92; «История о казаках и копии с высокомонарших статей» — ІР НБУ. — Ф. XI. — Спр. 161.

³⁷ Мак-Люен М. Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги. — К., 2002. — С. 231

³⁸ На сьогодні виявлено 11 таких збірників, що містять оригінальні тексти написані авторами/упорядниками та залишені ними автографи: рукописна книга священика Флорівського монастиря Максима Плиски (), збірники Василя Ломиковського (Інститут Рукопису НБУВ. — Ф. I. — Од.зб. 54663, 54671); збірник Теодора Маньківського (ІР НБУВ. Ф. I. — Од.зб. 581); Онисима Білогруда (ІР НБУВ. Ф. I. — Од.зб. 7379); Івана Янушкевича (ІР НБУВ — Ф. VIII. — Од.зб. 147/56) Івана Ананієвича, Косми Дубницького, Григорія Покаса, Якова Козельського, Семена Дзівовича, (Апанович Е. Вказ. пр.— С. 220–221)

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ**

ДИСКУСІЇ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО МОВНОГО ПИТАННЯ У ЛИСТУВАННІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ СЕРЕДИНИ 40-х — ПОЧАТКУ 60-х рр. ХІХ ст.

Духовне відродження українського народу у ХІХ ст. досить давно стало об'єктом наукового дискурсу в українській та російській історіографії. Існує безліч думок, оцінок, теорій, ідей, які так чи інакше об'єднані мовним питанням. І це зрозуміло, адже воно займає центральне місце в історії боротьби українців за своє національне самовизначення.

У нашій студії ми проаналізуємо погляди українських і російських істориків на проблеми становлення української мови, а також їхню діяльність на цій ниві, починаючи з середини 40-х рр. і до прийняття Валуєвського циркуляра у 1863 р. Основним джерелом дослідження буде епістолярна спадщина. Ми беремо до уваги не вузькофахові лінгвістичні питання епістолярію істориків, а відображення в ньому окремих аспектів історичного розвитку мови на широкому тлі національно-визвольної боротьби українців.

На нашу думку, центральною постаттю у цьому процесі на той час був Микола Костомаров (1817–1885). У середині 40-х рр. ХІХ ст. молодий вчений, основним науковим інтересом якого було дослідження української історії як цілісного процесу розвитку народу, став ще й активним учасником українського мовно-культурного процесу. Визначальним фактором формування його наукових та громадських зацікавлень відіграло соціокультурне оточення, а саме українські громадсько-політичні, літературні діячі та, насамперед, колеги-історики. Познайомившись з найкращими творами з української літератури, Микола Іванович і сам робив спроби писати українською. Вони були не дуже вдалими, але це не гальмувало бажання вченого досконало оволодіти рідною мовою своєї матері.

Наукові пошуки вченого відображені у листуванні з М. Максимовичем, І. Срезневським, О. Бодянським та ін. Так, у листі до П. А. Лукашевича від 19 грудня 1843 р. Микола Іванович писав, що 5 років тому познайомився з книгою дум малоруських та червоноруських, не знаючи автора. З передмови він зробив висновок, що «та душа щира, кохаючи родину і старосвітчину, душі яких тепер не скоро знайдеш на Україні». Дізнавшись про автора, він зичить йому здоров'я за любов до батьківщини і наголошує, що любить «ту ж Україну, і вашу стару гетьманщину і ... гетьманів, і молодців-козаків, і вашу пісню, і все, що у вас доброго — свого не чужого, не краденого»¹. Як видно із змісту послання, на той час Микола Костомаров ще не вважав себе українцем, а лише прихильником українського народу, його духовного життя. Еволюція самоідентифікації розпочалася у М. Костомарова у середині 40-х рр.

Визначальним стало знайомство молодого вченого з П. Кулішем, яке відбулося за допомогою М. Юзефовича в жовтні 1844 р. у м. Києві. Яскраві враження після зустрічі і розмови залишилися в обох практично на все життя. У своїй «Автобіографії» М. Костомаров згадував, як вони розмовляли про джерела з української історії, гуляли по місту, а потім зайшли до Пантелеймона Олександровича, який на той час обіймав посаду наглядача повітового училища на Подолі. П. Куліш продемонстрував М. Костомарову рукопис зібрання народних пісень. Згодом він познайомив Миколу Івановича з М. Максимовичем².

У свою чергу, П. Куліш згадував, як побачив у М. Костомарові талановиту людину, що володіє рідкісним даром «слова і пам'яті» і захоплює «своїми історичними, етнографічними і політичними бесідами»³. Тоді ж у П. Куліша народився задум про спільне видання збірки українських пісень та українського науково-популярного альманаху. Це питання та багато інших проблем українознавства висвітлює їх листування 1840-х рр., а також листування М. Костомарова з колегами А. Метлинським та І. Срезневським. Багато цікавих дрібних деталей знаходимо і в посланнях П. Куліша до згаданих адресантів та Т. Шевченка, О. Бодянського та М. Юзефовича.

Зокрема у листі до них від 23 жовтня 1844 р. М. Костомаров писав, що знайшов у П. Кулішеві «людину освічену, обдаровану і глибоко знаючу Україну», яка пропонує започаткувати періодичне видання з історії України з допомогою мецената В. Тарновського*, що адресно виділив значну суму. М. Костомаров пропонує взяти редакцію видання на себе І. Срезневському та А. Метлинському або ж видавати наполовину з П. Кулішем, так, щоб друкувати в Харкові, а розповсюджувати ще й в Києві. Крім того, вчений повідомляє, що у Пантелеймона Олександровича є величезна кількість надзвичайно цінних матеріалів, до яких можна додати праці Г. Квітки-Основ'яненка⁴. В свою чергу, П. Куліш писав до Т. Шевченка напередодні 1846 р., що разом з М. Костомаровим, А. Метлинським і І. Срезневським вирішив видавати «Записки о Южной Руси» та запрошував поета надіслати свої твори з умовою, що його ім'я прикрасить титульну сторінку видання⁵.

Восени 1845 р. П. Куліш ще не знав, де остаточно осяде. 6 жовтня він просив М. Юзефовича допомогти перейти на службу до Києва, оскільки там є Микола Костомаров, спілкування з яким для нього дуже багато означає⁶. Але М. Юзефович не відреагував на прохання, і тому Пантелеймон Олександрович погодився на переїзд до Петербурга для роботи у редакції журналу «Современник». До співробітництва він планував залучити і М. Костомарова. Так 15 жовтня 1845 р. він рекомендував його редактору П. Плетньову як магістра Харківського університету, який працює «розумно і невтомно для історії Південної Русі», а, отже, може знадобитися журналу. Зокрема, він запевняє, що вони «з Костомаровим готові трудитися всіма силами, щоб представити у «Современнику» протилежність... егоїстичним, меркантильним, антихудожнім журнальним партіям, котрі безжально мучать російську літературу і уповільнюють її розвиток»⁷.

* Тарновський Василь Васильович (старший) (1810–1866) — відомий громадський діяч, меценат, власник маєтку Качанівка на Чернігівщині (нині — Національний історико-культурний заповідник «Качанівка»), де збиралися українські та російські культурні діячі.

Переїзд П. Куліша до Петербурга змусив М. Костомарова серйозно сумніватися в успіхові започаткованої справи, і 4 грудня 1845 р. він так писав І. Срезневському: «Пропозиція видавати в Києві децо (підкр. авт. — *О. Г.*) рушилась, тому що Куліш поїхав до Петербурга, куди викликав його Плетньов для участі в «Современнике», між іншим, можливо, візьму цю справу на себе я»⁸. Ці роздуми виявилися цілком логічними, оскільки М. Костомаров добре знав усі матеріали і продовжував їх збирати, спілкувався з майбутніми редакторами і особисто знав мецената В. Тарновського. Але він мав й інші обов'язки, не менш важливі, оскільки викладав у Київському університеті. Виходити до студентів недостатньо підготовленим він не міг, тому майже весь свій вільний час проводив у бібліотеці, а, отже, змушений був на деякий час відійти від справи.

П. Куліш, в свою чергу, не полишав думки про нове видання, тому писав 10 грудня 1845 р. записку до М. Костомарова, в якій просив думати про справу і здобути повісті Г. Основ'яненка. Але, очевидно, Микола Іванович занадто був зайнятий власними проблемами і довго не відповідав на запити. З одному з листів П. Куліша до І. Срезневського дізнаємося, що в кінці 1845 р. Костомарова можна було знайти лише в бібліотеці, повністю зануреним у книги⁹. Через зайнятість М. Костомарова та відсутність П. Куліша у Києві видання українознавчого альманаху «Записки о Южной Руси» у 40-х рр. XIX ст. так і не відбулося.

А от робота над виданням українських пісень не припинялася. Так, П. Куліш у листі до І. Срезневського від 10 січня 1846 р. пропонує йому написати вступ до збірки таким чином, що основа буде за І. Срезневським, а вони з М. Костомаровим допишуть частини відносно своїх пісень. А 21 серпня того ж року у листі до О. Бодяньського П. Куліш з радістю констатує, що він разом з М. Костомаровим, І. Срезневським і А. Метлинським з'єднали свої зібрання пісень і тепер займаються звіркою всіх варіантів за списками так, щоб жодне слово не загубилося¹⁰. У згаданому вже раніше листі від 2 травня 1846 р. П. Куліш повідомляв М. Костомарова, що вислав у березні його пісні, а І. Срезневський вислав українські жіночі пісні. Крім того, він описує і свою роботу над «Чорною радою», зокрема про

закінчення другого тому¹¹. Також з листування П. Куліша з М. Костомаровим та їх спогадів стає зрозумілим, що саме останній справив визначальний вплив на згадану працю. І хоч дискусії, в т.ч. й листовні, були надто гарячими, однак критика значно поліпшила працю. У листі від 4 вересня 1846 р. П. Куліш дякує за зимовий критичний лист щодо «Чорної ради» і гордиться тим, що тепер його твір став майже бездоганим, але як історик він відчуває потребу «ще хоч годків зо три у розумних та великих людей почитися»¹².

Проблема української мови та літератури отримала свій розвиток у період діяльності Кирило-Мефодіївського братства (1846–1847). Листування М. Костомарова з «братчиками» відображає багато моментів, які нечітко або ж зовсім не висвітлені в інших джерелах та літературі. Розглянемо його докладніше. Зауважимо, що спілкування Миколи Івановича з П. Кулішем складалося переважно з дискусій, одна з яких стосувалася української мови, літератури і культури взагалі.

21 червня 1846 р. П. Куліш, відповідаючи на послання М. Костомарова, спростовує думку останнього про раціональність вивчення української мови шляхом «ходіння в народ». Для цього необхідно побувати в родинах освічених українців і подивитися, як вони навчають своїх дітей рідної мови (наприклад, до Білозерських). На думку Миколи Івановича, народну історію і культуру треба вивчати, відділяючи їх від європейської культури, а українською мовою можна писати лише про життя народу. П. Куліш, навпаки, виступає за дослідження української культури на загальноєвропейському ґрунті. У приклад ставить Тараса Шевченка, який викладає українською і «псалми Давида, і почуття, варті вуст самого найвищого суспільства». В українomanів в голові мають бути не тільки «мужицькі ідеали», «я в цих словах не впізнаю вас», — резюмує П. Куліш¹³. А фраза М. Костомарова «я не звинувачую тих, котрі холодні до свого рідного. Людина тягнеться до кращого, а чуже краще!» викликала у П. Куліша бурхливу реакцію: «Ні, у вас засохла жива струна, без котрої ніколи не буде гармонії у ваших вчених і поетичний діях! Я звинувачую строго! І вчити не бути холодним до свого — означає те ж, що сказати мертвому: воскресни!». Але

з висновком, що для людини чуже завжди здається кращим, він погоджується і радить розвивати своє, а не насаджувати чужий досвід на Україні, бо це може призвести до втрати мови і звичаїв, що само по собі катастрофічно. Натомість М. Костомаров не бачив у цьому великої трагедії. Він вважав, що після деякого занепаду може знайтися в народі група ентузіастів, яка змусить відродитися народності. Якщо так не станеться, не страшно. На перше місце М. Костомаров ставить християнство, національні інтереси на той час для нього не були такими ж вартісними, як релігія.

У цьому посланні знайшла своє відображення й проблема народних шкіл і літератури на Україні. П. Куліш підтримує ідею М. Костомарова та інших братчиків про школи для селян, але пропонує робити це тихо, начебто все вийшло випадково: поміщик побачив би книжку і купив для своєї сільської школи, куди своїх дітей можуть віддавати і козаки. Інша думка була в М. Костомарова. Він стояв за освіту знизу вгору, тобто спочатку підняти рівень освіченості народу, згодом з нього виділиться група національно свідомої інтелігенції, яка у поєднанні з дворянством продовжить боротьбу за культурний розвій України¹⁴. До речі, такий погляд історика практично не змінився до останніх років його життя.

У вересні 1846 р. П. Куліш просив М. Костомарова як лектора: «Я знаю, що ви полоните серця і душі своїх слухачів лекціями про малоросійську історію, але ради Бога, зважуйте добре Ваші висновки». Фраза «гірка, нікчемна доля України впливає з нікчемності душі народної» для П. Куліша звучала надто принизливо з національних переконань. «Навіщо нападати на душу народну, про яку ще вам слабо говорить єдина в новій Європі поезія українська...», — пише він і пропонує проповідувати з кафедри у тому ж дусі, що говорив Микола Костомаров на рахунок «Повести об украинском народе»: «Історична істина висловлена з такою сміливістю, з таким благородним почуттям, якого ще не було на Русі»¹⁵.

Прикметним для визначення національної самосвідомості М. Костомарова в 40-х роках є лист П. Куліша, в якому він звинувачує вченого у твердженні, що він — не українець: «Для

чого ви кажете, що ви не українець? Що тільки з гуманістичної ідеї крутитесь між нами? Ми даємо вам право громадянства, до того ж матуся ваша — українка. Я не можу вас так любити, як люблю, коли вважаю українцем. Чи можна заперечувати настільки дорогоцінне для нас ім'я?». Палкі слова П. Куліша, звернені до М. Костомарова, не могли не закарбуватися у його душі і відіграли роль того зерна, що потрапило у благодатну землю, про яке сам вчений писав у посланнях до Пантелеймона Олександровича.

У листуванні М. Костомарова, П. Куліша, І. Срезневського, О. Бодяньського, А. Метлинського та М. Максимовича 1846–1847 рр. обговорювалася також проблема українського правопису, яка гостро стояла на той час в українській літературі і точилася аж до арештів членів Кирило-Мефодіївського братства. Справа в тому, що П. Куліш, готуючи своє україномовне видання «Чорної ради», задумався над правописом, який йому потрібно було застосувати. Вибір був невеликий, тому автор вирішив зупинитися на правописі М. Максимовича. Свій намір він обговорював з колегами та видавцями. Дебати були гострими, тому побоюючись розколу «братії», П. Куліш звернувся до А. Метлинського в грудні 1846 р. з проханням не вести до розколу через незгоди у правописі. Загальною згодою між Г. Квіткою-Осноровичем, Є. Гребінкою, І. Срезневським, М. Костомаровим, О. Корсуном, І. Бецьким, Я. Щоголевым вирішили «печатно і публічно» використовувати письмо, близьке до мови Святого Письма і народного виговору, не далеке від «максимовичівки» і червононурського¹⁶. З аналогічною пропозицією і намаганням не піднімати шум у пресі щодо правопису напровесні 1847 р. звернувся до А. Метлинського і М. Костомаров, вважаючи цю проблему наразі не такою гострою. У відповідь перший писав 28 березня 1847 р.: «Я не думаю, як ти писав і пишеш, що війна за правописаніє було задаром, бо письмо і вимова — знамя характера і существа народности»¹⁷. Як видно з дати листа, він надійшов напередодні арешту М. Костомарова, можливо, і не був ним прочитаний, але до III-го відділення потрапив, і вчений змушений був давати необхідні пояснення щодо його змісту.

Паралельно з дискусіями «братчики» разом з іншими українознавцями вели конкретну роботу для організації видання літератури для народу. Як ми уже констатували, що М. Костомаров підтримав ініціативу П. Куліша по збору коштів на українознавчі видання в кінці 1845 р. До Миколи Костомарова стікалася інформація з різних куточків України, але через ряд обставин справа не була завершена, хоча певна сума була все-таки зібрана. Так, не пізніше березня 1847 р. він отримав листа від свого знайомого В. Тихоновича про зібрану ним суму на видання серії книг українською мовою¹⁸. Такі ж відомості надходили і з багатьох інших міст. У листуванні з цього приводу фігурує і Т. Шевченко. У листі від 1 лютого він цікавиться справами і просить М. Костомарова дізнатися про своє призначення до Київського університету. Послання так і не знайшло свого адресата. М. Костомаров, очевидно, очікуючи листа, написав до Т. Шевченка у березні того ж року. Дізнавшись, що Тараса Григоровича вже призначили «наставником малярського іскусства», історик запрошує поета приїхати до Університету¹⁹. У цьому посланні Микола Іванович пропонував Т. Шевченкові надсилати вірші для друкування, очевидно, не тільки через те, що й досі знаходився під враженням від поезії Кобзаря, а й тому, що надавав великого значення літературі для розвитку національної самосвідомості українського народу. М. Костомаров вишукував можливість видання його творів за рахунок зібраних разом з П. Кулішем коштів²⁰. Дбаючи про найефективніше використання фонду, вчений виступив з ініціативою про створення організації, яка б займалася цією справою. Про свій намір він повідомив А. Метлинському, який відповів листом від 28 березня 1847 р., де підтримав задум, але застерігав від будь-якої офіційної організації, посиляючись на кримінальний кодекс. На його думку, повинна зібратися сума «для допомоги при виданні творів, які мають своїм предметом Південну Русь за мовою і змістом або належать південному краю Росії в цих відношеннях і мають за мету сприяти таким чином пізнанню своєї батьківщини». Популяризація кращих зразків української літератури мало би протидіяти поширенню іноземної літератури, яка насаджує «нехарактерні духу і ґрунту народу мріяння»,

і пов'язати з самодержавством і православною вірою. А. Метлинський пропонував наслідувати приклад Географічного товариства так, щоб дати народу можливість для роздумів, дотримавшись при цьому не тільки раціональності, а й офіційних вимог. Кошти мали розподілятися таким чином:

- 1) 10 чи 15 руб. з кожного члена товариства одноразово;
- 2) весь капітал покласти на банківський рахунок під громадським наглядом в Києві і Харкові;
- 3) проценти від капіталу щорічно видавалися київським та харківським типографіям, які будуть друкувати книги;
- 4) видання погоджуються мінімум з трьома вкладниками;
- 5) вкладники отримують проценти книгами;
- 6) частину накладу видають на користь авторів для розповсюдження»²¹.

Як бачимо, пропозиція А. Метлинського була дуже слушною і раціональною в суспільно-політичних умовах того часу. Можна припустити, що М. Костомаров погодився б з такою ідеєю, але, на жаль, відповісти на лист не встиг, тому що невдовзі був заарештований. На допиті йому довелося давати пояснення з цього приводу, адже лист А. Метлинського разом з листами П. Куліша потрапили до паперів, які були конфісковані під час обшуку. У сучасній історіографії часто звучать звинувачення вченого у відступництві під час слідства, говориться про моральний зрив, т.зв. «слабкість духу» і відмову від пропагованих ним же ідей. Тут доречно зробити деякі пояснення. Звичайно, що для М. Костомарова арешт став справжньою трагедією життя, своєрідний переломним моментом. Молодий успішний вчений і викладач, який планував одружитися з коханою дівчиною, потрапляє в руки каральних органів. По-перше, для нього це було несподіванкою, оскільки він вважав, що виступаючи з кафедри університету, спілкуючись зі студентами та товаришами, несе громадськості передові європейські ідеї, пов'язані зі слов'янською місією загалом та покращенням долі українського народу зокрема. Про це свідчить і згаданий вище лист Т. Шевченка до нього, де зокрема, поет пише: «Друже мій великий Миколе!.. О братстві не пишу, бо нічого й писати, як зійдемося, то поплачем»²². М. Костомаров

завжди був прихильником мирного розв'язання проблем і далекий від революційного насильства і політики. Складаючи програмні документи Кирило-Мефодіївського братства, вчений прагнув науково обґрунтувати свої переконання. Коли йому висунули звинувачення у антиімперській діяльності, участі у політичній організації, він був шокований і тому показання його інколи були нелогічними. З часом, усвідомивши серйозність свого становища, вчений задумався над тим, як полегшити власну долю, не зрадивши своїх товаришів. За один місяць психологічний стан вченого був серйозно порушений, про що свідчать висновки лікарів, які оглядали його. Так, 1 травня 1847 р. М. Костомарова було рекомендовано перевести до лікарні для нервово хворих²³. Кілька місяців мати вченого Т. Костомарова та його наречена А. Крагельська зі своєю матір'ю зверталися до владних структур з проханням пом'якшити покарання й направити М. Костомарова для лікування. Але вченому таки довелося рік просидіти в Петропавлівській фортеці, згодом виїхавши на заслання в м. Саратов.

Потрапивши на місце заслання, М. Костомаров спочатку дуже хвилювався через те, що не міг займатися улюбленою справою і прагнув знайти способи зв'язку із зовнішнім світом. У листах до свого соратника по товариству В. Білозерського він писав: «Зайнятися нема чим; читати нічого. Горе мені на чужині і тільки». Тому він вирішив виписати для себе часопис *Revue des deux mondes* та *Allgemeine Zeitung*²⁴, які вважав досить солідним та сповненим консервативних ідей, які побутували і в Росії, а отже, найбільш вдалим джерелом спостереження²⁵. У цьому ж листі він передає привіт друзям, зокрема П. Кулішу і відзначає, що той має літературні здібності і йому не завадить у засланні вивчати давні мови (наприклад, грецьку) для формування смаку, який найкраще шліфується античною літературою²⁶.

У Саратові вчений не полишав своєї наукової роботи. Єдиним способом, який зв'язував Миколу Костомарова з тими, хто міг надсилати необхідні йому архівні матеріали, було листування. З листів до О. Бодянського дізнаємося, що у 1849 р. Микола Іванович плідно працював над українською історією і точно визначився із завданням «присвятити себе систематичному

викладу її». У зв'язку з неможливістю продовжувати свою працю без необхідних джерел, історик просить О. Бодянського (до речі, заочно знайомого) про пересилання тих, які можна виписати. Також з цього послання дізнаємося про те, що у тому ж таки 1849 р. М. Костомаров вже написав «Историю Южной Руси» від повстання Богдана Хмельницького до Переяславського договору²⁷.

Поступово М. Костомарову вдалося створити сприятливі умови для розвитку дослідницьких інтересів. У цьому визначальну роль знову відіграло оточення. Досить згадати, що тут вчений познайомився з українським письменником Д. Мордовцем (Мордовцевим), літературознавцем О. Пипінім та громадським діячем і письменником М. Чернишевським, з якими проводив довгі вечори у бесідах на різноманітні теми. Через Д. Мордовця Костомаров тримав зв'язок із зовнішнім світом. Крім написання праць з історії України, він обдумував шляхи вирішення українського питання в Російській імперії середини ХІХ ст. З цього приводу промовистим є його листування з відомим російським літературознавцем Г. Данилевським, в якому обговорювалася доля української мови як мови народу, що має право на власну культуру. Зокрема, у листі від 16 лютого 1854 р. М. Костомаров, дякуючи за вислану йому збірку народних степових казок, радить писати такі твори народною мовою. Він пояснює, що ніколи не бажав дати українській літературній мові такий розвиток, щоб зовсім витіснити «общерусский язык», проте вважає, що народний побут має бути описаний народною мовою. Використовуючи російську, автор мимоволі буде впадати у «книжність» і спосіб висловлюватися вищого класу суспільства. Вивчивши народну мову, можна точніше передати те, що відчуває народ. «Довести до певного рівня розвитку українське наріччя необхідно для спільної нашої слов'янської історії і філології. Український елемент з минулим окремішнім життям складає найважливішу частину нашої руської історії: він не зрозумілий без знання мови, а щоб надати йому можливість цього знання, потрібно привести його в упорядкований стан, подарувати йому деяке літературне значення»²⁸.

Незабаром у Російській імперії до влади прийшов цар Олек-

сандр II. Розпочався період «відлиги», і «українське питання» знову вийшло на арену, поки що наукову. Інтелектуальна еліта одразу відреагувала похвавленням наукових дискусій. Прикладом може бути диспут двох відомих вчених М. Погодіна з М. Максимовичем щодо прав «великоросів» і «малоросів» на киеворуську спадщину, матеріали якого були опубліковані на сторінках часопису «Русская беседа» у 1856–1857 рр. М. Максимович звернувся до М. Погодіна з «Филологическими письмами», в яких виступав проти його теорії, що населення Київської Русі було великоруським, а малоруси прийшли у Київську Русь лише після татарської навали. Михайло Олександрович наголошував на українському характері культури Київської Русі, проте не міг відкрито про це сказати, тому змушений був виступити за рівноправність малоруського «наречія» з великоруським. Тоді як М. Погодін називав це претензіями на те, що «належить нам (тобто Великоросам) здавна»²⁹. Отже, він мимоволі погодився з поділом, але виступав за провідну роль великоруського племені. Натомість М. Максимович висловлювався за рівні права, але не відкидав єдності трьох руських племен — великоруського, малоруського і білоруського.

Ця дискусія мала науковий характер лише на перший погляд. Матеріали, опубліковані у слов'янофільському журналі, були переобтяжені складною лінгвістичною термінологією, тому у пересічного читача не викликали ідеологічних сумнівів. Але сам вихід лінгвістичної проблеми на суспільну арену став передвістям майбутнього серйозного суспільно-політичного конфлікту — типового історичного явища для початкового етапу формування європейської нації.

Поширення інтересу до українського культурного феномену у Російській імперії був названий «українофільством». На думку відомого російського дослідника О. Міллера, еволюція українофільства поєднала два зразки подібних європейських рухів, а саме: «образи, символи і тексти» взято у поляків, а характер руху щодо необхідності лінгвістичної емансипації — у чехів³⁰. Тобто, українофільство набуло чеської стратегії з польськими засобами досягнення мети. Не будемо заперечувати О. Міллеру у такому

трактуванні. Додамо лише, що у будь-якому випадку українофільство мало свої особливості, пов'язані з багатьма факторами, у т.ч. політичними, етнічними та суспільними.

Погоджуємося також з думкою дослідника, що суспільно-політичні події щодо мовних претензій українців яскраво відображені у приватному листуванні другої половини 50-х рр. Уже в 1857 р. П. Куліш писав до Г. Галагана про свої наміри створити україномовний журнал у Петербурзі. Потрібно було знайти необхідну матеріальну базу, щоб свідомі люди створили літературну мову за зразком чехів і сербів³¹.

Той самий дух характерний приватному листуванню М. Костомарова з прихильниками українського руху. Для нього зі вступом на престол імператора Олександра II на небосхилі ненадовго засяяла зірка свободи. Наприклад, у листі до Т. Шевченка 28 жовтня 1857 р., як і десять років тому, натхненно писав «братові лютому, друзяці щирому, співаці славному, вірному товаришеві незапам'ятної пригоди 1847 року...»³², що дякує Господові за звільнення друга і пам'ятає їх зібрання разом з В. Білозерським, О. Навроцьким, С. Сераковським. М. Костомаров ділиться з Т. Шевченком радісним настроєм, що вже «час змінився, цар — дай Боже йому здоров'я і довгого царствования - не забороняє нашої мови; тепер процвіта рідне слово...» І тому він закликає давнього і дорогого друга «зняти з себе наслідок терновий вінець і в чесній старості доживати віку, веселячи і повчаючи на все добре кобзою... голосною земляків ... та одбираючи після смерті вічну славу...»³³. Як бачимо, Миколу Костомарова переповнювали почуття гордості за рідну мову та її славних представників, слава яких, як він передрікав, буде вічною. У цьому історик був далекоглядним. У піднесеному настрої М. Костомаров взявся до складання програми дій. Але ейфорія, яка охопила вченого після заслання, була недовгою. Повернувшись за кілька місяців до Петербурга, щоб посісти кафедру в Імператорському університеті, він змушений був потрапити у лоно імперської суспільно-політичної ситуації, яка лише на перший погляд була сприятливою для українофілів. З листування М. Костомарова з Т. Шевченком 1857–1859 рр., зокрема, дізнаємося про роздуми з приводу народної просвіти

рідною мовою, видання навчальної літератури, а саме «Букваря» і «Граматики» та перекладу на українську мову «Євангеліє»³⁴.

У свою чергу, Т. Шевченко у листуванні зі знайомими відзначав бурхливий розвиток української літератури під началом його соратників по Кирило-Мефодіївському братству. Так у листі від 27 жовтня 1858 р. до князя В. Долгорукова він пише: «Знайшов людей, які, підпавши під гнів Правительства одночасно зо мною, тепер працюють для загального добра на літературному полі. Це М. І. Костомаров і П. О. Куліш, яким у 1847 році заборонено було друкувати їх твори»³⁵.

Дуже чітку українофільську позицію займав П. Куліш. Це видно з його листа до С. Аксакова у жовтні 1858 р. Зокрема, він писав: «Нас купка, які бережуть віру у своє майбутнє, яке, на наше глибоке переконання, не може бути однаковим з майбутнім Великоросійського народу. Між нами і вами лежить така прірва, як між драмою і епосом: і те, і інше великі творіння божественного генія, але дивно бажати, щоб вони злились один народ!» На думку П. Куліша, з думки українофілів, яка незгідна з офіційною політикою русифікації, може утворитися повноцінна література. Промовистим є заключні слова цього листа: «Ми не вимагаємо від Уряду і вашого суспільства неможливого поки що, але ми бережемо заповіт свободи нашого самостійного розвитку»³⁶ (переклад наш. — *О. Г.*). Прикметно, що лист привернув увагу III-го відділення і відтоді листування П. Куліша перебувало «під пильним наглядом»³⁷. Отже, П. Куліш вважав стрижневим завданням українського національного руху розвиток літератури. Солідаризуючись з ним, М. Костомаров вкотре ініціює питання підготовки і видання підручників українською мовою, яке загострюється на початку 1859 р., коли з'являються україномовні недільні школи. Гостра потреба у навчальній літературі опиняється у сфері інтересів українофілів. І хоч школи проіснували недовго (до травня 1862 р.), проте справа отримала продовження на сторінках періодичних видань і широко обговорювалася М. Костомаровим та його однодумцями і опонентами. Відповідаючи на закиди, що Святе Письмо не повинне бути перекладеним на «грубе, бідне і карикатурне наріччя», історик у передовій статті до травневої книги «Основи» наголошує на великих досягненнях

українського письменства, яке взяло від народу багато доброго. На думку М. Костомарова, тепер прийшов час віддати данину народові. Українська мова має стати «провідником загально-людської просвіти», щоб в українців не було потреби вивчати чужу мову, бо це може стати смертю народної просвіти і самого народу³⁸. Тоді ж М. Костомаровим була оприлюднена програма народної просвіти (докладніше розглянемо її пізніше) і відновлена справа видання книг українською мовою, в т.ч. підручників. Спільними зусиллями було видано такі підручники, як «Щотниця» О. Кониського, «Оповідання зі Св. Письма» С. Опатовича, «Арифметика» Д. Мороза тощо. У спогадах останнього про М. Костомарова наводиться цікавий лист, в якому історик пише, що О. Кониський, перебуваючи на засланні у Вологді, написав арифметику для народної освіти. Щодо підручника Д. Мороза, то Микола Костомаров не міг дати йому належної оцінки, оскільки ніколи не викладав цієї науки для дітей. Міг лише посприяти в оцінці її професором астрономії Д. Савичем — своїм товаришем з Кирило-Мефодіївського братства. Крім того М. Костомаров цікавився, що у цьому плані друкується у Києві і пропонував порадитись, щоб «ми одно другого не перебивали і одні другим на перешкоди не становились». Він намагався розподілити сили Києва і Петербурга у намірах підвищити рівень освіти українського народу, а також прохав у Києві збирати необхідні кошти на підручники³⁹. Тут мала місце тимчасова ліберальність російської влади, яка значно послабила свій тиск на українську мову. Як тільки поляки заявили про свої наміри приєднання кресів до Царства Польського і почали запроваджувати у Західному краї латиницю для друкування книг місцевою мовою, то реакція була миттєвою. Тривогу підняли галицькі русини, які вбачали у цьому небезпеку не тільки латинізації русинів, а й примусового покатоличення. Влада одразу відреагувала, і розповсюдження українських книг на латиниці був припинений (1859 р.). Україномовні книги дозволяли друкувати лише кирилицею⁴⁰.

Відзначимо, що чиновники неоднозначно ставилися до нових порядків. Представники старого миколаївського режиму все-таки відслідковували випадки, коли українці висловлювали свої «сепаратистські настрої». Особливо прискіпливо відносилися

до змісту україномовних творів цензори. І хоч вони не мали законних підстав для заборон, проте фіксували такі випадки у своїх донесеннях Священному Синодові, III-му відділенню, Міністерству народної освіти і т.п. Отже, друга половина 50-х рр. стала прихованим етапом розвитку українофільства і «лінгвістичного питання» зокрема.

Необхідно зазначити, що Микола Іванович Костомаров одразу після свого звільнення почав отримувати пропозиції щодо викладання російської історії в університетах. Зокрема у 1857–1858 рр. він подав відповідне прохання з додатком програми викладання курсу «руських старожитностей» та за рішенням вченої ради був обраний екстраординарним професором Казанського університету, але через відмову Міністерства народної освіти так і не здійснив свого наміру. А восени 1859 р. отримав дозвіл та в листопаді того ж року був затверджений професором Петербурзького університету.

Настрій, притаманний епістолярію історика цього періоду, свідчить, що він був задоволений, адже Петербург кінця 50-х рр. став осередком його однодумців — інтелектуальної еліти, яка складалася з українців та росіян, які були небайдужими до українського питання. Взагалі, петербурзький період діяльності М. Костомарова — найяскравіший, найплідніший та найскладніший у його житті. Вчений тоді був досить зрілою людиною, яка пережила період репресій і заслання; наукові інтереси історика повністю сформовані. Більше всього він прагнув заглибитися у творчий процес, але не зміг бути осторонь подій, які розгорталися в імперії. Отже, Микола Костомаров знову став учасником українського національного руху. Однак нові політичні реалії вимагали нових підходів до вирішення українських проблем.

Значимо, що українські землі в окреслений період знаходились у сфері геополітичних інтересів двох могутніх держав — Російської імперії та Царства Польського, кожна з яких намагалася зміцнити свої позиції і наразі не мала наміру поступатися своїми інтересами на користь іншої сторони. Але уряди обох країн добре усвідомлювали: асиміляція українського народу — непроста справа тому, що він має свою мову, яка

попри всі політичні події, завжди буде підґрунтям національної самосвідомості та самоідентифікації українців як спільноти, що має право на існування як окреме державне утворення або суб'єкт федерації. Ані перше, ані друге Росію та Польщу не влаштувало. В боротьбі за Україну уряди обох держав були надзвичайно активні, хоча й обрали різні шляхи. Зупинимось докладніше на чинниках впливу на розв'язання «українського питання», які застосовувалися з обох сторін.

Під вплив Польщі потрапили такі регіони, як Правобережна Україна і Галичина. Але відкриття польськомовних початкових шкіл та виховання молоді у польському дусі не дало очікуваних результатів. Тоді поляки вдалися до застосування латиниці для друкування українських текстів. Не допомогли і закиди про українську мову як наріччя польської. Українська еліта Західного краю* гостро виступала на захист своєї мови, але поляки нізащо не заспокоювалися і діяли за принципом «і сам не гам, і другому не дам», тобто перешкождали поширенню теорії «общерусскости» шляхом так званого заклику до розвитку української літературної мови.

Дещо відрізнялась політика Російської імперської машини з цього питання. Насамперед, вона визнавала селянство Західного краю економічною власністю поляків, але відмовлялася визнати його культурною та національною її власністю⁴¹. Не бачимо потреби докладно зупинятися на цьому питанні, оскільки воно розроблене російським дослідником О. Міллером⁴². Тут доцільно наголосити, що до 1862 р. закиди про українську автономність у Росії сприймали як прояв т.зв. «регіонального патріотизму», рудимент, що незабаром відійде. Загроза українського націоналізму у модерному значенні цього слова імперію поки що не лякала.

Загалом в «українському питанні» серед самих українців існувало дві ідеї щодо майбутнього: перша — це автономія України, друга — невіддільне існування українців і росіян.

* Під Західним краєм розуміємо території, які зайняла Російська імперія після трьох поділів Речі Посполитої, а саме Подільську, Волинську та Київську губернії (Південно-Західний край), а також Віленську, Ровенську та Могилевську губернії (власне Західний край).

Навколо дискусії, що проходила головню на сторінках періодичних видань, сформувався декілька зацікавлених спостерігачів, які намагалися розпалити конфлікт або ж просто слідкували за розвитком подій. III відділення на той час не лише спостерігало, але й аналізувало різні точки зору на предмет придатності для імперії. Звичайно, що друга ідея схвалювалася. Перша насторожила III відділення, але «миколаївські часи» закінчилися, тому й конкретних застережних дій не проводилося⁴³. Таким чином, склалися більш-менш сприятливі умови для культурного розвитку українського народу.

Тим часом в колі українських прихильників відновилася ідея популяризації української літератури і мови. Для цього необхідним був друкований орган, ідеєю створення якого опікувався В. Білозерський та П. Куліш. З листа М. Костомарова до Т. Шевченка від 2 серпня 1859 р. дізнаємося, що підготовка йшла вже тоді. Зокрема він пише, що, від'їжджаючи до Києва В. Білозерський просив, «щоб думали об його журналі і готовили, що можна»⁴⁴. Очевидно, останній був натхненником нового українського видання і головою авторського колективу, а М. Костомаров, Т. Шевченко та ряд інших українців підтримували не тільки саму ідею, а й допомагали практично. Так, у листі до М. Семевського М. Костомаров згадував, як у 1859 р. досить часто бачився з Т. Шевченком — один або два рази на тиждень. Під час зустрічей вони спілкувалися на різноманітні літературні теми, читали один одному свої твори, а потім гаряче їх обговорювали. Т. Шевченко навіть залишав М. Костомарову свої рукописи для першопрочитання, покладаючись на високі літературні здібності останнього. Також разом вони відвідували салон графа Ф. Толстого, де збиралася культурна еліта Петербурга⁴⁵.

Роль Миколи Костомарова у підготовці «Основи» була величезною. Він дуже серйозно готувався до нового видання. Обдумавши стратегію видання, він визначив для себе основні завдання, серед яких найважливішим було боротьба з «ворогами» української мови, які не визнавали її самобутність і намагалися за допомогою різних теорій віднести її до т.зв. «наріччя» російської або польської мов. Запорукою успіху стало

залучення до співробітництва в часописі й фахівців-мовознавців. Сам М. Костомаров звернувся у листі до О. Котляревського, як представника «красного письменства»: «Олександр Олександровичу! Необхідно написати велику, вчену, філологічну статтю, де показати, що південноруське наріччя є самотня мова, а не органічна суміш російської з польською. Це необхідно: від цього залежить успіх нашої справи»⁴⁶. З приводу цього листа вважаємо за потрібне зробити заувагу. Автор публікації висловлює припущення щодо приблизної дати послання 1859–1861 рр. Але ми схилиємося до кінця 1859 р. або початку 1860 р., оскільки саме тоді йшла найактивніша підготовка часопису, який почав виходити з січня 1861 р.

До підготовки необхідних публікацій М. Костомаров намагався залучити всіх українознавців, покладаючись при цьому на власних друзів. Зокрема, у листі від 28 липня 1859 р. він з радістю повідомляє Д. Мордовцю, що у Петербурзі буде видаватися журнал, присвячений історії, географії, етнографії, літературі, господарській діяльності та іншим сферам знань про Україну. М. Костомаров запрошує письменника взяти участь у часописі, а саме написати роботу про поволзькі колонії, де проживали українці. Історик пропонує викласти час поселення, спосіб землеробства і сучасний стан українських слобід⁴⁷. Тобто, як ми бачимо, Микола Іванович продумував кожну публікацію журналу, добре орієнтувався у наукових зацікавленнях авторів і, залучаючи їх до співробітництва, наперед знав, який «науковий продукт» може отримати від них.

Щодо Д. Мордовця, то він знаходився під науковим впливом М. Костомарова ще з саратовського періоду. Так, наприклад, останній помітив інтерес друга до повстання Пугачова ще коли вони працювали разом в архівах Саратова, Царицина і Петровська. Вже перебуваючи в Петербурзі Костомаров писав до друга з проханням не залишати дослідження. Він навіть віддав свої матеріали, знайдені в ті часи. Врезультаті у Д. Мордовця з'явилося ряд праць, які ми не характеризуватимемо, оскільки вони виходять за межі нашого дослідження і потребують окремої розвідки. Зазначимо лише, що визнавши дослідницькі здібності Д. Мордовця, М. Костомаров доклав багато зусиль,

щоб перевести його до Петербурга, залучивши до цієї справи інших своїх знайомих, як В. Ламанського, Г. Кушелева-Безбородька, О. Пипіна та Г. Благовестова тощо. Д. Мордовцю пропонували працювати у відомих часописах, зокрема редакція «Русского слова» хотіла надати йому місце завідуючого історичним відділом, але за певних обставин це не сталося. Проте М. Костомаров продовжував підтримувати друга, передаючи до Саратова нові видання. Зокрема, він надіслав «Кобзар» Т. Шевченка та свою працю «Начало Руси».

З'явившись у січні 1861 р., журнал «Основа» одразу перетворився на сцену боротьби за український культурний феномен, на яку виходили найактивніші провідники української ідеї. Основний тягар, як було зазначено вище, взяли на себе В. Білозерський, П. Куліш, Т. Шевченко і, звичайно, М. Костомаров. У програмній статті зазначалося, що журнал присвячується вивченню земель, населених українцями і сусідніх з ними територій — Бесарабії, Криму і т.п. Часопис відкритий для творів українською і російською мовами⁴⁸. На перше місце винесено було питання практичного використання мови, в т.ч. її викладання та навчання у початкових школах. Про це писали М. Костомаров, П. Куліш і П. Чубинський.

Спочатку справи в редакції «Основи» йшли успішно, але її покинув Т. Шевченко. Смерть поета сколихнула весь Петербург і навіть всю інтелігенцію Російської імперії. 1 березня 1861 р. Микола Костомаров, перебуваючи в глибокому сумі, так писав до Данила Мордовця: «Вчера погребоша козака Тараса и плакахуся по нем вси людие...» Причин смерті, на думку М. Костомарова, було кілька. Дванадцятирічне заслання відірвало Кобзаря від освіченого світу. Повернувшись до Петербурга, він став шалено популярним, проте залишався самотнім. Неудалі спроби одружитися призвели до захоплення алкоголем «в богатырських розмірах», а відтак замкнутість і закутість у власні проблеми супроводжували його до останнього дня. Хвороба легенів, т.зв. «водянка», звела зі світу «душу прекрасну, поетичну і народну». Далі М. Костомаров описував похорон Кобзаря і повідомляв про наміри перевезти його на Україну згідно із «Заповітом».

Вважаємо за потрібне зробити принагідно декілька зауважень з приводу Т. Шевченка та його стосунків з інтелігенцією Російської імперії, в т.ч. з М. Костомаровим зокрема. Останнім часом періодична преса та науково-популярні видання нав'язують читачеві хибні думки щодо Т. Шевченка як феномена української культури, який у приватному житті був аморальною людиною. Деякі автори намагаються виокремити з джерел (мемуарів та епістолярію) т.зв. «докази» морального розкладу навмисне створеного українського ідола. Мотивація таких досліджень диктується не бажанням відтворення реального портрету Кобзаря та визначення його впливу на творення української національної ідентичності, а спробами знівелювати українську духовну культуру та історію. Не заглиблюючись у характеристики таких публікацій, зазначимо, що джерела особистого походження, зокрема епістолярій М. Костомарова та спогади про його стосунки з Т. Шевченком, дають підстави спростувати нав'язувані українському читачеві хибні, антинаукові висновки.

Повертаючись до питання діяльності «Основи», зауважимо наступне. Завдяки зусиллям команди справа дійсно йшла успішно. Проте успіх «Основи» був тимчасовим. Д. Мордовець спостерігав за роботою редакції з публікацій та за листуванням з М. Костомаровим. Той писав, що спад «Основи» пов'язаний з внутрішніми проблемами редакції. Перша — це конфлікт П. Куліша та В. Білозерського з приводу різних поглядів на пропоновані до друку твори. Так, наприклад, повість Марка Вовчка «Три дні» перший вважав «нижче всякої критики», натомість В. Білозерський захоплювався нею. Очевидно, таке протистояння було наслідком сімейної драми розлучення П. Куліша з сестрою Білозерського⁴⁹. Сам М. Костомаров намагався підтримувати нормальні стосунки з обома, але побутовий конфлікт з В. Білозерським у нього таки стався. В листі до Н. Білозерської, яка тоді була особистим секретарем М. Костомарова, він жалкував про це, каявся у надмірній емоційності та висловлював повагу до В. Білозерського.

Деякі подробиці внутрішніх та зовнішніх проблем часопису знаходимо у листуванні М. Костомарова з Н. Тарновською (1820–1891), сестрою визначного громадського і культурного

діяча, етнографа, колекціонера В. Тарновського (старшого). Так, 24 липня 1862 р. він пише, що з В. Білозерським помирився, але не може пробачити, що той «паскудно веде свою Основу — запізнюється, правда, однак, що винна не стільки ж цензура, скільки його лінь і неохайність». Крім того, навколо журналу плетуться постійні інтриги, відшуковуються політичні організації, які ніби-то пов'язані з пожежами, що відбуваються у Петербурзі. На думку М. Костомарова, це лише привід. Шукати причину потрібно у суспільно-політичній ситуації, що панувала в той час. Він характеризує її як «лібералізм у тисячі різноманітних форм, починаючи від легкого засудження руху уряду до потворних теорій безбожжя, безвладдя, безшлюбності і безхудобності». У цьому ж посланні він повідомляє про арешт М. Чернишевського, який, на його думку, «невідомо чим згрішив»⁵⁰. З одного боку М. Костомаров виступає проти насилля у будь-якому вигляді, з іншого — за сильну, але милосердну владу. Безперечно, такі тези демонструють присутність романтичних уявлень у світогляді вченого. Також це дає підстави стверджувати, що надії на компроміс з владою з'явилися у М. Костомарова не наприкінці життя, як вважали його сучасники, наприклад М. Драгоманов⁵¹, а значно раніше.

Цікавим видається погляд В. Білозерського на конфлікт з М. Костомаровим. У листі від 29 грудня 1862 р. до Г. Данилевського, який в свою чергу написаний на звороті листа М. Костомарова до В. Білозерського, останній демонструє причину конфлікту у відстоюванні першим, насамперед, своїх фінансових інтересів. Василь Михайлович пояснює неспроможність «Основи» заплатити історика бажаний гонорар і своє нерозуміння позиції останнього у поєднанні з любов'ю до України, на благо якої він просить віддати кошти. Проте В. Білозерський не ображається на М. Костомарова, і, як зробив би це кожен українець, прощає «гарячу душу» вченого, оскільки не бачить сенсу розпалювати конфлікт на благо великої справи⁵².

Паралельно з виходом «Основи» з'явилися й інші україномовні книги. Так, на початку 1862 р. у Петербурзі і Москві можна було придбати шість різних українських букварів, в т.ч. П. Куліша та Т. Шевченка. Початкове навчання на місцевій мові

запроваджувалося досить мобільно у зв'язку з антикріпосницькою реформою, яка висвітлила нагальні проблеми народної освіти. На шпальтах «Основи» це питання широко обговорювалося, зокрема М. Костомаров написав декілька статей. Одною з таких робіт була стаття «Мысли южнорусса. О преподавании на южно-русском языке»⁵³. У ній історик висловив надію на відродження української мови й літератури, пишачоючись при цьому силою нашого слова, подарованого народові М. Вовчок, П. Кулішем і Т. Шевченком та іншими представниками «красного письменства», а також підкреслив, що особисто буде сприяти поступальному рухові українського народу на шляху до європейського рівня народної освіти. М. Костомаров вважав, що починати потрібно з виховання та навчання дітей найнижчих шарів населення зрозумілою і рідною українською мовою та закликав присвятити цій високій меті діяльність інтелектуальної еліти й всіх тих, кому небайдужа доля України. Це завдання ставило перед собою ще Кирило-Мефодіївське братство, але воно не було виконане, і тому історик бажав довести почату справу до логічного завершення. На його думку, для початкового навчання необхідна, окрім «Граматики», коротка священна і церковна історія, катехизис, життєписи улюблених народом святих, їх настанов та пояснення богослужінь. Потрібні не лише релігійні книги, але й водночас посібники з природознавства, арифметики, граматики рідної мови, а також початковий курс правознавства. Що ж стосується історії, то вчений радив вводити її курс дещо пізніше, коли дитина вже матиме певний запас знань, щоб розібратися у складних історичних проблемах. Як бачимо, історик розробив досить логічну та послідовну програму народної освіти, закликаючи при цьому українських письменників і громадських діячів на ділі «заявить свою любов до народу»⁵⁴.

Піднімаючи життєво важливе для українського народу питання, історик розумів, що обов'язково наразиться на критику з боку своїх численних опонентів — захисників державницької ідеї та цілісності Російської імперії, тому у власних працях не раз наголошував на неполітичності процесу. М. Костомаров ніколи не був прибічником радикальних суспільно-політичних

змін і вважав, що сильним є лише та держава, котра не принижує жодного народу і дає можливість йому вільно розвиватися, не прилаштовуючись під домінуючу націю, відкидаючи при цьому окремішність України як державного утворення.

Тоді думки вченого одразу ж набули сенсаційного характеру і його звинуватили в «українському сепаратизмі». М. Костомарову довелося «відбиватися», але це було непросто, оскільки він переслідував єдину мету: не нашкодити розпочатій справі. Вчений декілька разів виступає у пресі, пояснюючи, що започаткована ним справа має лише просвітній характер, тому він і піднімає питання про збір коштів на видання літератури українською мовою. Ідейні опоненти звинуватили його у відступництві, а насправді, М. Костомаров лише кинув раціональне зерно у благодатну землю.

Але конфлікт у пресі розгорівся не лише через праці вченого. Причиною цьому був ряд публіцистичних виступів на шпальтах «Основи», в яких висловлювалася думка про національно-репрезентативну і символічну роль української мови. Функції, які до того вона виконувала, а саме, виступала засобом висвітлення в художній літературі регіональних особливостей українців, підвищення загального рівня їх освіченості, відійшли на другий план і розцінювалися як початковий етап повної емансипації мови, що потягне за собою і державний суверенітет.

Вбачаючи велику небезпеку цілісності держави у піднесенні розвитку національних мов народів, що населяли територію Російської імперії, зокрема українського, вирішено було застосувати т.зв. об'єднаний принцип русифікації. Провідна роль у процесі русифікації українського народу відводилася інтелектуальній еліті, яка повинна була пропагувати ідею загальноруськості й російської мови як «загальноруського засобу спілкування». Захисникам української ідеї доводилось розриватися між своїми переконаннями та законами Російської імперії. Україномовній та російськомовній інтелігенції, яка проживала на території різних державоутворень, і була зацікавлена у розвитку української літературної мови, досить складно було консолідувати свої зусилля. Епістолярна спадщина М. Костомарова та його друзів реально відображає складні і багатогранні наукові та громад-

сько-політичні процеси цього періоду. Так, у листуванні з О. Кониським висвітлюються окремі аспекти процесу формування української літературної мови. В одному з листів кінця 1862 р. він висловлює бажання швидше побачити «Щотницю» і дає деякі поради щодо деяких мовних особливостей цього підручника. Наприклад, вчений радить не перекладати деякі терміни, які вже закріпилися в науці і зрозумілі всім. Його бентежить переклад на зразок «перпендикуляр — сторчак» або «поручники — паралельні лінії». «Се — нісенітниця! — говорить М. Костомаров. — Краще дати його народові таким, яким воно є у других, а не таким, яким Вам хочеться, щоб воно було...». Крім того він закликає до активної діяльності зі збору коштів, розуміючи важливість економічного важеля у залученні до цієї справи якомога більшої частини суспільства. Зокрема історик наголошує на необхідності розгорнути справу по Україні, в т.ч. і в Полтаві, збираючи по карбованцю, «щедро нагородити тих, що працюватимуть для народної освіти»⁵⁵.

Попри всі намагання Миколи Костомарова прискорити процес, виникали перешкоди на кожному його етапі. Гарячі дискусії, які точилися у пресі щодо правопису досить тривалий період, значно зашкодили підготовці народних підручників. Наприкінці 1862 р. почалися перші арешти учасників українофільського руху. М. Костомаров був дуже стурбований цим процесом, адже мав сумний досвід 1847 р. У листі до засланого до Вологди О. Кониського він наголошував, що шліфування правопису не має такого значення, що це справа другорядна, коли мова йде про народну освіту. Важливо інше: велика кількість літератури вже надрукована «кулішівкою», почала складатися певна традиція і «стала громада до єдиного привчатись», тому не потрібно здіймати галас у суспільстві аби не зашкодити загальній справі. «Складаймося по копійчині, громада — посполство, маємо творити та будувати. Вішня буде слава, що посполство вдруге вирятує предківську святиню», — пише історик⁵⁶.

М. Костомаров всіляко намагався визволити товариша, проте діяти занадто активно не наважувався. У листі до В. Гнилоширова він повідомляв, що не володіє інформацією про подробиці арештів через те, що не має зв'язків ні з таємною поліцією,

ні з В. Білозерським, ні з Петропавлівською фортецею. Розмовляв лише з О. Стороженком, але і той нічого не знає. У такій складній ситуації вчений прагнув продовжувати справу: «Коли матимете случай зібрати що-небудь, пришліть швидше, то треба, щоб хто взяв на себе в кожному уїзді продавати книжки між народом. Коли б то просіть більше: тоді б пішло діло і книжки б надрукували і школи завелись би, а народність наша піднеслась і вже не пропала. Діло велике і приложіть руки і розум, і серце...» М. Костомаров шкодував про закриття «Основи» як органа українського руху і бачив вирішення проблеми у пошуку нового вільного грошового фонду, який можна було б використати для відкриття нової дієвої газети, «щоб своє було...». Історик визнавав основною перешкодою справі байдужість заможного прошарку населення до долі свого народу⁵⁷.

А тим часом арешти продовжувалися. У лютому 1863 р. стурбований М. Костомаров писав: «О, лихо, тай годі! От і працюй, як знаєш, і турбуйсь, коли вас з України по Вологдам та по Вяткам розсилатимуть. Тепер не той час, щоб у ссилку грати; треба дома сидіти нишком та працювати. Народна освіта — от наше діло, от чого нам треба добиватись, а з правительством треба у ладу якомога жити, пам'ятаючи пословицю: «Мовчи, язичку, кашки дам». Найбільш треба о тім старатись, щоб правительство на нашу справу вовком не поглядало, щоб не лякалось ані бунтів, ані якогось там сепаратизму та не мішало в нашій мові народові науку викладати. А то що за користь, як вас порозсилає, а народну мову почне нівечить. Ви там собі на чужині знидитесь, а на Україні народна справа як свічка стає. Пожалійте свій народ, панове, кожна така ссилка йому серце вражає»⁵⁸. Як бачимо, вчений прагнув застерегти товаришів від радикальних дій і не тільки тому, що боявся арешту, а й тому, що бачив реальну загрозу успішному розв'язанню «українського питання». Відчувається, що надія на успішність справи у М. Костомарова не згасла.

Влада все ж продовжувала пильнувати за діяльністю українофілів. Особливу увагу привертала справа збору коштів на українські книги. Інформація про хід справи сходилася до Петербурга з різних регіонів Російської імперії. Ініціатива та активність М. Костомарова досягла навіть закавказького регіону.

Зокрема, директор училищ Закавказького краю О. Кулжинський у листі до шефа жандармів В. Долгорукова писав: «Невже не можна утримати неспокійного Костомарова від його сепаративних задумів?»⁵⁹

Один з ідейних опонентів історика в питанні про українську мову, М. Катков, теж збирав докази сепаратистських дій історика. Так, 6 квітня 1863 р. у Петербурзі відбувся літературно-музичний благодійний вечір, в якому взяли участь К. Бестужев-Рюмін, В. Каховський, М. Помяловський та М. Костомаров. Доповідь останнього публіка кілька разів переривала бурхливими оплесками⁶⁰. Дізнавшись про вечір, М. Катков в одній із своїх статей в газеті «Московские Ведомости» запропонував М. Костомарову свою допомогу у зборі коштів на розвиток провансальського жаргону у Франції або ж нортумберландського в Англії⁶¹. Цілком очевидно, що формування фонду для публікації україномовних книг було успішним, тому опоненти всіляко намагались знівелювати саму ідею, порівнюючи українську мову з дрібними діалектами європейських мов. Але коли справа дійшла до українського перекладу Євангеліє, то влада зробила все можливе, щоб він не був опублікований.

Захист М. Костомаровим української мови викликав спротив не тільки у імперських чиновників, а й у представників великоросійської еліти. Багато хто з оточення вченого не тільки не розумів його потуг, а й вважав їх необґрунтованими. Зокрема, листи до графині Антоніни Блудової (1812–1891)* ілюструють роздуми вченого з цього приводу⁶². Розглянемо це питання докладніше. Як зазначає історик в «Автобіографії», його ідея про федеративне начало Русі застала деякого переживати, що він намагатиметься перенести її на сучасність і майбутнє, але відкрито звинуватити його ніхто не наслідкував, оскільки підстав для того не було. Статтю «Две руския народности»⁶³ часопис «Русский Вестник» назвав «позорною», оскільки у великодержавна верхівка сповідувала ідею національної єдності.

* Блудова А. Д. (1813–1891) — донька Дмитра Миколайовича Блудова (1785–1864), Президента Імператорської академії наук (1855–1864), голови Державної ради (1862–1864) та Комітету Міністрів.

Звинувачення в «українському сепаратизмі» посипалися на історика після польського повстання 1862–1863 рр. Почалося все із публікацій у журналі «Основа», де М. Костомаров виступив на захист української мови і літератури. Розгорнулася широка дискусія з цього питання у пресі. У М. Костомарова з'явилися численні опоненти, в т.ч. й такі високоосвічені особи як А. Блудова. Їхнє протистояння проходило на епістолярному рівні, тому листування тут викликає особливий інтерес.

Із змісту першого послання здогадуємося, що А. Блудова вбачає «польську руку» у справі з українською мовою та наводить аналогії з історії Румунії і Сербії, вбачаючи відповідно австрійський і хорватський вплив на румунську і сербську мови. М. Костомаров заперечує і наголошує, що у 30-х рр. XIX ст. виникла потреба висвітлення життя і побуту простого народу, а отже, і зближення з ним. Причому цей процес був характерний для всієї Російської імперії. Якщо у Москві, Ярославлі, Костромі всі звернулися до «великоросійської» мови, то у Харкові і Полтаві логічним був звернення до «малоросійського» (далі — українського — *О. Г.*) народу зрозумілою йому мовою. Українська література виступає засобом зв'язку з народом, оскільки вона написана на зрозумілій народу мові та описує повсякденне його життя.

На думку історика, саме існування різних мов на території Росії не є ознакою роз'єднання. «Малоросійську» народність він називає етнографічною різновидністю єдиного руського народу, яка не висловлює претензій на географічне обмеження своєї території: «Кордонів територіальних немає і бути не повинно»⁶⁴. Проте недружелюбність українця і росіянина пов'язана з внутрішніми проблемами взаємовідношень між різними краями і містами. М. Костомарова не влаштовує втручання держави у цілком літературну справу. Він пише: «Якщо у нас правління монархічне необмежене, а не деспотичне, то державність повинна залишити у спокої нашу мову і наше бажання розмовляти і писати нею. Якщо хто напише нею будь-що противне безпеці держави, переслідуйте його, але так само як і тоді б його переслідували, якби він написав це тією ж мовою, яку ви приймаєте, але безвідносно до мови нашої»⁶⁵.

Далі М. Костомаров підкреслює, що літературний рух української мови не може бути справою держави. Історик майстерно доводить справедливість лінгвістичного права будь-якого народу. Він виводить свою теорію розвитку української мови. Руський народ ділиться на дві головні гілки — північно-руську та південно-руську, відповідно і мова на два наріччя — великоруське і малоруське. За певних об'єктивних обставин перше досягло літературного значення. Чому тоді друге не має рівного того ж права, адже «малороси» складають половину одного руського народу? Необхідно звільнити цей процес від будь-якого втручання — час розсудить, хто із двох народностей піде далі в інтелектуальному розвитку, але це можливо лише за умови повної свободи. М. Костомаров звинувачує «великоросів» у розпалюванні внутрідержавного конфлікту. У політичному відношенні будь-які перешкоди розвитку української літератури негативно відобразяться на всьому слов'янському світові.

Із змісту наступного листа дізнаємося, що у дискусії брав участь і відомий український публіцист, археограф та громадський діяч М. Юзефович (1802–1889). Він, з одного боку, любив Україну і був ентузіастом українського руху, але не позбавився імперського впливу, а тому спрямовував наукову діяльність політичним інтересам влади. М. Юзефович бачив в українофільському рухові польську інтригу, причетними до якої були М. Грабовський — видатний польський письменник і критик ХІХ ст. На думку М. Костомарова, українська література зародилася там, де поляки не мають жодного впливу. Українські письменники І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський. О. Корсун, П. Кореницький та ін. проживали, в основному, на Східній Україні, польську мову знали погано або ж взагалі нею не володіли. Заперечити це неможливо, адже історик був з ними добре знайомий в юності. Що ж стосується П. Куліша, В. Білозерського, Т. Шевченка (яких М. Юзефович називає мрійниками), то вони взагалі позбавлені польського впливу, а Т. Шевченко навіть ставився до поляків вороже тому, що вважав їх панами, які нагадували йому кріпацьке минуле.

Звичайно, Микола Костомаров не виключав, що деякі поляки писали українською з певним політичним підтекстом, але це не справило бажаного впливу, бо вони «бездарні, тупі і в'ялі»⁶⁶. Історик здивований епістолярними репліками М. Юзефовича, тому що незадовго до цього при зустрічі у Петербурзі наголошував, що розвиток літератури на Україні — єдиний засіб боротьби проти польського елемента, який загрожує чужою цивілізацією і насаджуванням католицизму. Крім того, у польській літературі не зустрінеш доказів підтримки української справи за винятком поодиноких випадків, які губляться у хвилі польського національного фанатизму.

Підсумовуючи докази проти польської інтриги, М. Костомаров робить такі висновки:

1) українська література виникла у східній частині України, де немає поляків; більшість письменників (окрім Т. Шевченка) народилися на Лівобережжі;

2) Шевченко зневажав поляків через обставини свого дитинства, а вони, в свою чергу, не любили його;

3) польська література не висловлює підтримки українському літературному рухові, а навпаки дивиться на цю справу з презирством;

4) українська література не співчуває польському патріотизмові.

Насамкінець, історик робить висновок щодо необхідності розмежувати науку і політику (підкр. — *О. Г.*). Висвітливши наукові проблеми, М. Костомаров відобразив сучасну йому суспільно-політичну ситуацію, яка склалася у Російській імперії, а саме: конфлікт необмеженої монархії і суспільства та необхідність реформації старого режиму в усіх сферах.

А. Блудова багато в чому не погоджувалася з М. Костомаровим, проте у одному з своїх листів вона пише: «Заради Христа залишайтеся вірним сином собі і Вашим сердечним переконанням... Будьте точкою опори для тих, котрі хочуть вивчати Руську Історію, а не втрачати час на демонстраціях»⁶⁷.

Щодо українсько-російсько-польських стосунків М. Костомаров полемізував і з відомим на той час слов'янофілом І. Аксаковим. У листі від 30 жовтня 1861 р. останній пише про

свою любов до Малоросії, без якої він не розуміє повноти великоруського розвитку. На його думку, повне з'єднання з Росією — історична необхідність, яка обов'язково відбудеться. Але І. Аксаков виступає проти української літературної мови і вважає, що для малоросів цілком достатньо загальноросійської мови і літератури, які повністю відповідають потребам народу. Боротьба за українську літературну мову загрожує єдності Росії, оскільки вона збудує і галичан, які начебто вже і готові потопити свій «племінний егоїзм в егоїзмі всеруського народу, створеного з різних руських племен історією». І. Аксаков натякає М. Костомарову на зраду загальноруській справі і підтримці претензій поляків на Україну⁶⁸. Останній не міг залишити таке послання без відповіді і незабаром відписав опоненту у звичному народницькому дусі. Намір українського народу мати власну мову і літературу є природнім для «історії народної думки, народних почуттів і намірів...» Існує народ з власними особливостями життя, побуту, мови тощо. Не можна однозначно передбачити його майбутнє. Все залежить від наступної історії. Для того, щоб вирішувати якою дорогою йти народові, потрібно знати не тільки зовнішні його риси, але й душу. А в душі у кожного українця «спить Виговський, Дорошенко, Мазепа — і проснеться, коли настане випадок...»⁶⁹ М. Костомаров виступає за свободу вибору майбутнього, інакше в душі народу повстане бунтар. Загалом, історика найбільше лякала невизначеність свого опонента: він начебто не в опозиції до держави, але фактично проти українського народу. «Або... дійте заодно з III-м відділенням, або поважайте право південноруського народу і не наказуйте йому мовчати своєю мовою і говорити вашою»⁷⁰. Щодо питання про друкування в Галичині книг російською мовою, то М. Костомаров не має нічого проти, але питання не в мові, а у виборі, навіть якщо цей вибір буде зроблено не на користь українськомовної літератури⁷¹.

Хвиля українського і польського національно-визвольного руху, змусила уряд перейти до застережних дій. У липні 1863 р. підписується Валуєвський циркуляр, який мав запобігти розвитку і поширенню українофільства як шкідливої течії, що порівнювалася з польським повстанням. І це цілком зрозуміло: по обидва боки від Москви народи заявили про своє бажання

свободи. Досвід двохсотрічної давності попереджував про небезпеку. Царизм поступово затискав лещата, почавши із заборони видання навчальної та наукової літератури українською мовою. Справа М. Костомарова та його соратників набула незаконного характеру, а вогонь навколо неї призупинив еволюцію української літератури майже на ціле десятиліття.

Розглянемо ситуацію навколо Валуєвського циркуляру, опираючись на епістолярні джерела. Посилення імперської реакції навколо української літератури особливо загострилося, як ми вже зазначали ще на початку 1863 р. Як уже зазначалося вище, М. Костомаров мав намір видати українською мовою «Святе Письмо» і «Діяння святих апостолів». Коли до Київського Цензурного Комітету надійшов рукопис під назвою «Притчи Господа нашого Ісуса Христа українською мовою розказані», його голова О. Новицький 27 червня 1863 р.* звернувся з листом до П. Валуєва, в якому виклав свій висновок. Насамперед, він повідомляв, що праця залишилася без схвалення до друку за деяких причин, а саме: незабаром з'явиться україномовний переклад Євангеліє Ф. Морачевського**; названий рукопис має пройти духовну цензуру; питання викладання українською мовою досі не вирішене остаточно, а в пресі висловлюються думки, які обґрунтовано доводять, «що ніякої особливої малоросійської мови не було і бути не може і що наріччя їх, вживане простим народом, є тією ж російською мовою, тільки зіпсованою впливом на неї Польщі, що загальноросійська мова також зрозуміла місцевому народу, як і великоросіянам, і навіть більш зрозуміліша за т. зв. українську мову, яка тепер придумується для нього деякими малоросами і особливо поляками. Осіб того кола, що посилюється, які доводять протилежне, більшість

* Дата, наведена у книзі «Тисяча років української суспільно-політичної думки», за якою ми цитуємо лист, очевидно, помилково 27.07.1863 р., оскільки відповідь П. Валуєва датується 18.07.1863 р. О. Міллер наводить 27.06.1863 р., і це здається нам слушним (див. Міллер А. Украинский вопрос...).

** Морачевський Філіп (1806–1879) — відомий український літературознавець, автор одного з перших українських словників, перекладач.

самих малоросіян звинувачують у якихось сепаративних задумах, ворожих Росії та небезпечних Малоросії...» Тому й цензор С. Лазов, якому доручено було опрацювати рукопис, не дав згоди на публікацію, побоюючись, що сприятиме поширенню шкідливого для держави руху. Але О. Новицький, зокрема, підкреслює складність становища цензора при розгляді таких рукописів: «...Ціль їхня погана, сам же зміст в основному не містить в собі нічого недозволеного Статутом про цензуру». Тому С. Лазов просить виробити конкретне рішення щодо книг, «які породжують прагнення відокремити малоросійську мову і дати тутешньому народові можливість обходитися без використання загальноросійської мови». Далі О. Новицький зводить усю суть справи до «польської інтриги», начебто поляки «підтримують цю літературу, щоб самим переконати світ і москалів, що Русь, то не є Москва». Насамкінець робиться висновок: «Щодо всього наведеного вище маю честь доповнити..., чи не вважатимете за потрібне вжити якихось заходів супроти виявленого прагнення деяких малоросів, а разом із ними й поляків, відчужувати місцевий народ від загальноросійської мови і народності»⁷². Ми не випадково навели цитату з донесення О. Новицького, оскільки у періодичних виданнях останнім часом з'являється багато звинувачень на адресу українських істориків, які начебто витягують з циркуляру окремі фрази, на зразок «не було і бути не може», приписуючи їх П. Валуєву як гнобителю української мови. Таку думку висловлюють О. Каревін⁷³, А. Соколов⁷⁴ та ін.

Реакція П. Валуєва була оперативною. 18 липня 1863 р. він направив до імператора проект циркуляра, який згодом той завізував наступним чином «Височайше наказано виконати». У документі він посилається на донесення Цензурного Комітету і, погоджуючись з О. Новицьким, вказує на політичний підтекст справи і констатує: «В С.-Петербурзі колишній професор Костомаров навіть збирає пожертви для видання дешевих книг на південно-руському наріччі». Далі міністр пропонує це питання обговорити спільно з міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду та шефом жандармів, оскільки вважає в нинішніх умовах особливо важливим⁷⁵.

Після того, як Олександр II наклав свою візу, документ був направлений до III відділення, обер-прокурора, Київського та інших Цензурних комітетів та міністру народної освіти О. Головніну. Найцікавішою у цьому напрямі видається позиція останнього. Міністр у відповіді П. Валуєву від 20 липня 1863 р. зазначав, що переслідування повинні зазнавати «сутність твору, думки, викладені в ньому, і взагалі вчення, яке він поширює, а зовсім не мова чи наріччя, яким написано». Намір ж літераторів науково обробити кожен мову є корисним для освіти і заслуговує цілковитої поваги. «Вимогу ж Комітету, щоб були вжиті заходи проти систематичного напливу видань малоросійською мовою, я вважаю цілком необґрунтованою», — пише О. Головнин. Насамкінець, він наводить приклад фінського досвіду з аналогічного питання, яке принесло урядові лише шкоду від того, що громадськість вважала помилковою таку заборону. М. Костомарову була відома позиція міністра народної освіти. За його ініціативи перший надрукував статтю про самобутність української мови і відокремленість її від російської і польської у часописі «Журнал министерства народного просвещения»⁷⁶. «Ні користі, ні необхідності» у справі видання книжок українською мовою не бачив і генерал-ад'юнкт князь Долгоруков⁷⁷, про що написав доповідну записку П. Валуєву⁷⁸.

Валуєвський циркуляр миттєво був застосований Цензурним Комітетом, а у пресі з'явилися статті зі звинуваченням справи видання книг українською мовою у польській змові, зокрема у № 136 газети «Московские ведомости». М. Костомаров відреагував на це одразу, написавши відповідь, яку планував опублікувати у газеті «Голос», але цензор не дозволив. Історик зрозумів, що уряд прийняв рішення заборонити поширення української літератури і 23 липня 1863 р. написав листа самому автору указу. Насамперед, він просив П. Валуєва звільнити справу від звинувачень у солідарності з «польськими задумами» і дати можливість йому відповісти на наклепи. Хоча прямих звинувачень у солідарності з поляками не було, але йому болісно чути закиди про «малоросійське наріччя» як суміш польських слів і форм російської мови, про непотрібність його народіві,

про штучність мови, «яку хочуть нав'язати одинадцяти мільйонам». М. Костомаров просить дати можливість на рівних правах відповідати своїм супротивникам. А ще його хвилює заборона уряду друкувати книги наукового змісту українською мовою, а, отже, і стаття його з цього приводу може бути недопущеною. Історик звертається до П. Валуєва, щоб той особисто зобов'язав редакцію надрукувати його відповідь у «Московских ведомостях». Насамкінець, М. Костомаров пише: «Прошу Вашу Вельможність вилучити з питання про видання книжок наукового змісту малоросійською мовою бездоказові та надзвичайно образливі для всіх тих, котрі мають честь належати до малоросійського племені, підозри в солідарності з будь-якими шкідливими задумами супроти святої справи народної освіти; нехай опорою для цього питання стане суто науково-літературно-педагогічний ґрунт, і буде дозволено вільний обмін доказами pro et contra: тоді само по собі виявиться, що істинне і що помилкове»⁷⁹.

Загалом, із змісту листа зрозуміло, що автор у відчаї від розуміння близького кінця «олександрівської відлиги» для українства: припинив існування часопис «Основа», знівелювалася справа українських недільних шкіл, у середовищі т.зв. «шістдесятників» з'явилася зневіра, навіть П. Куліш збирається до Варшави у державних справах. Його звернення до П. Валуєва звучить, як «глас вопиющего в пустыне», і навіть розуміння того, що він наражається на небезпеку, не зупиняє його.

Лист М. Костомарова не залишив П. Валуєва у спокої. Наступного ж дня, 25 липня, він запросив вченого до себе на дачу для приватної розмови. З «Автобіографії» дізнаємося про зміст розмови, а саме, міністр вважав справу популяризації книг для народної освіти не шкідливою, а «похвальною», але на даний момент нею можуть скористатися ті, хто хоче збунтувати народ, тому уряд змушений її призупинити. Тоді ж історик дізнався про заборону не тільки літератури наукового, а й навчального змісту. В результаті, побачили світ лише перший випуск «Священної історії» С. Оpatовича (були готові до друку ще два випуски — *О. Г.*) і «Щотниця» О. Кониського. Залишилися ненадрукованими дві книги про життя святих і ще декілька підручників⁸⁰.

Значних зусиль для створення перепон українству доклав М. Юзефович. Саме після його доповіді-записки про небезпечну «у державному відношенні» діяльність українофілів та необхідні застережні заходи і був підписаний Валувєвський циркуляр, а згодом розпочалася підготовка закону, яка тривала до 1876 р. Загалом М. Юзефович став важелем впливу на українофільський рух з боку імперії, оскільки був добре знайомий майже з усіма його активними діячами і знав про їхні наміри. М. Костомарову теж довелося відчувати на собі його підступність, бюрократичний підхід і бажання вислужитися перед владою.

Отже, у 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст. діяльність М. Костомарова та його колег була логічним продовженням недовершеної справи 40-х рр. В умовах «олександрівської відлиги» українофільський рух під проводом вченого набув систематизованого характеру, покладеного на ґрунт наукових досліджень. Епістолярна спадщина Миколи Костомарова та інших українофілів відображає весь спектр різноманітних напрямків їхньої діяльності, єдиною метою якої було духовне і культурне відродження українського народу як самостійного суб'єкту європейської цивілізації.

¹ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. III. — Спр. 6515. Лист до Лукошевича Платона Акимовича (українською мовою). — Арк. 1–1 зв.

² *Костомаров Н. И.* Исторические прозведения. Автобиография / Сост. и ист.-биографический очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. — К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. — С. 462.

³ *Кулиш П.* Коспоминання о Николае Ивановиче Костомарове // *Новь*. — 1885. — Т. 4. — С. 62–63.

⁴ *Пантелеймон Кулиш.* Повне зібрання творів. Листи. — К.: Критика, 2005. — Т. 1.: 1841–1850 / Упоряд., комент. Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталья Хохлова; відп. ред. Степан Захаркін. — С. 385.

⁵ Там само. — С. 45.

⁶ Там само. — С. 54–55.

⁷ Там само. — С. 56.

⁸ Харківська школа романтиків / Ред. А.Шамрая. — Х., 1930. — Т. 3. — С. 341.

⁹ *Пантелеймон Куліш*. Повне зібрання творів. Листи. — С. 92.

¹⁰ Там само. — С. 104.

¹¹ Там само. — С. 82.

¹² Там само. — С. 112–113.

¹³ Там само. — С. 88.

¹⁴ Там само. — С. 89–90.

¹⁵ Там само. — С. 114.

¹⁶ Там само. — С. 126.

¹⁷ Кирило-Мефодіївське товариство. В 3 т. (далі — КМТ) / Упоряд. І. І. Глизь, М. І. Бутич, О. О. Франко. — К., 1990. — Т. 1. — С. 288.

¹⁸ Там само. — С. 292.

¹⁹ Листи до Тараса Шевченка. / Упор. В.С.Бородіна та ком. — К: Наукова думка, 1993. — С. 4–5.

²⁰ Там само. — С. 226.

²¹ Письмо А. Л. Метлинского к Н. И. Костомарову // Киевская старина. — 1901. — Т. 72. — С. 68–72.

²² *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. — К.: Наукова думка, 1992. — С. 75.

²³ Див.: КМТ. — Т. 1. — С. 294.

²⁴ Письма Н. И. Костомарова к В. М. и Н. М. Белозерским // Киевская старина. — 1897. — Т. 59. — № 10. — С. 134–135.

²⁵ Там же. — С. 133.

²⁶ Там же. — С. 134–135.

²⁷ *Шацька А.* Чотири листи Миколи Костомарова до Осипа Бодяньського // Молода нація. — 2002. — № 1. С. — 131–132.

²⁸ Отдел рукописей Российской Национальной библиотеки (далі — ОР РНБ). — Ф. 236. — № 83. — Л. 1–1 об.

²⁹ *Погодин М.* Ответ на филологические письма М. А. Максимовича // Русская беседа. — 1856. — Кн. 4. — С. 137.

³⁰ *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — М.: Алетея, 2000. — С. 91.

³¹ Там же.

³² Листи до Тараса Шевченка / Упор. В.С.Бородіна та ком. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 88.

³³ Там само.

³⁴ Там само. — С. 103.

³⁵ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів / За ред. Павла Зайцева. 3 доп. В. Міяковського. — Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1960. — Т. 1. — С. 218.

³⁶ *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. К. — Х., 1930. — С. 183–184.

³⁷ *Міллер О.* Засвоюючи логіку націоналізму: ставлення владних кіл імперії та громадської думки її столиць до українського національного руху в перші роки царювання Олександра II // Україна модерна — 1999. — Ч. 2–3 (за 1997–1998 рр.). — С. 89.

³⁸ *Барвінський О.* Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури // Записки Наукового товариства Шевченка. — 1918. — Т. 126–127. — С. 82.

³⁹ *Мороз Д.* Воспоминания о Н. И. Костомарове (Письмо в редакцию) // Киевская старина. — 1891. — Т. 34. — № 7. — С. 75–76.

⁴⁰ *Міллер А.* «Украинский вопрос»... — С. 87.

⁴¹ *Beauvois D.* Polacy na Ukraine 1831«1863. — Paris, 1987. — S. 31.

⁴² *Міллер О.* Засвоюючи логіку націоналізму... — С. 76.

⁴³ *Міллер А. И.* «Украинский вопрос» — С. 75.

⁴⁴ Листи до Т. Шевченка. — С. 134.

⁴⁵ Письмо Н. И. Костомарова к издателю-редактору «Русской старины» М. И. Семевскому // Русская старина. — 1880. — № 3. — С. 597–610.

⁴⁶ *Бухбіндер Н.* Кілька записок М. І. Костомарова з 1969–1870 років // Україна. — 1929. — № 10–11. — С. 70.

⁴⁷ *Мордовцев.* Исторические поминки по Н. И. Костомарове // Русская старина. — 1886. — № 6. — С. 618–619.

⁴⁸ Оголошення про видання і Програма // Основа. Додаток до № 1. — 1861. — С. 1.

⁴⁹ *Мордовцев Д. Л.* Исторические поминки... — С. 628.

⁵⁰ Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського (далі — ЧИМ). — Ф. ЧИМ. № АЛ. 40 — 527. — Арк. 6–6 зв.

⁵¹ *Драгоманов М.* Микола Іванович Костомарів. Життєписний очерк. — Л., 1901. — С. 25.

⁵² ОР РНБ. — Ф.236. — № 28. Письмо В. М. Белозерского Г. П. Данилевскому. — Л.3-4 об.

⁵³ *Костомаров Н.* Мысли южнорусса. О преподавании на южно-русском языке // *Основа*. — 1862. — № 5. — С. 1-6.

⁵⁴ *Барвінський О.* Вказ. праця. — С.82.

⁵⁵ Листування М. Костомарова з О.Кониським // *Україна*. — 1925. — № 3. — С. 73-74.

⁵⁶ Там само. — С. 74.

⁵⁷ ІР НБУВ. — Ф. III. — Спр. 4082. Лист М. І. Костомарова В. С. Гнилоширову 30 грудня 1862 р. — Арк. 1-1 зв.

⁵⁸ Листування М. Костомарова з О. Кониським. — С. 75.

⁵⁹ Герцен А. И. Полное собрание сочинений / Под ред. М. К. Лемке. — Т. XVI. — Пг., 1920. — С. 301.

⁶⁰ *Бухбіндер Н.* Лист М. Костомарова до І. П. Корнілова // *За сто літ. К.-Х.*, 1930. — № 6. — С. 122.

⁶¹ *Катков М. Н.* 1863 год. Собрание статей, по польскому вопросу, помещавшихся в Московских Ведомостях, Русском Вестнике и Современной Летописи. — Вып. 2. — М., 1887. — С. 282.

⁶² *Абрамович Н.* 3 листування М. І. Костомарова з графінею А. Д. Блудовою // *Україна*. — 1926. — Кн. 5. — С. 80-90.

⁶³ *Костомаров Н.* Две русския народности // *Основа*. 1861. — Кн. III. — С. 33-80.

⁶⁴ *Абрамович Н.* Вказ. праця. — С. 82-83.

⁶⁵ Там само. — С. 84.

⁶⁶ Там само. — С. 87.

⁶⁷ ІР НБУВ. — Ф. 22, спр. 81. — Арк 1-1 зв.

⁶⁸ И. С. Аксаков в его письмах // *Киевская Старина*. — 1897. — Кн. 11. — С. 52.

⁶⁹ Там же. — С. 53.

⁷⁰ Переписка И. С. Аксакова с Н. И. Костомаровым о Малороссии // *Русский архив*. — 1906. — № 2. — С. 544.

⁷¹ Там же. — С. 546-547.

⁷² Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 5, кн. 1.: XIX ст. С. 312-313.

⁷³ *Каревин А.* Валуевские танцоры. Зачем нужны спекуляции на тему «не быть не может» // Киевский телеграф. — 2003. — № 171.

⁷⁴ *Соколов А.* «Не было и быть не может...» // Киевский телеграф. - 2003. — № 171.

⁷⁵ Тисяча років... — С. 315.

⁷⁶ *Костомаров Н.* О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1863. — Ч. 119. — Сентябрь. — С. 45–46.

⁷⁷ Тисяча років... — С. 322–323.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. — С. 317–18.

⁸⁰ *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. — С. 595.

ДЖЕРЕЛА З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ФЕМІНОЛОГІЇ У ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

У дослідженнях з жіночої історії на Заході поширеною є думка, що до середини ХХ ст. історія людства була представлена як «чоловіча історія», тобто така, в якій не було місця жінкам. Подібна точка зору поширювалась і на пострадянському просторі, де так само стверджувалось, що тематика і методологія «жіночої історії» (або, вживаючи іншу термінологію, історичної фемінології), сформувались на Заході у 60-х–70-х рр. минулого століття¹. Не підлягає сумніву, що особлива актуалізація історико-фемінологічних досліджень, їхнє виокремлення як самостійного і самодостатнього напрямку історичного знання, спроби структурування методології, інституалізація та оформлення поняттєво-термінологічного апарату асоціюються, перш за все, з західною історіографією другої половини минулого століття. В той же час одна з провідних сучасних російських дослідниць жіночої історії Н. Пушкарьова переконливо доводить, що «жіноча тема в російській історіографії є присутньою протягом більш, ніж двохсот років. Серед перших праць, які засвідчували появу наукового інтересу до цієї тематики, вона називає роботи М. Цертелева, М. Костомарова, В. Шульгіна, М. Владимирського–Буданова, Д. Мордовцева (Д. Мордовця)². Такий погляд на історико-фемінологічну традицію, з тією лише суттєвою поправкою, що спадщина цих істориків є не лише складовою імперського історичного нарративу, але, у першу чергу, репрезентує українську історіографію, все ж таки повинна пом'якшити безапеляційність тверджень щодо монополії західних науковців «відкриття» жіночої історії. Вже з другої половини ХІХ ст., коли у науковому просторі з'явилися праці узагальнюючого харак-

теру, українська історіографія засвідчила свій сталий інтерес до жіночої історії, демонструючи науковий пошук пріоритетних напрямів, визначаючи методи, прийоми та джерела дослідження. Підтвердженням цього були праці, як вже згаданих істориків, так і дослідження В. Іконникова, О. Левицького, О. Лазаревського, О. Єфименко, М. Драгоманова, І. Франка, М. Сумцова, В. Гнатюка, Ф. Вовка, К. Грушевської, Н. Заглади, В. Петрова та інших, наукова спадщина яких цілеспрямовано або фрагментарно відображала історико-фемінологічний інтерес авторів.

Для досліджень з жіночої історії домінантою була наявність джерел, які б дозволили об'єктивно відтворювати становище жінки у минулому. Джерельна база української історичної фемінології була позначена хоча і широким спектром різнохарактерних матеріалів, проте їхньою обмеженою кількістю у середині XIX ст. Крім того, процес формування масиву джерел — пошук, збирання, обробка, спроби класифікації — розтягнувся майже на сто років і був штучно перерваний на початку 30-х років минулого століття.

Акцентуючи увагу на важливості дослідження жіночої історії, В. Шульгін у середині XIX ст. зауважував, що на той момент це було надто проблематичною справою саме через брак джерел: «Чем важнее вопрос, тем... труднее решить его как следует: проследить подробно во все периоды семейное и общественное положение женщины, ее права, обязанности, значение в семействе и обществе, ее влияние на современников. Трудность эта, главным образом, заключается в свойстве источников, из которых мы почерпаем сведения о минувшей судьбе наших предков. Эти источники, довольно обильные материалами для изображения внешних проявлений общественной жизни, дают очень скудные и отрывочные сведения о семейном быте русского человека, а в этом-то быте по преимуществу проявляется деятельность и значение женщины»³. Тим не менш, В. Шульгін зробив спробу систематизувати комплекси джерел з жіночої історії та визначити їхню інформаційну цінність. Серед них він виокремив і охарактеризував літописи, фольклорні джерела, хроніки іноземців, законодавчі акти. Кожен з цих джерельних комплексів, на думку автора, мав свої переваги і недоліки, що

потребувало від дослідників ретельного ставлення до них. Літописи вважались, безумовно, цінним джерелом, проте у контексті дослідження жіночої історії мали свої вади. За літописними джерелами історія жінки залишалась досить туманною, головним чином через брак інформації, оскільки лапідарність, як характерна риса літописів, унеможлиблювала докладний переказ сюжетів з сфери приватного життя. Крім того, як відмічав В. Шульгін, у літописах неодмінно повинно було відбитись упереджене ставлення до жінки, зумовлене християнською традицією, яка сформувала по відношенню до неї подвійні стандарти⁴. Окрім того, що жінка, як добра дружина та домогосподарка повинна була заслуговувати на повагу, з жіночим началом пов'язувалась гріховність людства.

Серед джерел, до яких часто звертались історики у XIX ст. для вивчення жіночої історії, були щоденники іноземців, які відвідували Московську державу з посольськими місіями. Цінність цих джерел полягала у тому, що їхнім авторам вдавалось зробити видимими ті пласти культури, які довгий час лишались поза увагою, включаючи сферу стосунків між жінкою і чоловіком. В інтерпретаціях іноземних авторів характеристики стандартних, на перший погляд, ситуацій виявлялись гострими і часто несподіваними. Проте, ставлення до записок іноземців як до історичних джерел, що надавали інформацію про становище жінки, мало бути так само стриманим і критичним, оскільки ці автори не могли адекватно і об'єктивно оцінити ситуацію у чужому для них соціумі, розібратися у складному лабіринті суспільних відносин, проникнути у потаємні сфери життя іншого народу. Причини крились у тому, що іноземні мандрівники спостерігали приватне життя ззовні, а отже, їм не дано було до кінця розпізнати його внутрішній зміст, зумовлений давніми традиціями народу⁵.

Не зважаючи на критичне ставлення до цих джерел, історики віддавали їм належне та часто звертались до праць таких авторів, як А. Мейерберг, Б. Таннер, Г. Корб, Михалон Литвин, черпаючи в них багатий матеріал, особливо, коли це торкалось становища жінки у Московській державі XVI – початку XVIII ст. Книга Августина Мейерберга «Путешествие в Московию» —

австрійського дипломата, що перебував у складі посольства у Московській державі у 1661–1662 рр., привертала пильну увагу істориків ХІХ ст. Це був широко відомий і популярний твір, попри його певну тенденційність і упередженість щодо оцінок державного устрою та рівня побутової культури московського суспільства. На освіченого європейця сильне враження справили стосунки між представниками протилежної статі у московському середовищі, оскільки вони радикально відрізнялись від тих, що тоді панували на Заході. М. Костомаров⁶ і пізніше В. Іконников⁷ у своїх дослідженнях цитували здивування автора з приводу того, що жоден чоловік у Московії не може схилити коліна перед жінкою і засвідчити таким чином свою повагу до неї.

У праці, присвяченій становищу російської жінки, В. Іконников звертався до твору Михалона «О нравах татар, литовцев и московитян» та наводив коментарі литовсько-польського гуманіста, який ще у ХVІ ст. зауважував: «ни татары, ни московитяне не дают своим женам никакой свободы, говоря, что кто дает свободу жене, тот отнимает ее у себя. Они у них не имеют власти, а у нас некоторые владеют многими мужчинами»⁸. Михалон, як і решта мандрівників, що відвідували Московію, сприймав її соціум крізь призму західноєвропейської цивілізації, оскільки Польща, у складі якої на той момент перебували українські землі, знаходилась у тісних стосунках з Західною Європою і засвоїла її культурні традиції, в тому числі ставлення до жінки. Інший мандрівник, чех Бернгард Таннер, відвідуючи Москву у 1678 р., так само не міг стримати здивування і не оминув увагою «жіночі» сюжети. «Описание путешествия польского посольства в Москву в 1678 г.» Б. Таннера разом з іншою широко відомою у ХІХ ст. працею секретаря австрійського посольства Г. Корба «Дневник путешествия в Московское государство Игнатия Христофора Гвариента, посла императора Леопольда I к царю великому князю Петру Алексеевичу в 1698 г.»⁹ використовувалися як історичні джерела для дослідження становища жінки за часів панування Домострою та з метою відстеження еволюції жіночого статусу, що відбулась внаслідок реформ Петра I.

Вивчаючи жіночу історію з урахуванням регіональних та соціальних факторів, історики звертались до пам'яток законодавства, в яких відбилась різноманітність законодавчих практик. Ставлення до цього масиву джерел так само було неоднозначним. Відмічалась важливість інформації, збереженої у цих джерелах, але при тому зазначалось, що вони все ж таки фіксували те, що мало бути, а не те, що відбувалось у реальному житті, тобто скоріше на підставі цих джерел можна було скласти уявлення про юридичне, а не про дійсне становище жінки¹⁰, яке залишалось утаємниченим. Тим не менш, для визначення правового та сімейного статусу жінки у різні епохи учені прагнули ретельно аналізувати документи, в яких жіночі права знайшли відбиток. В. Іконникову вдалось простежити трансформацію жіночого становища, аналізуючи Ізборник Святослава, Устав Ярослава, Судебник Івана III, Литовські статuti, Кормчу книгу. Негативний погляд на жінку як на спокусницю та уособлення зла, що несе на собі комплекс Єви, був зафіксований ученим в Ізборнику Святослава (1073 р.). Проте, як зазначалось, не зважаючи на ідеологічну дискримінацію жінки, у той час її майнові права дорівнювались чоловічим. Джерела, проаналізовані істориком, переконливо доводили, що вдова користувалась повним правом над дітьми, була звільнена від відповідальності за злочини чоловіка, а за Судебником Івана III майно померлого, за відсутністю сина, могло успадковуватися донькою. Домострой розглядався водночас як джерело, що вмщував приписи на рівні законів та як система сімейних відносин, що виступала віддзеркаленням державної авторитарної системи. На підставі вивчення документів, включаючи Домострой, як історичне джерело, історик дійшов висновку, що зміни у правовому статусі жінки у бік обмеження і надалі повного ігнорування почали проявлятися за правління Івана IV¹¹.

Статті Литовського статуту, приписи Магдебурзького права, ті, що відображали становище жінки, опинились у центрі уваги істориків і стали об'єктом спеціальних досліджень. У комплексі з іншими джерелами, зокрема актовими книгами стародавніх судів, що стали доступними у наслідок роботи археографічних комісій, вони дозволили значно розширити уявлення про

реальне становище жінки. Попри різноманітність поглядів істориків більшість з них дотримувались думки, що за Литовським статутом в українських землях, де діяла ця юридично-правова система, жінка користувалась значними майновими правами, мала право вибору при укладанні шлюбу, не позбавлялась права на розлучення та не вилучалась з суспільного життя, як у Московській державі. Втім О. Левицький і М. Владимирський-Буданов констатували, що практика розлучень в українських землях у XVI–XVII ст. часто не збігалась з церковно-канонічними приписами та з правовою системою, передбачуваною Литовським статутом. При розлученнях домінуючою виступала народна правосвідомість, яка розглядала шлюб, як договір, що укладався і розривався з волі осіб, котрі домовлялися розійтися, а процедура розлучень носила полегшений характер і полягала у тому, що подружжя при свідках надавали один одному «роспусные листы»¹². Подальше розширення джерельної бази, комплексний аналіз джерел дозволив історикам прийти до висновку про існуюче неспівпадіння нормативних систем, передбачуваних діючими законами, і соціальних практик, коли діяльність розвивалась поза нормами, з урахуванням індивідуальних специфік, тобто відбувалась своєрідна верифікація права місцевими традиціями і культурою.

Фундаментальною джерельною базою позначились дослідження М. Костомарова з жіночої історії, присвячені таким відомим в історії постатям, як Марина Мнішек, царівна Софія, імператриці Анна Іоанівна, Єлизавета Петрівна. Великого значення історик надавав епістолярним джерелам. Зазначаючи надзвичайну важливість листування Анни Іоанівни як історичного джерела, М. Костомаров писав: «Переписка эта превосходно высказывает личность государыни», в тому числі її схильність до пліток, демонструє обмеженість її інтелекту та убогість розуму і здібностей, «масса таких писем рисует нам госпожу, всем сердцем и душою погруженную в узкий мирок домашнего угла»¹³.

Відповідно до романтичних, а пізніше, позитивістських історіографічних традицій, поширених у XIX ст., одним із найбільш популярних і досліджуваних став великий масив

фольклорних та етнографічних джерел. Схильність більшості істориків XIX ст. до етнографізму зумовила широке використання фольклорно-етнографічних матеріалів, які стали безцінним джерелом для історичної фемінології, формуючи підґрунтя для узагальнень та висновків. Використовуючи фольклорні матеріали як джерело, М.Костомаров намагався класифікувати жіночі типи, що зустрічалися у народних піснях. У традиціях романтизму, проникнутого народністю, історик виокремлює декілька жіночих типів, в основу класифікації яких були покладені соціально-вікові характеристики. Використовуючи фольклорні матеріали як джерело, М.Костомаров зробив спробу класифікувати жіночі типи, що зустрічалися у народних піснях. У традиціях романтизму, проникнутого народністю, історик виокремлює декілька жіночих типів, в основу класифікації яких були покладені соціально-вікові характеристики. Фольклорні джерела надихнули М.Костомарова сформуванню своєрідний жіночий ряд за такими позиціями: «дівчина», «молодиця», «мати», «сестра», «знахарка»¹⁴. Кожен, з означених жіночих типів, мав свою філософію, відігравав чітко окреслену роль у соціумі, позиціонував себе за усталеними традиціями, користувався відповідним, до існуючих канонів, ставленням зі сторони громади.

Протягом XIX ст. з'явилися численні збірки народних пісень, збирачами та упорядниками яких були М. Цертелєв, М. Максимович, М. Драгоманов, П. Чубинський, П. Мирний, І. Білик, Марко Вовчок, О.Маркович, Леся Українка та ін. Жіночі образи, що поставали з народних пісень, давали імпульс до філософсько-психологічного осмислення жіночої природи під новим кутом зору, розкривали місце жінки у світі, громаді, родині, формували модерні погляди на суть стосунків між жінкою та чоловіком.

У роботі «Про українських козаків, татар та турків», що вийшла окремим виданням у 1876 р. М. Драгоманов, використовуючи український фольклор – думи та пісні, репрезентував біполярну палітру жіночих образів, які, на його думку, могли бути уособленням соціальних позицій українських жінок в українсько-турецькому історичному конфлікті. Для історика

своєрідним втіленням протилежних жіночих образів стали найбільш відомі історико-епічні героїні — Роксолана і Маруся Богуславка. М. Драгоманов відмічав, що, потрапивши до полону, «іноді бранки забували зовсім свою віру і робилися запеклими бусурманками, ненавиділи християн, як от хоч би ж тая самая Роксолана»¹⁵. Образ Роксолани у М. Драгоманова далекий від міфологізації та піїтизації. Ця жінка, як її уявляв історик, скориставшись закоханістю у неї султана Сулеймана, змусила його «повбивати своїх родичів, навіть свого сина...»¹⁶. Аналізуючи зміст іншої пісні про містечко Ведмедівка на Чигиринщині, де розповідалося про жінку, яку «у Царіград з дочкою узяли», М. Драгоманов акцентував увагу на тому, що жінка все ж таки втекла з полону, а її донька «там зосталася і заміж вийшла»¹⁷. За спостереженнями та висновками історика, було немало таких жінок, котрі, потрапивши на чужину, залишались там, адаптуючись до нових умов життя, як і тих, що «...пам'ятали про те, що були колись теж християнками і помагали невольникам утікати з неволі»¹⁸. На його думку примітним у діях Марусі Богуславки було те, що допомагаючи співвітчизникам звільнитися з полону, вона сама не збиралася повертатися на батьківщину і про себе говорила: «Бо я вже потурчилась, обусурманилась, Для розкоші турецької, Для лакомства нещасного»¹⁹. Як історичне джерело думи відкривали можливість простежити трансформації щодо самоідентифікації українських жінок, котрі відбувались під час їхнього перебування на чужині.

Фольклорний матеріал, зібраний у XIX ст., перетворився на історичне джерело, до якого звертались дослідники аби зрозуміти глибинні суспільні процеси. Поява великого масиву етнографічних джерел, де жіноча компонента виступала невід'ємною органічною складовою, стало поштовхом до осмислення історичних сюжетів, в яких об'єктом дослідження виступала жінка, її поведінка у сім'ї, становище у громаді, стосунки з батьками, чоловіком, дітьми. І. Франко, досліджуючи жіночу тематику у малоросійській піснях, звернув увагу на складний етико-психологічний комплекс проблем, що знайшов у них свій відбиток. Питання, що є більшим гріхом для жінки «жити і вмирати..., не зазнавши любові і не мавши дітей»²⁰, чи все ж

таки пережити любов, народити дитину, хай і позашлюбну, всупереч пануючій моралі, звучить у його праці як риторичне. Як учений і як митець І. Франко розмірковує на тему вкорінених у суспільство стереотипів на зразок громадського осуду, що нищив жінку, котра наважувалась на позашлюбне народження дитини. Посилаючись на Талмуд, він відмічає, що у цій древній іудейській книзі для жінки народження дитини розглядається як «виразний припис» і перегукується з українською лірницькою піснюю, в якій говориться: «Приплодноє древо до раю приймають, Мене ж неплодющу з раю виганяють»²¹. Тим не менш, численні фольклорні джерела свідчили, що дівчат, які дали волю «нерозважливій любові», «ждала ганьба перед цілою громадою», а інколи тілесні покарання: «били їх прилюдно шнурами від дзвонів, котрі перед тим на кілька днів намочені були в соляній ропі»²². У цьому контексті І.Франко наводить твір «У неділю, у селі» свого великого попередника Т. Шевченка про трагічну долю Титарівни. Складений за фольклорною пам'яткою, вірш розповідав про жорстоку розправу над жінкою, яка змушена була вбити незаконнонароджену дитину, аби врятувати себе від публічного осуду. Висновок, зроблений І. Франком на підставі осмислення фольклорних джерел, висвітлював проблему давнього конфлікту, присутнього в українському суспільстві: «Суд громадський в таких справах бував безжалісний, а громадяни й не бачили того, що обертаються в блуднім колесі, що строгість кар за менші проступки іменно родить більші проступки»²³.

Широко відомий сюжет пісні «Ой не ходи Грицю та й на вечорниці» з його драматично-кримінальною фабулою, відкриваючи приховані сторони жіночої природи, здатної до рішучих і жорстоких кроків, коли йшлося про сильне кохання, чоловічу зраду, образу тощо у свій час справив глибоке враження на дослідників. П. Мирний, будучи збирачем, упорядником та одним з авторів збірки народних пісень, поклав цей сюжет в основу художнього твору²⁴. У 1870 р. на основі сюжету пісні, яка потрапила до різних збірок, він розпочав писати оповідання «Кохання», яке завершив пізніше у новій редакції «Грицько і Галя». Це оповідання, як і роман «Повія», написаний за змістом

збірки весільних пісень, відображав жіночу складову українського суспільства в багатьох її суперечливих проявах. У контексті джерелознавчої та історіографічної критики представляла інтерес рецензія на роман П. Мирного, що з'явилась у часопису «Киевская старина». Автор рецензії (Василь Горленко) наголошував на значенні художніх творів, у даному випадку, так званого, «побутового роману», як важливого джерела для вивчення епохи у її культурному та соціально-психологічному вимірі²⁵. Зазначалось, що «историческая наука, повернувшая с дороги протоколирования внешних фактов и событий на путь изучения нравов, направлений мысли и изменений во времени характера и духа человека, все более и более дает цену художественному воспроизведению жизни и стала верить прозорливому творческому оку поэтов наравне с несомненными историческими документами...»²⁶. Таким чином, намічались прояви нової тенденції в історичній науці, що супроводжувалась зміною методологічної парадигми, а саме художні твори, написані на ґрунті джерел, переважно фольклорно-етнографічних, пропонувалось розглядати у якості історичного джерела.

Робота Київської (1843–1921 рр.) та Віленської (1864–1914 рр.) археографічних комісій дозволила значно розширити джерельну базу історичних досліджень, в тому числі і тих, що були пов'язані з жіночою історією. Матеріали археографічних комісій сприяли виокремленню нових напрямів в історіографії, де увага істориків акцентувалась на сфері сімейних відносин у їхньому правовому та соціально-психологічному аспектах. До кола історичних джерел додавались документи, які раніше не були доступними дослідникам, передусім, актові судові книги. Історико-юридичні матеріали актових книг, здобутих Віленською археографічною комісією, дозволили М. Владимирському–Буданову розкрити особливості сімейного права, специфічні умови укладання та розірвання шлюбу, дослідити традиції приватного життя та зумовлене ними становище жінки на так званих південно-західних територіях Російської імперії²⁷.

Судові книги стали об'єктом ґрунтовних досліджень О. Левицького, якому відводиться особлива роль у розробці історико-фемінологічної проблематики в українській історіографії. Роботу

по вивченню цих книг, розпочату ще у 80-х роках XIX ст., учений продовжував до кінця свого життя. Перебуваючи тривалий час секретарем Київської Археографічної комісії, О. Левицький мав безпосередній доступ до історичних джерел. У статті «О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках» він дав характеристику данному масиву джерел як такому, що містить великий інформаційний потенціал для дослідження повсякденного життя, включаючи становище жінки. «...Нет другого предмета в области русской истории, при изучении которого исследователь располагал бы таким обилием чрезвычайно ценных материалов, какой для означенной цели представляют сохранившиеся в громадном количестве на всем пространстве Юго-Западной России актывые книги старинных ее судов», — наголошував О. Левицький²⁸. На його думку, ледь не єдиними джерелами, найбільш інформаційно насиченими і водночас доступними для дослідження повсякденного життя різних соціальних верств, були судові акти. Підкреслюючи їхню джерельну цінність, він писав: «...достаточно напомнить, что и в наше время при возможности непосредственного наблюдения над общественною или народною жизнью, нет более удобного места для подобных наблюдений, как судебные заседания, и не даром судебные отчеты занимают такое место в современной печати. Нередко уголовные процессы вскрывают такие тайники души народной или такие глубоко скрытые язвы в общественном организме, которые при обыкновенных условиях жизни не поддаются наблюдению»²⁹.

Як історик О. Левицький професійно підходив до питання про джерела, які могли би надати розлогу інформацію, розкрити “таємниці” повсякденного життя України та органічно вплетеної до нього жіночої компоненти з усією її різнобарвністю. «Звичайні» джерела, як він називав літописи, дипломатичні акти, законодавчі пам’ятки, на його думку, були недостатніми для розкриття багатого та різноманітного спектру повсякденності. З цього приводу він зауважував: «Ни литература того века, скудная и безжизненная, ни записки иностранных путешественников, очень ценные в других отношениях, не дают сколько-нибудь полного представления о тогдашней народной жизни; своих же

мемуаров из этой эпохи мы и вовсе не имеем»³⁰. Враховуючи такий стан джерел, історики довелись покладатись ледь не на єдиний масив джерел, в яких відбилися картини повсякденного життя XVI–XVII ст. на українських теренах — судові книги.

Результатом напруженої роботи археографічних комісій стало те, що у розпорядженні істориків опинився великий масив судових книг спочатку переважно Правобережної України. О. Левицький у своїх перших розробках свідчив, що у Київському центральному архіві знаходиться більше 6000 актових книг судів гродських, земських, магістратських і до півмільйона окремих документів. З них до 1880 р. було розібрано лише 300–400 книг. Не менша кількість книг знаходилась у Віленському, Вітебському та Варшавському архівах. На думку О. Левицького, як одного з провідних українських археографів, на першому місці у величезному масиві зібраних матеріалів знаходились свідчення про сімейний побут та шлюбне право в українських землях у XVI–XVII ст., а також «крайне интересные сведения о форме заключения браков того времени, о правах и обязанностях супругов, и особенно о формах и условиях расторжения браков»³¹.

Протягом тривалого часу залишалося відкритим питання щодо наявності судових книг Лівобережної України. Вважалося, що вони не збереглися, хоча було відомо, що такі книги у Малоросії велись з XVI по XVIII ст. при різних судах — старостинських, гродських, земських, магістратських і ратушних, а з часів Б. Хмельницького – полкових, сотенних та генеральному військовому суді. Через брак джерел гальмувались дослідження історичних процесів, що відбувались на території Гетьманщини. Ці джерела у більшості своїй стали відомими і доступними історикам лише наприкінці XIX ст. З величезної кількості актових книг, що повинні були б накопичитися за період існування Гетьманщини на Лівобережжі, наприкінці XIX ст. були відомі лише поодинокі їхні екземпляри. О. Левицький вказував що вдалось виявити: «а) отрывки Стародубских магистратских книг 1683 и 1690 гг.; отрывки таких же Нежинских книг 1657–1674 гг.; в) акты книги Бориспольского ратушного суда 1612–1698 гг.; г) отрывки книг Борзенского сотенного суда

1664–1720 г.; д) актовая книга Прилуцкого полкового суда 1660 г.; е) пять книг Полтавского полкового суда XVII–XVIII ст. Остальные книги погибли бесследно, а некоторые, быть может, хранятся еще под спудом в столичных архивах, в числе других старых дел, поступивших туда из малороссийских губерний по закрытию старых судов в 1860–70-х годах»³².

Тим не менш, навіть маючи у своєму розпорядженні далеко не повний масив судових актових книг, О. Левицький відмічав: «кращого матеріалу для нашого завдання ми не змогли б і побажати: навряд чи знайдуться інші судові акти, щоб вони могли так яскраво й повно освічувати народне життя, як акти Лівобережної України»³³.

При складанні «Нарисів народного життя в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст.» історик використовував переважно акти Полтавського полкового суду. Звертаючись до цього різновиду історичних джерел, слід було зважати на те, що інформація судових справ відображала, перш за все, скандальні історії, де віддзеркалювалися не найкращі вчинки людей. Отже, для історика існувала загроза того, що соціальні процеси, характерні людей, їхні стосунки могли бути представлені однобічно, лише у негативному світлі, крізь призму кримінального світу. Розуміючи, що картина суспільства може бути дещо викривленою, оскільки книги полкових козацьких судів — масив документів із відображенням в них відповідними людськими діями і вчинками, О. Левицький зауважував: «Здесь вся Малороссия времен Самойловича и Мазепы, правда, преимущественно в лице своих порочных граждан, но и самые их пороки и преступления нередко так своеобразны, так резко запечатлены характером того оригинального быта и века»³⁴. Щоправда, на переконання історика, у тій добі «пороков было больше, нежели добродетелей, и поэтому отрицательные типы южно-русских женщин XVI–XVII ст. отличаются изобилием и разнообразием»³⁵.

Розглядаючи комплекси джерел, до яких звертались історики, у процесі історико-фемінологічних досліджень, не можна не сказати про джерельну базу О. М. Лазаревського, який так само не обійшов увагою жіночу історію. У працях О. Лазаревського вона означена широким колом тем, пріоритетними серед яких

були приватне та публічне життя жінки – представниці козацької верхівки, її статус у суспільстві, стосунки з чоловіком, жіноча освіта. Розгляд наукової спадщини О. Лазаревського в контексті історичної фемінології дає підстави стверджувати, що історик велику увагу приділяв жіночій складовій, будучи переконаним у її важливості щодо відображення цілісності картини українського козацько-старшинського середовища. Вивчаючи соціальну історію Гетьманщини, він не оминав у загальноісторичному контексті сюжетів з жіночою присутністю і тим самим формував органічне уявлення про українське суспільство XVII–XVIII ст., повсякденне життя козацької старшини, її наміри, характер, менталітет. О. Лазаревський проводив постійний пошук, вивчав, публікував, коментував джерела, в яких відображалась сфера сімейного життя козацької старшини. М. Костомаров в одному з листів до О. Лазаревського писав: «Ваши статьи в «Русском архиве» о малорусских фамилиях читал с жадностью. Бесспорно, никто не изучил старой Гетманщины, как Вы и никто не имел под рукою такого богатства материалов для истории и особенно ее прошедшего внутреннего быта, как Вы»³⁶. Питання, що торкалися відношення козацької еліти до шлюбу, ставлення до жінки, її впливу на події, подружні стосунки, родинні традиції, широко репрезентовані у науковій спадщині вченого. Відсутність же праць історіософського характеру у доробку історика пояснюється, за визначенням М. Грушевського, тим, що О. Лазаревський був «твердокаміним документалістом і об'єктивником», який унікав узагальнень і «відповідальності інтерпретатора»³⁷.

Джерела до вивчення жіночої історії, знайдені та опубліковані О. Лазаревським, умовно можна поділити на три групи. Першу складають документи, переважно з сімейних архівів — листи, тестаменти, які друкувались без будь-яких коментарів, а їхня інтерпретація віддавалась на розсуд читачеві. Друга — це зображальні джерела, жіночі портрети зокрема, що склали значну частину художньої колекції історика. Декотрі з них були надруковані у часопису «Киевская старина». Третя група джерел — документи, що супроводжувалися аналітичними матеріалами, в яких відбивається позиція історика, його бачення проблеми,

робляться, хоча і нечисленні, висновки та спроби дослідити наявні у ранньомодерному та модерному українському суспільстві тенденції.

Кожен з трьох томів «Описания старой Малороссии» О.Лазаревського починався докладним описом джерел, які використовувались при написанні історії гетьманських полків — Стародубського, Ніжинського і Прилуцького. Одне з центральних місць серед джерел займав Архів генеральної військової канцелярії. О. Лазаревський відмічав, що архів надзвичайно насичений документами, що дають уявлення про приватне життя з усіма його складовими, враховуючи подружні відносини, становище жінки, ставлення до неї. Особливе місце відводилось приватним листам, де, як зауважував історик, відбилися всі потаємні сторони життя людини. Місцем зберігання листів, як і багатьох інших джерел приватного характеру, були сімейні архіви козацької старшини. Сімейні архіви Скоропадських, Лизогубів, Холодовичів, Кандиб, Галаганів, Милорадовичів, як неодноразово підкреслював історик, вміщували «любопытную» інформацію³⁸, яка розкривала сферу приватного життя козацько-старшинського середовища.

Опрацювання ще одного комплексу джерел — численних тестаментів-заповітів, надали можливість О. Лазаревському наблизитися до узагальнень, зокрема щодо впливового становища жінки в українському козацько-старшинському середовищі. У більшості заповітів, що збереглися від тієї епохи у сімейних архівах, відбилась дбайлива турбота про майбутнє вдови і йшлося про те, що глава сімейства, помираючи, передавав їй владу над маєтками і над дітьми.

Наукова творчість істориків у першій третині ХХ ст. вже була позбавлена «романтичного захоплення». Фольклорно-етнографічні джерела, що позиціонували жіночу складову у контексті соціальних, культурних та побутових процесів та коментарі до них, свідчили про намагання відобразити реалії українського соціуму. Критичне ставлення до фольклорно-етнографічного масиву джерел, до історії як процесу, високий рівень наукових досліджень, що відповідав рівню світової науки, стають чинниками, притаманними новим дослідженням з історико-

фемінологічною складовою. Традиції, закладені М. Драгомановим, М. Сумцовим, І. Франком, Ф. Вовком у другій половині ХІХ ст., були продовжені у працях В. Гнатюка³⁹, К. Грушевської⁴⁰, Н. Заглади⁴¹. Корпус «побутових дум», зібраних та проаналізованих у роботі К. Грушевської, яскраво відображає історично-фемінологічну багатоманітність. Супроводжуючи думи розлогими коментарями, дослідниця здебільшого приділяла історії цих фольклорних текстів. Вона порівнювала варіанти дум, встановлювала між ними взаємозв'язок, визначаючи ареали їхнього поширення, автентичність окремих записів. Чимало розглянутих нею дум присвячувалось материнській проблематиці. Так, «Удова» — дума, просякнута ідеєю поваги до матері та покарання тих, хто зневажає моральні постулати, додавала до романтичної жіночої міфологеми, елементи суворої дійсності, засвідчуючи, що попри традиційно високий статус матері в українському суспільстві траплялись випадки, що виходили за межі канонів.

У першій третині ХХ ст. історики вводять до обігу нові комплекси джерел, які дозволяють під іншим кутом зору розглядати жіночу складову в українському соціумі. В. Гнатюк, котрого І. Франко називав «феноменально щасливим збирачем всякого етнографічного матеріалу, якому ... мабуть, не дорівнював ні один»⁴², поширював ідею збирання та опрацювання так званого «сороміцького фольклору», який на початку ХХ століття привертав увагу народознавців багатьох європейських країн. Наслідком роботи ученого стало двотомне видання «Сексуальне життя українського селянства», перший том якого вийшов у 1909 р., а другий — у 1912 р. у Ляйпцигу⁴³.

Серед наукових праць В. Гнатюка були ті, що засвідчували неодмінний інтерес ученого до фемінологічної тематики у фольклорно-етнографічних джерелах. Будучи прихильником порівняльної школи у фольклористиці, В. Гнатюк простежив прямий зв'язок між декількома оповіданнями в українському фольклорі та сюжетами з Декамерону, віднайшов до трьох десятків варіантів однієї з найпоширеніших українських балад про «покритку — дитозгубницю», намагався простежити видозміни окремих фольклорних сюжетів у часі та просторі.

Зміст джерел він порівнював з історичними фактами, народним побутом, судовими протоколами, вибудовуючи між ними зв'язки, паралелі, підводячи підсумки.

Початок століття позначився цілою серією перевидань найбільш відомих і популярних праць М. Костомарова та О. Левицького, в яких відображалась жіноча історія. У цей час українська історична фемінологія виходить на новий рівень. Джерелами, які аналізуються та надають новий поштовх для узагальнень та висновків, стають праці істориків, що виходили друком протягом другої половини ХІХ ст. Їхнє перевидання супроводжується, як правило, аналітичними матеріалами⁴⁴, викликає появу нових критичних публікацій⁴⁵.

Проте, історико-фемінологічні розробки, що ґрунтувались на традиціях ХІХ ст., перериваються у 1930-х роках у наслідок згортання українізації та остаточного встановлення тоталітарного режиму у Радянському Союзі, що супроводжувався жорстокими розправами над українською інтелігенцією. Були репресовані фахівці, що працювали у цій науковій сфері, відкинуті напрацьовані джерельні комплекси, змінена тематика історичних досліджень, ідеологічним підґрунтям яких повинна була стати ідея класової боротьби, а не соціокультурні та психоемоційні трансформації людини.

¹ *Ретина Л.* Пол, власть и концепция «разделенных сфер»: от истории женщин к гендерной истории // *Общественные науки и современность.* — 2000, № 4. — С. 123.

² *Пушкарёва Н.* Русская женщина: история и современность: История изучения «женской темы» русской и зарубежной наукой. 1800-2000: Материалы к библиографии. — М. : Ладомир, 2002. — С. 12, 14, 15.

³ *Шульгин В.* О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование. — К., 1850. — С. XVII

⁴ Там само. — С. XVIII–XIX.

⁵ Там само. — С. XXII–XXIII.

⁶ *Костомаров Н.* Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях. — СПб., 1860. — С. 103.

⁷ *Иконников В.* Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. Сравнительно-исторический очерк. — К., 1874. — С. 42.

⁸ Там само. — С. 43.

⁹ Там само. — С. 42, 60, 61.

¹⁰ *Шульгин В.* О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование. — С. XXIII.

¹¹ *Иконников В.* Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. — С. 35.

¹² «Роспустный лист», як повідомляє М. Владимирський-Буданов, — «особый письменный акт», який подавався до судових установ. Він укладався подружжям, що приймало рішення «відпустити» одне одного, тобто розлучитися. Цей термін був запозичений ученим із судових книг XVI–XVII ст. і використовувався у тогочасному історичному наративі при дослідженні феномена шлюбних відносин в українському соціумі.

¹³ *Костомаров Н.* Императрица Анна Ивановна и ее царствование // Н. И. Костомаров. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. В 4-х т. — М., 1998. — Т. 4. — С. 279, 281.

¹⁴ *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии // М. І. Костомаров. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. — К. : Либідь, 1994. — С. 164 — 172.

¹⁵ *Драгоманов М.* Про українських козаків, татар та турків. — К., 1917. — С. 23.

¹⁶ Там само. — С. 22.

¹⁷ Там само. — С. 44.

¹⁸ Там само. — С. 23.

¹⁹ Там само. — С. 23.

²⁰ *Франко І.* Жіноча неволя у руських піснях народних // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти т. — К. : Наук. думка, 1980. — Т. 26. — С. 219.

²¹ Там само. — С. 219–220.

²² Там само. — С. 218.

²³ Там само. — С. 218.

²⁴ Народні пісні в записях Панаса Мирного та Івана Білика. — К.: Музична Україна, 1977. — 198 с.

²⁵ У кінці XX ст. історик культури, засновник тартусько-московської семіотичної школи Ю. Лотман для цілісного відтворення дворянської

російської епохи запровадив вдале використання літературних художніх творів Карамзіна, Жуковського, Грибоєдова, Пушкіна, Тютчева, Толстого, Достоевського, Тургенєва та інших класиків. Широке коло літературних асоціацій зробило праці Ю. Лотмана цінними виданнями, що надають аскраве уявлення про реалії повсякденного життя (заручини, шлюб, розлучення, жіночу освіту, дуелі, бали, розваги тощо) кінця XVIII — початку XIX ст.

²⁶ *Г-ко В.* [Горленко В.] Рецензия на роман П. Мирного «Повія» // Киевская старина (далі — КС). — 1883. — Т. 6. — № 6. — С. 366.

²⁷ *Владимирский-Буданов М.* Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской // Университетские известия. — 1878. — № 4. — С. 94–111.

²⁸ *Левицкий О.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках // Русская старина. — 1880, ноябрь. — С. 550.

²⁹ *Левицкий О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. — К., — 1902. — С. 2.

³⁰ Там само. — С. 3.

³¹ *Левицкий О.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках. — С. 551.

³² *Левицкий О.* Черты семейно-юридического быта в Левобережной Малороссии во 2-й половине XVII в. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — 1901. — Кн. XV, вып. 2-й. — С. 27–28.

³³ *Левицкий О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. — С. 3.

³⁴ Там само. — С. 4.

³⁵ Там само. — С. 5.

³⁶ *Житецький І.* Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 101.

³⁷ *Грушевський М.* В двадцять п'яти роковини смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження//Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 4.

³⁸ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. 2. Нежинский полк. — К., 1893. — С. III.

³⁹ *Гнатюк В.* Легенда про три жіночі долі // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі ЗНТШ). — Львів, 1910. — Т. XCVII. — Кн. III. — С. 74–85; Пісня про покритку, що втопила дитину // Матеріали до

української етнології. — Львів, 1919. — С. 249–389; Пісня про неплідну матір і ненароджені діти // ЗНТШ. — Львів, 1922. — Т. СXXXIII та інш.

⁴⁰ *Грушевська К.* Українські народні думи. Видання історичної секції «Комісії історичного писемності» Української Академії наук. — К., 1927. — Т. 1.

⁴¹ *Загида Н.* Побут селянської дитини. Матеріали до етнології. — К., 1929. — Т.1.

⁴² *Мушинка М.* Володимир Гнатюк — дослідник фольклору Закарпаття. — Париж–Мюнхен, 1975. — С. 7.

⁴³ Das Geschechtleben des Ukrainischen Bauernvolkes Folkloristische Erhebungen aus des Russischen Ukraina. Autzeichnungen von Pavlo Tarasevskyj. Einleitung und Parallelenachweise von Volodymyr Hnatjuk. — Leipzig, 1909. — Т. 1. — 461 с.; Das Geschechtleben des Ukrainischen Bauernvolkes in Osterreich — Ungarn Folkloristische Erhebungen von Volodymyr Hnatjuk. — Leipzig, 1912. — Т. 2. — 480 с.

⁴⁴ *Петров В.* «Чернігівка» Костомарова // М. Костомаров. Чернігівка. Бувальщина з другої половини XVII віку. Переклад Б. Грінченка. — К.: Книгоспілка, 1929. — С. III–XIV; *Черкаський Г.* Історик-белетрист Орест Левицький // О. Левицький. Історичні оповідання. — К.: Рух, 1930. — С. 5–26; *Ніковський А.* Історична белетристика // Літературно-науковий вісник. — 1919. — Т. 75. — Кн. VII–IX. — С. 122–132; *Ніковський А.* Передмова // О. Левицький. Ганна Монтовт. — К.: Сійво, 1926. — С. 5–11.

⁴⁵ У 1914 р. у Києві були окремою збіркою видані «Волинські оповідання з життя XVI–XVII вв.» О. Левицького. Рецензіями на це видання відгукнулись Д. Дорошенко («Україна», 1914. — Кн. 2. — С. 93–95); С. Єфремов («Рада», 1914. — № 131, 25 червня); Л.Старицька-Черняхівська («Літературно-науковий вісник», 1914. — Т. 65. — Кн. 6. — С. 494–499).

ПРОФЕСІЙНІ ТА ПРИВАТНІ ЗВ'ЯЗКИ ПРЕДСТАВНИКІВ СТАРОЇ НАУКОВОЇ ЕЛІТИ В СВІТЛІ ЛИСТУВАННЯ І. ТУРЦЕВИЧА Й І. ЙОНИНАСА

Останнім часом історія історичної науки¹, академічних установ², навчальних закладів³, наукова та людська доля відомих, але незаслужено забутих вчених⁴, все частіше стають предметом зацікавлення сучасних дослідників. У цьому контексті важливого значення набуває дослідження впливу соціо-культурного оточення та різноманітних зв'язків представників наукової еліти на їхні наукові погляди, тематичні уподобання, дослідницькі завдання та місце в історіографії⁵.

Особливий дослідницький інтерес, на нашу думку, викликають взаємостосунки вчених, які волею долі на початку 1920-х років опинилися на теренах різних держав, але продовжували підтримувати як наукові, так й приватні контакти. Саме така ситуація склалася у житті знаного, але забутого за радянських часів вченого, історика-мідівіста, дійсного члена кількох наукових товариств, співробітника українських академічних науково-дослідних інституцій, професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, ніжинського громадського діяча — Івана Григоровича Турцевича (1856–1938)⁶, та його молодшого колеги — історика, дипломата та професора Каунаського та Вільнюського університетів, — Ігнаса Йонинаса (Ігнатий Зигмонтавич Йонинас) (1884–1954)⁷.

В особовому фонді І. Г. Турцевича, що зберігається у Філії Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, нам вдалося виявити чотири листи проф. І. Йонинаса до фондоутворювача, які датовані 1929 роком (перший — від 8 серпня; останній — від 10 листопада). Як свідчить зміст цих листів, кореспонденти познайомилися значно раніше й листування, що між ними зав'язалося, також розпочалося значно раніше, ніж 8 серпня 1929 року. Про це, зокрема, свідчить початок першого

листа І. Йонинаса: «У нас было завязалась связь с Вами, но потом она как-то неожиданно порвалась. Я долгое время даже не знал, живы ли Вы, только в январе из письма г. Директора Вашего Института узнал, что Вы благополучно здравствуете»⁸. На жаль, за браком джерел не вдалося встановити обставини, за яких сталося знайомство обох вчених. Можемо лише припустити, що воно було заочним і стало можливим через посередництво третьої особи (імовірно того самого директора Ніжинського інституту народної освіти І. І. Іванова, якого згадує в листі І. Йонинас. — Докладніше див. Коментарі — [1]). Зі змісту листів також стає очевидним, що І. Турцевич активно підтримував листування. Але чи існують його листи-відповіді в архіві І. Йонинаса, не відомо. Точно можемо сказати лише одне — в книзі, присвяченій цьому литовському історику та державному діячеві, яка містила тексти його основних праць та кореспонденцію, — цих листів немає⁹.

Лист І. Йонинаса, датований 10 листопада 1929 року і останній у переліку виявлених листів, передбачає, продовження спілкування з І. Турцевичем, але серед документів, що становлять зміст 58 архівної справи фонду Р-6112, їх не виявлено. Можливо закінчення листування буде виявлено в подальшому, внаслідок більш детальної розробки особового фонду І. Турцевича.

Незважаючи на фрагментарність згаданого листування, воно є досить змістовним та цікавим, містить чимало інформації про кореспондентів, їхні наукові інтереси, проблематику досліджень, контакти з іншими вченими, а також умови життя, особливості повсякденного життя міжвоєнного періоду на теренах Литви та України (УСРР).

Ознайомлення зі змістом листів І. Йонинаса до І. Турцевича дозволяє інакше ставитися до відомих фактів біографій вчених та сприймати особливості тогочасного життя тієї верстви, до якої вони належали. Так, у першому ж листі І. Йонинас повідомляє І. Турцевичу, що має інформацію про розпродаж бібліотек К. Харламповича та Д. Абрамовича, і про те, що попросив свого знайомого пошукати серед цих бібліотек книги з історії Литви, або тих теренів, які колись входили до складу Великого князівства Литовського. Для уточнення свого завдання, а також

розуміючи, що С. Мелешенко, який мав виконати доручення І. Йонинаса, не був фаховим істориком, Ігнас Зигмунтович пере-слав І. Турцевичу список тих книжок, які його цікавили. Якщо поєднати цю інформацію з тим відомим фактом, що І. Йонинас стояв у витоків формування наукової бібліотеки майбутньої Академії наук Литви, до якої передав ним особисто сформовану колекцію історичної літератури, то стане зрозумілим, що виявлений «книжковий» інтерес науковця мав не приватно-колекціонерське підґрунтя, а професійно-наукове та певною мірою благодійне. Водночас цей невеличкий епізод підтверджував той факт, що представники старої наукової еліти, тобто викладачі вищих навчальних закладів, працівники академічних установ колишньої Російської імперії, починаючи з 1918 року у багатьох випадках, зазнали гонінь, репресій, були поставлені новою владою у надзвичайно скрутне становище, яке примушувало їх шукати кошти на проживання шляхом розпродажу найціннішого у їхньому житті — книг. Життєписи К. Харлаповича й Д. Абрамовича є яскравим тому свідченням (Див. Коментарі [6, 7]).

У трьох з чотирьох листів І. Йонинас, очевидно, відповідає на поставлені І. Турцевичем запитання щодо історії литовської мови, її абетки та орфографії: «В этом году мы отпраздновали 25-летие со дня снятия запрещения писать и печатать литовские книги латинским шрифтом. Все в прошлом. Теперь можно уже судить *seire ira et studio* (тобто «без злості та упередженості», об'єктивно — *О. К.*) о полезности и бесполезности русского шрифта для литовского языка. Относительно этого — нет двух мнений. Русский шрифт, незаменимый, по моему мнению, для русского языка, абсолютно не годится для литовского»¹⁰. І. Йонинас також із задоволенням розповідав про тогочасне життя незалежної Литви¹¹, особливе захоплення у нього викликали ті зміни, які відбувалися з його рідним містом, де він працював і де мешкала його родина: «Город Ковно после восстановления литовского государства так преобразовался, что не только Вы не узнали бы его, но и те лица с трудом узнают, которые здесь были до войны. В территориальном отношении он вырос, вероятно, в 3 раза, старые, большей частью, деревянные дома исчезают и на их месте появляются каменные многоэтаж-

ные. Гимназий, о которых Вы пишете, нет больше; нет кажется, и тех домов, где они помещались»¹². Цікаво, що апелюючи до глибинних почуттів І. Турцевича щодо його малої батьківщини, до місць, де він народився та отримав освіту, І. Йонинас впевнено зараховує ці місцевості до виключно до литовських, хоча рідне село ніжинського професора, зокрема, розташовувалося на білоруських теренах — Речицький повіт Мінської губернії. Очевидно, що І. Йонинасу, як литовцю та фахівцю з історії Литви, підсвідомо важко було змиритися з втратою значних територій, які колись входили до Великого князівства Литовського.

У листах до І. Турцевича професор І. Йонинас жваво цікавився приватних життям «руських и украинских профессоров», їхнім матеріальним та соціальним станом, потребами. Однак, наврод чи Іван Григорович міг відверто написати своєму колезі про своє повсякденне життя. Як відомо, з 1922 року його було звільнено з посади професора Ніжинського інституту народної освіти. З 1926 р. він був змушений відмовитися від роботи з аспірантами, оскільки не розумів як можна йти в науку за покликом партії, а не за покликанням душі¹³. З 1919 р. І. Турцевич не зміг опублікувати жодної своєї праці. До того ж, протягом кількох років він жив на аспірантську зарплату — 59 руб. у жахливих житлових умовах, коли на власний розсуд місцевої влади йому постійно підселяли квартирантів (іноді їх кількість доходила до 15), що нищили будинок і не давали йому можливості працювати¹⁴. У зв'язку з цим, про що професор І. Турцевич не міг повідомити І. Йонинаса, йому дійсно було складно виконувати ті прохання щодо висилання книжок, з якими звертався до нього литовський колега. До речі, в одному з листів І. Йонинас писав, що може допомогти І. Турцевичу придбати книги з-за кордону, бо знає, що «руським профессорам очень трудно покупать книги за границей из-за валюты»¹⁵. Імовірно І. Турцевич погодився на певну допомогу, бо в його особовому фонді зустрічаються окремі фінансові документи, а також листи до Державного банку з приводу з'ясування питання, куди зникли кілька доларів, сплачених професором з метою викупу потрібних йому книг, замовлених у Франції. Про те, що наприкінці

1920 — на початку 1930-х років в країні тривав повний безлад у фінансовій системі й у питаннях легального та тіньового («чорного») ринку, а також про той стан, в якому опинилися представники старої наукової еліти, позбавлені державного утримання, певним чином свідчить й одна фраза з листа академіка К. Харламповича до колеги І. Турцевича, професора Ніжинського інституту народної освіти — М. Бережкова, датованого 1932 роком: «Оказывается, что в Киеве за доллары можно все купить, и чай в том числе. Но уввы! У меня никогда не было долларов»¹⁶.

Завершуючи огляд виявлених листів професора І. Йонинаса до І. Турцевича, хотілось би звернути увагу на одну фразу, яка яскраво характеризувала мовну ситуацію у Литві, що склалася наприкінці 1920-х років: «Русский язык в литовских школах не преподается. Изучаются немецкий, английский и отчасти французский языки. В университете русский язык является обязательным только для лиц, избравших своей специальностью историю Литвы и славянские литературы. Среди теперешних наших студентов имеется очень мало лиц, говорящих по-русски»¹⁷. Сучасна ситуація в системі освіти Литовської республіки, її світоглядні пріоритети, дещо вирізняються від тієї, що була 90 років тому: за пріоритетністю на першому місці серед іноземних мов в литовських школах стоїть англійська, на другому — російська, потім німецька та французька мови. Така ситуація не заважає сучасним литовським студентам, а отже й дослідникам, цікавитись історією суміжних з Литвою країн, а також історією та сьогоденням України, оскільки останню з Литвою еднають кілька століть спільної історії. Яскравим свідомством цього є створення на базі Університету Вітовта Великого у Каунасі Інституту Великого князівства Литовського, до якого увійшли дослідники з Литви, Польщі, України, Росії, Білорусі¹⁸.

Варто також наголосити, що враховуючи заслуги професора Ігнаса Йонинаса перед Литвою, до 100-річчя з його дня народження та 30-ї річниці з дня смерті у Вільнюсі 1984 р. була випущена книга, присвячена цьому історичу та державному діячеві. У 1991 р. на будинку, якому він проживав у Каунасі, відбулося відкриття меморіальної дошки: «У цьому будинку в 1927–1954 роках проживав історик, професор Ігнас Йонинас».

Про професора Івана Григоровича Турцевича чи не вперше згадали лише 2006 року, коли виповнилося 150 років з дня народження вченого. Саме тоді редакцією журналу «Ніжинська старовина» були опубліковані певні матеріали, присвячені цьому відомому ніжинцю. Як виявилось, вцілів й його будинок, але меморіальної дошки він не містить.

Далі подано повні тексти листів І. Йонинаса до І. Турцевича. В листах збережено орфографію автора. У випадках, де автор скорочував слова, у квадратних дужках подано повну форму слова. Листи супроводжуються коментарем.

¹ *Водотика С. Г.* Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування. — Дисерт. на здобут. наук. ступ. док. іст. наук. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. — 534 с.

² *Каран Д.* Діяльність постійної Комісії для складання біографічного словника українських діячів в контексті епістолярної спадщини К. В. Харламповича (Листи К. В. Харламповича до М. М. Могилянського) // http://www.archives.gov.ua/Publicat/Studii/Studii_2004.11_08.php

³ Хроніка подій із життя Ніжинської вищої школи (1805–2000 pp.) // <http://www.ndu.edu.ua/ua/univer.php?id=3>

⁴ *Ониський В.* Іван Горбачевський — незаслужено забутий вчений // Київ. — 1990. — № 4. — С. 171.; *Дзюба О.* Костянтин Харлампович // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. Ред. Ю. А. Пінчук. — К.: НАН України Інститут історії України, 2005. — Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. — С. 395–431; *Справа академіка К. В. Харламповича.* Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. — 2000. — № 1. — С. 71–87; *Справа академіка К. В. Харламповича.* Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. — 2000. — № 2. — С. 63–73; *Справа академіка К. В. Харламповича.* Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. — 2001. — № 4. — С. 55–56; *Медовкіна Л. К. В. Харлампович: трагічні сторінки біографії відомого історика* // Історичні і політологічні дослідження / Гол ред. П.В. Добров, № 3–4 (39–40), 2008. ДонНУ. — С. 52–58; *Роєнко В. І. М. І. Яворський — історик України: життя і наукова діяльність.* — Дисерт. на здобут. наук. ступ. канд. іст. наук. — Запоріжжя.: Запорізький національний університет, 2008. — 198 с.; *Михайленко Г. М.* Олександр

Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія історика. — Дисерт. на здобут. наук. ступ. канд. іст. наук. — К.: Укр. науково-досл. ін-т архів. справи та документознавства, 2009. — 258 с. та інші.

⁵ *Гаврилюк С. В.* Дослідження з історії Холмщини і Підляшшя (за листами М. Петрова до П. Батюшкова) // Архіви України. — 2001. — № 1–2. — С. 32–42; *Надтока О. М., Пасько І. В.* До історії видання українського перекладу Євангелія в 1906–1911 рр. (листи О. Г. Лотоцького до О. О. Шахматова) 1999. — № 1–6. — С. 35–47; *Пасько І. В.* З петербурзьких адресатів М. С. Грушевського: листи до О. О. Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у С.-Петербурзі). — 1996. — № 1–3; *Мицик Ю.* Листи М. Битинського до митрополита Іларіона (Огієнка) за матеріалами канадських архівосховищ // http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV41_2005_history/11_mytsyk_yu.pdf; «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вступ та комент. І. Старовойтенко. — К.: Темпора, 2009. — 344 с.: іл. та інші.

⁶ Іван Григорович Турцевич // Ніжинська старовина. — 2006. — Вип. 2(5). — С. 114–142; також див. Коментарі — [2].

⁷ Ігнас Йонинас (1884–1954) — відомий литовський історик, дипломат. Народився у Литві в районі Алитус. Навчався в Московському університеті. Внаслідок революції 1905 року був змушений виїхати до Франції, де студіював французьку історію та літературу. Повернувшись до Москви, закінчив навчання у 1911 р. Суттєвий вплив на молодого І. Йонинаса здійснив професор М. Любавський, який був фахівцем з історії Литви. Протягом 1911–1918 рр. І. Йонинас викладав у середніх школах, а у 1919–1920 роках був ректором Литовської вищої школи для жінок у Вільнюсі. Після захоплення Вільнюса поляками у 1920 році, І. Йонинас залишився в країні як повноважний представник литовського уряду в комісії воєнного контролю при Лізі Націй. Ця комісія повинна була врегулювати воєнний конфлікт між Польщею та Литвою. Протягом 1924–29 років І. Йонинас на правах вільно найманого працівника заступав керівників різних департаментів. Будучи високоосвіченим фахівцем, володіючи кількома мовами він постійно брав участь у переговорах та конференціях. Протягом 1920–1940-х років постійно проживав у Каунасі. У 1929 р. разом із приятелями створив Товариство Литовців для вивчення культур народів СРСР. Був членом його правління, секретарем, бібліотекарем, а в 1938–1939 — керівником. З 1940 по 1954 рік працював в Вільнюсі, але у вільний від праці час повертався до родини, що мешкала в Каунасі. З 1924 по 1932 рік працював лектором на кафедрі історії Литви в Університеті Литви (у міжвоєнний час єдиним університетом у Литві був Каунаський. Від часу заснування у 1922 р. й до 1930 р. він називався

Університетом Литви. Нині — це Університет Вітовта Великого в Каунасі), від 1929 р. був доцентом. Наприкінці 1931 р. він очолив кафедру, а з 1932 р. став її професором. І. Йонинас викладав курси з історії Росії, Польщі, Франції, Латвії, Пруссії. Однак самими цікавими були лекції з історії Литви, видані пізніше його учнями. З 1931 р. І. Йонинас співпрацював з редакцією Литовської енциклопедії, для якої він писав численні статті, зокрема ті, що були присвячені князям, магнатах, політичним діячам, міжнародним договорам, джерелам з історії Литви. Його перу також належать кілька фундаментальних праць, присвячених Миколаю Литвину та його книжці «Про звичаї татар, литовців та москалів», Литовському статуту, але найголовнішою його працею стала монографія «Родина Вітовта Великого». Протягом 1944–46 років І. Йонинас працював у Каунаському та Вільнюському університетах. Помер та похований 1954 р. у Каунасі / Jonynas Ignas // Encyclopedia Lituanica. — Vol. 2. — Boston, 1972. — P. 547–549.

⁸ Філія Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі — НФ ДАЧО), Ф. Р–6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 9.

⁹ Книга називалася: Jonynas I. Istorijos baruose. — Vilnius-Mokslas, 1984. Зі змісту ставало зрозумілим, що в книзі опублікована лише певна частина кореспонденції вченого. Зокрема, там було розміщено листи І. Йонинаса до М. Грушевського, В. Липського, М. Любавського, І. Свенцицького. Листів-відповідей адресатів в книзі немає.

¹⁰ НФ ДАЧО. — Ф. Р–6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 10.

¹¹ Литовська республіка остаточно отримала незалежність внаслідок мирного договору з РРФСР від 12 липня 1920 р.

¹² НФ ДАЧО. — Ф. Р–6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 22.

¹³ Іван Григорович Турцевич // Ніжинська старовина. — 2006. — Вип. 2(5). — С. 118.

¹⁴ Там само. — С. 118–119.

¹⁵ НФ ДАЧО. — Ф. Р–6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 17.

¹⁶ ІР НБУВ. — Ф. III. — Спр. 55994. — Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 5 січня 1932 р. — арк. 1, зв.

¹⁷ НФ ДАЧО. — Ф. Р–6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 17.

¹⁸ Інститут відкрито 26 листопада 2009 р. Докладну інформацію про цю установу можна отримати на сайті: www.milosz.lt/ldkinstitutas/ldkinstitutas.htm

**№ 1. Лист Игнаса Йонинаса
до Ивана Турцевича, 8.08.1929 р.**

Каунас, 8 августа 1929 г.

Дорогой Иван Григорьевич, я очень обрадован Вашим письмам от 2 августа. У нас было завязалась связь с Вами, но потом она как-то неожиданно порвалась. Я долгое время даже не знал, живы ли Вы, и только в январе из письма г. директора Вашего Института¹ узнал, что Вы благополучно здравствуете. Ваше последнее письмо дает мне возможность понять, что Вы переживаете какой-то кризис, но я не могу догадаться, какого он свойства². Проф. Резанов³ был любезен прислать мне свой труд «Школьные драмы польско-литовских иезуитских коллегий». Из него я узнал, что он является дополнением его книги: «К истории русской драмы. Экскурс в область театра иезуитов. Нежин. 1910». Кроме того, я увидел, что проф. В. И. Резановым издано много других трудов, относящихся к той же области, как-то: «Из истории русской драмы. Школьные действия XVII–XVIII вв. и театр иезуитов», «К истории русской драмы. Поэтика Сарбевского», и просил г-на Директора посодействовать присылке этих книг, обещая вернуть стоимость их и расходы по пересылке. К моему сожалению, ответа я не получил. Относительно книг, которые значились в посланном мною списке, господин Директор, написал кратко, что они имеются в единственном экземпляре и потому не могут быть высланы.

На днях из письма одного моего хорошего знакомого в Киеве, г. С. И. Мелещенко⁴, я узнал, что в 2 часах езды от Киева⁵ продаются библиотеки проф. Харламповича⁶ и Абрамовича⁷, и поэтому просил его поехать туда и посмотреть, не найдется ли чего-либо и для меня, и даже прибавил, что он может располагать 100 руб. Вы вероятно имеете ввиду те же самые библиотеки. Не знал, какие книги интересовали Харламповича и Абрамовича, не знаю, насколько эти библиотеки могут быть мне полезны, я интересуюсь книгами только из области истории Литвы и смежных с нею стран. За последние годы я значительно пополнил свою библиотеку и в настоящее время список искомых мною книг значительно сократился. Мне стыдно признаться, что я до сих пор

не знаю, какая область науки является Вашей специальностью и какие книги Вы могли бы предложить мне или нашему университету. Если у Вас найдется свободная минута, может быть, черкнете несколько слов. Очень жаль, что Вы не можете приехать к нам и взглянуть, как выглядит та страна, по которой Вы, по-видимому, испытываете ностальгию. Вероятно, она очень отличается от той, которую Вы когда-то покинули⁸. О Вашем родственнике я ничего не слышал⁹. — Газеты Вам посылаю.

С искренним приветом и уважением.

Игн. Ионынас.

Ф. Р-6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 9.

**№ 2. Лист Игнаса Йониныса
до Ивана Турцевича, 10.08.1929 р.**

У правому верхньому куті штампель:

IGNAS JONYNAS
Lietuvos universiteto docentas
Rūtu gatvė, 3
Kaunas.

Каунас, 10 августа 1929 г.

Глубокоуважаемый Иван Григорьевич, на днях я послал Вам письмо, в котором затронул вопрос о нужных мне книгах. Сегодня я решил послать список их¹⁰. Я думаю, что у Вас будет возможность навести справки, какие из них находятся в библиотеках, о которых Вы мне писали в последний раз, и за какую цену можно было бы приобрести их. Посылаемый Вам список является минимумом. Всякое расширение его, в особенности, в смысле печатных источников было бы очень желательным. Я надеюсь вскоре получить Ваш ответ на мою просьбу.

В своем письме Вы, между прочим, затронули вопрос об алфавите. Вы, вероятно, имеете ввиду попытку русского правительства ввести в употребление для литовского языка русский гражданский шрифт, который вызвал такой протест со стороны литовцев и так озлобил их. В этом году мы отпраздновали 25-летие со дня снятия запрещения писать и печатать литовские книги латинским шрифтом. Все в прошлом. Теперь можно уже судить *seire ira et*

studio о полезности и бесполезности русского шрифта для литовского языка. Относительно этого — нет двух мнений. Русский шрифт, незаменимый, по моему мнению, для русского языка, абсолютно не годится для литовского. Мы литвины, положили в основание своего шрифта латинский шрифт, но в сущности взяли только остов его. Покойный Юшкевич¹¹ пробовал было приновить русский гражданский шрифт для литовского языка, поприставлял к нему всевозможных значков и хвостиков и в результате получилось нечто неудобоваримое.

Меня очень интересует частная жизнь русских и украинских профессоров в настоящее время: какое их материальное и социальное положение, какие запросы и т. п.

Как бы было хорошо, если бы Вы могли хотя [бы] на время приехать в Литву и увидеть, как интенсивно у нас началась жизнь. Вы могли бы поселиться у меня, для Вас нашелся бы уголок. Наш город растет с прямо поражающей быстротой. Иногда поневоле себя спрашиваешь: а что же будет дальше?

Прошу Вас принять мой самый сердечный привет.

Игн. Ионынас.

Ф. Р-6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 10.

**№ 3. Лист Ігнаса Йонинаса
до Івана Турцевича, 29.08.1929 р.**

У правому верхньому куті штампель:

IGNAS JONYNAS
Lietuvos universiteto docentas
Rūtių gatvė, 3
Kaunas.

У лівому верхньому:
Каунас (Ковно)
28 августа 1929 г.

Дорогой Иван Григорьевич,

Ваше последнее письмо, без даты, я получил. Большое спасибо за него.

Из его строк я понял, что очень мало надежды получить книги, список которых я Вам послал. Я, однако, не отчаиваюсь. При

желании можно достичь многого. Вам, как профессору, гораздо легче поговорить с теми лицами, у которых, по Вашим сведениям, имеются разыскиваемые мною книги. Мой киевский приятель — человек частный, артист, только очень услужливый. Он делает для меня в меру своих сил, но для него не все доступно. Что касается платы за книги, то можно поступить двояко: я могу либо заплатить наличными, либо за соответствующую сумму выписать заинтересованным лицам книги из-за границы. Я слышал, что русским профессорам очень трудно покупать книги за границей из-за валюты. Тот и другой способ я уже не раз практиковал по отношению к киевским профессорам. Вы пишете, что Вам нужны две книги Miellet¹². Если бы Вы могли согласиться на предложенные мною условия, я начал бы для Вас розыски в Париже. Кстати, с проф. Miellet я знаком лично. Может быть, даже Ваш Институт согласился бы, так сказать «обменяться» с мною книгами: некоторые из его книг лежат без всякого употребления, а нужных новых заграничных трудов ему не достает.

Спасибо Вам за обещание выслать коллекцию Ваших научных трудов. Сделать это будет не трудно. Мне думается, что это можно послать по почте заказною бандеролью.

Ваш родственник, г. Ар. Турцевич, издал «Хрестоматию по истории западной России»¹³. У меня имеется один экземпляр, но к сожалению, дефективный: недостает одного листа. Может быть, у Вас найдется лишний дублет.

Я писал и Вам и г. Ректору Института о книгах проф. Резанова. Ответа не получил. Где же [они] в настоящее время находятся? Кстати, мне лично его труды не особенно нужны, я хотел достать их для университета¹⁴.

У Вас, вероятно, не трудно достать книгу «А. Барбашева. Витовт. Последние 20 лет княжения»¹⁵. Если нельзя получить навсегда, то может быть, кто-либо согласится мне одолжить ее на время.

Русский язык в литовских школах не преподается. Изучаются немецкий, английский и отчасти французский языки. В университете русский язык является обязательным только для лиц, избравших своей специальностью историю Литвы и славянские литературы. Среди теперешних наших студентов

имеется очень мало лиц, говорящих по-русски. Полномочный представитель СССР в Литве мне как-то сказал: «В Литве молодежь Россию знает меньше, чем Китай»¹⁶. Вот как переменялись времена!

Всего хорошего, дорогой Иван Григорьевич. Надеюсь вскоре опять получить весточку от Вас.

Ваш Игн. Ионынас.

Ф. Р-6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 17.

**№ 4. Лист Игнаса Йонынаса
до Ивана Турцевича, 10.11.1929 р.**

У правому верхньому куті штампель:

IGNAS JONYNAS
Lietuvos universiteto docentas
Rūtių gatvė, 3
Kaunas.

У лівому верхньому:
Ковно, 10 ноября 1929 г.

Дорогой Иван Григорьевич,
большое Вам спасибо за Ваше последнее длинное письмо, без даты. Я удивляюсь, что Вы несмотря на свой почтенный возраст так интересуетесь и научными новинками и нашей жизнью в Литве, и даже языком Ваших предков. Очевидно, что Вы сохранили во всей свежести свою душу, которая так и осталась молодой. Вам очень можно позавидовать в этом отношении.

По вопросу о книгах: у меня довольно большая библиотека, и в книгах по рус[ско]й истории я не испытываю недостатка. Упомянутые в Вашем последнем письме книги у меня имеются. Мне нужны книги по истории Литвы. Список их я Вам посылал и буду Вам очень благодарен, если тем или иным способом Вы мне их достанете и пришлете. В обмен я вышлю те книги, которые Вам нужны. Надеюсь, что не трудно их будет найти. Думается, что мой список у Вас имеется, и нового не посылаю. Ваши desiderata у меня имеются.

Город Ковно после восстановления литовского государства так преобразовался, что не только Вы не узнали бы его, но и те лица с трудом узнают, которые здесь были до войны. В территориальном отношении он вырос, вероятно, в 3 раза, старые, большей частью, деревянные дома исчезают и на их месте появляются каменные многоэтажные. Гимназий, о которых Вы пишете, нет больше; нет кажется, и тех домов, где они помещались.

У меня есть к Вам еще одна просьба — наведите справки, что стало с Сер. Ив. Мелешенко (Киев, ул. Короленко, д. 47, кв. 10)¹⁷ он почему то мне перестал писать.

Свою фотогр[афическую] карточку я Вам посылаю. Выгляжу я черезчур молоджавым, а лет мне порядочно¹⁸.

Книги, изд[анные] в запад[но] — европ[ейских] государствах нам достать нетрудно. Предложений всегда много. Мы были бы рады получить книги по истории Литвы, изд[анные] в России или Польше до войны.

По Вашей просьбе высылаю несколько строк из Евангелия из Нового Завета, который у Вас имеется, стр. 89:

«Дїебо Сўнаўс Езаўс Крїстаўс ёвангелїос пражя: Кайн пярашїта пяс пранаша Изая: штаї айш сюнчю таво акубаўздое саво ангела, кўрсай тїес тавїми таїсїс таў кяля. Шайкянчє тїрўмоє бальсас: Майсїкїтє Вишпатїес кяля, гярї кїтє тїесїос ио (ё) такўс».

Вот пока, кажется, и все, о чем я хотел Вам написать. Шлю Вам самый сердечный привет.

Инг. Ионынас.

P. S. Меня зовут:

Игнатий Зигмунтович.

Ф. Р-6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 22.

Коментарі:

¹ Йдеться про директора Ніжинського інституту народної освіти (протягом 1921–1932 рр. під цією назвою функціонував колишній Історико-філологічний інститут кн. Безбородька) Іванова Івана Івановича (1862–1929 рр.) — талановиту й ініціативну людину, філософа, історика, літературознавця і мистецтвознавця, який був призначений на цю посаду 1907 року.

² Як свідчать факти з біографії І. Турцевича, 1922 р. у зв'язку з розформуванням факультету професійної освіти Ніжинського інституту народної освіти (НІНО), його було звільнено з посади професора. Щоправда, того ж року вченого було затверджено дійсним членом новоствореної ННДК, а з 1924 р. — І. Турцевич став керівником секції історії античної культури цієї кафедри. Незважаючи на це, з 1926 р. й до самої смерті професора наприкінці 1938 р., продовжувалося завуальоване, цілеспрямоване приниження його як особистості і нівелювання як вченого. У 1926 р. професор І. Турцевич свідомо відмовився від будь-якої роботи з аспірантами. Певним чином на подальше життя та морально-психологічний стан І. Турцевича вплинули події 1929 року, коли в НІНО розпочалися репресії у зв'язку зі «справою СВУ». Серед арештованих був викладач інституту — Петро Одарченко. Наприкінці 1920-х рр. незважаючи на складне матеріальне становище професора І. Турцевича, Науковий комітет Головного управління професійної освіти Народного Комісаріату освіти УСРР (Україна) майже 1,5 роки відкладав розгляд питання про підвищення кваліфікації і посадового окладу професора. Згідно з рішенням ННДК, де знали про матеріальну скруту І. Турцевича, йому призначили максимально можливу по кафедрі зарплатню — оклад аспіранта, що не поєднує навчання з іншою роботою: 6-кратний аспірантський мінімум, тобто 59 руб. Така заробітна плата була настільки жалюгідною, що вченому доводилось жити в неопалюваній кімнаті, без достатнього харчування. До цього також слід врахувати потребу постійно поповнювати свою бібліотеку сучасною науковою літературою і чималі суми обов'язкових витрат (податки), котрі, варто сказати, ніжинський професор, через свою чесність і порядність платив завжди вчасно і, наскільки це було можливо, сповна, часто залазячи задля цього у борги, щоб не втратити єдине, що у нього залишилося — дах над головою. Суттєво не допомогло і клопотання Комісії ВУАН по вивченню Близького Сходу і Візантії (КДІБСВ), керівником Ніжинського осередку якої з 1930 р. він був. Отже, самі ці обставини повсякденного життя професора І. Турцевича становили зміст тієї психологічної кризи, яку відчував І. Йонинас, й про яку запитував у свого адресата.

³ Резанов Володимир Іванович (9.IX.1867 — 30.XII.1936) — літературознавець, філолог, дослідник фольклору. Народився у с. Любач Обоянського повіту Курської губернії. Закінчив Ніжинський ліцей ім. Безбородка. Протягом 1890-х років — учитель російської мови в курській жіночій гімназії; секретар предводителя дворянства Курської губернії. У 1899 році повернувся до Ніжина, де викладав у ліцеї, потім до 1934 р. був професором російської словесності в Ніжинському історико-філологічному інституті, перетвореному пізніше на Інститут народної освіти. Захистив

магістерську дисертацію у 1902 р. в Харківському університеті, докторську дисертацію у 1911 р. у Київському університеті. 1 грудня 1923 р. був обраний членом-кореспондентом РАН по відділенню російської мови та словесності. Помер у Ніжині. У наукових працях, зокрема, у статті «Матеріали по етнографії Курської губернії», опублікованій в «Курском сборнике», В. Резанов широко використав взірці усної творчості селян Курської губернії. Вчений вніс суттєвий внесок у дослідження «Слова о полку Ігоревім», зіставивши цю поему з поезією західноєвропейських скальдів. Іншим напрямком наукових зацікавлень В. Резанова стало дослідження творчості В. А. Жуковського, а також російської та української драми XVII–XVIII ст. Методологічною основою праць В. Резанова був порівняльно-історичний метод вивчення літератури, який базувався на основі історико-культурного розуміння літературного розвитку.

⁴ Мелешенко Сергій Іванович, артист, проживав за адресою: Київ, ул. Короленко, д. 47, кв. 10.

⁵ Мається на увазі м. Ніжин, де проживали обидва професори.

⁶ Харлампович Костянтин Васильович (18(30).07. 1870 — 21.03.1932) — народився у с. Рогачі Берестейського повіту Гродненської губернії в родині священника. Освіту здобув у Віленському духовному училищі, потім в Литовській духовній семінарії та Петербурзькій духовній академії, яку закінчив у 1894 р. У 1899 р. він одержав звання магістра богослов'я, а у 1914 р. — доктора церковної історії. З 1895 р. викладав у Казанській духовній семінарії. З 1900 р. — він доцент церковної історії в Казанському університеті, з 1909 — екстраординарний професор. 1916 р. Петербурзька академія наук обрала його членом-кореспондентом відділу російської мови та словесності. До того ж часу відноситься обрання його членом кількох наукових товариств, праця у складі вчених архівних комісій. У 1919 р. за пропозицією академіка УАН Д. Багалія К. Харламповича було академіком на кафедрі історії української церкви. Однак, вчений не зміг вчасно перебраться до Києва. Протягом 1922–1924 рр. він тричі обирався на голову Казанських товариств археології, історії, етнографії, у 1924 р. був обраний членом Чуваського наукового товариства. У вересня 1924 р. К. Харлампович був заарештований, в січні 1925 р. висланий до Киргизії (Оренбург, Актюбинськ, Тургай). Лише 1928 р. вченому вдалося переїхати в Україну та оселитися в Ніжині. 1931 р. К. Харлампович перебрався до Києва, але зі складу академіків ВУАН на той момент його вже було виключено. Помер К. Харлампович 21(23?) 1932 р. у Києві.

⁷ Абрамович Дмитро Іванович (1873–1955) — філолог-славіст, історик літератури, палеограф, джерелознавець. Навчався у Санкт-Петербурзькій духовній академії, де з 1898 р. займав кафедру російської та церковно-

слав'янської мови та історії російської літератури. У 1909 році, внаслідок остаточної ліквідації визвольного руху в установах духовного відомства, повинен був залишити кафедру. Член-кореспондент РАН з 1921 р. 1927 року був репресований. На момент арешту перебував на посаді головного бібліотекаря Державної Публічної бібліотеки (ГПБ), завідувачем її I-го відділення (філіалу) — Бібліотеки колишньої Санкт-Петербурзької Духовної академії. До 1928 р. відбував покарання на Соловках, де склав опис монастирського кладовища. Після звільнення проживав у Ніжині. Д. Абрамовичу належать чимало праць, зокрема: «Исследование о Киево-Печерском Патерике, как историко-литературном памятнике» (СПб., 1902), «К вопросу об источниках Несторова «Жития преподобного Феодосия Печерского» («Изв. II отд. Ак. Наук», т. III), «Несколько слов в дополнение к исследованиям А. А. Шахматова о Киево-Печерском Патерике» (ibid.), «Пушкин пред судом современников и потомства» («Христ. Чт., 1899), «Памяти Аполлона Майкова» (ib., 1900), «Гоголь в русской критике» (ib., 1902), «К вопросу об объеме и характере литературной деятельности Нестора Летописца» (Труды XI археологического съезда, Т. II), «Описание рукописей Софийской библиотеки» (вып. I, 1905; вып. II, 1907, вып. III, 1910), «Киево-Печерский Патерик» («Памят. слав. рус. письм.», изд. Им. Арх. Ком.), «Сказание о святых Борисе и Глебе» («Памятники русской литературы», изд. отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наук) та ін.

⁸ Професор І. Йонинас у даному випадку натякає на місце народження проф. І. Турцевича й сентименти останнього щодо теренів його «малої батьківщини» — села Суховичи Речицького повіту Мінської губернії. Хоча сам ніжинський професор очевидно рідко згадував про неї. На сьогодні виявлено лише одну згадку про його рідне село, яка знайшла відображення на сторінках щоденника І. Турцевича, де він у вісні згадує село та матір (Докладніше див.: Іван Григорович Турцевич. Щоденник // Ніжинська старовина. — 2006. — Вип. 2(5). — С. 134). Окрім того, з теренами колишнього північно-західного краю Російської імперії (куди входили білоруські та литовські землі), а на початок 1920-х років — територією незалежної Литовської держави та Білоруської РСР, І. Турцевича пов'язували й часи навчання, бо навчався він у Мозирській міській прогімназії (Мозир був повітовим містечком Гомельської губернії), а після її закінчення — в міській чоловічій гімназії м. Шавлі на Віленщині (повітове містечко Шавля часто змінювало своє адміністративне підпорядкування: Спочатку було повітовим містечком Ковенської губернії, з 1795 р. — Литовської губернії, у 1796 р. — Віленського намісництва, згодом губернії, а з 1843 р. — знову входило до складу Ковенської губернії).

⁹ Відомо, що протягом 1920–1930-х років І. Турцевич не підтримував жодних стосунків зі своїм старшим братом Олександром Турцевичем, який

вчителював десь на півночі Київщини, імовірно в Чорнобилі (Докладніше див.: Ніжинська старовина. — 2006. — Вип. 2(5). — С. 114–120). Виходячи зі змісту даного листа І. Йонинаса, можна припустити, що Іван Григорович запитував у свого колеги саме про свого брата. З наступного листа стане зрозуміло, що йшлося про іншу особу.

¹⁰ В архівній справі, згаданий І. Йонинасом список книг, відсутній.

¹¹ Очевидно йдеться про одного з дослідників литовської мови — І. Юшкевича, який 1861 р. здійснив першу спробу географічного розподілу діалектів цієї мови, що знайшло відображення в його праці, присвяченій досвіду литовської орфографії — «Kaľbos lėtūviszko lėžuvo ir lėt. Statraszi-mas».

¹² Очевидно йдеться про французького філолога — Мілле, який був автором монографії: Mielle M. A. Anthologie de la littérature ucrainienne jusqu'au ... Paris, 1929.

¹³ З життєпису І. Г. Турцевича відомо, що він народився у родині псаломщика місцевої приходської церкви Григорія Мартиновича Турцевича. У Івана був старший брат Олександр і молодший на три роки брат Осип, згодом народилася сестра Хіонія. Імовірно були й інші діти, але до зрілого віку напевне дожили лише вищезгадані. Молодший брат вчителював у Воронежі, помер у 1923 р., не залишивши спадкоємців. Старший брат Олександр вчителював у Чорнобилі (за іншою версією у Мозирі), помер до середини 1930-х років. Якщо з молодшим братом, сестрою та її донькою, Іван Григорович підтримував певні стосунки, то зі старшим братом таких стосунків протягом 1920–1930-х років не зафіксовано. Відомостей про інших родичів відшукати не вдалося. Однак, виходячи з листів І. Йонинаса від 8 серпня та від 28 серпня 1929 року, можна припустити, що І. Турцевич у своїх листах до литовського колеги просив його дізнатися саме про якогось з родичів, який мав те саме прізвище. З іншого боку в листах могла бути мова про однофамільця, відомого Івану Григоровичу за публікаціями. Ця версія виглядає більш реалістичною, бо як нам вдалося з'ясувати, у Вільнюсі певний час (є згадка про 1886 р.) мешкав А. О. Турцевич, викладач історії Маріїнського училища. Серед його публікацій (Краткий исторический очерк Виленской комиссии для разбора и издания древних актов. Вильна, 1906; Русская история в связи с историей Великого княжества Литовского. Курс 3 класса гимназий и реальных училищ. Вильно, 1894; Русские крестьяне под владычеством Литвы и Польши. Краткий исторический очерк. Вильно, 1911; Трокский замок. Вильна, 1901) була й та, про яку запитував І. Йонинас: Хрестоматия по истории Западной России. Учебное пособие для учеников старших классов средних учебных заведений. Вильно, 1892.

¹⁴ І. Йонинас стояв у витоків формування наукової бібліотеки у Каунасі, згодом передавши туди свою власну колекцію історичних книг. Ця колекція у 1960 році стала частиною бібліотеки Академії Наук.

¹⁵ Барбашев Олександр Іполитович — історик. Народився у 1858 р. Навчався на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Був викладачем різних середніх навчальних закладів Санкт-Петербургу. 1886 р. захистив магістерську дисертацію на тему: «Витовт и его политика до Грюнвальденской битвы 1410 г.» (СПб., 1885). Пізніше ним були написані такі праці, як: «Таненбергская битва 1410 г.» (Журн. Мин. Нар. Просв., 1887); «Летописные источники для истории Литвы в средние века» («Библиограф», 1888); «Торнский мир» (Журн. Министерства Народн. Просв., 1890). Згадана у листі праця — «Очерки Литовско-русской истории XV в. Витовт, последние двадцать лет княжения» була видана у Санкт-Петербурзі 1891 року.

¹⁶ І. Йонинас був не лише істориком та викладачем. Протягом 1920-х років він знаходився на дипломатичній службі. Співпрацював з Лігою націй, брав участь у врегулюванні литовсько-польського конфлікту. У 1929 році разом із друзями І. Йонинас створив товариство литовцев для вивчення культур народів СРСР. Він був членом її правління, секретарем, бібліотекарем, а у 1938–1939 роках — керівником. Праця у Литовському товаристві культури дозволяла йому часто спілкуватися з дипломатами з СРСР.

¹⁷ Докладніше встановити відомості про згадану І. Йонинасом особу — Мелешенка Сергія Івановича, не вдалося. За адресою, де він колись проживав нині знаходиться житловий будинок, який має історичну та архітектурну цінність. Назва самої вулиці знінена, нині їй повернуто історичну назву — Володимирська, бо вулицею Короленка вона була лише протягом 1922–1944 рр.

¹⁸ На 1929 р., яким датується листування І. Йонинаса та І. Турцевича, першому було 45, а другому — 59 років.

**ПРОБЛЕМНА
ІСТОРИОГРАФІЯ**

КИЇВСЬКА РУСЬ В ДИСКУСІЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ МІЖВОЄННОГО ЧАСУ

В польській історичній науці міжвоєнного періоду серед дослідницьких зацікавлень особливе місце посідала проблема витоків польської державності та перших періодів її становлення. З відновленням незалежності питання генези польського народу та його об'єднання в єдиний політичний організм було особливо важливим для формування основ нової національної ідеї. Такими ж актуальними у свідомості поляків бачились і проблеми політичної історії першої польської держави, що в майбутньому визначили головні вектори розвитку народу та заклали підвалини його ідентичності. У даному контексті важливими для істориків стали питання взаємин середньовічної польської держави з її сусідами, зокрема — з потужним східним сусідом Київською Руссю. Самі ж реконструйовані події минулого дослідники часто намагались екстраполювати на наступні епохи та особливо сучасні їм реалії політичного і суспільного життя. Так, у відносинах держави П'ястів з Руссю вбачалися витoki становлення моделей налагодження взаємин з українським та російським народами. При цьому намагались не тільки виявити генезу розбіжностей цих народів, але й віднайти моменти, котрі б їх зближували. Досліджуючи процеси розвитку середньовічної Польщі і Русі, історики також намагались простежити тенденції їх пізнішої політичної, суспільної та культурної еволюції.

Серед актуальних напрямків сучасних історіографічних досліджень своєю важливістю вирізняється проблема рецепції різноманітних проблем історії України в світовій історичній думці. Такі пошуки дозволяють глибше виявляти особливості національних підходів до історичних фактів та процесів. Одним з таких важливих етапів історії України, що викликав зацікавлення західноєвропейських та, передусім, польських істориків,

був давньоруський період. Зауважимо, що важливість звернення до вказаної проблеми актуалізує також той факт, що попри її вагомість, на сьогодні відсутні спеціальні дослідження, присвячені аналізу давньоруської тематики у працях польських істориків міжвоєнного часу.

У період II Речі Посполитої ранньоісторична проблематика стала особливо актуальною. Це зумовлювалося потребами переосмислення концепцій побудови держави і суспільних відносин у нових політичних умовах. Дослідники намагалися у подіях минулого віднайти аргументи на доказ слушності або хибності тієї чи іншої моделі внутрішньополітичного курсу чи вектору зовнішньої політики. Також історичними фактами намагалися підтвердити «легітимність» своїх претензій у геополітичному просторі. Особливо важливою в даному контексті була проблема пошуку нової моделі взаємин з українським народом як найбільшою національною меншиною II Речі Посполитої. Саме подіями тисячолітньої давнини витлумачувалися претензії Польщі до володіння «південно-східними кресами». У політиці князів з династії П'ястів бачилися початки східного вектору польської політики. А в історії відносин Польщі та південно-західних князівств Київської Русі віднаходилися приклади прийдешніх компромісів та союзів між польським та українським народами.

Саме на цьому тлі були сформовані й зіткнулися концепції «східної» та «західної» історіографічних орієнтацій польської історичної думки. Прихильники першої бачили на Сході Європи широке поле можливостей для поширення польського політичного та культурного впливу, територіальної експансії та становлення імперії на чолі з польським народом. Наріжною також вважали проблему цивілізаційної місії Польщі на східних теренах. Натомість прибічники «західної» історіографічної орієнтації бачили в державі П'ястів втілення західного вектора розвитку Польщі, її поступу в напрямку зближення з західноєвропейськими державами та входження в їх цивілізаційне коло. Саме цей вектор орієнтації сприймався як найбільш плідний для поступу польського народу та держави. Крізь призму таких відмінних позицій і розглядалися польськими істориками відносини Польщі та Київської Русі.

У будь-якій національній історичній науці однією з першочергових дослідницьких проблем виступає питання початків власного народу і перших політичних утворень на його теренах. Такі зацікавлення були актуальними і для польської історичної науки. Історики різних епох намагалися відшукати початки політичного життя на теренах Польщі і віднайти достовірні історичні факти, котрі б стосувалися державного будівництва на її землях. Розглядаючи процес появи державності, історики вдавалися до пошуку аналогій з такими ж процесами в інших народів, що дозволяло зрозуміти різні сторони цього складного явища. Найбільш доречними вважалися порівняння процесів, що відбувались у середовищі лехіцьких племен, з державотворчими процесами в східно– та західнослов'янських групах. Це було викликано їх культурною близькістю та перебуванням на подібній стадії культурного розвитку. Такими об'єктами порівняння для польських істориків виступали Великоморавська, а пізніше Чеська держави, союзи полабських і поморських племен та Київська Русь. Останні також були і найближчими сусідами ранньої польської держави, здійснюючи на неї безпосередній вплив.

Порівнюючи початки державного будівництва на теренах Польщі та інших слов'янських землях, польські дослідники обговорювали проблему можливого привнесення державного устрою на їх землі ззовні. Як відомо, ще з кінця XVIII ст. в європейській історичній науці були популярними концепції, що пов'язували державотворчі процеси з фактом зовнішнього завоювання. Оскар Халецькі в «Історії Польщі» прямо виступив проти концепцій, що намагалися віднайти початок польської державності в іноплемінному, а саме норманському завоюванні. Порівнюючи державотворчі процеси в Польщі та на Русі, дослідник вказував на відмінність шляхів появи їх державного устрою. На його переконання Польща, будучи ізольованою від безпосередніх зіткнень із потужними германськими та азійськими народами, сама проходила еволюційний розвиток племінного устрою та поступового завоювання одних племен іншими. Натомість східнослов'янські племена, перебуваючи у ворожому сусідстві, об'єдналися на чолі з норманськими

завойовниками у велику державу. Саме з їх допомогою східні слов'яни змогли «розширити свою експансію та колонізацію на схід у майже необмежений спосіб» і опиратися натискові степових орд.¹

Подібно до питання генези польської та руської держав підходив Вацлав Собескі. Виступаючи проти поодиноких спроб побачити в засновнику держави П'ястів — Мешку I — нормана, він підмітив значні відмінності в процесах заснування держави і об'єднання слов'янських племен у Польську та Руську держави. Дослідник наголошував на існуванні глибокої традиції контактів населення майбутньої Руської держави зі скандинавами та акцентував активну експансію останніх на її терени, що не простежується на теренах Польщі. На його думку, саме нормани, завоювавши Русь, стали її володарями і заснували державність.² Подібно хід розвитку державотворчих процесів на Русі бачив і Владислав Смоленський, акцентуючи іноземний вплив на початок політичного об'єднання східнослов'янських племен.³

Інші польські історики міжвоєнного періоду також були одностайними у своїй прихильності «норманській теорії» походження Русі. Найбільшим симпатиком такого погляду був дослідник історії українських земель Францішек Равіта-Гавронський. Він, як і інші прихильники норманізму, вважав, що «основою руської державності став факт завоювання її земель варягами». Відстоюючи позиції теорії завоювання, дослідник розглядав державу Рюриковичів як інструмент підкорення та визиску. Але водночас вважав її «необхідним злом», що привнесло політичну організацію та культурне піднесення роз'єднаним і слаборозвинутим східнослов'янським племенам. На його думку, «вся організація влади опиралася на принципах, що мали своєю ціллю надати учиненому насильству характеру джерела доходів»⁴.

Особливо гостро Ф. Равіта-Гавронський вступив у дискусію з прихильниками «антинорманізму», передусім з Володимиром Антоновичем та Михайлом Грушевським. Вважаючи їхні погляди ненауковими та безпідставними, дослідник називав їх «анти-Несторівцями», намагаючись підкреслити цим розбіжність їх поглядів зі свідченнями джерел. Також він вважав «напівфан-

тастичною» можливість існування донорманської державної організації на Русі. Погляди ж М. Грушевського щодо співвідношення норманського та слов'янського факторів у творенні Русі він назвав тенденційними.⁵

Інший видатний польський історик Міхал Бобжиньскі також відзначав факт заснування держави на Русі скандинавськими завойовниками, що привнесли на її терени своє військове управління. Втім, такий шлях державотворення він вважав одним з найбільш плідних: «Найлегше держава організовувалася за сприяння народів чужої крові, що на відміну від слов'ян були активніші в політичному житті і не мали такої незгоди і замилювання до свободи»⁶. Але з іншої сторони, історик відзначав активну участь у державотворчих процесах і місцевого елемента. На його думку нормани, будучи малочисельними, змогли здійснити масштабні завоювання на просторах Східної Європи тільки завдяки включенню у свої шереги слов'ян. Але цим вони ослабили власну етнічну окремішність і швидко асимілювались. Варяги на Русі «скоро зникли без сліду, залишивши лише свою назву, династію Рюриковичів та створений ними устрій»⁷.

Подібні до позицій М. Бобжиньського погляди висловлював Адам Шельонговський. Наголошуючи на норманському походженні державності та правлячої династії на Русі, він відзначав малочисельність скандинавів по відношенню до підкорених слов'ян, що і стало вирішальним фактором у їх швидкій асиміляції. Цікаво, що у своїй «Всесвітній історії» дослідник відзначає існування іншої думки щодо походження Русі — з Приазов'я. На думку автора, ця «кримсько-азовська Русь», ввібравши в себе готські племена Криму, переселилась у Київ і звідти провадила військові та торгівельні походи на Каспій.⁸

У факті норманського завоювання бачив початок привнесення політичного устрою у середовище східних слов'ян і Фелікс Конечни. Втім, на відміну від інших дослідників, він відстоював ідею щодо «випадкового» оформлення варягами своєї держави у Подніпров'ї. Скандинавські завойовники, на його думку, не бажали засновувати у Східній Європі свою державу, а лише бачили у ній плацдарм для походів на Візантію

та створення держави на Балканах.⁹ Сам же привнесений ними устрій був покликаний не встановити управління підкореними землями, а лише «накласти данину, що забезпечила б їм [варягам] життя чужим коштом»¹⁰.

У своїх дослідженнях генези руської державності Ф. Конечни дійшов висновку щодо неоднорідності іноетнічних впливів на політичну організацію східнослов'янських племен. На його думку, поштовх до політичного життя східним слов'янам надали вірмени та араби, що за посередництва хазар включили терени майбутньої Русі в орбіту міжнародної торгівлі. Зокрема, як вважав історик, хазари першими відкрили шлях по Дніпру і заснували торговий осередок на його березі — Київ. І лише пізніше, в ході торгових воєн, їх усунули з цих місць конкуренти — варяги.¹¹

Подібні погляди відстоював і А.Шельонговський. Історик наголошував на існуванні двох окремих осередків державотворення — на півночі з центрами в Ладозі та Новгороді, і на півдні — в Києві. Південний політичний центр перебував під великим впливом «тюрків-хазар» і лише пізніше був підкорений норманами з Новгорода. Але остаточне ослаблення «тюркської частки» в руській державі на користь норманів відбулося лише з падінням Хазарського каганату.¹²

Значний вплив хазарів на процеси державотворення та політичний устрій на Русі відзначав і Станіслав Закшевський. Але, на відміну від Ф.Конечного, історик пов'язував його початок лише із завоюванням князем Святославом Хазарського каганату в середині X ст. Дослідник відзначав, що відтоді «Рюриковичі присвоюють собі поруч з рисами вікінгів і хазарський церемоніал та адміністрацію»¹³. Зокрема, це вилилось у титулатурі руських князів, що почали вживати хазарський титул «каган».

Одноставність польських істориків у прихильності ідеям «норманізму» зумовлювалася політичними концепціями та стереотипами, що сформувались у польському суспільстві. В їх основі лежала ідея про нездатність українського народу до свідомої політичної діяльності та самостійного державотворення. Заперечуючи існування української державної традиції у минулому, польські дослідники відмовляли українцям й у праві

на власну державу у майбутньому. Зараховуючи український народ до «неісторичних», вони бачили його лише частиною створеної польським народом держави.

Порівнюючи державотворчі процеси на теренах Польщі та Русі, польські дослідники звертали особливу увагу на чинники, що сприяли розбудові держави. Основний такий стимул динамічного розвитку Русі вони бачили в активному розвитку торгівлі. Саме у переплетінні торгівельних і політичних цілей правлячих верств Русі вони вбачали джерело могутності і процвітання молодої держави. Так, С.Закшевський відзначав, що головним завданням, яке покладалося на Руську державу її володарями, було створення сприятливих умов для розвитку торгівлі. На організацію торгівельної мережі були спрямовані всі владні зусилля на Русі. Економічна вигода від збору данини і збуту товарів на іноземних ринках була їх першочерговою ціллю. Щоб забезпечити для цього належні умови, руські князі й вели численні війни та засновували розлогу сітку торгово-військових поселень¹⁴. А. Шельонговський також вважав, що руська «державна та династія були військово-купецькою організацією й існували лише доти, доки існували міцні військові та купецькі чинники, що покликали їх до життя»¹⁵. Головний такий чинник дослідник бачив у функціонуванні торгівельного шляху «з варяг у греки». Допоки процвітала торгівля з Візантією, доти і розвивалася могутність Русі. Її ж занепад був спричинений підкоренням Константинополя хрестоносцями у 1204 р. і блокуванням татарами торгівлі по Дніпру.

Глибокий аналіз ролі міжнародної торгівлі як чинника політичної розбудови держави Рюриковичів провів Ф.Конечни. Як вже зазначалося, саме із залученням арабами та хазарами теренів майбутньої Русі в коло міжнародної торгівлі пов'язані «перші стимули до історичного розвитку, які отримали східні слов'яни». В пізнішому торгівля стала для нових прибульців — варягів — стимулом для їх просування у Подніпров'я. Тому саме торгіві верстви були провідниками політичного і цивілізаційного розвитку регіону. Дослідник підсумовує, що «не землероб, але купець залишив тут свій історичний слід»¹⁶.

В ході боротьби з Візантією за контроль над торгівельними артеріями варяги та східні слов'яни відкрили для себе шляхи торгівлі в Західну та Центральну Європу. Так, князь Святослав, утвердившись на Балканах, намагався закріпити за русами торговий шлях по Дунаю. Але поразка у війні відстрочила налагодження західної торгівлі. Продовжив боротьбу за відкриття торгових шляхів у Європу Володимир Великий. Саме з цією метою ним були завойовані Червенські городи та засновані нові торгово-військові осередки на підкорених західних землях — такі, як Володимир (Волинський).¹⁷ Ці ідеї знайшли продовження в дослідженнях С.Закшевського. Причину завоювання Червенських міст він бачив у перекритті печенігами шляху по Дніпрі. І тому, не будучи в змозі здолати нового степового ворога, руси намагались «обігнути» його володіння і вести торгівлю з Візантією з теренів майбутньої Галичини через Семигород».¹⁸

У польській історичній науці проблема боротьби за Червенські міста була однією з центральних. Вона розглядалась як в аспекті етнічної приналежності населення зазначеного регіону, так і крізь призму проблеми формування кордонів ранньої польської держави. Особливої актуальності це питання набуло у міжвоєнний період, оскільки його вирішення повинно було обґрунтувати легітимність входження Східної Галичини та Волині в склад II Речі Посполитої і підважити претензії українців на ці території.

Вказана проблема була яскравою ілюстрацією ідейного конфлікту «східної» та «західної» історіографічних орієнтацій. Так, О.Халецькі як прихильник «східної» орієнтації зазначав, що Мешко I, зосередившись на західному політичному векторі, «недооцінив східної проблеми, від якої Польщі ніколи не вдавалось звільнитися». Цим скористався київський князь Володимир, котрий в 981 р. захопив Перемишль і міста над Західним Бугом, що до того часу входили в державу П'ястів. На думку історика, цей факт мав надзвичайно вагоме значення, адже «став початком великого конфлікту, що часто відновлювався у різних формах і поділив поляків та їх сусідів-русинів».¹⁹

Окреме дослідження проблеми входження Червенських міст у Польську та Руську держави присвятив Юзеф Відаєвіч. Хоча головним завданням, яке ставив перед собою дослідник, було встановлення етнічної приналежності населення теренів пізнішої Галичини та Волині, він зробив ряд висновків і щодо ранньої історії боротьби Русі та Польщі за ці землі. Він вступив у дискусію з багатьма представниками російської та української історіографії щодо даної проблеми і заперечив концепцію початкового входження Червенських міст у склад Давньоруської держави. Головною його тезою стало твердження про необхідність дослівного підходу до інтерпретацій джерел, зокрема «Повісті минулих літ», де було сказано, що Володимир Великий здійснив похід на ляхів і відібрав їх міста, що повинно підтверджувати приналежність цих країв до Польщі.²⁰ Подібну точку зору відстоював і В. Собескі. Історик вважав Червенські міста теренами оселення польських племен, що підпали під руську владу. Причину ж завойовницьких походів руських князів у західному напрямку він бачив у натиску кочових орд на південь Русі, котрі витискали слов'ян і змушували їх до «просування на захід».²¹

З інших позицій до названої проблеми підходив історик, археолог та ректор Варшавського університету Влодзімеж Антоневіч. Він обстоював думку, що хоча населення Червенських міст і було частиною «ляських племен», але воно так і не ввійшло в державу Мешка I. Історик вважав, що ці терени з 963 р. були лише у тісному зв'язку з краківсько-сандомирськими землями, котрі в зазначений період перебували у залежності не від П'ястів, а від чеських князів.²²

Особливою в питанні приналежності Червенських міст була позиція С. Закшевського. Історик взагалі вважав, що мешканці майбутньої Галичини та Волині уже в кінці IX ст. попали у залежність від Руської держави і сплачували їй данину²³. Лише за панування Мешка I Червенські міста протягом короткого часу перебували під впливом польської держави. У зв'язку з цією проблемою С. Закшевський підняв ряд важливих питань внутрішнього розвитку Давньої Русі. На думку історика, саме з часу західних завоювань Володимира починаються важливі

зміни у внутрішніх міжнаціональних та політичних відносинах на Русі. Своїми західними військовими походами Володимир розпочав курс на замирення з Візантією і відмовляв варягам у їх планах експансії на Балкани. Від тоді розпочинається певне охолодження в стосунках між Володимиром і скандинавами. Особливо історик високо оцінював здобутки, які приніс для Русі династичний шлюб Володимира і візантійської принцеси Анни. Головними з них він вважав значні торгівельні привілеї і можливість обмеження впливу варягів, військові контингенти яких в значній мірі перейшли на візантійську службу.²⁴

Проблемою ослаблення варязьких впливів на Русі цікавився також Ф. Конечни. У своїх дослідженнях історик визначив хронологічну межу кінця «Варязької Русі». Її він пов'язував з останнім походом русів на Царгород 1043 р., коли на Русь прибула остання військова дружина скандинавів. Із завершенням військових походів на Візантію закінчується й еміграція варягів на Русь, для яких вона перестає бути заманливим «шляхом до Греції»²⁵. Так, твердить дослідник, розпочинається період слов'янізації Давньоруської держави.

В новій політичній ситуації, що склалася в умовах II Речі Посполитої, необхідним був пошук міжнаціонального консенсусу між поляками та українцями як найбільшою національною меншиною у відновленій польській державі. Польські еліти дедалі частіше схилилися до думки про необхідність мирного врегулювання багатьох спірних питань у відносинах обох народів, що склалася протягом багатьох століть складних взаємин. Саме тому важливими для польських істориків були дослідження джерел конфлікту обох народів. Польська історична наука у фокус розходжень поляків та українців ставила конфесійне питання. Для багатьох дослідників прийняття Руссю християнства з Константинополя стало фактором, що став основою для всіх наступних культурних та національних розбіжностей польського та українського народів. Конфесійні відмінності сприймалися польськими елітами як головна перепона у пізнішому злитті польського та українського народів у єдину політичну націю Першої, а згодом і Другої Речі Посполитої. Так, В. Собескі²⁶ та О. Халецькі²⁷ бачили прийняття

на Русі «східного обряду» джерелом цивілізаційних розходжень і міжнаціонального конфлікту між поляками та «русинами».

Оригінальну картину прийняття християнства на Русі висвітлив у своїх працях Ф.Конечни. Він вважав, що в період русько-візантійських воєн імператор сам вислав у Київ посольство з пропозицією миру і руки принцеси Анни. Але Володимир не бажав приймати християнство і здійснив похід на грецькі володіння в Криму. Поразка у кампанії проти Корсуня примусила Володимира прийняти попередні умови Візантії і охреститись.²⁸ На відміну від В. Собеского та О. Халецького, Ф. Конечни заперечував релігійне обґрунтування конфлікту Русі і Польщі з факту прийняття християнства із Константинополя. Дослідник слушно підкреслював, що Володимир хрестився в «єдиній грецько-католицькій церкві» і це відбулось задовго до Великої схизми 1054 р. Активними були й стосунки Володимира Великого з католицьким Заходом, зокрема з папою римським, а сама нова дружина князя — Анна, була сестрою імператриці Теофанії, дружини Оттона I, що зближувало Русь з Священною Римською імперією.²⁹ Також стикалися східний і західний церковний обряди і на теренах Русі через активну місіонерську діяльність католиків.

С. Закшевський початок конфлікту католицької Польщі і православної Русі бачив уже в часах наступника Володимира Великого — Святополка. Саме за його панування, що вирізнялося симпатією до Заходу, католицька церква проводила активну проповідницьку діяльність на теренах Давньоруської держави. Особливе місце серед місіонерів займали вихідці з Польщі, з якими Святополк підтримував теплі особисті стосунки ще з часів своєї молодості, зокрема з єпископом Бруно, котрий був натхненником шлюбу майбутнього князя з дочкою Болеслава Хороброго³⁰. Це привело до конфлікту з православним духовенством, що бачило загрозу своїм впливам зі сторони католиків. Ця ворожість поширилась і на їх покровителя — Святополка, якого монахи-літописці назвали «Окаянним» не через вбивство братів, а внаслідок його відступу від православ'я. Саме відтоді веде свій початок ідентифікація «латинників» з «ляхами», що навіть вилилось у зображенні київськими монахами в XI ст. диявола в образі «ляха»³¹.

Важливою у даному контексті для польської історичної науки була характеристика церковного життя на Русі. Досліджуючи релігійний чинник у конфлікті польського та руського народів, й поділ на Русі відбувся значно пізніше Великої схизми 1054 р. — руська церква перейшла під зверхність Царгорода лише в 1147 р., а самі Рюриковичі ще довше вагалися між Римом і Константинополем. Історик наводив факти тісних зв'язків князя Ізяслава Ярославича з імператором Генріхом IV та поїздки його сина Святополка до Риму, де він отримав титул короля з рук папи Григорія VII і в свою чергу визнав зверхність Риму над Руссю. «Уніатами» дослідник вважав також київських митрополитів Іларіона та Єфрема, що займали митрополічі престולי за панування вищезгаданих князів. Лише Києво-Печерську Лавру історик бачив послідовною у своїй прихильності до Царгорода і вважав її натхненницею постійних бунтів проти Ізяслава.³²

Досліджуючи відмінності між Руссю та Польщею, польські історики бачили їх джерело не лише у православному віросповіданні, але й у запозиченнях з візантійської культури, що активно проникала у різні сфери суспільного життя, стаючи вирішальним чинником у розходженні східноєвропейської та західноєвропейської культур. Особливу увагу візантійським впливам на Русі приділив М. Бобжиньскі. Саме вони, на думку історика, у вирішальний спосіб спричинилися до зміцнення Давньоруської держави. Візантійська імперія, не маючи в цей час сил підкорити слов'ян силою, була змушена вдатися до «прищеплення їм візантійської цивілізації і піддати їх під моральний вплив і перевагу Константинополя»³³. Такий вплив сягав дуже далеко, оскільки абсолютизм візантійських імператорів повністю співпадав з намірами руських володарів по встановленню свого беззаперечного панування у суспільстві. Візантійська система управління давала князям також готові зразки політичного устрою держави.

З проблемою генези протистояння Польщі та Русі була пов'язана історія «східної політики» Болеслава I Хороброго. В історичній свідомості польського суспільства період його панування розглядався початком виходу польської держави на міжнародну арену та її боротьби за роль регіонального лідера у Центральній

та Східній Європі. Так, О.Халецькі відзначав, що саме Болеслав I як творець «справді європейської за розмірами концепції побудови держави», поставив у центрі своїх зацікавлень «східну проблему»³⁴. Натомість прихильник «західної» орієнтації М.Бобжиньські, хоча й оцінив територіальні і торгові здобутки Болеслава, все ж критично поставився до його східної політики, що «відвертала увагу народу від західних справ, до яких треба було докласти всіх сил»³⁵. Самі ж діяння Болеслава Хороброго на Сході у свідомості польського суспільства нерідко слугували моделлю поведінки щодо східних сусідів для всіх наступних поколінь поляків. Історичні міфи, що виростили на ґрунті таких уявлень, часто закладалися в основу експансивної стосовно українських земель ідеології та формували бачення України як «свйщини».

У міжвоєнній польській історичній науці значною мірою оформилося розуміння розходжень між реаліями походу Болеслава та історичним міфом, що виріс на його ґрунті. Наприклад, С. Закшевський зазначає: «Київський похід, а особливо його генеза, не накресливали перед собою тих цілей, які йому пізніше приписувала легенда, але мав величезне значення для виховання народу»³⁶. Зокрема, це стосувалося поглядів ряду польських істориків, що відстоювали ідею інкорпораційних намірів Болеслава I Хороброго щодо Русі. Так, проти цих тверджень виступив О. Халецькі, котрий вважав, що плани князя обмежувалися зміцненням власних впливів у Києві та поверненням Червенських міст.

Інакше розглядав плани Болеслава Хороброго Ф. Конечни. Дослідник вважав, що підкорюючи руські землі, польський князь намагався залучити їх до свого роду «федерації» країн, котрі були під зверхністю Польщі, як це він зробив з Помор'ям, Полаб'ям та Моравією. Це також повинно було пояснити його «байдужість» до особи київського князя Святополка, який не мав відігравати жодної ролі в політичній системі нового державного утворення.³⁷

Польські історики намагалися розглядати конфлікт Польщі та Русі на початку XI ст. на тлі подій, що відбувалися в Центральній- та Східноєвропейському регіоні. Так, безпосередню

причину війни між Болеславом та Ярославом В. Антоневіч бачив не стільки в скиненні з київського престолу Святополка, скільки у військовому поході Ярослава на Польщу в 1016 р. як союзника німецького імператора Генріха II, що в цей час вів запеклі війни проти Болеслава Хороброго³⁸. Польський князь спробував владнати конфлікт миром і просив для себе руку сестри Ярослава — Предслави, на що київський князь відповів відмовою. Подібно й В. Собескі бачив польсько-руську війну частиною більш масштабних подій. Він вважав, що причиною війни було ослаблення Польщі у боротьбі з Німеччиною, яка і залучила до конфлікту угорського короля Стефана та київського князя Ярослава³⁹. До такої ж думки схилився і С. Закшевський.

Натомість В. Смоленські у своїй науково-популярній «Історії Польщі» висвітлив погляд, що пропагував польський історичний міф про київський похід Болеслава. Дослідник, підкреслюючи розміри держави Болеслава Хороброго, згадав легенду, котра оповідала про наказ польського князя встановити пограничні стовпи польської держави на березі Дніпра⁴⁰. Такі приклади мали слугувати вихованню у молодого покоління поляків відчуття патріотизму та водночас мали формувати візію Польщі як регіонального лідера, що має історичні права на володіння землями до Дніпра.

Іншим польським історичним міфом, що залишив свій слід в історичній науці, була легенда про коронаційний меч польських королів «Щербец», який буцімто був надщерблений Болеславом об київські «Золоті ворота» і в пізнішому мав стати символом могутності польської держави і її претензій на володіння землями Русі. Ця історія була відображена у дослідженні С. Закшевського, присвяченому пануванню Болеслава Хороброго. Історик, на відміну від багатьох сучасних йому дослідників, що бачили в оповіді про «Щербец» лише пізнішу колоритну патріотичну легенду, висловився на підтримку можливій вірогідності польської літописної згадки⁴¹. З іншої сторони, вчений заперечив свідчення літописця Галла Аноніма про поведження Болеслава з Руссю як із підкореним краєм, а з Святополком як із намісником польського правителя на київському престолі, вважаючи їх значно пізнішими легендами.

Дослідники «східної політики» Болеслава Хороброго були одностайними у висновках про те, що київський похід значно зміцнив авторитет польської держави і давав їй підстави претендувати на роль регіонального лідера. Лише контроль над такою політичною і економічною потугою як Русь, давав можливість польським володарям зрівнятися з наймогутнішими правителями у тогочасній Європі — візантійським та німецьким імператорами. Це, зокрема, підкреслювали В. Собескі⁴² та О. Халецькі⁴³, що як приклад наводили історію вислання Болеславом з Києва посольств у Візантію та Священну Римську імперію з гордою пропозицією дружби, погрожуючи війною у випадку її відхилення.

Польські дослідники вдавались і до аналізу процесу політичної роздробленості на Русі. Ф. Конечни виводив роздробленість із децентралізації торгівельних шляхів. Основним фактором в цьому процесі він бачив відкриття нового торгівельного шляху з Волзькою Булгарією через р. Оку. Це призвело до заснування таких швидко зростаючих у своїй могутності центрів, як Рязань, а пізніше — Володимир-на-Клязьмі. Протиборство Києва, Рязані, Мурома, Суздаля та Новгороду як торгівельних центрів, вилилось і в військове суперництво їх удільних князів. Укріпившись у своїй могутності, князь «Залісся» Андрій Боголюбський уже не бажав ставати київським князем і після походу на Київ 1169 р. прийняв титул «Великого князя».⁴⁴ Також історик підкреслював, що джерелом роздробленості був і сам дружинний устрій на Русі. Збільшення чисельності уділів сприяло зросту кількості князівських дружин, а міжусобні війни були прямим джерелом їх утримання, тому правлячі військові верстви були безпосередньо зацікавлені в роздробленості та міжусобицях.⁴⁵

Іншу причину роздробленості Давньоруської держави віднаходив А. Шельонговскі. Її джерело історик бачив у такому елементі суспільного устрою Русі як «ізгойство». Представники династії Рюриковичів, позбавлені спадку, вдавалися до боротьби за захоплення собі уділу, що розпалювало міжусобні війни. Також, на його думку, «ізгойство» дало поштовх до становлення на окраїнах Русі цілого ряду володінь князів-ізгоїв, що ще більше помножило число уділів. Як вважав дослідник, саме для

врегулювання проблеми «ізгойства» був скликаний Любецький з'їзд 1097 р. Також А.Шельонговскі дослідив генезу самого «ізгойства» як такого. Його він виводив із тюркських звичаїв, де існували т.зв. «люди без імені» — аристократи, що втратили свої спадки і вели в степах життя «мандрівних лицарів».⁴⁶

Вдаючись до порівняння політичного і суспільного устрою Польщі та Русі, польські дослідники віднаходили ряд значних відмінностей. Особливо багато уваги цим проблемам присвятили Ф. Конечни та Ф. Равіта-Гавронський. Перший з них виходив з позиції про небажання перших Рюриковичів закладати міцний державний устрій та адміністрацію на теренах Русі з огляду на їх плани експансії на Балкани. Він висунув ідею про кардинальні розходження між владою та суспільством на Русі. На відміну від Західної Європи, де суспільство боролось за впливи в державі і остаточно переходило до співпраці з владою у сфері державного будівництва, у Східній Європі відбувалося відсторонення суспільства від справ держави. Також самі Рюриковичі були байдужі до інтересів суспільства і не прикладали зусиль до впорядкування його устрою. Тому через байдужість влади на Русі не було закладено основ класичного феодалізму. Володіння Рюриковичів були їх родовою власністю і жоден з них не прив'язувався до свого уділу. Практичним втіленням таких поглядів руських володарів була система зміни уділів в ієрархії князів, що поглиблювала відчуженість населення уділу та князя, котрий постійно був готовий покинути його.⁴⁷

В такій ситуації суспільство само вдавалося до самоорганізації. Її втіленнями були «верв» на півдні та «волость» на півночі. На думку історика, на багатшій півночі активніше розвинулась індивідуальна власність, що активізувала процеси самоорганізації «волості» і встановлення влади народних зборів — віча. Саме тому у Новгороді віче стало законодавчим органом. Устрій, що розділяв пануючу династію і суспільство закріпило законодавство — «Руська Правда», що чітко вказувала відмінність «варяга-руса» від місцевого населення.⁴⁸

Багато уваги політичному і суспільному устрою Давньоруської держави приділив Ф. Равіта-Гавронський. Розлого висвітлюючи різні сторони внутрішнього устрою Русі, дослідник також

схилявся до переконання щодо взаємної відчуженості влади і суспільства. Свої висновки він ґрунтував на факті підкорення слов'янського населення норманськими завойовниками і вважав, що влада Рюриковичів утримувалася виключно силою найманих варязьких дружин⁴⁹. Обстоюючи слушність «норманізму», Ф. Равіта-Гавронський активно вступив у полеміку з поглядами М. Грушевського щодо існування громади як наглядової інституції стосовно князя. Самі ж політичні права давньоруської громади він вважав витвором дослідників, що намагались ідеалізувати суспільний устрій на Русі і приписати йому неіснуючі чесноти.⁵⁰

Зауважимо, що такі погляди польських істориків значною мірою були інспіровані їх критичною настановою стосовно царської та більшовицької Росії. Оскільки російська держава тривалий час була поневолювачем Польщі, польські дослідники розглядали її як втілення деспотизму. Тому в історії Давньоруської держави намагалися відшукати генезу майбутніх рис деспотичної царської Росії та тоталітарного Радянського Союзу, котрі поневолювали не лише сусідні народи, але й пригнічували власний.

Отже, можемо стверджувати, що проблеми історії Давньоруської держави посідали вагоме місце серед зацікавлень польських істориків. Це зумовлювалося новими політичними обставинами, що склалися в період існування II Речі Посполитої. У відновленій польській державі особливо гострою була необхідність вироблення проектів розбудови держави на новій національній ідеї. Останнє зумовило неабиякий інтерес до питань витоків польської державності та народу. Досліджуючи їх, науковці зіткнулися з потребою співставлення процесів, що відбувалися на теренах Польщі, з їх аналогами в сусідній Давньоруській державі. Аналізуючи відмінності у державотворенні, польські історики схилялися до ідей привнесення на Русь політичного устрою ззовні через норманське завоювання. В значній мірі такий підхід зумовлювався побутуванням стереотипу про нездатність українців до державотворення. Перебуваючи під впливом політичної кон'юнктури, дослідники також доводили існування глибокого розколу між руською державою

та суспільством, що повинно було показати генезу пізнішої появи деспотичної Російської імперії і тоталітарного Радянського Союзу. Відносини між державами П'ястів та Рюриковичів розглядалися крізь призму «західної» та «східної» історіографічних орієнтацій. Так, прихильники першої бачили в руській політиці польських володарів відхід від життєво важливих західноєвропейських пріоритетів. Натомість прибічники другої тлумачили її в контексті становлення моделей позиціонування Польщі як регіонального лідера в Східній Європі. Фактами минулого, таким чином, намагалися підтвердити польське «історичне право» на володіння Правобережною Україною. З іншої сторони, досліджуючи генезу історичного конфлікту обох народів, польські історики виявляли причини розходження українців та поляків з метою віднайти нові підстави для міжнародного консенсусу. В цілому, у подіях минулого польські дослідники намагалися відшукати джерело оновлення взаємин з українським народом, що було особливо актуальним для реалій II Речі Посполитої з її гострими проблемами у сфері міжнародних стосунків.

¹ *Halecki O.* Historia Polski. — Lublin-Londyn: Towarzystwo Naukowe KUL. Katolicki Ośrodek Wydawniczy «Veritas», 1992. — S. 17–18.

² *Sobieski W.* Dzieje Polski. T. 1. Do roku 1696. — Warszawa: Wydawnictwo Zorza, 1938. — S. 31.

³ *Smoleński W.* Dzieje Narodu Polskiego. — Warszawa — Kraków — Lublin — Łódź — Poznań: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1921. — S. 18.

⁴ *Gawroński Fr.* *Rawita.* Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w. W zarysie. — Lwów: Jakubowski i Zaburawicz, 1896. — S. 11.

⁵ *Ibidem.* — S. 3–4.

⁶ *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie. T.1. — Warszawa — Kraków — Lublin — Łódź — Paryż — Poznań — Wilno — Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1927. — S. 41.

⁷ *Ibidem.* — S. 42.

⁸ *Szelągowski A.* Historia Powszechna. T. 1. — Warszawa: M.Arct, 1936. — S. 255–256.

⁹ *Koneczny F.* Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów. — Poznań — Lwów — Lublin — Łódź: Wydawnictwo M.Arcta w Warszawie, 1921. — S. 4–5.

¹⁰ *Ibidem.* — S. 10–11.

¹¹ *Ibidem.* — S. 2–4.

¹² *Szelągowski A.* Historia Powszechna. T. 1. — Warszawa: M.Arct, 1936. — S. 255–256.

¹³ *Zakrzewski S.* Bolesław Chrobry Wielki. — Lwów — Warszawa — Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich. — S. 244–245.

¹⁴ *Ibidem.* — S. 245.

¹⁵ *Szelągowski A.* Historia Powszechna. T. 1. — Warszawa: M.Arct, 1936. — S.453.

¹⁶ *Koneczny F.* Dzieje Rosji. — S. 4.

¹⁷ *Ibidem.* — S. 6–7.

¹⁸ *Zakrzewski S.* Bolesław Chrobry. — S. 246.

¹⁹ *Halecki O.* Historia Polski. — S. 24.

²⁰ *Widajewicz J.* Południowo-Wschodnie Kresy Polski w X i XI wieku. — Poznań: Nakładem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauki, 1937. — S. 76.

²¹ *Sobieski W.* Dzieje Polski. T. 1. Do roku 1696. — S. 37.

²² *Polska jej Dzieje i Kultura od czasów najdawniejszych do chwili obecnej.* T. 1. Od pradziejów do roku 1572. — Warszawa: Nakładem Księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego, 1927. — S. 65.

²³ *Historia polityczna Polski. Część I. Wieki średnie.* — Warszawa — Lublin — Łódź — Kraków — New York: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności. Skład Główny Księgarni Gebethner i Wolff, 1922. — S. 16–17.

²⁴ *Ibidem.* — S. 39–40.

²⁵ *Koneczny F.* Dzieje Rosji. — S. 9.

²⁶ *Sobieski W.* Dzieje Polski. T. 1. Do roku 1696. — S. 37.

²⁷ *Halecki O.* Historia Polski. — S. 24.

²⁸ *Koneczny F.* Dzieje Rosji. — S. 7.

²⁹ *Ibidem.* — S. 7.

³⁰ *Zakrzewski S.* Bolesław Chrobry Wielki. — S. 224.

- ³¹ *Ibidem.* — S. 250.
- ³² *Koneczny F.* Dzieje Rosji. — S. 16–17.
- ³³ *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie. — S. 42.
- ³⁴ *Halecki O.* Historia Polski. — S. 24.
- ³⁵ *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie. — S. 75.
- ³⁶ *Zakrzewski S.* Bolesław Chrobry Wielki. — S. 300.
- ³⁷ *Koneczny F.* Dzieje Rosji. — S. 9.
- ³⁸ Polska jej Dzieje i Kultera. — S. 66.
- ³⁹ *Sobieski W.* Dzieje Polski. T. 1. Do roku 1696. — S. 40.
- ⁴⁰ *Smoleński W.* Historia Polski. — S. 31.
- ⁴¹ *Zakrzewski S.* Bolesław Chrobry Wielki. — S. 303.
- ⁴² *Sobieski W.* Dzieje Polski. T. 1. Do roku 1696. — S. 41.
- ⁴³ *Halecki O.* Historia Polski. — S. 26.
- ⁴⁴ *Koneczny F.* Dzieje Rosji. — S. 17–21.
- ⁴⁵ *Koneczny F.* Dzieje Rosji. — S. 19.
- ⁴⁶ *Szelągowski A.* Kwestia ruska w świetle historii. Odbitka z «Przeglądu Narodowościowego». — Warszawa: Druk F.Wyszńskiego i S-ki, 1911. — S. 77–79.
- ⁴⁷ *Koneczny F.* Dzieje Rosji. — S. 11–12.
- ⁴⁸ *Ibidem.* — S. 14–15.
- ⁴⁹ *Gawroński Fr. Rawita.* Ustrój państwowo-społeczny Rusi. — S. 9–11.
- ⁵⁰ *Ibidem.* — S. 43–48.

ІСТОРИОГРАФІЯ СВІТСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Історія існує як до кінця не пізнана кантівська «річ в собі», як джерела — матеріальні свідчення про минуле та як історіографія. Остання є своєрідною «третьою» історією. Для деяких наукових проблем минулого Гетьманщини «історіографічні джерела» за значенням не поступаються «історичним джерелам». Це насамперед стосується інтелектуальної історії України раннього нового часу.

Козацьке та дворянське історіописання. Найдавніші твори про українську еліту XVIII ст. належать представникам цієї еліти та її нащадкам¹. Написання історії козацькими інтелектуалами перебувало під впливом «повчальної» історії, яка тягнулася з античності та середньовіччя. Такий «гуманістичний проект» історії розвивав переважно ідеї Цицерона. Згідно з ним, в історії цінувалося насамперед не правдивий опис минулого, а можливість уроку для теперішнього. Написання історії було сферою риторики, а її автентичність ґрунтувалася на авторитетові текстів. Не зважаючи на виникнення в XVII ст. історії ерудитів та антикварів, гуманістичні принципи продовжували існувати у XVIII ст. Головною тенденцією в історіографії XVIII ст. стало реформування написання історії, яке мало за мету зробити її автентичною. У XVIII ст. виникає декілька методів для досягнення цієї мети. До найбільш важливого з них належав метод «манускрипта»: написання історії на основі рукопису як найважливішого джерела знання про минуле². В козацькому історіописанні це яскраво спостерігалось в показовій точності переписування «літописів» та сакралізації історико-літературних текстів.

Автори козацьких «літописів», починаючи з «Действій о презельной брани...», подавали минуле своєї батьківщини як козацьку історію. Для них історія розпочиналась з повстання проти

«ляхів», а Київська Русь була своєрідними «темними віками». Головну увагу козацькі інтелектуали звертали на «права та вольності», які мали «малоросійське шляхетство», козацтво та «весь народ малоросійський» від перебування у складі Великого князівства Литовського/Польського королівства, Речі Посполитої до Московської держави/Російської імперії. Козацькі інтелектуали доводили, що Русь/Україна/Малоросія добровільно укладала політичні угоди спочатку з польськими королями, а потім і з московським царем.

Козацькі інтелектуали високо цінували історію своєї батьківщини. В передмові до збірника «Две гисторіи о казацком народе», Г. Покас в 1751 р. писав, що при читанні «безстрастно и внимательно разсуждая, все обстоятельства онаго народа и великость их малоросыйской націи ясно уведать возможете, и надеяться, что желанее, по котрому мы о других народах охотно знать хотим, вас к прочтению сих гисторій учинит склонных». О. Дівович в 1756 р. у вступі до своєї рукописної книги занотував: «Сїи гисторіи не только достойны, но и нужны, а паче полезны знанію человеку, от рода в сих исторіях свое первобытіе и пребываніе имеющему, для того списал не только собственно для себе, но ради всех, хто би не пожелал сих історій ползоваться»³. Для козацького інтелектуала бути освіченим дорівнювало знанням «прав та вольностей», історії їхнього походження та утвердження. Г. Полетика навіть заявляв, що хто знає свої права, той ними й користується⁴.

Як зазначив В. Кравченко, козацькому «літописанню» притаманна історична міфотворчість яка засіб обґрунтування соціально-політичних інтересів⁵. Світські інтелектуали Гетьманщини фактично створили вигідну їм історію, яка легітимізувала козацьку старшину як привілейовану соціальну групу та традиційний суспільно-політичний устрій. Козацькі інтелектуали другої половини XVIII ст. намагалися оминати проблемні питання російсько-українських стосунків другої половини XVII–XVIII ст. Це було закономірним для тодішнього історіописання. Наприклад, для російської історіографії XVIII ст., час після Івана Грозного також належав до «заполітизованого», тому багато російських істориків намагалися свої пошуки не доводити до XVII ст.⁶ Таким чином, козацькі інтелектуали створили перший

«grand-narrative» — «великий текст» окремішньої української історії. Саме цей «великий текст» вплинув на формування української еліти нового часу — інтелігенції (а фактично гуманітаріїв-істориків).

Під впливом уніфікації суспільно-політичного життя Гетьманщини за Катерини II, покоління 60–80-х рр. XVIII ст. української еліти розділилося на традиціоналістів та асиміляторів. Важливо, що вони однаково активно виявили себе в інтелектуальному житті Гетьманщини та Російської імперії. Саме українським інтелектуалам Російської імперії належить публікація перших праць з історії з української історії, головним чином Гетьманщини⁷. Наступні покоління вже усвідомлювали себе малоросійським дворянством та цікавилися історією Гетьманщини, як з любові до минулого своєї малої батьківщини, так і з метою ствердження своєї належності до «благородного» стану. Протягом всього XIX ст. українські інтелектуали Російської імперії, генеалогічне коріння яких торкалося «Малоросії», дуже цікавилися козацьким минулим, а шляхетська історіографія мала «антикварний характер»⁸.

Однак, інтелектуальне життя Гетьманщини мимоволі сприймалося малоросійськими дворянами в сірих барвах, оскільки Гетьманщина була минулою епохою, а будь-яке безпосереднє минуле, як правило, сприймається критично.

Кінець XVIII — початок XIX ст. охарактеризувався повільним розвитком романтизму в середовищі української щойно народжуваної інтелігенції. Це стало наслідком як західних впливів, так і внутрішнього духовного розвитку українського народу. Внутрішнім чинником піднесення романтизму стала сама природа інтелігенції, яка була специфічною соціальною верствою всього східного слов'янства. Саме слово «інтелігенція» увійшло в світову наукову мову як транслітерація російського терміну⁹. З цього часу в середовищі інтелігенції з'являється поняття «народ» як весь трудовий люд. Цей народ цінується фактично як виразник сутності етносу. На відміну від української інтелігенції, козацькі інтелектуали найціннішою частиною люду Гетьманщини вважали «малоросійське шляхетство». З другої третини XIX ст. в середовищі інтелігенції відбувається «пробудження» історичної свідомості та настає час «історизму».

Як зазначає Д. Чижевський, з кінця XVIII ст. в різних німецьких філософських школах з'являється ідея, що історичний «дух» виконує певну історичну місію¹⁰. Ця ідея поступово через інтелектуалів, які продовжували свою освіту в Німеччині, входить до загальноживаних понять української інтелігенції. Історичну місію, за уявленнями української інтелігенції, виконує народ хоча в реальності цю роботу здійснювали самі представники цієї соціальної групи. Київські інтелектуали 40-х рр. XIX ст. своє ставлення до історії усвідомлювали через класичних мислителів античності та/чи західноєвропейських романтиків нового часу. Причому інтелектуальні аспекти романтичної історичної свідомості нерозривно були пов'язані з уявленням козацької спадщини Гетьманщини¹¹.

Вже автор «Заміток до Малої Росії», відзначав ситуацію в інтелектуальному житті Гетьманщини як суперечливу та, зрозуміло, однозначно негативну з точки зору його часу: «ці чиновники (представники козацької адміністрації — *В. К.*), крім військового писаря та деяких старшин, були спочатку неосвічені і в зв'язку з низьким походженням без належного виховання. З часом стали вони дітей своїх виховувати...»¹². Анонімний автор, подібно до освічених верств суспільства Російської імперії, з погордою дивився на своїх пращурів минулого століття. Однак те, що історики-дворяни відзначали в Гетьманщині «проблиски» інтелектуального життя ще більше засвідчує значимість рукописної спадщини козацьких інтелектуалів.

Ці покоління українських істориків намагалися деталізувати «малоросійські сторінки» життя Російської імперії. Так, «Історія Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського містила визначні події та життя правителів, в тому числі їхні інтелектуальні біографії. Представники світської еліти Гетьманщини хоч і вписувались в історію Російської імперії, проте зберігали особливості належності до свого малого «отечества»¹³. Істориком, який зобразив місце України в Російській імперії, яка мала свої відмінності, був М. Маркевич. Цей історик, під впливом на той час ще неопублікованої «Історії русів», подав українську історію як окремішній процес від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Однак за Маркевичем в ранній новий час від Переяславської Ради існу-

вала російсько-українська єдність, яку він характеризував як союз «рівного з рівним»¹⁴. Показово, що за Д. Сондерсом далеко не всі російські історики погоджувалися з таким баченням історії. Російський історик та журналіст Н. Полевой не поділяв такого зближення великоросійської та малоросійської історії. За його розумінням малоросіяни відрізнялися від великоросів за фізичним та культурним і духовним критеріями¹⁵.

Історіографія нового часу. Виникнення та розвиток нової історії нерозривно пов'язано з усвідомленням українською інтелігенцією того, що вона є частиною великого українського народу від Сяну до Дону, а потім і вагомою складовою української нації¹⁶. В другій половині цього століття сталася зміна місця історії в російському та в українському суспільному житті, що призвело до зміни бачення минулого. За М. Фуко ХІХ ст., в західноєвропейській інтелектуальній традиції «більш пильно звернуло увагу на людську історію» і саме це століття «відмовилося від ідеї порядку та неперервності часу, як і від ідеї прогресу»¹⁷. В східноєвропейській інтелектуальній традиції ХІХ ст., історії належало надзвичайне місце. В новій українській історіографії постала впорядкована «довга» історія України-Руси, яка була побудована на ідеях неперервності часу та прогресу.

Для розуміння історіографічного процесу в другій половині ХІХ — початку ХХ ст. важливим є те, що формування української національної історіографії очолювало розвиток української нації нового часу. Народництво 60-х рр. ХІХ ст., яке виросло на «романтичному» баченні минулого народу, відмежувало український народ від колишнього Речі Посполитої та кинуло прихований виклик російському «великому тексту» зближеної історії східного слов'янства та протиставило йому автономне бачення України в межах Російської імперії. Це вписувало історію Гетьманщини в широкий соціальний контекст в межах народницької історіографії та в національну історію в рамках державницької історіографічного напрямку. Інтелектуальна історія Гетьманщини, природно, за деякими винятками, «випадала» з поля зору істориків-народників та меншою мірою державників. Для народників суспільно-політичний устрій на фоні їхніх громадських ідеалів здавався «військовим табором»¹⁸.

Представники народницької історіографії цікавилися не так елітою, як егалітарними верствами населення, зокрема селянством. В центрі уваги народницької історіографії була соціальна проблематика, насамперед боротьба українського народу проти польських, російських та своїх поміщиків за свободу та соціальну справедливість. Однак народники все-таки бачили та цікавилися інтелектуальними аспектами життя суспільства Гетьманщини. За М. Костомаровим освічені українські старшини могли захопитися «ідеєю-привидом» окремішності своєї батьківщини: «немало було здатних захопитися таким привидом, принаймні, у середовищі тодішніх генеральних і полкових старшин і військових товаришів, що становили в краї інтелігентний клас, для якого був доступний політичний кругозір»¹⁹.

Зв'язки з Росією та російською історіографією українських інтелектуалів були значно сильнішими ніж з західними сусідами. Українські історики та інтелігенція не усвідомлювали свою батьківщину повністю окремою від Росії. В їхніх уявленнях майбутнього Україну мала автономне життя в межах Російської імперії. Лише наприкінці ХІХ ст. частина українських інтелектуалів почали висувати сміливу на той час думку, що Україна відрізняється від Росії своєю історією, мовою, літературою, культурою та іншими критеріями. І. Франко у «Великих роковинах» писав, що «кожен може стать Богданом, як настане слухний час»²⁰. Однак, подібно до Франка, представники української інтелігенції ставили питання минулому: «як мало в історії Руси справжнього духа?»²¹. Представники української інтелігенції по-різному оцінювали в домодерній історії інтелектуальне життя Гетьманщини, але в цілому недооцінювали його.

Народники розглядали добу після Хмельниччини як боротьбу народних мас проти еліти, що їх експлуатувала. Так, О. Єфименко стверджувала, що після визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького старий лад було ліквідовано. За Єфименко українському суспільству були притаманні егалітарні відносини. Однак через кілька поколінь козацька еліта набула соціально-економічного статусу, що належав польській шляхті. Тому О. Єфименко звинувачувала козацьку еліту в зраді української автономії, заради закріпачення народних мас²². До подібних

висновків прийшов Н. Бакай в статті «Южнорусский дворянин XVIII века». В розвідці описано побут, дозвілля, морально-релігійні обов'язки, виховання, навчання дітей козацької еліти. В руслі ідей народницької історіографії історик зазначав, «всі здобуті старшиною права, її матеріальне благополуччя створюються на шкоду цим суспільним групам»²³.

Юридичний бік справи співіснування автономної еліти у складі російської імперії досліджував Д. Міллер. Як історик права він розглядав правничі кроки входження української еліти до складу російського дворянства²⁴. Міллер також зазнав впливу народників та дійшов до народницьких висновків щодо еліти Гетьманщини.

О. Лазаревський хоч і не досліджував українську еліту як соціальну групу, але в його працях зображено багато аспектів життя панівної верстви Гетьманщини. Виняткову цінність мають дослідження про посади в козацькому суспільстві, біографії визначних представників еліти, представників, впливові родини. За О. Оглоблиним Лазаревський засудив «людей старої Малоросії» за їхню соціальну неправду, але не помітив в них «людей старої України»²⁵.

Подібно до Лазаревського проходили творчі пошуки молодого В. Модзалевського, що стали наслідком фундаментальної 4-томної праці «Малороссийский родословник»²⁶. Як зауважував сам автор, він намагався «зробити родовідні розписи за можливістю більш детальними, включивши до тексту, крім даних чисто генеалогічних, ще на перший погляд сухі, але наповнені загально-історичним матеріалом, свідченнями службового, майнового й іншого біографічного характеру».

М. Грушевський своїми працями розірвав єдність з російським нарративом. Становлення Грушевського як особистості та історика відбулося під впливом саме козацького «великого тексту», хоч більшість своїх зусиль він витратив на створення «довгої» історії України, що не «охопила» історію Гетьманщини томами «України-Руси»²⁷. Розірвання зв'язків між Україною та Росією у минулому нерозривно пов'язувалося до поривання цих взаємин в тодішній свідомості. В 1912 р. Грушевський в роботі «Культурно-національний рух на Україні» писав: «в сій книжці

зібрані начерки культурного і національного руху, який так могутно зняв ся серед приспаного і омертвілого українського життя і разом з могутнім соціальним рухом східньої України приготував перше національне відродження наше, що так сильно, хоч і ненадовго заблигло блиском і політичної мисли і національного усвідомлення і розвоєм артистичної творчості, приготувавши ту цікаву своєрідну культуру, яка розвинулася особливо там, де на ґрунті народнім витворилися певні інтелігентські чи пів-інтелігентські верстви...»²⁸.

Важливо, що Михайло Грушевський за багатьма критеріями був початківцем державницького напрямку української історіографії. Учні Грушевського — представники цього напрямку, відшукували в минулому острівці державності в історії українського народу. Це зробило цей історіографічний напрямок зовсім чужим російським історіографічним концепціям. З майже непомітною появою на початку ХХ ст. державницького напрямку в українській історіографії політичне життя стало безпосереднім об'єктом дослідження, а отже по-новому постало питання інтелектуального життя «старої України». Державники бачили Гетьманщину як *de-facto* незалежну державу і вивчали адміністративний лад, законодавство, політичну думку ранньомодерної української державності на рівні з історією інших «державних» націй. Згідно з Ю. Пінчуком, не має «підстав для беззастережного протиставлення історичних концепцій народницького і державницького напрямів. В них більше спільного, ніж відмінного. Розділювальна риса між ними пролягає не стільки в найголовнішому — ставленні до держави, скільки в меш головному — у визначенні національної провідної сили державотворення»²⁹. Як зазначив О. Струкевич, вже в 1910 р. І. Крип'якевич розумів завдання дослідника історії Гетьманщини як вивчення свідомості її еліти. На думку цього ідейного натхненника державницької історіографії, в історичному дослідженні ми «аналізуємо чужі душі... краї і культури, переживаємо цілі епохи»³⁰. Однак, відрефлектованим переломом у вивченні української еліти стали праці В. Липинського про тяглість української історії в ранній новий час. Надалі наукові зацікавлення державників зосереджувалися на тому як еліта вдало або невдало відстоювала

автономію Гетьманщини в політичному та меншою мірою в ідеологічному контексті. Це стало поштовхом до поширення державницьких ідей. В першій третині ХХ ст. українська національна історіографія поєднувала підходи, які належали державницькому напрямку української історіографії. Багато істориків, які працювали в межах народництва поступово перейшли на позиції державництва. Вже згадуваний Модзалевський в 1919 р. зазначав: «В українській історичній літературі є велика прогалина: майже зовсім не вивчена історія Гетьманщини з боку її ідеології. Переглядаючи галерею українських мучеників, стає ясним тільки одне, що їх карали «за зраду», за те, що вони мали сміливість йти проти централістичних змагань влади і були переконані в тім, що Україна й після договору 1654 року лишалася незалежною і автономною державою»³¹.

Дослідник політичної історії Гетьманщини Л. Окиншевич в 1926 р. теж уже не задовольнявся змістом своїх розвідок і, можливо, тому зізнавався, що йому «важко було б зупинитися» на «суто-формальному описі» політичних та правових інституцій. Він наголошував, «що за юридичними схемами, установами, інститутами, нормами в історико-юридичній роботі треба спробувати навести ще й живе життя тої доби, в якій чинили і діяли ті чи інші установи чи норми та зв'язати їх із цим життям й оцінити їхню роль, вагу та значіння»³².

В 1910–20-х рр. державницька історіографія стала панівною в Західній Україні (міжвоєнній Польщі), українській діаспорі і, навіть, радянській Україні. Вона вже розпалася на течії та школи, оскільки дослідники по-різному ставили проблеми вивчення та застосовували неоднакові методи. На межі політичної, соціальної та культурної історії державники піднімали цікаві проблеми, які стосувалися життя світської інтелектуальної еліти Гетьманщини. Стосовно нашого періоду історики-державники вивчали опозицію щодо інтеграції української автономії з Російською імперією³³. Так, О. Оглоблин здійснив дослідження щодо різних опозиційних кіл та віднайшов багато біографічних відомостей про багатьох представників еліти³⁴. М. Слабченко в своїх дореволюційних дослідженнях простежив багато аспектів економічного та правового життя Гетьманщини³⁵. Українські історики

П Речі Посполитої зосереджувалися на проблематиці боротьби представників Гетьманщини проти російського централізму³⁶. В міжвоєнній українській еміграції розглядалася стосовно Гетьманщини подібна проблематика³⁷. Радянські історики в 20-х рр. ХХ ст. провели значну кількість досліджень, які торкалися інтелектуального життя України раннього нового часу³⁸.

Таким чином, представники народницької та державницької історіографії створили «великий текст» української історії від давніх часів до тодішніх днів. Хронологічно перша народницька частина національного «великого тексту» створювалася в процесі діалектичного розвитку: як заперечення минулої епохи Гетьманщини та її досягнень. Тому закономірно, що інтелектуальне, культурне життя Гетьманщини в цілому оцінювалося негативно. Однак в межах народницької історіографії відмічалися позитивні риси духовного життя «старої України». Державницька частина «великого тексту» створювалася головним чином як заперечення народницького ставлення до української державності. Тому історики-державники відмічали всі, важливі на їхню думку, прояви інтелектуального життя Гетьманщини.

Українська радянська історіографія. В радянській Україні в 1920-ті рр. співіснувало декілька історіографічних течій та шкіл. Так, О. Оглоблин своє дослідження про політичну думку доби Мазепи провів в рамках державницької історіографії, хоча його інші праці мали ознаки економічної школи³⁹. Л. Окиншевич здійснив дослідження про Раду старшин та «Значне військове товариство у межах історико-юридичної школи»⁴⁰.

В 30-х рр. ХХ ст., зі зміною політики радянського уряду щодо неросійських національностей, повертаються ідеї дореволюційної історіографії. У радянському обрамленні ідея єдності східних слов'ян набула втілення у концепції воз'єднання українського народу з російським. В 1930-ті рр. в радянській Україні національну історіографію було втиснено у рамки офіційної радянської історіографії, що наслідувала змінений російський наратив. Петровський у рецензії на працю В. Дядиченко «Крестьянские движения на Левобережной Украине в 1710–1711 гг.», у важкі для історичної науки 30-ті рр. ХХ ст. писав: «автор повинен показати... вміння підбирати джерела, праці, критично володіти ними...

акцент на рухах проти держави»⁴¹. Тобто головним принципом української радянської історіографії з 1930-х рр., що визначав постановки наукових проблем та методологічний інструментарій, стало твердження про визначальність народних мас в історичному процесі⁴². Втілення цієї ідеї було несприятливим для розвитку інтелектуальної історії Гетьманщини, адже історія свідомості суспільства є, в першу чергу, історією духовного життя людей, які доклали максимум зусиль в своїй творчій самореалізації.

Після II світової війни радянські історики, розвивали ідеї народницької історіографії та наголошували на розвитку кріпацтва, класовій боротьбі в українському суспільстві та союзи української еліти з російським самодержавством заради експлуатації народних мас⁴³. В межах української радянської історіографії було написано багато праць, які відображали певні аспекти інтелектуального життя Гетьманщини⁴⁴. Деякі з досліджень української радянської історіографії зробили чималий емпіричний та теоретичний внесок в інтелектуальну історію Гетьманщини. В докторській дисертації В. Смолія «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII–XVIII ст.)» визначальними носіями соціальної свідомості поряд з народними масами розглядалися й представники «інтелігенції»⁴⁵. Продовженням дослідження проблеми соціальної свідомості Гетьманщини стала дисертація Н. Шевченко «Суспільно-політичні рухи на Україні в 60–70-х рр. XVIII ст.», виконана під керівництвом вище зазначеного історика⁴⁶. Внеском в інтелектуальну історію Гетьманщини стали праці на межі філософського та культурного дослідження спадщини Києво-Могилянської Академії⁴⁷. До дисертаційних досліджень, які висвітлювали окремі аспекти інтелектуальної історії Гетьманщини також належала робота Т. Литвинової⁴⁸. З розпадом Радянського Союзу в Україні, як і в інших республіках колишнього СРСР виникли підстави для відродження національних історіографій.

Таким чином, радянська історіографія стала соціальним «великим текстом» української історіографії. Саме завдяки соціальній складовій українська радянська історіографія пізнього середньовіччя посіла гідне місце у світовій історіографії.

Однак в соціальному «великому тексті» мало відбилося інтелектуальне життя Гетьманщини.

Англомовна історіографія після II світової війни. Це історіописання характеризувалось поєднанням ідей «великого тексту» державницького напрямку з методологічними практиками західних історіографій. Останнє в різних авторів присутнє в тій чи іншій мірі. Ця історіографія важлива, оскільки англосаксонський науковий світ був і залишається самодостатнім стосовно розробки наукових проблем. Фактично всі головні питання української історії нашого періоду мали свої відповіді в англомовних дослідженнях чи перекладах. Англомовну українську історіографію Гетьманщини започаткували в 1950–70-х рр. вихідці з України, які ставали істориками та впливали на англомовних істориків-українознавців. Перше покоління істориків після II світової війни головним чином писало історію українською мовою, а потім ці праці перекладалися на англійську⁴⁹. Наступне покоління З. Когута та О. Субтельного за багатьма критеріями належало до «західних» істориків та писало англійською. До праць, які поставили питання у вивчення історії Гетьманщини в цілому, та її інтелектуального життя зокрема, належали твори І. Рудницького «Переосмислення української історії»⁵⁰, Г. Грабовича «До історії української літератури»⁵¹, Д. Сондерса «Український вплив на російську культуру 1750–1850 рр.»⁵², З. Когута «Російський централізм та українська автономія: імперське вбирання Гетьманщини (1760–1830 рр.)»⁵³, О. Субтельного «Панування в Східній Європі. Народ, шляхта та іноземна влада, 1500–1715 рр.»⁵⁴ тощо.

О. Субтельний дослідив добу Мазепи в контексті соціально-економічного та суспільно-політичного життя Центральної Європи⁵⁵. Козацька старшина Гетьманщини в дослідника вміщена в контекст еліт з політичною культурою «шляхетської демократії». У тій мірі, якою козацька старшина ставала територіальною елітою, вона сприймала ідеї та уявлення подібні польській політичній організації суспільства — сарматизму. За О. Субтельним, «імітація міфу польського сарматизму очевидно вказує, що українська старшина була схильною до досягнення подібного становища, яким задовольнилася польська шляхта»⁵⁶.

У четвертому розділі «Панування в Східній Європі. Народ, шляхта та іноземна влада, 1500–1715 рр.» приділяється особлива увага конфліктам, що відбулися у першому десятилітті XVIII ст. між елітами Лівонії, Польщі, України, Молдови й Угорщини з їхніми суверенами Вазами, Ветінами, Романовими, Османами та Габсбургами відповідно. О. Субтельний вважає, що це десятиліття було своєрідним східноєвропейським відповідником добре відомій в західноєвропейській історіографії «генеральній кризі». Важливо, що повстання І. Мазепи розглядається в контексті повстань Й. Р. фон Паткула, Д. Кантеміра, Ф. Ракоці⁵⁷.

О. Субтельний вперше в широкому контексті розглядав спроби лідерів центральноєвропейських еліт, що зазнали поразки — Ф. Ракоці в Угорщині, Д. Кантеміра в Молдові, Й. Паткула в Лівонії, І. Мазепи та П. Орлика в Україні та з певними застереженнями С. Ліщинського у Польщі — продовжити їхню боротьбу з абсолютистськими державами дипломатичними та ідеологічними методами⁵⁸. Суспільно-політичні погляди козацької еліти третьої чверті XVIII століття та еволюцію українсько-російських стосунків дослідив З. Когут⁵⁹. Таким чином, англomовний «великий текст» став наслідком взаємодії ідей державницького прочитання українського минулого та нових викликів в історіографії Західного світу. Англomовна історіографія інтелектуального життя Гетьманщини здебільшого була запізнілою відповіддю на інтелектуальні виклики історіописання «вільного» капіталістичного світу. Проте вона долучила в дослідження інтелектуального життя Гетьманщини новий методологічний інструментарій та вмістила історію свідомості Гетьманщини в ширший історіографічний контекст, що стало надзвичайно важливим для української історіографії доби незалежної України.

Інтелектуальна історія в історіографії після 1991 р. Протягом 90-х рр. XX ст. українські історики в першу чергу заповнювали «білі плями» минулого. Однак не зважаючи на таку загальну рису історіографії раннього нового часу, історія свідомості Гетьманщини опосередковано потрапила в сферу зацікавленості істориків⁶⁰. Проблеми, які ставилися дослідниками, все-таки стосувалися історії свідомості в цілому та інтелектуального життя

зокрема. Природно, що в багатьох роботах розв'язання питань історії духовного життя часто проходило в межах тексту подієвої історії.

Після 1991 р. В. Смолій та В. Степанков стали авторами нового погляду на історію України раннього нового часу. Постановка проблеми, яка включала в дослідницький об'єкт інтелектуальне життя Гетьманщини намітилась ще в докторській дисертації В. Смолія «Формування соціальної свідомості народних мас України»⁶¹. Концепція національної революції та української національної ідеї стали «великим текстом», побудованим на основі державницького напрямку української історіографії та історіографії радянських часів. Фактично постановка проблеми державної ідеї в середовищі еліти Гетьманщини належить до інтелектуальної історії⁶². На думку В. Смолія, предметом дослідження сучасних істориків «поряд з такими традиційними галузями, як політична, економічна, соціальна історія, все впевненіше входить історія інтелектуальна, історія ідей, поглядів...»⁶³.

Показовими в цьому аспекті є дисертації, які писалися у Відділі історії України середніх віків та раннього нового часу. Не зважаючи на спрямованість дисертаційних досліджень на використання раніше невивчених фондів, ставилися проблеми духовної життя Гетьманщини. Таким дослідженнями, присвяченими цінностям політичної культури української еліти раннього нового часу були докторські дисертації П. Саса та О. Струкевича⁶⁴. Хоча дослідження першого історика хронологічно не торкається нашого дослідження, воно важливе в теоретичному аспекті дослідження проблеми «світська інтелектуальна еліта Гетьманщини». Розвідка О. Струкевича поставила багато проблем інтелектуальної історії Гетьманщини, які вимагають свого вирішення. Дослідник запропонував модель цінностей політичної культури суспільства Гетьманщини. Ця модель, яка вимушено належала до історико-політологічної, дозволила пояснити багато явищ історії інтелектуального життя ранньомодерної України. Автор наголосив на важливих рисах, характерних суспільству Гетьманщини. Серед них зверненість в майбутнє козацьких інтелектуалів через культ минулого⁶⁵, сприймання козацтва з кінця XVII ст. як політичної нації, а Гетьманщина — вітчизни⁶⁶, існуван-

ня ідеї договірності між протектором та елітою Гетьманщини⁶⁷ тощо. Важливою в розвитку інтелектуальної історії Гетьманщини стали дисертаційні дослідження І. Дзири «Козацьке літописання 30-х–60-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти / Інститут історії України НАН України»⁶⁸ та А. Бовгирі «Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі історичних збірників XVIII — початку XIX ст.»⁶⁹. Названі жерелознавчі розвідки зробили крок в перед у відповіді на проблему: що несе рукописна спадщина козацьких інтелектуалів, якщо застосувати до її вивчення текстологічні та герменевтичні методи? Джерелознавчі напрацювання дають можливість історика ставити нові питання рукописній спадщині світської інтелектуальної еліти Гетьманщини та отримувати неочікувані відповіді.

Тематика інтелектуальної історії Гетьманщини стала певною мірою об'єктом історіографічного дослідження. Це засвідчують роботи В. Кравченка⁷⁰, В. Матях⁷¹. Харківський дослідник в названій роботі проаналізував козацьке «літописання» як складову частину українського історіописання. В. Матях в своїх роботах окреслила розвиток історіографії раннього нового часу, в якому складовою частиною розглядала проблеми інтелектуальної історії Гетьманщини⁷².

Праці О. Гуржія в першу чергу про гетьмана І. Скоропадського є переглядом усталеного бачення діяльності гетьмана як виконувача царської волі. Дослідження Гуржія внесло корективи в сприймання політики цього гетьмана та дало підстави бачити автономістські мотиви в його діяльності та неперервність боротьби козацької еліти за свої «вольності». Як наголошує О. Гуржій, Скоропадський керувався принципом «бо схоже чинили наші попередники», причому малися на увазі попередники «усі без винятку»⁷³.

В дослідженнях вже згаданого П. Саса прослідковується концепція політичної культури козацтва, яка розглядає інтелектуальні питання історії Гетьманщини⁷⁴. Дослідник підняв питання «соціальної вищості і винятковості старшини, вшанування владної ієрархії держави, лояльного ставлення до царського уряду, а також патріотизму й політичного автономізму. Дослідник відзначив, що у XVIII ст. відбувається бюрократизація

гетьманської адміністрації, яка призвела до створення нових канцелярій⁷⁵. Історик відмітив, інтелектуальний аспект діяльності «військових канцеляристів» та їхню працю в «Кодифікаційній комісії» 1728–1743 рр. і виборах до Законодавчої комісії 1767 р.⁷⁶

Для розуміння світської інтелектуальної еліти Гетьманщини важливий світогляд церковних інтелектуалів і, навіть, селянства. Важливими в цьому аспекті є дослідження співробітників Відділу історії України середньовіччя та раннього нового часу Інституту історії України НАН України⁷⁷. Важливо, що право для суспільства Гетьманщини було не стільки судочинством як нечітким уявленням звичної поведінки, яка формулювала «права», «вольності», «звичаї»⁷⁸. Для інтелектуальної історії важливим є вивчення впливу ідей церковних інтелектуалів на світську інтелектуальну еліту Гетьманщини. Це відбувалося через церковні твори, проповіді, листування⁷⁹. Так, Г. Бужанський переклав «Вступ до історії Європейських держав» (1718 р.) та «Про обов'язки людини і громадянина» (1726 р.), що вплинуло на розвиток загальноімперської свідомості в середовищі церковних інтелектуалів. Після Полтавської битви Ф. Прокопович написав та виступив з промовою «Панегірик, или Слово похвальное о преславной над войсками свейскими победе...», яка містила кардинально інші суспільно-політичні ідеї ніж його творча спадщина до виступу І. Мазепи⁸⁰. Соціальний вимір еліти української ранньомодерної держави дослідила В. Панашенко в праці «Соціальна еліта Гетьманщини»⁸¹.

В розвитку інтелектуальної історії Гетьманщини чільною складовою є надбання генеалогічних досліджень та соціальної історії. Ціла група істориків, зокрема, П. В'ялов, М. Корнієнко, В. Кривошея, Т. Кузнець звернулися до заповнення прогалин у царині генеалогії українських козацько-старшинських родів⁸². Для розвитку моделі світської інтелектуальної еліти є здобутки в соціальній історії Гетьманщини⁸³.

Н. Яковенко в «Нарисі історії середньовічної та ранньомодерної України» запропонувала чимало цікавих ідей щодо розуміння історії Гетьманщини та її мешканців. Для розуміння представників інтелектуальної еліти Гетьманщини важливими є культурологічні, релігійні сторінки її нарисів⁸⁴. За її словами, «на

зламі XVII–XVIII ст. перед нами постає виразно цілісний образ «українськості», що спирається на більш-менш однорідну шкалу світоглядних вартостей»⁸⁵.

З 90-х рр. XX ст. розпочинається активне написання англomовної історії Гетьманщини з поєднанням часткового використання архівних джерел та введенням нових методологічних схем дослідження. В контексті історіографії «світської інтелектуальної еліти Гетьманщини» англomовні автори надзвичайно пов'язані з історіографічним процесом в Україні, тому в нашому випадку можна говорити про багатомовну українську історіографію світської інтелектуальної еліти Гетьманщини. До англomовних праць, пов'язаних з предметом нашого дослідження, належать роботи С. Величенка «Формування ідентичності у Східній Європі та Росії»⁸⁶, Р. Шпорлюка «Культура та народи у Центральній та Східній Європі»⁸⁷, С. Плохія «Козаки та релігія в ранньомодерній Україні»⁸⁸, «Царі та козаки: студії з іконографії»⁸⁹, А. Капелера, З. Когута та Ф. Сисина «Культура, народ та ідентичність. Українсько-російська суперечка (1600–1945 рр.)»⁹⁰ та ін. Важливими в інтелектуальній історії Гетьманщини є дослідження С. Плохія⁹¹. Автор в своїх роботах поставив багато питань історії свідомості Гетьманщини: вплив «війни маніфестів» на лояльність українських інтелектуалів вітчизні Малоросії та монарху і Росії як «государству»⁹², наслідки перекладацької роботи німецьких творів на свідомість козацької еліти і т. д.⁹³

Отже, інтелектуальна історія Гетьманщини належала до однієї зі складових всіх напрямів української та світової історіографії від XVIII до сьогоdnішнього часу. Це закономірно, оскільки історія інтелектуальної діяльності козацької еліти Гетьманщини не могла оминати будь-яка історіографічна модель. На наш час історіографія світської еліти Гетьманщини з одного боку достатня для попередніх теоретичних узагальнень, а з іншого — ще не має ознак історіографічного напрямку за критеріями постановки проблеми та методологічного інструментарію. В світовій історіографії інтелектуальна історія є окремою галуззю історичних знань, що має свої течії та школи. Тому наше дослідження є закономірним у розвитку як українського, так і світового історіописання.

¹ Див.: *Лазаревский А.* Прежне изыскатели малороссийской старины // КС. — 1895. — № 2. — С. 170–194.

² *Толочко А.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. — М.-К., 2005. — С. 276.

³ *Апанович О. М.* Рукописная книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 37–38.

⁴ Речь произнесенная Григорием Андреевичем Полетикой о общем собрании Малороссийского шляхетства в Глухове о правах, преимуществах и нуждах Малой России. — IP НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 2683. — Арк. 2.

⁵ *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Х., 1996. — С. 67–77; 147–200.

⁶ *Пешич С.* Русская историография XVIII века. — Ч. II. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1965. — С. 32–33.

⁷ *Рубан В.* Краткая летопись Малыя Россіи. — СПб., 1777. — 8, 242, LX, 2, 118 с.

⁸ Документы, относящиеся к истории славян, живших на Балканах. — XVII–XVIII вв. Копии. — IP НБУВ. — Ф. V. — Спр. 802. — Арк. 1.

⁹ *Успенский Б. А.* Русская интеллигенция как специфический феномен русской культуры // Успенский Б. А. Этюды о русской истории. — СПб.: Азбука, 2002. — С. 393–413.

¹⁰ *Чижевський Д.* Філософські твори в чотирьох томах. — Т. 2. Між інтелектом та культурою: дослідження з історії української філософії. — К.: «Смолоскип», 2005. — С. 24.

¹¹ *Ясь О.* Козацько-Гетьманська минувшина в рецепції П. XVIII ст.). — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 220–244.

¹² Замечанія до Малой Россіи принадлежація. — М., 1848. — С. 18.

¹³ *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства: В 3 т. / 4-е изд. — СПб., 1903.

¹⁴ *Маркевич.* История Малороссии. Т. I — М., 1842. — С. 227–228, 256–259.

¹⁵ *Saunders D.* The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750–1850. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1985. — P. 186–186.

¹⁶ *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. — М.: Новое литературное обозрение, 2008. — С. 125.

¹⁷ Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. — СПб., «Асад», 1994. — С. 386.

¹⁸ Галь Б. О. Проблема формування регіональної бюрократії на Лівобережній Україні (друга половина XVIII — початок XIX ст.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 2. — Дніпропетровськ. — 2001. — С. 14.

¹⁹ Костомаров Н. И. Мазепинцы // УЖ. — 1990. — № 8. — С. 134, 135.

²⁰ Грушевський М. Апостолові праці. Машинопис. — ІР НБУВ. — Ф.Х. — Спр.17159. — Арк. 1.

²¹ Грушевський М. Апостолові праці. Машинопис. — ІР НБУВ. — Ф.Х. — Спр.17159. — Арк. 16.

²² Див.: Малороссийское дворянство и его судьба // А. Ефименко. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. — СПб., 1905. — Т. 1. — С. 145–200.

²³ Бакай Н. Южнорусский дворянин XVIII века. — К., 1885. — С. 1.

²⁴ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение малороссийской старшины в дворянство // КС. — 1897. — № 1. — С. 1–31.

²⁵ Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. — Острог — Нью-Йорк, 2000. — С. 38. \454.

²⁶ Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 1–4. — К., 1908–1912.

²⁷ Уривки статей, бібліографічні замітки, виписки з архівних документів. — ЦДАЛ. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 14–15. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVII — XVIII віці. — К.-Львів, 1912. — 248 с. Грушевський М. З політичного життя Старої України: Розвідки, статті, промови. — К., 1918. — 127 с.

²⁸ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI — XVII віці. Вид. 2-ге. — К.: Вид. Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України (Дніпросоюз), 1919. — С. 3.

²⁹ Пінчук Ю. А. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Харів, 1995. — С. 162.

³⁰ Струкевич О. К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — Київ: Інститут історії України, 2002. — С. 9.

³¹ Модзалевський В. Галерея українських політичних смертників, емігрантів, засланих та в'язнів // Пам'ятки України. — 1991. — № 5. — С. 10.

³² *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 167; *Його ж.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. — Ч. 1. Генеральна рада. — К., 1929. — С. 2.

³³ Див.: *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. — К.: Критика, 2004. — С. 11–45. Праці О. Оглоблина, присвячені еліті: «Люди старої України» (Мюнхен, 1959, Київ, 2001); «Гетьман Мазепа та його доба» (Нью-Йорк, К., Л., 2001)

³⁴ *Оглоблин І.* До історії української політичної думки на початку XVIII віку // ЗІФВ ВУАН. — 1929. — Кн. 19. — С. 231–241.; *Його ж.* Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. — К., 1925.

³⁵ *Слабченко М.* Опыты по истории права Малороссии XVII–XVIII вв. — Одесса, 1911.

³⁶ *Крупницький Б.* Гетьман П. Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності. — Варшава, 1937. — 251 с.; *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа: в освітленню німецької літератури його часу. — Жовква, 1932. — 27 с.

³⁷ *Борщак І.* Ідея Соборної України в Європі в минулому. — Париж, 1923. — 26 с.

³⁸ *Горбань М.* «Записки о Малой России» О. Шафонского 1926 г. г. Харьков (Статья). Русск. и укр. текст. Машиноп. Сопроводительное письмо к статье. — ІР НБУВ. Ф. Х. — Спр. 14951-14953. — 33+30+4 арк.; *Грушевський О.* З побуту старшини XVIII ст. (Стаття). Машинопис. — ІР НБУВ. Ф. Х. — Спр. 14955. — 12 арк.; *Грушевський О. С.* Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. (Стаття 1920-х рр.). Оригінал. — ІР НБУВ. — Спр. 17246. — Ф. Х. — 24 арк.; *Доповідь Л. В. Миловидова* про проект університетів на Чернігівщині у XVIII ст. (Замітка 1929 р.). Оригінал та машинописна копія. — ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 17295. — 4 арк.; *Клепацький П.* «Літопис Самійла Величка». 1926 р. Полтава. Склограф. — ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 17463. — 21 арк.; *Клепацький П.* Невідомий український мемуар з часів шведчини. Полтава. Машинопис. — ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 17466. — 7 арк.; *Миловидов Л.* Проекти університету в Києві у др. пол. XVIII (Стаття). Копія. — ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 17753. — 13 арк.; *Нечипоренко П.* Сторінки з діяльності генеральної військової канцелярії середини XVIII ст. (Стаття 1924 р.) Машинопис. — ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 17841. — 5 арк.; *Клепацький П.* Про т. зв. «півний руський або казаський літопис XVII в.» (Стаття). — ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 19010. — 6 арк.; *Клименко П.* Рецензія на роботи В. Липинського «Україна на переломі» та М. Грушевського «Хмельниччина в розквіті». 14 березня 1923 р. Київ. — ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 19011. — 9 арк.; Из

провінциальної життя на Україні в кінці XVIII століття. Из пришлого г. Кролевца. (Стаття). Машинопис. — ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 19042. — 5+1 арк.; *Кудрявцев П.* Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон протягом XVIII ст. (Стаття кін. 20-х рр. XX ст.) Оригінал та переклад на українську мову. — ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 14862-14863. — 46 арк.; *Оглоблин О.* Україна в часи Петра I. — К., 1939. — 59 с.; *Мазепа І.* Писання. — Краків-Львів, 1943. — 49 с.; *Ткаченко М.* Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVI — XVIII вв. — К., 1931. — 147 с.; *Будзиловський В.* Гетьман Мазепа. — Львів, 1909.

³⁹ Див.: *Оглоблин І.* До історії української політичної думки на початку XVIII віку // ЗІФВ ВУАН. — 1929. — Кн. 19. — С. 231–241.

⁴⁰ *Окішневич Л. І.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. Ч. 2: Рада старшин // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — К., 1930. — Т. 8; Значення військового товариства в Україні-Гетьманщині XVII — XVIII ст. // ЗНТШ. — Мюнхен, 1948. — Т. 157.

⁴¹ Матеріали до критики буржуазних концепцій звичаєвого права України. П. П. Чубинський (1839–1884 рр.). — ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 3571. — Арк. 1 — 5.

⁴² *Лукаченко Г.* Україна в 60–90-х гг. XVIII в. (царствование Катерини II) — К., 1936. Копія-стеклограф. — ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 3537. — 147 арк.; *Перетц В. М.* До звіту комісії українського письменства доби феодалізму (КУПФ) за 1931 р. Машинопис. — ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 12428. — 2 арк.; *Гуслистий К.* Пікінерські заворушення 1767 і бунт 1769–1770 рр. (Стаття). (1920–1930-ті рр.). Машинописна копія з правками. — ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 17255. — 47 арк.

⁴³ *Дядиченко В.* Нарис суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII–XVIII ст. — К., 1959; Історія селянства Української РСР: У 2-х т. — К., 1961.

⁴⁴ *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. — К.: Вид. Академії Наук Української РСР, 1963. — 390 с.

⁴⁵ *Смолий В. А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII–XVIII ст.). — К.: Наукова думка, 1985. — С. 5.; *Його ж.* Соціальне свідомість учасників народних движень на Україні (друга половина XVII–XVIII вв.). Дис. ... доктора історических наук: 07.00.02 / Смолий Валерій Андреевич. — К., 1985. — 442 с.

⁴⁶ *Шевченко Н. В.* Общественно-политическое движение на Украине в 60–70 гг. XVIII века. Дис. ... кандидата історических наук: 07.00.01 / Шевченко Наталья Васильевна. — К., 1991. — 279 с.

- ⁴⁷ *Хижняк З. И.* Киево-Могиланская академия. — К., 1988. — 266 с.
- ⁴⁸ *Литвинова Т. Ф.* Общественная мысль Украины второй половины XVIII — первой половины XIX веков: Григорий и Василий Полетики. Дис. ... кандидата ситорических наук: 07. 00. 01. / Татьяна Федоровна Литвинова. — Днепропетровск, 1993. — 271 с.
- ⁴⁹ *Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. — Мюнхен, 1959. Укр. Видання: Острог — Нью-Йорк, 2000. — С. 38. \454.
- ⁵⁰ *Rudnytsky I.* Rehtinking Ukrainian History. — Edmonton, 1981. — 268 p.
- ⁵¹ *Grabowicz G.* Toward a history Ukrainian literature. — Cambridge, 1981. — 102 p.
- ⁵² *Saunders D.* The Ukrainian Impact on Russian Culture. — Edmonton, 1985. — 415 p.
- ⁵³ *Kohut Z.* Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760s — 1830s. — Cambridge, 1988. — 358 p.
- ⁵⁴ *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715. — Kingston and Montreal, 1986. — 270 p.
- ⁵⁵ *Субтельний О.* Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — 238 с.
- ⁵⁶ *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715. — Kingston and Montreal, 1986. — P. 47.
- ⁵⁷ *Там само.* — P. 130 .
- ⁵⁸ *Там само.* — P. 130–137.
- ⁵⁹ *Kohut Z.* Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760 s–830 s. — Cambridge, 1988. — P. 20–225.
- ⁶⁰ *Струкевич О. К.* Політико-культурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). — Кн. 1. — К.-Черкаси, 1997. — С.134–146.
- ⁶¹ *Смолій В. А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII–XVIII ст.). — К.: Наукова думка, 1985. — С. 5.
- ⁶² *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — 368 с.; *Степанков В. С.* Українська державна ідея // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу... — С. 71–110. *Смолій В. А., Степанков В. С.*

Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. — К., 2008. — 120 с.

⁶³ *Смолий В. А.* Передмова // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 5

⁶⁴ *Сас П. М.* Політична культура запорозького козацтва Дис. ... доктора історичних наук : 07.00.01 /. — К., Сас Петро Михайлович — 1998. — С. 55. 392 с.; *Струкевич О. К.* Провідні політико-культурні орієнтації еліти / О. К. Струкевич // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — с.

⁶⁵ *Струкевич О. К.* Політико-культурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). — Кн. 1. — К. — Черкаси, 1997. — С. 142–145.

⁶⁶ *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620–1690-х рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 75.

⁶⁷ *Струкевич О. К.* Провідні політико-культурні орієнтації еліти / О. К. Струкевич // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 132.

⁶⁸ *Дзира І. Я.* Козацьке літописання 30-х–80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти / Інститут історії України НАН України. — К., 2006. — 567 с.

⁶⁹ *Бовгиря А. М.* Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII — початку XIX ст. Дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.06 / Бовгиря Андрій Маркович. — К., 2004. — 298 с.

⁷⁰ *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків, 1996. — С. 376.

⁷¹ *Матях В. М.* Ціннісні орієнтації українського суспільства в умовах російського протекторату (основні напрями наукового дослідження) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. — К., 2000. — С. 419–434; Її ж. Система ціннісних орієнтацій: ментально-свідомісні виміри. // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу — С. 7–40.

⁷² *Матях В. М.* Сучасна українська новістика та перспективи наукових пошуків // УІЖ. — 2008. — № 6. — С. 155. Матях В. Система ціннісних орієнтацій: ментально-свідомісні виміри // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 8.

⁷³ *Гуржій О. І.* Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 37–38.

⁷⁴ *Сас П. М.* Політична свідомість та соціокультурні орієнтації козацтва / П. М. Сас // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С.

⁷⁵ *Сас П. М.* Субкультура військових канцеляристів / П. М. Сас // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 187–188.

⁷⁶ *Там само.* — С. 208, 189.

⁷⁷ *Ричка В. М., К. І. Салій.* Політичні орієнтації та світогляд духовенства / В. М. Ричка, К. І. Салій // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 233–248.

Гуржій О. І. Світоглядні засади селянства та міщанства / О. І. Гуржій // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 213–231.

⁷⁸ *Гурбик А. О.* Правові уявлення та народна правосвідомість / А. О. Гурбик // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 70.

⁷⁹ *Ричка В. М., К. І. Салій.* Політичні орієнтації та світогляд духовенства / В. М. Ричка, К. І. Салій // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 235.

⁸⁰ *там само.* — С. 246.

⁸¹ *Панащенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII — XVIII ст.) — К., 1995. — 210 с.

⁸² *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. — Ч. 1. — К., 1997. — 103 с.; *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.) — Ч. 1. — К., 1998. — 270 с.; Ч. 2. — 344 с.; *В'ялов П. І., Кривошея В. В.* Шляхетсько-

козацькі родини та їх доля. — К., 1999. — 83 с.; *Корнієнко М. П., Кривошея В. В.* Персональний склад старшин правобережних полків (1548–1678 рр.) — К., 2000. — 95 с.; *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. Част. 3. Кн. 1.: Значне військове товариство Бунчукове товариство / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, Р. В. Кривошея. — К.: Стилос, 2008. — 154 с.; *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. Част. 3. Кн. 2.: Значне військове товариство Бунчукове товариство / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, Р. В. Кривошея. — К.: Стилос, 2008. — 126 с.

⁸³ *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 10.\271 с.

⁸⁴ *Яковенко Н.* Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. — К.: Критика, 2006. — С. 404–424, 428–430, 438–442, 444–451.

⁸⁵ *Там само.* — С. 429.

⁸⁶ *Velychenko S.* Shaping identity in Eastern Europe and Russia. — New York, 1993. — 266 p.

⁸⁷ *Szporluk R.* Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. — Cambridge, 2000. — 646 p.

⁸⁸ *Plokhly S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. — Oxford, 2001. — 357 p.

⁸⁹ *Ibid.* — Tsars and Cossacks: A study of Iconography. — Cambridge, 2002. — 102 p.

⁹⁰ *Kappeler A., Z. Kohyt, F. Sysyn.* Culture, Nation, and identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) — Edmonton — Toronto, 2003. — 381 p.

⁹¹ *Plokhly S.* The making of the Rutenian nation // The Origins of the Slavic Nation. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. — Cambridge university press, 2006 — P. 161 — 202; *Plokhly S.* The invention of Russia // The Origins of the Slavic Nation. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. — Cambridge university press, 2006 — P. 250 — 298.

⁹² *Plokhly S.* The invention of Russia // The Origins of the Slavic Nation. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. — Cambridge university press, 2006 — P. 277.

⁹³ *Там само.* — P. 297.

ПРОБЛЕМАТИКА ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ЗБРОЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Наукові праці, присвячені озброєнню козацтва, почали з'являтися ще наприкінці XIX ст. Від того часу вчені неодноразово зверталися до цієї проблематики у спеціальних, військово- та загальноісторичних дослідженнях.

Перші вагомі наукові розвідки, присвячені комплексу козацького озброєння та його окремих різновидів, віднаходимо серед праць видатних українських вчених та колекціонерів — О. Лазаревського, Д. Яворницького, В. Тарновського, О. Поля, Т. Легоцького та інших.

Зброєзнавчий доробок знаменитого історика, етнографа, фольклориста і археолога Д. Яворницького пов'язаний з його діяльністю як етнографа та збирача козацьких старожитностей. Ще у 1888 р. у першій частині своєї праці «Запорож'є в остатках старини и преданиях народа» він виконав декілька зброєзнавчих описів окремих зразків козацьких шабель, а деякі навіть проілюстрував¹.

Втім одну з перших в історії зброєзнавства спроб науково дослідити цілий комплекс козацького озброєння вчений здійснив у першому томі своєї знаменитої «Історії запорозьких козаків»². Ставши класичним цей опис досі не втрачає актуальності навіть незважаючи на те, що частина наукової інформації в ньому вже застаріла.

При вивченні гармат Д. Яворницький приділяє увагу класифікації (за матеріалом виготовлення та конструкцією), конструкції та розмірам відомих йому зразків. Переходячи до історії артилерії, вчений приймає усталену в ті часи думку про появу гармат на Україні від XV ст., вважаючи їх польськими, турецькими, генуезькими та російськими за походженням. Ним також уперше опубліковано статистику наявності та надходження артилерії на Запоріжжя у другій половині XVII ст.

При описі ручної вогнепальної зброї вчений приділив підвищену увагу термінам, що зустрічаються в писемних джерелах для її визначення (рушниця, самопал), способу носіння та загальному стилю оздоблення, традиціям, пов'язаним з використанням зброї, нарешті документальним свідченням її застосування, проте повністю оминув проблему класифікації. Те ж стосується холодної та метальної зброї, зокрема списів і шабель, келепів, а також луків зі стрілами. Їхня конструкція та різновиди описані лише в загальних рисах.

Д. Яворницький також приділяє увагу іншим елементам озброєння та оснащення козаків — якірцям, порохівницям, кінському убору. Наприкінці розділу вчений висловлює деякі міркування стосовно тактичних переваг козацького озброєння у порівнянні з західноєвропейським.

В цілому, незважаючи на невеликий обсяг дослідження виконане на високому для того часу науковому рівні, спираючись на усні, писемні та речові джерела, роботи провідних істориків та фахівців-зброєзнавців свого часу.

Науковий доробок інших відомих збирачів козацької давнини представлений переважно у каталогах що стали першими детальними описами їх зібрань, найвизначніші з яких пізніше перетворилися на музейні колекції³. Так в основу колекцій Чернігівського обласного історичного музею покладено збірку В. Тарновського, Дніпропетровського історичного музею — О. Поля та Д. Яворницького, Мукачівського історико-археологічного музею — Т. Легоцького тощо. На жаль більшість із цих давніх каталожних описів виконано занадто спрощено, навіть фрагментарно. У результаті атрибутувати за ними реальні експонати здебільшого неможливо. Втім трапляються й інші приклади, коли автори каталогу відзначають надзвичайно характерні притаманні зразку прикмети, які важко сплутати з чимось іншим, зрідка тексти навіть супроводжуються ілюстраціями.

Звичайно, наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. існувало чимало менш відомих колекцій про склад та власників яких до нашого часу збереглись лише окремі згадки⁴.

Серед професійних істориків-теоретиків козацькою зброєю вивчав О. Лазаревський. У величезне коло наукових інтересів

видатного вченого потрапляли джерела різного походження, серед яких було чимало речових. Він — один з перших українських дослідників, який описував окремі зразки зброї, віднаходив місця зберігання раритетів⁵ та вводив у науковий обіг документи, що стосувалися комплексу козацького озброєння першої половини XVIII ст., оснащення та складу окремих військових підрозділів.⁶

Близкучий науковий рівень описів зброї О. Лазаревського справляє враження не лише на тлі недосконалої зброєзнавчої методології свого часу. Маючи можливість порівняти один з них із сучасним аналізом того самого зразка (шаблі, що нині зберігається в Державному Ермітажі, м. Санкт-Петербург, Росія Інв. № 30-6986)⁷ приходимо до висновку про надзвичайну ретельність та високу компетентність вченого в питанні загальної характеристики речових джерел.⁸ Залишається лише пошкодувати, що частка наукових праць, спеціально присвячених проблемам козацького озброєння в науковій спадщині О. Лазаревського просто мізерна.

Зрідка інформація щодо козацького озброєння з'являлася у періодичних виданнях тогочасних наукових товариств. Так у доповідях «Исторического общества Нестора-летописца (1873–1917) р. неодноразово публікували спогади сучасників давніх подій зокрема й фрагментарні згадки про козацьку зброю.⁹ Ця традиція збереглась й у подальших дослідженнях¹⁰.

Незважаючи на окремі розвідки, зброєзнавча проблематика так не набула великої популярності серед українських істориків початку XX ст. Так в одинадцятитомній епохальній праці М. Грушевського у чималих і надзвичайно докладних розділах, присвячених матеріальній культурі й побуту населення України,¹¹ зброї присвячено лише декілька рядків.¹² І це при тому, що знаний вчений мав за плечима фахові дослідження у царині археологічного зброєзнавства¹³ та підтримку всієї наукової потуги Наукового товариства ім. Шевченка (далі — НТШ).

У 20-х рр. XX ст. вийшло друком чимало праць з історії України, присвячених історії козацтва. Втім дослідники й надалі оминали зброєзнавчу проблематику. Епізодично згадували про зброю лише при аналізі документів, що стосувались ремісничого

виробництва міських цехів. Саме тоді історики вперше зацікавилися професійним інвентарем ремісника-коваля¹⁴. Незадовго перед цим в Записках Всеукраїнської Академії Наук вийшла друком стаття В. Модзалевського присвячена історії українського ливарництва, зокрема гарматного¹⁵ (історією української артилерії вчений цікавився й раніше¹⁶). Ці праці заклали фундамент майбутніх спеціальних історичних досліджень зброярських технологій на Україні.

Підсумовуючи праці XIX — першої чверті XX ст. слід відзначити, що їх навряд чи можна назвати зброезнавчими з погляду сучасної джерелознавчої методології, яка у ті часи тільки починала формуватись. І все ж, найбільше значення праць з вивчення зброї розглянутого періоду полягає насамперед у зібранні й упорядкуванні джерельних матеріалів. Надзвичайно цінною є також джерельна інформація різного походження прискіпливо зібрана першими науковцями в кінці XIX — поч. XX ст. тобто у ті часи коли ще не було остаточно втрачений живий зв'язок між дослідниками та поколінням справжніх козаків й їх прямих нащадків. Саме такі відомості досі часто стають єдиним ключем до атрибуції заново віднайдених раритетів.

Напочатку XX ст. на Україні бракувало зброезнавців такого рівня як у «сусідніх» Санкт-Петербурзі й Москві не кажучи вже про країни Європи. На жаль ця тенденція зберігалась і пізніше. Протягом наступних років — до початку Другої Світової війни, трохи покращували ситуацію хіба що праці західноукраїнських істориків, які працювали в незалежній від російських урядів структурі НТШ (заснованого ще у 1873 р.). Незадовго до ліквідації цього наукового осередку радянською владою у «Записках НТШ» вийшла велика стаття І. Карпинця, де були докладно проаналізовані чисельність, розташування, кількісний та якісний склад продукції рудень та рудницьких кузень у західних областях України протягом XVIII–XIX ст.¹⁷ Чималу увагу автор також приділив аналізу сировини та реконструкції рудницького виробничого процесу. Ця праця надала важливі матеріали для продовження роботи з вивчення зброярських технологій, ставши першим етапом дослідження сировинної бази місцевого виробництва зброї.

Суто зброєзнавчі дослідження 1930-х рр., отримали розвиток в національних студіях військово-історичної спрямованості. У 1936 р. вийшла друком видатна двотомна праця І. Крип'якевича та Б. Гнатевича «Історія Українського війська», де автори вперше зробили спробу простежити історію розвитку національної військової справи та озброєння від часів Київської Русі. Основну увагу в роботі дослідники сконцентрували на системі організації та забезпечення війська, тактичній й стратегічній концепції ведення бойових дій, нарешті історії військових кампаній. Самій же козацькій зброї присвячено лише декілька сторінок¹⁸. Її дослідження ґрунтується на писемних джерелах (згадках сучасників) та ілюстративних матеріалах, передрукованих з праць попередників. При аналізі зброї дослідників здебільшого цікавлять історичні назви холодних й вогнепальних різновидів, їх місце в комплексі озброєння тощо. На жаль недостатньо уваги приділено речовим джерелам, що проаналізовані дуже поверхово, на основі чужих описів та ілюстрацій. Єдине зауваження щодо місцевого виготовлення зброї — згадка про «село Кубиче коло Башлі на Слобожанщині»¹⁹ де нібито виготовляли «чудові яничарки» на жаль не підкріплена жодним аргументом. Інша гіпотеза авторів виникла очевидно під впливом свідчень наведених у Д. Яворницького та інформації писемних джерел, де згадана «козацька шабля». Автори вважають, що цій клинкової зброї відповідає певний морфологічний тип «на жаль досі основно не просліджений», і характеризують її як «шаблі... доволі тонкі та легкі, ручку мали оздобну, похви прикрашені різьбою»²⁰. Інші відомості, що стосуються козацького озброєння запозичені авторами у різних дослідників, найбільше звичайно у Д. Яворницького. І все ж, незважаючи на просто неймовірну кількість недоліків, проаналізована праця залишила слід в історії національного зброєзнавства як спеціальне дослідження військово-історичної спрямованості в якому автори вперше приділили окрему увагу проблемі козацького озброєння.

У 1940–50-х рр. військова проблематика фрагментарно висвітлювалась тільки в межах праць, присвячених загальній історії козащини²¹. У нечисленних спробах проаналізувати комплекс козацької зброї, в українській історіографії того періоду можна спостерігати лише наукову деградацію порівняно з працями почат-

ку ХХ ст. Це тим більш прикро, оскільки в наукових центрах Москви та Ленінграду ще з 1930-х р. розпочався процес інтенсифікації зброєзнавчих та археолого-зброєзнавчих досліджень, що продовжували активно розвиватись у повоєнні роки. Позитивні моменти стосуються загального підвищення якісного рівня досліджень матеріальної культури в радянській історичній науці, що відобразилося у дослідженнях ремісничого виробництва середньовічних українських міст. Зокрема продовжувалося вивчення української металургії²², також вперше було опубліковано та проаналізовано інвентарний опис інструментів львівського цехового майстра-мечника²³.

Одним із серйозних військових істориків який спробував піддати ручну козацьку зброю типологічному аналізу був Ю. Тис-Крохмалюк. Початок цієї роботи був покладений ним ще до Другої Світової війни, за часів перебування вченого на Західній Україні.²⁴ Втім найбільш вагомий внесок зроблено ним вже в еміграції, у роботі, присвяченій військовим походам Б. Хмельницького.²⁵ У невеликому підрозділі, характеризуючи комплекс козацького озброєння, вчений вперше звернув увагу на цінність майнових описів українських замків для пояснення давніх назв ручної вогнепальної зброї.

Слідом за попередниками Ю. Тис-Крохмалюк підхоплює зручну гіпотезу про оригінальний морфологічний тип «козацької шаблі», втім він перший намагається її науково обґрунтувати. Незважаючи на закономірну на нашу думку невдалість цієї спроби (передусім через відсутність дослідницької бази речових джерел) у роботі вченого читач вперше зустрічає і коректні зауваження щодо морфологічних особливостей турецького та угорського типів шабель.

Іншим науковим досягненням у праці є виокремлення групи селянської зброї, саме бойових кіс, на основі одного тільки аналізу писемних джерел.

60-ті рр. ХХ ст. стали знаменними для зброєзнавства України. Цей період відзначений найвідомішими працями О. М. Апанович та В. О. Сидоренко, дослідниками, що по суті стали фундаментами сучасного українського зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни.

Знаменита дослідниця козацької давнини О. М. Апанович вперше створила національну історичну концепцію Збройних сил України XVII — першої половини XVIII ст. Нею детально проаналізовано принципи комплектування, організації, забезпечення, військової тактики, мобілізації українського козацтва, його бойове і фортифікаційне мистецтво²⁶. Її перу також належить перший у вітчизняній історичній науці аналіз історіографічної бази військово-історичних досліджень у попередні часи²⁷.

Незважаючи на фактичну відсутність у працях дослідниці зброєзнавчої конкретики саме її роботи стали основним теоретичним підґрунтям як подальших численних військово-історичних студій так й досліджень у галузі зброєзнавства.

У напрямі історико-зброєзнавчої класики працював знаний фахівець, досвідчений музейний працівник В. О. Сидоренко. Саме йому належить перша в українській історичній науці характеристика зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни²⁸. Окрім теорії науки дослідник розробляв проблеми озброєння козацької піхоти середини XVII ст. та виробництва зброї на Україні²⁹. Комплексно досліджуючи військову справу козацтва, вчений характеризує вогнепальну та холодну зброю, детально пояснюючи, які саме різновиди криються за історичними назвами в писемних джерелах, а також розглядає її технічні особливості. Так вченим проаналізовані типи замків ручної вогнепальної зброї поширеної на Україні та основні форми шабельних клинків. Ним також залучені писемні джерела з метою більш детальної реконструкції зовнішнього вигляду та матеріалів застосованих при виробництві окремих старшинських шабель. Вчений виокремив у документах т. зв. «сабли черкаського дела», обґрунтував їх українське походження та одним із перших зробив зауваження щодо їх художнього оздоблення. На жаль у невеликій загалом науковій спадщині науковця ми так і не знаходимо відповіді на питання автентичності морфології холодних й вогнепальних різновидів козацької зброї.

При дослідженні місцевого виробництва зброї В. О. Сидоренко переосмислює та зводить до купи розпорошений матеріал, присвячений цеховому виробництву зброї в українських містах.

Вчений вперше серед істориків зброї широко залучив у свої дослідження іноземну (зокрема польську) історіографію де класична зброєзнавча проблематика була вже на той час ґрунтовно розроблена.

Аналізуючи писемні джерела, В. О. Сидоренко вперше залучає матеріали майнових описів українських замків для зброєзнавчих досліджень. Започаткована вченим робота пізніше призвела до значних досягнень його наступниками у вивченні вогнепальної та холодної козацької зброї.

У цей же період 1960-х рр., з розривом у кілька десятиліть, відновлюються дослідження сировинної бази металообробки, цього разу на Лівобережній Україні. Зауважимо, що книга П. К. Федоренка³⁰ залишається чи не єдиною відомою розробкою у своїй галузі яку й досі активно використовує не одне покоління військових істориків. В цій монографії не лише реконструйовано процес виробництва заліза на руднях, але й виявлено розташування більшості з них, з'ясовані власники залізорудних заводів (Генеральна військова канцелярія, приватні особи тощо), виробничий асортимент, врешті показано як козацьке військо забезпечувалося зброєю та боєприпасами.

Розвиток цієї ж теми військового забезпечення але вже в галузі селітроваріння на Україні продовжив О. І. Пономарьов³¹.

Своєрідний розвиток зброєзнавство отримало в мистецтвознавчих працях П. М. Жолтовського та М. Петренка, присвячених історії золотарства та художнього лиття на Україні³². Окрім продовження вивчення зброярських технологій (саме лиття гармат) ці роботи вперше внесли відсутній у попередніх працях елемент мистецтвознавчого аналізу без якого будь-яке серйозне дослідження зброї просто неможливе.

Бурхливий розвиток військово-історичної тематики 1970–80-х рр. пов'язаний передусім з підвищенням військової складової в археологічних дослідженнях СРСР. У наукових колах стають відомими праці українських археологів які вивчали військову справу та металообробні технології давнього населення України — Є. В. Черненко, С. А. Скорого, А. В. Симоненка, Б. А. Шрамко, Г. О. Вознесенської та ін. На жаль у цей період українськими вченими не було створено помітних праць,

присвячених військовому мистецтву козацтва та його зброї. Втім на фоні загальних успіхів зброєзнавства ця тема не могла довго бути залишеною напризволяще.

Відтак напочатку 1990-х р. зусиллями українських археологів, насамперед І. К. Свешнікова відбувся справжній прорив у вивченні козацької зброї. Почавши з розкопок на місці битви 1651р. під Берестечком (перша розвідувальна експедиція була організована ще у 1970 р.) у процесі широкомасштабних, майже чвертьстолітніх досліджень, вчений вийшов далеко за межі суто археології, створивши цілу низку наукових праць, увінчаних знаменитим археологічним, військово-історичним й зброєзнавчим дослідженням «Битва під Берестечком»³³.

У цій роботі докладно проаналізований потужний корпус джерел різних типів — писемних та іконографічних із залученням великого обсягу документів та художніх творів різних країн. Втім беззаперечний пріоритет І. К. Свешніков відводить речовим джерелам. Сам вчений наголошує, що вперше у вітчизняній науці середньовічна битва вивчається ним археологічними методами. Завдяки такому підходу ми отримали новаторську працю, що вивела українське зброєзнавство на недосяжний для попередніх досліджень рівень наукової інтеграції.

У роботі вперше виділено та досліджено групу т. зв. селянської зброї.

Докладно аналізуючи комплекс віднайдені холодної та металної зброї, вчений звертає особливу увагу на шаблі, навіть робить чергову у вітчизняній історіографії спробу виділити оригінальний морфологічний тип «козацької шаблі».

Велику увагу приділено науковцем вогнепальній зброї. При розкопках козацької переправи під Берестечком виявлено більшість типів ручної вогнепальної зброї першої половини XVII ст. і, таким чином, підтверджено їх використання в козацькому війську. Вчений розширює археологічну характеристику знахідок історичною інформацією щодо розвитку окремих різновидів вогнепальної зброї.

Загальним недоліком розділів, присвячених зброї є, на відміну від попередників, недостатня увага дослідника до історичних назв зброї, що зазвичай згадуються в документах. Втім він

виглядає органічним для науковця який звик послуговуватися археологічними методами.

Окремі розділи книги присвячені козацьким амуніції, озброєнню, навіть обладнанню бойового коня. Загалом величезна кількість залучених речових джерел уперше відкрила можливість для виконання цілісної повноцінної реконструкції збройового комплексу українського козака, на жаль, так і не виконаної в монографії.

Доволі проблематичним є поділ знайденої зброї на групи за їх національною приналежністю — всього виділені речі українців, поляків, донців та московитів. Автор сам зізнається, що такі висновки не можуть бути остаточними. До цих же проблем, пов'язаних з обмеженою джерельною базою, відносяться окремі гіпотези вченого щодо оригінальних типів козацької зброї. Навряд чи їх можливо підтвердити на матеріалі тільки однієї збірки.

Незважаючи на неминучі для роботи такого масштабу недоліки, праця І. К. Свешнікова й досі залишається невичерпним джерелом для численних наукових та псевдонаукових розвідок. Вона фактично стала першим в Україні серйозним зброєзнавчим дослідженням, в якому не тільки впроваджено в науковий обіг величезну кількість нових археологічних артефактів, але й проведено чималу роботу з українізації зброєзнавчої термінології.

Праця І. К. Свешнікова сприяла інтенсифікації вивчення козацького озброєння у наукових працях, присвячених широкій проблематиці військової історії України.

Серед помітних досліджень 1990-х рр. побудованих на основі писемних та щойно введених в науковий обіг речових джерел варто згадати праці І. С. Стороженка та В. І. Сергійчука, що з'явилися у 1996 р. практично одночасно і стали логічним продовженням праці попередників вже на новому науковому рівні.

І. С. Стороженко присвячує окремий розділ комплексу озброєння українських козаків часів Хмельниччини з метою не лише детальної реконструкції загальної тактичної схеми бойових дій козацького війська, але й визначення конкретного місця в ній груп вояків, озброєних однотипними різновидами ручної зброї³⁴.

Праця В. І. Сергійчука³⁵ присвячена тому ж таки хронологічному періоду — середині XVII ст. Аналіз козацького озброєння, що переважно ґрунтується на матеріалах І. К. Свешнікова і доповнений відомостями українських та іноземних дослідників, навряд чи може розширити висновки попередників. Справжня зброезнавча новизна роботи полягає у матеріалі, що вперше опублікований у розділі, присвяченому виробництву зброї на Україні. Це зокрема архівні матеріали, що стосуються місцевого (українського) виготовлення гармат й пороху, а також велика дослідницька робота з пошуку та відбору матеріалів (у тому числі у зарубіжній історіографії) щодо процесів видобування й обробки сировини, самого виробництва зброї й амуніції в українських містах та на Січі.

З середини 1990-х рр. також значно поживилася практична музейна робота, що проводилася в державних та приватних колекціях зброї. Це відобразилося насамперед в різкому зростанні присвячених зброї публікацій у збірниках наукових праць та матеріалах науково-практичних конференцій. Так у Наукових записках Львівського історичного музею вийшла праця хранителя фондів зброї Б. В. Мельника, який у свій час активно сприяв дослідженням І. К. Свешнікова. Стаття вперше повністю присвячена проблематиці козацької шаблі. Цей вчений зробив внесок й у вивчення міського зброярського виробництва³⁶.

У Харківському історичному музеї холодну й вогнепальну козацьку зброю досліджує старший науковий співробітник Д. В. Бадаєв, чималий науковий доробок якого з року в рік активно поповнюється³⁷.

На новий науковий рівень виходить справа реставрації та реконструкції комплексів давнього озброєння, вперше у повному обсязі відображена в монографії знаного фахівця Національного музею історії України О. І. Мінжуліна.³⁸ Звичайно, що прийоми та напрацювання в галузі дослідження давніх технологій швидко вийшли за вузькі межі музейної роботи й нині активно використовуються у зброезнавстві.

Ознакою живої наукової роботи стали конференції спеціально присвячені військовій історії, започатковані зусиллями центральних та регіональних музеїв, державних та недержавних

установ та організацій. Так з 1995 р. й донині в Луцьку щорічно проводиться спеціалізована наукова конференція «Сторінки воєнної історії Волині» де опубліковано чимало зброєзнавчих матеріалів.

Напочатку нового тисячоліття проблематику козацького озброєння традиційно намагалися вивчати у межах військово-історичних досліджень втім з набагато нижчою за попередніх дослідників науковою ефективністю.

Так у монографії В. М. Заруби, що в цілому вирізняється достатньо високим науковим рівнем у короткій характеристиці козацької зброї автор у загальних рисах повторивши висновки попередників, доповнює їх вельми полемічними тезами, зокрема щодо місцевого виробництва шабел «сферичної форми з важким клинком», низької якості сталі, яку можна виготовити з болотної руди, а також шабел турецького типу з елманню, які він називає ятаганями (очевидно сплутавши їх із кіліджами)³⁹.

Відомий фахівець з історії охотницького війська XVII–XVIII ст. О. Сокирко у своїй монографії приділяє окремий розділ озброєнню. Віддаючи належну шану фахівцю, який залучивши чимало джерел різного походження вперше виконав детальну реконструкцію одягу, озброєння та спорядження українського найманця зауважимо, що при характеристиці окремих предметів озброєння ним висловлено низку сумнівних, іноді відверто хибних, на наш погляд, суджень⁴⁰.

Надміру скромні результати вивчення козацької зброї остаточно засвідчили про назрілу потребу історичних досліджень у більшій спеціалізації, взагалі притаманній глобальній науці XXI ст. Стало неможливим ефективно працювати за старою схемою, намагаючись в межах загальних військово-історичних досліджень вирішувати ще й завдання джерелознавства.

Нестача спеціальних зброєзнавчих досліджень стала гостро відчутною на черговому етапі упорядкування речових джерел в музейних колекціях, коли виникла потреба на сучасному науковому рівні атрибутувати предмети озброєння. Відтак у багатьох новітніх каталогах продовжували фігурувати сотні неперевірених застарілих атрибутцій, іноді виконаних більш ніж півстоліття тому⁴¹. Особливо невігідно виглядали такі невідпо-

відності на тлі високого рівня розвитку зброєзнавства не лише у сусідніх західних країнах де він завжди залишався високим, але й на сході — в Росії.

Отже бурхливий розвиток історичного джерелознавства останньої декади ХХ ст. призвів до встановлення нових стандартів у зброєзнавстві, підвищивши вимоги до сучасного дослідження з урахуванням новітніх інтеграційних тенденцій у цій спеціальній історичній дисципліні. Адже зброя як історичне джерело приховує неоднорідний інформаційний масив. Його сучасне дослідження передбачає використання різноманітних методик гуманітарних й точних наукових дисциплін, залучаючи їх у відповідності з ретельно розробленим теоретико-методологічним планом послідовного вирішення поставлених наукових завдань.

Відповідаючи назрілим вимогам, в Україні нового тисячоліття формується цілком новий тип зброєзнавчих досліджень.

Яскравим прикладом систематичної роботи став цикл інноваційних праць Олега Мальченка, присвячених вивченню середньовічної артилерії. Після проведення зброєзнавчої типологізації, докладної характеристики морфологічних типів холодної й вогнепальної зброї українських замків та їх історичного розвитку⁴², науковець звернувся до актуалізації іншого масиву джерельної інформації та розділив подальші дослідження за геохронологічним принципом. Наступна праця стосувалася символіки, геральдики та орнаментациї гармат у Гетьманщині за часів Івана Мазепи⁴³. Третя й остання книга цієї серії повністю присвячена історії виробництва та орнаментування гармат Правобережної України⁴⁴. Наукова новизна та сучасність праць О. Мальченка⁴⁵ полягає не тільки в обсязі й складі корпусу залучених джерел, але й новому концептуальному рівні опрацювання матеріалу, що є унікальним для зброєзнавства та системи вітчизняних спеціальних історичних дисциплін загалом. Нарешті маємо не просто розрізнені роботи, але перший справжній цикл новітніх наукових праць з предмету, де зброя розглядається як комплексне джерело, різним аспектам вивчення якого присвячене окреме завершене дослідження. Таке явище в сучасному українському зброєзнавстві стало першою ластівкою поетапного, фундаментального у найглибшому розумінні цього слова дослідження відомих і

маловідомих речових джерел нашої історії, наукове систематичне вивчення яких розпочинається лише зараз.

На основі вивчення широкого комплексу джерел (з пріоритетом основних для зброєзнавства речових) та залученням методів суміжних дисциплін побудовані новітні зброєзнавчі дослідження Д. В. Тоїчкіна⁴⁶, В. М. Гуцула⁴⁷, В. В. Добрянського⁴⁸ та інших дослідників.

Новітні тенденції торкнулися й військово-історичних досліджень, в яких військовою історію почали вивчати із використанням джерелознавчих розробок.

Так в роботі В. М. Гуцула, присвяченій середньовічним мілітарним технологіям України, зброєзнавча джерельна база та методологія займають важливе місце у дослідженні зв'язків між людиною і зброєю як технічним та культурологічним феноменом свого часу⁴⁹.

Зауважимо, що окрім зброєзнавчих залучають також здобутки й методи інших спеціальних історичних дисциплін — уніформології (проблематику якої розробляють Є. Славутич⁵⁰, О. Сокирко) вексилології (Ю. Савчук), сфрагістики (Ю. Перкун, О. Однороженко) та інших. Набув популярності навіть новий тип історичних праць цілком присвячених окремим групам речових джерел, що досліджуються джерелознавчими методами⁵¹.

Відтак одночасно можемо спостерігати дві тенденції у сучасній українській історіографії, присвяченій козацькому озброєнню — появу окремих спеціалізованих досліджень та інтеграцію готових зброєзнавчих розробок в історичні праці задля підсилення аргументації та обґрунтування наукових поглядів авторів.

Результатом розвитку зброєзнавства й одночасно новим поштовхом до подальших студій над козацькою зброєю стали наукові та науково-популярні періодичні видання. Так починаючи із 2000-го р. у збірнику наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» започатковано рубрику «Зброєзнавство». Цього ж року Центральний музей Збройних Сил України заснував спеціалізований часопис «Військово-історичний альманах» в якому дослідженням козацького озброєння незмінно приділяють пильну увагу.

З 2002 та відповідно 2003 р. в Україні почали виходити науково-популярні часописи «Воєнна історія» та «Клинок», що зробили досі вузькопрофільну зброєзнавчу проблематику надбанням широкого загалу науковців, колекціонерів, всіх зацікавлених у розвитку науки про зброю. Ці видання стали основним місцем публікації як популярних так й серйозних матеріалів, що через різні обставини не були надруковані в наукових виданнях. Серед авторів — фахівці-реставратори, ковалі, металознавці, засновники приватних музеїв та відомих колекцій зброї.

До нашого часу невирішеними залишається чимало питань, що стосуються як походження й розвитку так і поширення прийнятих у козацькому середовищі зразків озброєння. Зокрема досі не створено наукової праці, присвяченої еволюції комплексу козацького озброєння. Залишається незаповненою лакуна спеціальних досліджень, присвячених окремим різновидам козацької зброї, а величезна кількість їх зразків, розпорошених по музейних колекціях України потребують сучасної атрибуції.

Нині в українській історичній науці не тільки створена достатня теоретична, методична та методологічна база, але й зроблені перші практичні кроки в напрямі комплексного вирішення актуальних проблем зброєзнавства на сучасному науковому рівні. Очевидно у найближчі роки маємо очікувати значно більше ґрунтовних наукових досліджень, що охоплять більшість основних питань, пов'язаних з розвитком озброєнь та військової справи на Україні.

¹ *Еварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа: У 2-х ч. — СПб, 1888. — Ч. 2. — С. 25, 46, Рис. 7.

² *Яворницький Д. И.* Історія запорізьких казаків: у 3-х т. / 3-е видання. — К., 1990. — Т. 1, 1892. — С. 164–168.

³ Див. напр. Каталог українских древностей коллекции В. В Тарновского. — К., 1898. — 86 с.; Каталог коллекции древностей А. Н. Поль, в Екатеринославе / Составила К.Мельник — К., 1893.

⁴ *Еварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины... — Ч. 2. — С. 102–103, 134–135.

⁵ *Лазаревський А.* Булава гетмана Тетери. // Киевская старина, 1901. — № 4. Документы, известия и заметки. — С. 9.

⁶ *Його ж.* Походное вооружение гетманского казака... // Киевская старина, 1901. — № 2. Документы, известия и заметки. — С. 78.; Гетманская надворная корогва. // Киевская старина, 1901. — № 9. Документы, известия и заметки. — С. 78.

⁷ *Wojciech Zablocki.* *Сієція Prawdziwą Szablą.* — Warsaw, 1989. — р. 248–249.

⁸ *А. Л.* [*Лазаревський О.*] Сабля Мазепи. // Киевская старина, 1883. — № 1. Известия и заметки. — С. 213.

⁹ Див. напр. *А. В. Стороженко.* К истории Войска Запорожского при Сагайдачном. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, 1910. — Кн. 21 — Вып. III. — С. 102.

¹⁰ Див. напр. Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, 1937. — Т. CLIV. — С. 55.

¹¹ *Михайло Грушевський.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Київ-Львів, 1907. — Т. 7. — С. 280–313. (Репринт / К., 1991.); *Там само.* Т. 6. — С. 109–412.

¹² *Там само.* — Т. 6. — С. 386–387.

¹³ *Грушевський М. С.* Бронзові мечі з Турецького повіту. // Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1902. — Т. 4. — С. 4.

¹⁴ *Лазаревська К.* Київські цехи у другій половині XVIII та на початку XIX ст. // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. — К.: 1926. — С. 276.

¹⁵ *В. Модзалевський.* До історії українського ліярництва. — Збірник секції мистецтв ВУАН. — № 1. — К., 1921. — С. 6–7.

¹⁶ *Його ж.* Дело об увольнении Ивана Забилы от уряда хорунжего генеральной войсковой артиллерии (1734–1735 гг.); Судьба малороссийских пушкарей; К истории кампанейских полков. — Труды Черниговской ученой архивной комиссии. — Чернигів, 1915. — Вип. 11.

¹⁷ *Іван Карпинець.* Галицькі залізни гутти та їх продукція в рр. 1772–1848. // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, 1937. — Т. CLIV. — С. 141–182.

¹⁸ *Крип'якевич І., Гнатевич Б.* Історія Українського війська: У 2 т. / Львів, 1936 (Репринт / К., 1992). — Т. 1. — С. 257–260; 270–272.

¹⁹ *Там само.* — С. 258.

²⁰ *Там само.* — С. 259.

²¹ Див. *Голобуцький В. О.* Запорозьке козацтво. 2-ге вид. — К., 1994. — 539 с.; *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — К., 1954. — 536 с.

²² *Гуц П.* Розвиток металургії на Україні в XVII і XVIII ст. // Нариси з історії техніки. — К., 1956. — С. 78–80.

²³ *Білецький С. Т.* Розвиток ремесла і промислів в місті Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель: У 3 т. / АН УРСР — К., 1957. — Т. 2. — С. 17.

²⁴ *Тис-Крохмалюк Юрій.* Воєнний похід Сагайдачного на Москву. — Львів, 1936. — С. 9.

²⁵ *Його ж.* Бої Хмельницького (військово-історична студія), Мюнхен, 1954.

²⁶ *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — 224 с.

²⁷ *Гі ж.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. в українській та російській історіографії // УІЖ. — 1971. — № 11. — С. 21–38.

²⁸ *Сидоренко В. О.* Зброєзнавство як історична дисципліна. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1966. — Вип. 2. — С. 75–80.

²⁹ *Його ж.* З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Праці Київського державного історичного музею. — К., 1958. — Вип. 1; Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти XVI–XVII ст. // Український історичний журнал. — 1965. — № 9. — С. 114–118; Військові реліквії. // Архіви України. — 1967. — № 3; Зброя XVI–XVII століть на Україні — пам'ятка історії та мистецтва. — К., 1970 — 20 с.; Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1972. — Вип. 7. — С. 161–169; Виробництво зброї на Україні у XVI–XVII ст. // Середні віки на Україні. — К., 1973. — Вип. 3. — С. 26–42; Зброя місцевого виробництва на Україні епохи визвольної війни. // Український історичний журнал. — 1978. — № 9. — С. 75–81.

³⁰ *Федоренко П. К.* Рудни Лівобережної України XVII–XVIII ст. — М., 1960. — 263 с.

³¹ *Пономарьов О. І.* Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України у XVIII ст. — Львів, 1971.

³² *Жолтовський П. М.* До історії художнього лиття металу на західних землях України в XIV–XVII ст. // Матеріали з етнографії та художнього промислу. — К., 1957. — № 3; *Його ж.* Художній метал. Історичний нарис. — К., 1972. — 112 с.; *Його ж.* Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст. — К., 1973. — 132 с.; *Петренко М. З.* Українське золотарство XVI–XVIII ст. — К., 1970. — 208 с.

³³ *Свешніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1992. — 304 с. Див. також фотопутівник «Музей-заповідник Козацькі могили» — Львів, 1990.

³⁴ *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 47–72.

³⁵ *Сергійчук В. І.* Армія Богдана Хмельницького. — К., 1996. — 254 с.

³⁶ *Мельник Б. В.* Шабля. // Львівський історичний музей. Наукові записки — Львів, 1994. — Вип. 2–3. — С. 252–281; Львівські зброярі. // Наукові записки / Львівський історичний музей. — Львів, 1999–2001. — Вип. 8–10.

³⁷ Див. *Бадаєв Д. В.* Холодна зброя як елемент козацького комплексу озброєння у колекції Харківського історичного музею. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 13. — К., 2004 — С. 127–131; Ручна зброя козацької доби (XVI–XVIII ст.) на Слобожанщині (за матеріалами музейних колекцій) // «Київська старовина», 2004. — № 2 — С. 115–118; До питання про списи козацької доби (за матеріалами колекції Вінницького краєзнавчого музею). // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 114–118; Сабля с острова Чертомлык из коллекции Харьковского исторического музея. // Сборник докладов научно-практической конференции, посвящённой 90-летию дня открытия Бахчисарайского музея. — Симферополь, 2007. — С. 21–26; Оружие эпохи русско-турецкой войны 1877–1878 г. в коллекции Харьковского исторического музея. // Дриновський збірник. — Т. III — Харків-Софія, 2008 — С. 423–426 та ін.

³⁸ *Мінжулін О.* Реставрація творів з металу. — К., 1998. — 232 с.

³⁹ *Заруба В. М.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 146.

⁴⁰ *Олексій Сокирко.* Лицарі другого сорту. Наймане військо лівобережної гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 228–235.

⁴¹ Див напр. *Недяк В. В.* Україна — козацька держава. — К., 2005; Національний музей історії України. Науково-популярний фотоальбом. — К., 2001.

⁴² *Олег Мальченко.* Арсенали українських замків XV — середини XVII ст. — К., 2004. — 398 с.

⁴³ *Його ж.* Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. — К., 2007. — 160 с.

⁴⁴ *Його ж.* Орнаментовані гармати на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). — К., 2009. — 284 с.

⁴⁵ Детальніше див.: *Денис Тоїчкін*. Українське зброєзнавство: досвіди системних досліджень. Рецензія на книгу: Олег Мальченко. Орнаментовані гармати на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). — К., 2009. — 284 с. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2009. — Число 16. — С. 253–262.

⁴⁶ *Денис Тоїчкін*. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. — К., 2007. — 368 с.

⁴⁷ *В. Гуцул*. Бойові мечі з музейного зібрання Ужгородського замку. — Львів, 2008. — 74 с.

⁴⁸ Див. *В. Добрянський*. Про деякі аспекти атрибуції польських бойових наголів'їв козацької доби. // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2007. — № 7; Про «сарматський слід» в польськ. захисн. обладункові козацького часу (за матеріалами фондів зброї Національного заповідника «Хортиця»). Мат. наук.-практичн. конференції. Запоріжжя, 2008 та ін.

⁴⁹ *Гуцул В. М.* Рицарська мілітарна технологія у Києво-Руській і Польсько-Литовській державі у XIII–XVI ст. Дисертація канд. іст. наук.: Рукопис. — Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2010.

⁵⁰ *Славутич Є.* Військовий костюм в гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження. Дисертація канд. іст. наук.: Рукопис. — Інститут історії України НАНУ, 2008.

⁵¹ *Савчук Юрій*. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). — К., 2006. — 96 с.

ДІЯЛЬНІСТЬ П. О. РУМ'ЯНЦЕВА В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ВИСВІТЛЕННІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

У 1764 р. в Лівобережній Україні, яка як автономія входила до складу Російської імперії і мала офіційну назву Малоросія, імператриця Катерина II ліквідувала гетьманство, започаткувавши процес знищення особливостей її політичного, адміністративного і культурного розвитку. З цією метою вона призначила для управління Лівобережною Україною відомого російського полководця П. О. Рум'янцева.

За 25 років його діяльності Лівобережна Україна без будь-яких видимих потрясінь була інкорпорована до складу Російської імперії. Такий успіх політики російського уряду в Україні був забезпечений умілою адміністративною діяльністю П. О. Рум'янцева — Президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора краю.

Одним з перших дослідження діяльності П. О. Рум'янцева в Лівобережній Україні започаткував відомий історик, археограф і архівіст О. М. Лазаревський¹. У 1866 р. у передмові до праці «Обзрение Румянцевской описи Малороссии» він проаналізував організаційну діяльність генерал-губернатора при підготовці і проведенні опису, постановку ним мети і завдань та дав йому оцінку².

Діяльність генерал-губернатора Малоросії П. О. Рум'янцева і надалі привертала увагу О. М. Лазаревського. Вчений збирав матеріали про нього протягом всього життя і не маючи часу підготувати дослідження через свою зайнятість по службі у Київському окружному суді і Київській судовій палаті, намагався привернути увагу вчених до цієї історичної постаті. У 1887 р. у листі до відомого історика-аматора Г. Милорадовича він писав: «...когда и кто напишет книгу о Румянцеве? Я бы отдал тому все собранные мною материалы на обработку которых времени неть и не будеть»³.

Незважаючи на зайнятість по службі, вчений опублікував у 1888 р. розпорядження П. О. Рум'янцева по управлінню Лівобережною Україною, видані у 1779 р., а у 1889 р. побачила світ стаття О. М. Лазаревського про учителя майбутнього генерал-губернатора краю, яким, за даними Олександра Матвійовича був Тимофій Сенютович — племінник відомого печерського архімандрита Іоанникія Сенютовича (1715–1729)⁴.

Відсутність ґрунтового дослідження діяльності П. О. Рум'янцева, який відіграв важливу роль в переломний момент української історії змусила вченого звернутися до цієї проблеми напередодні відзначення століття від дня смерті П. О. Рум'янцева. У березні 1895 р. він опублікував у журналі «Киевская старина» матеріали до біографії президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора краю⁵.

У передмові до публікації він відзначив, що військова діяльність П. О. Рум'янцева привертала увагу дослідників. Проте відомостей про управління ним Малоросією після ліквідації гетьманства дуже мало. Крім того, вчений вважав, що архів генерал-губернатора, ймовірно, загинув. Лише деякі документи з його архіву були передані О. М. Лазаревському. Проте через нерозбірливий почерк П. О. Рум'янцева вчений не зміг їх прочитати⁶.

Олександр Матвійович зазначає у передмові, що дуже мало відомостей про генерал-губернатора як про приватну особу, яка мала складний характер і володіла 30 тисячами душ селян. Він згадує при цьому рукопис праці О. М. Марковича «Похвальное слово графу Румянцову-Задунайскому», який автор написав у 1811 р., коли йому виповнилося 20 років. Проте через десять років, у січні 1821 р., він написав на рукопису, що граф великий полководець, проте не велика людина, тому що був «завистливий, гордий, високомерень, любострастеный, льстець, скупый и корыстолюбивый», тому не заслуговує на похвальне слово⁷.

О. Маркович, на думку О. М. Лазаревського, міг особисто знати правителя Малоросії як приватну особу. Тому вчений вважав його відгук про П. О. Рум'янцева в цілому достовірним, проте наполягав, що оцінювати його треба за його справами. Тому прагнув видати як найбільше матеріалів про його життя і

діяльність. Як додаток до статті він опублікував відомості А. О. Ригельмана, сина О.І. Ригельмана, автора «Летописного повествования о Малой России», про життя П. О. Рум'янцева, «Пояснения к жизни графа», зібрані Гоголевим, а також уривки з біографічного нарису про графа, автором якого був його секретар М. Лесницький⁸.

Ознайомившись із статтею О. М. Лазаревського та його публікацією матеріалів до ювілею П. О. Рум'янцева, відомий історик Д. І. Багалій у листі до вченого від 19 жовтня 1895 р. запропонував йому увійти з пропозицією до Імператорського Російського історичного товариства у Петербурзі для видання у співавторстві документів, які висвітлювали діяльність в Лівобережній Україні президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора краю. Дмитро Іванович вважав, що Товариство прийме їх пропозицію і вони отримають можливість «...издать много и хорошо, получив даже за это гонорарь (чего обыкновенно не случается)»⁹.

Невідомо, що відповів йому Олександр Матвійович, але у листі від 6 листопада 1895 р. Д. І. Багалій знову запропонував О. М. Лазаревському спільне видання матеріалів до ювілею П. О. Рум'янцева. І все ж пропозиція не зацікавила вченого. У 1896 р. у журналі «Киевская старина» були опубліковані персональна стаття і замітки О. М. Лазаревського по цій проблемі.¹⁰

Причин відмови від співавторства ймовірно декілька. Індивідуаліст за характером, що проявилось і у науковій діяльності, О. М. Лазаревський, як правило, не працював у співавторстві. Гонорар за публікацію статей його теж не дуже приваблював. Про це знали тогочасні дослідники, зокрема В. О. Мякотін у листі від 8 грудня 1895 р. писав Олександр Матвійовичу, що «...вовсе не гонорар способен привлечь Вас к работе»¹¹.

Отже, йшлося про більш важливу для вченого можливість, враховуючи реалії Російської імперії, в якій царський уряд підозріло ставився до праць з української історії, проаналізувати діяльність в Лівобережній Україні П. О. Рум'янцева.

24 листопада 1896 р., на відзначення століття від дня смерті П. О. Рум'янцева, О.М. Лазаревський виступив з доповіддю на

засіданні історичного товариства Нестора-літописця, присвяченій його життю та діяльності, яка у повному викладі була опублікована у журналі «Киевская старина»¹².

У доповіді і у статті О. М. Лазаревський зазначав, що П. О. Рум'янцев, який був одним з найвидатніших полководців і адміністраторів доби імператриці Катерини II і за свої перемоги над Туреччиною отримав додаток до прізвища — Задунайський, помер 8 грудня 1796 р. «...въ деревенской тиши и въ одиночестве». Вчений наводить короткі біографічні відомості про нього, зазначає дату і місце його народження (1725 р., молдавське с. Стросенци), акцентує увагу на тому, що роки дитинства П. О. Рум'янцева і його виховання проходило в Малоросії, оскільки його батька, О. І. Рум'янцева, у 1738 р. було призначено її правителем. Пізніше це залишило, на думку О. М. Лазаревського, «глибокій следъ» у ставленні П. О. Рум'янцева до цього краю¹³.

Його вихователем, як встановив Олександр Матвійович, був Т. М. Сенютович, один з трьох братів вчених ченців (з них Іоанникій — відомий печерський архімандрит). Отже, Т. М. Сенютович був братом печерському архімандритові, а не його племінником як зазначав вчений у попередній статті). Він отримав освіту спочатку в Чернігівському колеґіумі, а згодом за кордоном, де вивчав іноземні мови. За успіхи у навчанні сина О. І. Рум'янцев призначив Т. М. Сенютовича чернігівським полковим суддею¹⁴.

П. О. Рум'янцев став відомим як військовий стратег, на думку О. М. Лазаревського, у семилітню війну, а як адміністратор — з прийняттям імператрицею Катериною II рішення знищити гетьманство. Для реалізації своїх планів вона вибрала людину, яка зуміла тихо і спокійно ввести в Лівобережній Україні російські порядки. Вчений наголошує на умінні Катерини II підбирати людей для реалізації своєї мети. як це сталося і з 40-літнім П. О. Рум'янцевим, якому було доручено управляти Лівобережною Україною «...съ обширными полномочіями»¹⁵.

З ліквідацією 10 листопада 1764 р. гетьманства в Лівобережній Україні (яка в той час мала офіційну назву Малоросія) і призначенням П. О. Рум'янцева президентом Малоросійської колеґії і генерал-губернатором краю йому було вручено царську

інструкцію щодо «коренного переустроювання» края*. Вчений наводить текст інструкції, в якій зазначалося, що Малоросія багатолюдна, велика за територією країни, з родючою землею, але Росія під час гетьманського правління отримувала від неї дуже мало користі і прибутків. Йшлося в інструкції і про непорядки, які на думку царського уряду існували в Лівобережній Україні: про поєднання військового правління з цивільним, застосування у судах чужих законів і прав, різноманітних зловживань старшини, переходів посполитих (селян) з місця на місце, недбалість народу до землеробства і ненависть до всього «великоросійського»¹⁶.

Катерина II поставила перед президентом Малоросійської колегії конкретні завдання: 1) ввести заборону на переходи селян; 2) провести ревізію в Лівобережній Україні; 3) згладити антагонізм між росіянами і українцями. Причину антагонізму імператриця вбачала у поведінці старшин, які лякали народ втратою прав і вільностей, тому наказувала спостерігати за поведінкою старшини і привертати їх і народ до себе «правдодушієм, безкорыстливостью, снисхождением и ласкою»¹⁷.

Вчений проаналізував діяльність П. О. Рум'янцева і виконання ним царської інструкції. Він описав приїзд президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора краю до м. Глухова, його поїздки по території Лівобережної України, яка тривала два місяці, для ознайомлення із станом її господарства і управління, його пропозицію Малоросійській колегії провести опис Лівобережної України. О. М. Лазаревський характеризує його як перший детальний перепис «податного» населення, в якому зазначено рухоме і нерухоме майно¹⁸.

Головним результатом перепису, на думку вченого, було закріплення станової приналежності населення. Генеральний опис став довідковим документом для «исканія вольности» козакам, яких козацька старшина перетворила у підданих. Інших завдань перед переписом, як вважав Олександр Матвійович, уряд не ставив¹⁹.

О. М. Лазаревський виділяє два періоди у діяльності П. О. Рум'янцева у Малоросії: 1) до введення загального «учреждения» губерній у 1782 р.; 2) після відкриття намісництв.

У першому періоді форми правління в Лівобережній Україні не змінилися. Рум'янцев виконував обов'язки того ж гетьмана, а Малоросійська колегія — Генеральної військової канцелярії. Проте новий правитель провів деякі зміни в системі оподаткування населення Лівобережної України. Так, замість натуральних повинностей на розквартировані в Лівобережній Україні російські війська, які викликали багато нарікань від населення, було введено квартальний грошовий збір по 1 руб. 2 коп. з кожної хати. Для збору грошей були призначені комісари, які мали супроводжувати війська і захищати жителів від зловживань²⁰.

Крім того, П. О. Рум'янцев провів зміни в персональному складі Генерального суду. Замість членів, яких щорічно обирали від кожного полку (на допомогу генеральним суддям), він призначив у 1767 р. постійних членів Генерального суду. Того ж року, він заборонив обрання козаками сотенної старшини. Причиною такої заборони стали зловживання при виборі сотника карибутівської сотні. Один з кандидатів на цю посаду цілий день поїв виборщиків горілкою. Тому Рум'янцев наказав, щоб кандидатів у сотенну старшину обирала полкова старшина і сотники, яких представляли на затвердження Рум'янцеву²¹.

Хоча «питьє могорычей», на думку О. М. Лазаревського, доходило «до крайностей» вчений все ж однозначно не підтримав ліквідацію виборності сотенної старшини, зазначивши, що важко визначити, який «порядок» був краще.²²

За цим коментарем можна судити про ставлення О. М. Лазаревського до цієї реформи П. О. Рум'янцева. Вчений був прихильником демократичних порядків і виборності, які існували в Українській козацькій державі, тому не підтримуючи зловживання, які існували під час виборів, він не підтримав і їх заборону.

У статті О. М. Лазаревського проаналізована політика правителя Малоросії щодо захисту українського народу від зловживань старшини, про що йшлося у царській інструкції. Вчений зазначив, що таких випадків не знає, хоча потреба у захисті булаⁱⁱ. На думку Олександра Матвійовича, для Рум'ян-

цева це було не завжди зручно, адже деякі з цих представників козацької старшини займали посади його найближчих помічників. Крім того, правитель Малоросії досить скоро став власником великих маєтностей в Лівобережній Україні. За даними вченого він володів більше ніж 23 селами, але О. М. Лазаревський вважав, що цей перелік неповний. Будучи скупим і користолюбним, Рум'янцев при цьому дозволяв собі дії, несумісні зі своїм становищем і про це у статті наведені конкретні факти²³.

В той же час О. М. Лазаревський високо оцінив кадрову політику Рум'янцева, який уміло підбирав собі помічників із людей місцевих, тобто українців. Серед них вчений називає Безбородька, Завадовського, Чепу, Ясновського. Він відзначив характерну особливість адміністративної діяльності правителя Малоросії — відсутність «жестокости и крутых мер», а також «спокойное отношение къ делу» і відсутність поспішності із введенням «общерусских порядков». Вчений зазначив, що президент Малоросійської колегії і генерал-губернатор краю 17 років управляв Лівобережною Україною «...какъ бы при прежнихъ ея порядкахъ». За роки управління краєм, наголошував Олександр Матвійович, Рум'янцев підготував Лівобережну Україну до ще однієї реформи — відкриття намісництв. З цією метою він приручив козацьку старшину «благами міра сего», шляхетством і чинами, що і забезпечило успіх реформи. Крім того, з відкриттям намісництв для управління ними він призначив місцеві кадри. Отримавши від царського уряду право стати в ряди привілейованого стану, нові урядовці, на думку О. М. Лазаревського, ставали прихильниками реформ і забезпечили їх успіх²⁴.

У другому періоді своєї діяльності, як вважав вчений, П. О. Рум'янцев лише наглядав за адміністративною діяльністю різних чинів трьох намісництв, не віддаючи особливих розпоряджень. 24 січня 1787 р. він приймав у своєму домі імператрицю Катерину II під час її поїздки до Криму. Крім того, він представив Катерині II проект відкриття у містах і по великим селам шкіл, а також про заснування двох вищих училищ «для благородного юношества» і трьох — «къ воспи-

танію девиць». Тому О. М. Лазаревський вважав, що Рум'янцев, якого одні вважали гордим і «высокомерним,» а інші — простим і доступним ставився до Малоросії «добросердно», тому заслуговує на добру про себе пам'ять²⁵.

Як додаток до статті вчений опублікував документи про перебування П. О. Рум'янцева в Лівобережній Україні. Це лист князя П. С. Мещерського до графа П. О. Рум'янцева від 18 липня 1769 р. про господарство Вишенського маєтку і п'ять листів П. О. Рум'янцева до генерального писаря В. Г. Туманського. У примітці він зазначив, що листи публікуються з оригіналів, які зберігаються у графа Г. О. Милорадовича²⁶.

У тому ж номері журналу «Киевская старина», в якому опублікована стаття О.М. Лазаревського, присвячена життю і діяльності П.О. Рум'янцева, побачили світ ще дві замітки вченого про нього¹⁸. У них йдеться про особисті риси характеру графа, про його життя у своїх маєтках в селах Вишеньки і Ташані, в яких будівлі, де він жив, були зведені за зразком готичних замків, про прийом, який він влаштував імператриці Катерині II, про його величезні багатства. Вчений наводить відомості з рукописної повісті О. М. Марковича (1790–1865), видавця «Дневных записок» свого діда Я.Марковича, в якій зазначено, що в маєтках Румянцева було стільки грошей, що 20 тисяч асигнацій у нього з'їли миші²⁷.

На підтвердження величезних багатств графа О. М. Лазаревський наводить відомості з журналу його управителя О. Подлузького за 1792 р. У ньому зазначена кількість грошей, які зберігалися у коморі лише в одному маєтку графа у с. Черешенках. Вона становила величезну на той час суму — 105730 рублів. При такій кількості «бумажек», іронічно зауважує Олександр Матвійович, було чим і «мышамъ поживиться»²⁸.

Вчений проаналізував у іншій замітці господарство П. О. Рум'янцева. Він зазначає, що відійшовши від справ граф поселився у маєтку в с. Ташані, де і прожив до смерті. Проте він уважно слідкував за господарством маєтків. У кожній з шести економій графа був свій управитель, а в с. Вишеньках — головне управління маєтками. На цю посаду у 1792 р. граф призначив надвірного радника О. Подлузького²⁹.

В обов'язки О. Подлузького входив об'їзд маєностей графа і повідомлення про їх стан П. О. Рум'янцеву. Одне з донесень О. Подлузького про огляд влітку 1792 р. Кочурівської і частково Вишенської економії дало можливість О. М. Лазаревському проаналізувати стан господарства графа і його багатства. Так, у с. Кочурівці у графа був великий палац, в якому зберігалися у скринях дорогоцінні речі; дорогі турецькі попони для коней, уздечки, шаблі, кинджали, пістолети. В інших приміщеннях знаходилися у великій кількості кришталевий посуд, срібні, фарфорові речі, а також дорогоцінні вина та фаянсовий посуд, які Подлузький навіть не міг перевірити за описами, а тільки «наружно обзрел».³⁰

Поряд з палацом були заведені ставки, в яких розводили карпів, в оранжереї були лимонні, апельсинові та інші дерева, а також квіти. У саду розводили різні сорти яблунь і груш, на городі вирощували овочі, коноплю, на нивах — жито³¹.

Отже, О. М. Лазаревський одним з перших започаткував дослідження діяльності в Лівобережній Україні президента Мало-російської колегії та генерал-губернатора краю П.О. Рум'янцева. У статтях, замітках та виступі на засіданні історичного товариства Нестора-Літописця він навів короткі біографічні відомості про нього та проаналізував два етапи його діяльності, зосередивши головну увагу на реформах, проведених Рум'янцевим в Лівобережній Україні

Вчений довів, що в перший період своєї діяльності він провів Генеральний опис Лівобережної України, замінив натуральні повинності, які збирали з населення Лівобережної України на утримання російських військ, розміщених на її території, на грошові, відмінив виборність сотенної старшини і членів Генерального суду, тобто провів такі заходи, які не торкалися корінних змін в системі управління Лівобережною Україною. Через 17 років, приручивши козацьку старшину шляхетством і чинами, він провів адміністративну реформу, ліквідувавши полковий устрій Української козацької держави і ввівши намісництва.

У другому періоді управління краєм він лише наглядав за діяльністю урядовців

Олександр Матвійович встановив, що реформи, проведені П. О. Рум'янцевим, були направлені на задоволення потреб козацької старшини. Він приручив її «благами мира сего», чим забезпечив успіх у проведенні реформ. При цьому правитель Малоросії не забував і про себе, ставши одним з найбагатших людей в Лівобережній Україні. У своєму збагаченні він зловживав своїм становищем, тому не міг карати за це козацьку старшину і захищати народ.

Серед причин успішного проведення Рум'янцевим реформ в Лівобережній Україні вчений називає також відсутність поспішності із введенням загальноросійських порядків.

Намагання вченого привернути увагу дослідників до реформ, проведених П. О. Рум'янцевим а Лівобережній Україні, дало свої позитивні результати. По цій проблемі були опубліковані як окремі статті Д. І. Багалія і М. В. Стороженка, які побачили світ ще при житті О. М. Лазаревського, так і ґрунтовна праця Г. А. Максимовича, опублікована у 1913 р.³², тобто після смерті вченого, яка трапилася у 1902 р. Проте вийшов лише перший том праці Г. А. Максимовича. Через бурхливі події початку ХХ ст.: революції, громадянську війну, репресії радянської влади, які призвели до страти вченого, праця не була завершена. Тому реформи П. О. Рум'янцева в Лівобережній Україні через свою актуальність потребують подальшого дослідження.

¹ (Лазаревский Ал.) Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Черниговский. — Чернигов, 1866. — Вып. 1. — 138 с.; *его же*. Обзорение Румянцевской описи Киевского и Нежинского полков // Черниговские губернские ведомости. — 1873. — С. 14–19, 21–26. 39–51.

² (Лазаревский Ал.) Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Черниговский. — Чернигов, 1866. — Вып. 1. — 138 с.

³ Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. — К., 1927. — Т. 2. — С. 321; Вчений не досліджував у статті проблему закріпачення селянства в Лівобережній Україні, оскільки у праці «Малороссийские посполитые крестьяне» довів процес закріпачення українського селянства козацькою старшиною. Царський указ від 3 травня 1783 р., на його думку, лише завершив цей процес. — Див. Лазаревський А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). — К., 1908. — С. 68.

⁴ Распоряжения гр. П. А. Румянцева по управлению Малороссией 1779 г. / Публ. А. М. Лазаревского // Черниговские губернские ведомости. — 1888. — № 10, 12, 13, 19, 21, 23, 24, 25, а також окремих відбиток 59 с.; Л.А. Учитель графа П. А. Румянцева-Задунайского, Т. М. Сенютрович // Киевская старина (далі — КС). — 1889. — № 1. — С. 223–224.

⁵ Л.А. Материалы для биографии графа П. А. Румянцева-Задунайского // КС. — 1895. — № 3. — С. 385–404.

⁶ Там же. — С. 385–386.

⁷ Там же. — С. 386–387.

⁸ Там же. — С. 389–404.

⁹ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 67865–67869. — Арк. 3–3 зв.

¹⁰ Там само. — Арк. 4,4 зв.; Лазаревский Ал. По поводу ста лет от смерти графа П. А. Румянцева // КС. — 1896. — № 12. — С. 374–394; Л.А. Черты характера гр. П. А. Румянцева // КС. — 1896. — № 12. — С. 80–81; Его же. Хозяйство гр. П.А. Румянцева // Там же. — С. 81–85.

¹¹ Воронов В. І. Листи російського історика В. О. Мякотіна до О. М. Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 2001. — Вип. 2. — С. 635

¹² Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. — 1898. — Кн. 12. — С. 4–6; Лазаревский А. По поводу ста лет от смерти графа П. А. Румянцова // КС. — 1896. — № 12. — С. 374–394.

¹³ Лазаревский А. Указ соч. — С. 375.

¹⁴ Лазаревский А. Указ соч. — С. 374–375.

¹⁵ Там же. — С. 375.

¹⁶ При підготовці цієї інструкції в записці до статс-секретаря А. В. Олсуфьева Катерина II зазначила, що П. О. Рум'янцеву «...должно иметь и лисий хвост и волчий рот». Див.: Круглова Т. А. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. — М., 1989. — С. 26. Там же. — С. 376.

¹⁷ Там же. — С. 377; Інструкція, надана царським урядом П. О. Рум'янцеву, в часи підготовки О. М. Лазаревським статті до століття від дня його смерті, була вже опублікована. — Див.: Наставление, данное графу Петру Румянцеву при назначении его малороссийским генерал-губернатором, с собственноручными прибавками Екатерины II // Сборник русского исторического общества. — СПб., 1871. —Т. 7. — С. 376–391; Проте, вчений у статті на неї не посилається.

¹⁸ Лазаревский А. Указ. соч. — С. 378

- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же. — С. 379.
- ²¹ Там же. — С. 379–380.
- ²² Там же. — С. 380–381.
- ²³ *Лазаревский А.* По поводу ста лет от смерти графа П. А. Румянцева. — С. 382.
- ²⁴ Там же. — С. 383–384, 386–387.
- ²⁵ Там же. — С. 388–390.
- ²⁶ Там же. — С. 390–394.
- ¹⁸ *Л. А.* Черты характера гр. П. А. Румянцева // КС. — 1896. — № 12. — С. 80–81; *Его же.* Хозяйство гр. П. А. Румянцева // Там же. — С. 81–85.
- ²⁷ *Л. А.* Черты характера гр. П.А. Румянцева. — С. 80.
- ²⁸ Там же. — С. 81.
- ²⁹ *Л. А.* Хозяйство гр. П. А. Румянцева. — С. 81.
- ³⁰ Там же. — С. 82.
- ³¹ Там же. — С. 82–83
- ³² *Багалеї Д.* Генеральная опись Малороссии: Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии гр. П. А. Румянцева-Задунайского // КС. — 1883. — № 11. — С. 431; *Стороженко Н. В.* Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве // КС. — 1891. — № 8. — С. 478–493; № 9. — С. 455–465; *Максимович Г. А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — Нежин, 1913. — Т. 1. — 399 с.; *Ясь О.* Максимович Георгій Андрійович // Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. — К., 2004. — Вип. 2. — Ч. 2. — С. 243.

ПІВДЕННА УКРАЇНА В ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ХЛІБНОЇ ТОРГІВЛІ ХІХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ

Вивчення розвитку торгівлі хлібом на території українських південних регіонів протягом ХІХ ст., незважаючи на те, що й до нині воно не набуло цілеспрямованого характеру, тим не менш зумовило появу різнопланової за широтою охоплення питань, формою та жанром спеціальної літератури. Враховуючи слушну думку М. Варшавчика стосовно того, що «універсальну схему класифікації історіографічних джерел виробити неможливо», бо вони різні для кожного аспекту історичної науки¹, разом з тим пропонуємо свій підхід при аналізі й поділі на групи опрацьованих нами праць. Він, насамперед, передбачає розгляд у хронологічному порядку, по відповідних суспільно-політичних періодах і, при можливості, по наукових школах:

а) основних узагальнюючих праць з історії Російської імперії й в першу чергу Південної України в контексті визначеної проблеми;

б) фахових досліджень про соціальний статус, кількість і етнічний склад «учасників» процесу купівлі-продажу збіжжя (студії з галузей соціології, економіки, статистики та етнології);

в) зарубіжних наукових напрацювань у плані порівняння регіональних явищ і тенденцій зі схожими чи своєрідними подіями в країнах Західної Європи та частково Америки.

Одночасно ми не вважали повністю за необхідне, як на цьому наполягають деякі сучасні вчені, замінити пануючий «чотиричленний підхід до історіографії» (дореволюційна, радянська, зарубіжна й новітня вітчизняна), який прийшов на зміну «традиційному тричленному радянському поділу» (дореволюційна, радянська й зарубіжна історіографія)².

Незважаючи на те, що купівля-продаж хліба на території південноукраїнських регіонів, вивіз його за кордон протягом

означеного періоду займала одне з провідних місць у розвитку не лише місцевої, а й загальнонаціональної економіки, ця тема ще не стала предметом спеціального дослідження вчених-суспільствознавців. Поза їх увагою залишилися, наприклад, такі аспекти, як: кількісний, соціальний і етнічний склад торговців, щорічні коливання обсягів проданої продукції та її географічне спрямування на зовнішні ринки, вплив політики імперського уряду Росії на розширення хлібної торгівлі тощо.

Одними з перших, хто почав вивчати ці питання, стали український дворянський історик, статист, економіст, етнограф і письменник А. Скальковський (1808–1898 рр.) та російський публіцист, слов'янофіл І. Аксаков (1823–1886 рр.). Дещо пізніше до них «приєднався» відомий вітчизняний історик і громадський діяч Д. Багалій (1857–1932 рр.).

Зокрема, А. Скальковський навів важливі статистичні дані в галузі торгівлі в контексті загальної історії «Новоросійського краю», описав тамтешні ярмарки та «сухопутні ринки», до певної міри схарактеризував специфіку купівлі-продажу хліба, побіжно звернув увагу на кількісний і етнічний склад купців, оповів про болгарські колонії. Однак, помітним недоліком його праць є головним чином «ілюстративність» використаного матеріалу, відсутність критичного ставлення до джерел, які, до речі, він часто не зазначав. У сфері економіки «національних окраїн» відстоював, насамперед, інтереси царської влади³. Спеціально він дослідив торговий і промисловий потенціал Одеси в першій половині XIX ст.⁴

Дещо схожий характер мають напрацювання І. Аксакова, бо значною мірою стосуються обсягів хлібної торгівлі й купців Новоросії. За дорученням «Російського географічного товариства» він спеціально вивчав торгівлю на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Результатом його наукових пошуків став вихід у світ ґрунтовної монографії «Исследование о торговле на украинских ярмарках» (СПб., 1858), яка не втратила свого значення і нині. Важливо, що автор описав участь у місцевій торгівлі представників різних соціальних верств (купців, підприємців, чумаків, селян, прасолів та ін.) й етнічних груп (росіян, українців, євреїв, греків, караїмів ...).

Він навів численні приклади укладання типових і специфічних комерційних угод, умови кредитів, схарактеризував використання традиційних і причини появи нових торговельних шляхів. Особливо важливим на сучасному етапі розвитку історичної науки є відображення побуту і звичаїв учасників торгівлі, бо воно становить окремих напрям у новітніх дослідженнях. Разом з тим, у питаннях внутрішніх процесів «народне виробництво» (артільно-общинне) протиставляв розвитку буржуазних відносин⁵.

Д. Багалій, висвітлюючи історію колонізації й побуту «степової окраїни» Московської держави, у багатьох студіях торкнувся й аспекту хлібної торгівлі XVIII — початку XIX ст. Правда, в цьому контексті, особливо стосовно зовнішньої торгівлі Південної України, він писав про деяке домінування іноземного купецького капіталу, з яким нібито не міг належним чином конкурувати вітчизняний. Принципово важливими є наведені ним відомості про вартість й вивіз товарів через місцеві порти⁶. Особливу увагу він, зрозуміло, приділяв Слобожанщині, яка, на його думку, була «посередником» у торгівлі між Великоросією й Новоросією, Донщиною та Лівобережною Україною⁷. Проте він не зробив широких узагальнень щодо XIX ст., а лише визначив деякі тенденції, зокрема, поступове превалювання української та російської торгівлі над іноземною.

Важливу інформацію про участь іноземців у розвитку народного господарства європейської частини Російської імперії, і зокрема Херсонської та Таврійської губерній, навели у своїх працях статистик П. Кеппен і історик М. Державін⁸. Правда, перший навіть не спробував узагальнити фактичний матеріал, зібраний ним щодо податкової політики царизму та становища економіки в Україні означеного періоду.

Принципове значення при вивченні визначеної нами теми має двотомна робота О.Шмідта, видана в Санкт-Петербурзі в серії «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба»⁹. Автор, прибічник активізації буржуазних відносин в економіці держави, навів численні фактичні дані про торгівлю, зокрема й хлібом, у межах Південної України, а також відобразив співвідношення об'ємів його

реалізації в різних містах імперії, де існували морські порти. Одночасно він висловив критичні міркування стосовно існуючої на той час системи податків, особливо по відношенню до сільського та торгового люду.

Схожі положення та оцінки спостерігаються і в монографіях інших двох російських вчених — В. Павловича й В. Постнікова¹⁰.

Розвитку економіки на Одещині, ролі міста-порту у внутрішній і зовнішній торгівлі хлібом присвятили спеціальні розвідки Ю. Янсон і П. Чехович¹¹. Зокрема, на думку останнього, Одеса поступово набула першочергового значення для країни в цій галузі й на кінець XIX ст. вже успішно конкурувала з такими великими містами, як Санкт-Петербург, Москва та Варшава.

Ю. Янсон також вивчав проблеми хлібної торгівлі на Волині¹². І хоча він звернув головну свою увагу на означений регіон, у його праці міститься важливий фактичний матеріал про вивіз збіжжя через митниці різних українських губерній, напрямки тамтешньої торгівлі. А це, в свою чергу, дозволяє зробити більш широкі порівняння зі схожими процесами на території південних українських губерній.

Очевидно, слід згадати і напрацювання Г. Данилевського, який описав, як саме чумаки Херсонської губернії торгували виробами з дерева та лісом, обмінювали їх на хліб, котрий потім збували в Одесі¹³.

У монографії М. Столпянського йдеться про транспортування хліба з Київської та Подільської губерній до Одеси, південні порти, а потім за кордон. Наведені його обсяги по окремим рокам¹⁴. Схожу інформацію містять праці М. Семеновського та С. Гулішамбарова¹⁵.

Одним з напрямів досліджуваної теми, який визначився ще на початку XX ст. і актуалізується вченими нині, є висвітлення товарності зернового господарства Бессарабії та її зв'язок з ринками України, насамперед південних регіонів¹⁶. Звільнившись з-під влади турецького режиму в результаті російсько-турецької війни 1806–1812 рр., ця країна за умовами Бухарестського договору (1812 р.) відійшла до складу Російської імперії, де і перебувала до 1918 р. Економічні зв'язки Бессарабії з внутрішніми губерніями останньої, близькість її до Одеського порту та

західноєвропейських ринків створили благодатні умови для зростання товарності зернового господарства¹⁷.

Процеси розвитку торгових зв'язків Бессарабії з Україною та реалізації українських і російських товарів на бессарабському ринку досить детально відображені в студіях В. Томулець. Правда, в них аспектам хлібної торгівлі не приділено спеціальної уваги¹⁸.

Кишинівський вчений А. Морар (Морару), висвітлюючи роль переселенців з Бессарабії у освоєнні південноукраїнських регіонів у руслі національної румунської історіографії, головним чином піддав осуду колонізаторську політику царського уряду, не зазначивши при цьому, що ті наприкінці XVIII — початку XIX ст. взагалі звільнялися від оподаткування й мали значні пільги в торгівлі¹⁹.

Певною мірою в історіографії висвітлено аспект ролі залізничного транспорту в процесі поширення зернового експорту на території Південної України. Чи не вперше в історичній науці важливість залізничних шляхів до одеського порту з'ясував Ю. Янсон у праці, про яку вже йшлося вище²⁰. Важливі дані щодо товарного руху на магістралях південноросійських губерній навів О. Білімович²¹. Політику царського уряду 60-х–90-х років XIX ст. у сфері залізничних тарифів на прикладі перевезення вантажів збіжжя схарактеризував О. Шаулов²². Важливість ролі одеського порту та зростання його значення в поживленні регіональної торгівлі дослідили В. Загоруйко та В. Золотов²³. Побіжно цей аспект теми висвітлено в студіях В. Жукова, Т. Лазанської та деяких інших вчених²⁴.

Значною мірою показали й узагальнили тенденції розвитку профільного транспорту в цілому в Україні та зокрема на її Півдні С. Богатчук і А. Шевченко²⁵. Безпосередньо в останній праці сконцентровано важливий фактичний матеріал, запропоновані власні погляди на проблему. Так, на думку А. Шевченко, зростання оранки та активізація виробництва зернових знаходилися в органічному зв'язку з функціонуванням у південних українських губерніях мережі залізниць, які, в свою чергу, відігравали помітну роль у розвитку причорноморського регіону, конкретно місцевого сільського господарства. Саме ж збіль-

шення експорту хліба з Новоросії в другій половині XIX ст. зумовило крайню потребу в будівництві транспортних шляхів, які належним чином могли б забезпечити безперебійне постачання зерна до морських портів. Відсутність залізниць, справедливо зазначила дослідниця, в пореформений період робила доставку зернових занадто дорогою²⁶.

Разом з тим, і це слід вважати помітним недоліком, у статті не використано «нового» (порівняно з попередниками) архівного та опублікованого документального матеріалу, а також не враховані спеціальні праці й дисертаційні роботи (а їх чимало) початку XXI ст. Головним чином аналіз проведено та зроблені висновки на підставі літератури минулого століття.

Окремим напрямом у російській і вітчизняній історичній науці слід вважати вивчення функціонування одеського портофранко (торговий транзит Броди — Одеса в 1819–1859 рр.), яке відповідним чином свого часу спрямував О. Оглоблін²⁷. Але, враховуючи той факт, що цьому аспекту присвячені декілька новітніх монографічних студій і навіть докторська дисертація²⁸ в яких спеціально висвітлена історіографія теми, вважаємо за можливе поминути тут ретельний розгляд цього питання.

Щодо ж радянської історіографії в цілому, то, як про це справедливо зазначив сучасний дослідник А. Ковальський (м. Запоріжжя), вона приділяла вочевидь недостатню увагу аналізу торгівлі населення Південної України в XIX ст.²⁹ Головним чином він виділив праці з цієї тематики І. Гуржія, О. Дружиніної, В. Кабузана, І. Слабєєва.

Разом з тим, слід назвати і принципову статтю Є. Сташевського кінця 20-х років XX ст., в якій певною мірою простежені взаємозв'язки хлібних ринків Правобережної та Південної України в передреформену добу³⁰.

Виокремити треба і двотомну фундаментальну працю М. Слабченка «Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст.», яка побачила світ у другій половині 20-х років минулого століття³¹. Вона писалася тоді, коли російські дослідники вже могли «пишатися великою кількістю наукових видань, присвячених новому й новітньому життю свого краю й цілої держави, опублікованими багатьма й самостійними працями та

матеріалами, — XIX століття для України лишається майже зовсім незраним»³². В оцінці О. Оглоблина (Оглобліна) вона стала «першою спробою дати наукову характеристику історії України дев'ятнадцятого століття та однією з перших спроб відтворити схему українського історичного процесу...»³³.

Чим же ця праця важлива в контексті нашої проблеми?

Насамперед, у першому томі, який охоплює 1800–1861 рр., на загальноісторичному тлі відображено розвиток міст, ремесла, сільського господарства, стан фабричного виробництва, ярмарків Південної України, зокрема експорт збіжжя. В другому томі мають місце цікаві сторінки про пореформову еволюцію народного господарства, наведені статистичні дані щодо зростання засівів пшениці у зв'язку з посиленням втягування села в «хлібно-торгові операції ринку»³⁴. Також він слушно зауважив, що іноземні неогоціанти та підприємці, осівши в межах України, об'єктивно працювали не лише на себе, а й на «нову батьківщину». Важливо й таке: крім опублікованих джерел, автор використав фонди одеських архівів, а в них безпосередньо документи й матеріали Канцелярії новоросійського генерал-губернатора, військових поселень тощо. Зрозуміло й те, що сам одесит за народженням, автор « з окремих регіонів України, найбільшої уваги надав Південній Україні, і зокрема процесу її урядової та народної колонізації»³⁵.

Дуже важливе науково-теоретичне та практичне значення (за використаним фактичним матеріалом) у цій царині мають напрацювання І. Гуржія (1915–1971 рр.), а тому саме їхньому змісту приділимо значно більше уваги.

Аналізуючи велику історичну спадщину відомого вченого в галузі соціально-економічних відносин в Україні кінця XVIII — XIX ст. І. О. Гуржія, можна без перебільшення твердити: однією з «найулюбленіших» тем його досліджень був розвиток вітчизняної торгівлі. Саме ця тема в тій чи іншій мірі присутня в більшості фундаментальних праць історика. На яскравих прикладах, пов'язаних з становищем зовнішнього та внутрішнього ринків, він обґрунтував, зокрема, важливі теоретичні положення про поступовий занепад натурального господарства в Україні й розвиток буржуазних відносин в означений період. Вже в своїй

кандидатській дисертації, присвяченій повстанню жителів села Турбаїв (Полтавщина) в кінці XVIII ст., вчений наголосив на тому, що всезростаючий тоді вивіз з поміщицьких маєтків продуктів на ринок, частковий перехід до вирощування спеціальних культур (тютюн, конопля), розширення окремих галузей господарства з торговою метою (городництво, садівництво, скотарство), збільшення кількості промислових підприємств — все це переконливо свідчило: великі господарства втрачали свій натуральний характер, але ще на основі посилення експлуатації кріпаків втягувалися в товарно-грошові відносини³⁶.

Здавалося б, що тема про локальне явище — народне повстання в одному з районів Лівобережжя — формально «не змушувала» дослідника робити принципові широкі узагальнення щодо всієї України, але саме такий «глобальний» підхід був притаманним багатьом працям І. О. Гуржія.

Питому увагу вчений приділив конкретно торгівлі хлібом, бо вважав її особливо характерним показником відносин, що склалися на той період в українському селі. При цьому він неодноразово посилався на ленінське положення про те, що виробництво хліба поміщиками на продаж, котре особливо розвинулося в останній час існування кріпацтва, було вже провісником розпаду старого режиму. Такі концептуальні погляди І. О. Гуржій почав обґрунтовувати вже в першій своїй монографії, написаній на основі кандидатської дисертації³⁷. Причому характерні ознаки розкладу феодално-кріпосницької системи, на його думку, проявлялися не лише в поміщицьких маєтках, а і в поступовому проникненні товарно-грошових відносин у господарства селян. «Про це переконливо свідчить, — наголосив він, — зростаюча роль продуктів селянського землеробства на внутрішньому ринку, розширення дрібної селянської промисловості та цілого ряду не хліборобських занять, головнішими з яких було чумакування та візникування»³⁸. Одночасно вчений звернув увагу і на те, що при кількісному зростанні зернової продукції стан техніки залишався надзвичайно низьким і рутинним, бо ведення господарства зосереджувалося на селі в руках дрібних виробників, задушлих нуждою та особистою залежністю.

Слід підкреслити, що за тоталітарної системи і жорстокої репресивної політики сталінської влади І. О. Гуржій наполягав на такому положенні: «В умовах висхідного капіталізму зміцнення економічних і культурних зв'язків між окремими українськими землями створювало сприятливі передумови для посилення процесу формування української нації»³⁹.

Як відомо, деякі історики заперечували наявність української нації в кінці XVIII–XIX ст., посилаючись на те, що, мовляв, в умовах Російської імперії процес її формування не мав перспектив і практично призупинився. Гостра дискусійність цього питання, зокрема, за радянської доби, знайшла своє відображення в декількох працях, підготовлених в Інституті історії АН УРСР⁴⁰.

На наш погляд, неперевершеною і нині залишається фундаментальна монографія вченого «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (К., 1954. — 551 с.), підготовлена на основі докторської дисертації, захищеної в 1953 р. В ній окремі параграфи спеціально присвячені зростанню поміщицького та селянського торгового землеробства.

За спостереженням дослідника товаризація особливо активно проходила в поміщицьких господарствах Півдня України, дещо повільніше на Правобережжі й набагато слабкіше в межах Лівобережжя. Це пояснювалося, на його думку, насамперед розмірами господарств: більші з них раніше за інші почали працювати на ринок. Хоча причинами такого явища могли бути також стан сільськогосподарської техніки, віддаленість ринків тощо.

Дрібні й найдрібніші господарства виробляли незначну кількість продукції, що майже вся споживалася власниками маєтків і їх прислугою. Проте, спеціалізація районів щодо торгового землеробства визначалася саме поміщицькими, а не селянськими господарствами⁴¹.

Використавши статистичний матеріал і деякі теоретичні узагальнення праць О. Семенова⁴², Є. Зябловського⁴³ та І. Штукенберга⁴⁴, Іван Олександрович дійшов висновку про те, що основна частина товарного хліба потрапляла на внутрішній ринок Росії й України. Зокрема, для 50-х років XIX ст. Причому, якщо протягом 20-х–40-х років XIX ст. обсяг хліба, котрий йшов на зовнішній

ринок, майже не збільшився, то на внутрішньому він постійно зростає. Причини цього вчений пов'язував з розвитком промисловості, зростанням кількості міського населення, а головне — з поглибленням процесу господарської спеціалізації окремих регіонів.

Важливим видається авторський підхід при використанні статистичних даних і документальних матеріалів. Він засвідчив, зокрема, добру обізнаність стосовно залучених джерел, їх критичне сприйняття. З цього приводу І. О. Гуржій зазначив: «Розглядаючи питання про виробництво поміщицькими маєтками хліба на ринок, треба мати на увазі ту обставину, що в дореформеній статистиці майже зовсім нема даних про розмір внутрішньої торгівлі хлібом, а також про кількість хліба, яка йшла з поміщицьких маєтків і селянських господарств на внутрішній і зовнішній ринки»⁴⁵.

Застереження І. О. Гуржія щодо необхідності критичного ставлення до відомостей джерел актуальне і нині, бо лише за останні декілька років побачило світ чимало студій на означену тему, авторами яких є представники різних регіонів України. Насамперед, маємо на увазі праці Т. Лазанської, О. Доніка й О. Пилипенка (Київ), І. Довжука (Луганськ), Т. Ігнатєвої (Кам'янець-Подільський) та багатьох ін.

Тому-то йому доводилося часто обмежуватися уривковими відомостями по губерніях за окремо взяті роки. Це, зрозуміло, не дозволяло зробити широкі узагальнення, простежити у всій повноті те чи інше явище та динаміку змін. Учений, можна сказати, по крихтах збирав всілякі дані в працях дореформених статистиків. Про це свідчить і значна картотека в особовому (домашньому) архіві історика.

І. О. Гуржій з явною симпатією писав (на підставі матеріалів «Киевских губернских ведомостей») про поміщиків Сквирського, Уманського, Липовецького, Бердичівського та Таращанського повітів Київської губернії, які «всі сили» спрямували на виробництво пшениці як «головного і найбільш цінного продукту для експортної торгівлі»⁴⁶.

Що ж до селянських господарств України першої половини XIX ст., то, як вважав Іван Олександрович, вони тільки ставали на «шлях торговельного землеробства». Вчений наголосив:

«В той час як поміщики за рахунок селянських наділів збільшували посіви пшениці і технічних культур, селянські господарства в більшості обмежувалися посівами «сірих» хлібів (жито, ячмінь, просо, гречка) для власного споживання. Винятку щодо цього не становила й основна частина селянських господарств Катеринославської та Херсонської губерній, де особливо вигідним був збут хліба на зовнішній ринок»⁴⁷.

В зв'язку з останнім зауваженням, він погоджувався з думкою відомого українського економіста П. Ляценка про те, що в південних губерніях значного поширення набуло *колоністське фермерство, яке стало однією з найбільш ранніх форм масового дрібно-капіталістичного господарства, переважно зернового та тваринницького напрямку*⁴⁸.

З погляду Івана Олександровича, в торгівлі хлібом перемагала не «здорова» конкуренція, а монополія поміщиків, які часто вдавалися до обмеження і навіть до цілковитої заборони селянської купівлі — продажу⁴⁹. Тому-то, вважав він, товарність хліба, що йшов з селянських господарств, була в значній мірі умовною⁵⁰.

Слід зазначити, що з кінця 50-х років минулого століття вчений започаткував два окремих напрями у своїх дослідженнях, а саме розвиток товарного виробництва і торгівлі з кінця XVIII ст. до 1861 р. і Україна в системі всеросійського ринку другої половини XIX ст. Зафіксувало це поява його статті в № 5 «Українського історичного журналу» за 1959 р. під назвою «Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII — першої половини XIX ст.

На наш погляд, це одна з кращих статей І. О. Гуржія на означену тематику, бо в значній мірі має концептуальний характер і написана на високому науково-теоретичному рівні (зрозуміло, у відповідності до тогочасних методологічних засад). Зокрема, в ній зроблено такий принциповий висновок: «Взагалі торгівля і торговельний капітал самі по собі лише розклали, але не змінювали існуючий спосіб виробництва. Чим сильнішим і самостійнішим був торговельний капітал, тим слабкішим був промисловий капітал і навпаки»⁵¹. Автор назвав прізвиська конкретних купців, в руках яких зосереджувалося близько 50% хлібної торгівлі в окремих містах.

Важливо зазначити, що в цій студії, певною мірою всупереч деяким попереднім своїм твердженням, автор наголосив: селяни, поряд з міщанами, становили серйозну конкуренцію в міській торгівлі(!). Правда, при цьому уточнив — то була «селянська заможна верхівка, більшість якої за своїм соціальним становищем нічим не відрізнялася від купців»⁵².

Всебічного висвітлення торгівля хлібом в Україні набула в спеціальній монографії вченого «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). — К., 1962. — 206 с. Правда, в ній, крім вирішення «чисто» наукових завдань, передбачалося (згідно вимог компартійної ідеології) спростувати «теорії» українських буржуазно-націоналістичних істориків, які намагалися довести «відрубність економічного розвитку України від Росії», відсутність в Україні купців місцевого походження та українського торговельного капіталу тощо.

Цікавим є погляд І. О. Гуржія на внутрішній ринок (ринки) України. На його думку, в період, що ним вивчався, *відокремлені місцеві ринки поступово об'єднувалися у всеросійський ринок*. У нього входили складовою частиною ринки України⁵³.

Отже, в цій книзі історик навіть не поставив питання про існування національного всеукраїнського ринку в означений період. Можливо, в зв'язку з цим його логіка спрацьовувала так: в Російській імперії міг формуватися лише єдиний — загальноросійський ринок, всі інші — місцеві — були лише «дотичними», його складовою. В тім могло бути і так, що за тих суспільно-політичних умов компартійного диктату писати про одночасне формування з всеросійським ринком національного вважалося просто неприпустимо. Адже в цьому, знову ж таки, певні «компетентні» особи, могли побачити і бачили деяку самостійність, «відрубність» економічного розвитку України. Такий стан речей продовжувався практично до середини 80-х років минулого століття, поки в країні не змінилася політична ситуація і до цього питання не повернувся син вченого, також історик за фахом⁵⁴.

В монографії автор докладно обґрунтував положення про те, що поширення внутрішнього ринку на хліб було нерозривно зв'язано з дальшим зростанням неземлеробського населення, з процесом господарської спеціалізації районів. Цікаві його

співставлення по окремих регіонах. Так, за твердженням Івана Олександровича, вивіз хліба, переважно пшениці, з Поділля дорівнював відповідному показнику по Київській губернії, а нерідко й перевищував. Крім збуту на місці, подільський хліб продавали в Галичині, Одесі, на Волині, де часто не вистачало власного хліба для прохарчування тамтешнього населення. Товаризація поміщицького землеробства на Лівобережжі також спрямовувалася на виробництво хліба для ринку і особливо з метою його переробки на горілку⁵⁵. На території Південної України воно мало свою специфіку, на що звернув увагу історик, використавши дані тогочасного економіста А. Шмідта. Останній, наприклад, писав: «Торгівлею хліба займаються окремо промисловці, які мають в краю незліченну кількість комісіонерів, агентів, факторів і торговців, котрі одержують значний бариш від свого посередництва. Вони їздять по селищах, містечках і містах, на базари, торги і ярмарки, скуповують хліб по частках, утворюють з них партії, решетують його, продають тут же крупнішим торговцям або везуть в Одесу»⁵⁶.

Автор вживає термін «внутрішній ринок» стосовно України, тоді як раніше під ним розумівся головним чином всеросійський. Отже, в цьому випадку можемо констатувати: погляди І. О. Гуржія на цей предмет поступово еволюціонували і фактично він впритул наблизився до твердження про наявність загальноукраїнського ринку⁵⁷.

Продовження цієї важливої теми, правда, в інших хронологічних рамках, набуло в другій монографії вченого.

Як це не парадоксально виглядає, але в праці «Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст.» (К., 1968. — 191 с.), в розділі IV, І.О.Гуржій, проаналізувавши положення В.І.Леніна про «внутрішній ринок» дійшов до цілком логічного й категоричного висновку: *національний ринок існував в Україні, хоча і був складовою всеросійського!*⁵⁸

Він докладно проаналізував, чому і як на українських землях протягом другої половини XIX ст. зросли торгівля хлібом і вивіз його в Росію та за кордон. «Це зростання, — підкреслено в книзі, — відбувалося переважно за рахунок екстенсивного розорювання цілинних і перелогових земель з метою вироб-

ництва товарного хліба, що йшов на внутрішній і зовнішній ринок»⁵⁹. Українські губернії, на його думку, відігравали особливо велику роль у виробництві пшениці та ячменю, що були головними товарними культурами⁶⁰.

Означені нами вище основні положення про розвиток українського ринку та вітчизняної торгівлі хлібом у тій чи іншій мірі вчений обґрунтовував ще у багатьох своїх працях, наприклад, «Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.)» (К., 1958. — 168 с.), колективних двотомниках «Історія Української РСР» (К., 1967. — Т. 1), «Історія селянства Української РСР» (К., 1967. — Т. 1) тощо. Тому вивчення невичерпної творчої спадщини видатного українського історика необхідно, без сумніву, продовжувати.

Окремі нариси про торгівлю Південної України містяться в монографіях О.Дружиніної⁶¹. Зокрема, в одній з них вона дійшла таких висновків. Хоча ярмарковій торгівлі сприяла колонізація краю, але «старих», що виникли до 1800 р., було не багато. Поділивши товари на дві основні групи: 1) продукти сільського господарства місцевого походження та 2) предмети промислового виробництва, які надходили з «внутрішніх губерній», автор назвала на першому місці (серед групи 1) хліб. Специфікою тамтешньої ярмаркової торгівлі стало те, що її осередки виникали не лише в селах і містах, а й біля «молодих» промислових підприємств⁶². Що ж до торгівлі через південні порти, то вона, на думку О.Дружиніної, на початку XIX ст. «до известной степени смягчала тяжелое положение русской внешней торговли». Становище чорноморської торгівлі впродовж усього століття залежало від політики царського уряду та інших держав, міжнародної ситуації (особливо російсько-турецьких відносин), а також від попиту та пропозиції, що постійно змінювалися⁶³.

При цьому слід констатувати: вчена «не вичленила» купівлю-продаж хліба в межах південних губерній України із загального процесу товарообміну.

Деяко інакше до висвітлення цих аспектів підійшов І.Слабеев, головну увагу зосередивши на чумацькому промислі та його ролі в соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст. Зрозуміло, що чумаки найбільше торгували

сіллю та рибою. Проте, на думку дослідника, в першій половині XIX ст., особливо напередодні реформи 1861 р., *чумацька торгівля хлібом набула значних розмірів*. Хліб вивозили на південь тому, що завдяки близькості портів ціна на нього перевищувала його вартість у «глибинних» губерніях України. Обсяг хлібної торгівлі набагато зростав у ті роки, коли в Новоросійському краї або на Дону траплялися стихійні лиха та неврожаї. Вчений зокрема зазначив, що в Київській губернії (переважно в Уманському, Звенигородському, Таращанському та Сквирському повітах) значну частину хліба скуповували чумаки з південних районів, які доставляли сюди сіль та рибу. Закуплений хліб, у свою чергу, продавали в Одесі, Миколаєві, Криму та інших місцевостях півдня⁶⁴.

І. Слабеев дійшов висновку, що в другій половині XIX ст. відбувався поступовий занепад чумацтва, а з ним і його хлібної торгівлі⁶⁵.

Загалом же вчений лише фрагментарно описав торгівлю хлібом на півдні України, бо не ставив це собі за спеціальне завдання.

Слід зазначити, що певною мірою концептуальну (загальну) оцінку студій вітчизняних дослідників, де в тій чи іншій мірі висвітлені означені в нашій праці проблеми, отримали на сторінках великої колективної монографії «Историография истории Украинской ССР» (К., 1986. — 555 с.). В ній зокрема відображено сприйняття радянською історичною думкою, зрозуміло, на основі марксистсько-ленінської методології, творчих здобутків Є. Сташевського, М. і О. Дружиніних, Ф. Ястребова, І. Гуржія, В. Теплицького, О. Нестеренка, І. Слабеева та багатьох інших⁶⁶. Разом з тим, і ця книга чітко засвідчила: хлібний ринок Південної України XIX ст. спеціально і всебічно не досліджувався включно до середини минулого століття. Ця проблема і донині залишається недостатньо розробленою у вітчизняній історичній науці.

Протягом 1974–1994 рр. побачили світ три ґрунтовні узагальнюючого характеру публікації Б. Кругляка про торговельну буржуазію, біржі та ярмаркову торгівлю в Україні доби капіталізму⁶⁷. На схожу тему писала й Т. Лазанська⁶⁸. Особливо

вирізняється великим фактажем її капітальна монографія «Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.» (К., 1999. — 17 друк.арк.)⁶⁹. Географічно в її працях охоплена більша частина українських губерній і, зокрема Катеринославська, Таврійська, Херсонська, а серед міст виділена Одеса. Про торгівлю й купецьке промислове підприємство в Україні XIX — початку XX ст. також опублікував декілька ґрунтовних праць О. Донік⁷⁰. Так, він визначив загальну кількість купців, що на той період проживали в Одесі, Катеринославі, Єлисаветграді, Сімферополі, Миколаєві та інших південноукраїнських містах, схарактеризував їх національний склад і економічну спроможність. Кількісну перевагу єврейського купецтва на Правобережжі, більшій частині Лівобережжя, а також Південній Україні автор пояснив насамперед проляганням тут смуги їх осілості. Також дописувач звернув увагу на великий контингент у південних містах купців-росіян.

Десятки статей, спеціальну монографію та докторську дисертацію соціально-економічній еволюції українського поміщництва та його суспільно-психологічному портрету в 1861–1917 рр. присвятила Н. Темірова⁷¹. Безпосередньо в монографії та рукописі дисертації в розділі про підприємницьку діяльність великих землевласників вона зазначила, що постачання зерна на ринках було характерним для основної маси поміщицьких господарств, зокрема і Південної України. Причому вона простежила таку закономірність: чим більшим було господарство в поміщиків, тим менший відсоток становила в ньому частка продуктів, які споживалися всередині господарства, та збільшувалася частина, що надходила у продаж. Жито й овес, на її думку, використовувалися переважно для внутрішнього споживання, а пшениця й ячмінь — поставлялись на ринок.

Серед останніх робіт на означену тему слід назвати студію І. Довжука про зовнішню торгівлю «Підросійської України» в післяреформений період. В ній наведені дуже важливі статистичні дані про експорт і імпорт товарів, які проходили через чорноморсько-азовські порти, обґрунтовується положення, що перше місце в зовнішній торгівлі належало Одесі. Конкретно ж про експорт головних видів зерна (пшениця, жито, ячмінь, овес),

то автор виділив такі міста-порти: Одеса, Миколаїв, Ростов, Новоросійськ, Таганрог, Маріуполь, Бердянськ, Севастополь. Причому знову наголосив, що і в цій торгівлі першість належала Одесі, бо шляхи від неї охоплювали великий «хлібний район», куди входили Херсонська, Бессарабська, Катеринославська, Київська, Полтавська та частково Волинська губернії. На доказ своєї тези ним наведені такі принципові дані. На одеський порт припадало близько 50% збіжжя, що проходило південні порти, і 20% загальноросійського хлібного експорту. В окремі роки з міста експортувалося понад 60 млн. пудів пшениці в Англію, Голландію, Францію, Німеччину, Італію, Бельгію, Туреччину, Австро-Угорщину, Португалію, Норвегію, Швецію та ін. країни⁷². І. Довжук висвітлив експортну торгівлю Підросійської України від 1861 р. до початку ХХ ст. Зокрема, автор наголосив, що купівля-продаж різноманітних виробів народного господарства посідала провідне місце (?) в зовнішній торгівлі Російської імперії. Він узагальнив вже відомі факти та статистичні дані про експорт з українських губерній продуктів землеробства й тваринництва, насамперед, зерна, крупи, борошна, вовни, сала, м'яса, худоби. Причому, наголосив І. Довжук, наявність тут великої кількості товарного зерна й підвищення попиту на нього з боку західноєвропейських держав зумовили швидке зростання вивозу цієї продукції, особливо пшениці, з чорноморсько-азовських портів. Отже, названий автор показав обсяги основних видів хлібної торгівлі Південної України, яка спрямовувалася не лише за межі регіону, а й в іноземні країни.⁷³

Свої викладки та узагальнення І. Довжук зробив на основі використання лише незначної кількості опублікованих джерел і спеціальної літератури. Тому залучення нових архівних матеріалів, ще не введених у науковий обіг дослідниками, безперечно, сприятиме поглибленню вивчення та всебічному висвітленню проблеми.

Особливо важливе значення для розуміння основних закономірностей розвитку України в імперську добу має монографія О. Реєнта⁷⁴, бо вона спеціально присвячена національному відродженню, соціально-економічному становищу та боротьбі «між працею і капіталом». Зокрема, автор висвітлив аспекти, пов'я-

зані з національним складом жителів південних територій, асиміляторською політикою царизму, господарським потенціалом тощо⁷⁵. Він прийшов до висновку, що, наприклад, росіяни осідали головним чином у провідних індустріальних центрах Півдня: Катеринославі, Луганську, Одесі та Миколаєві. Також зазначив: «залізничний бум» припав на 70-ті роки.

Заслуговують на увагу стаття та кандидатська дисертація Д. Решетченка, в яких показані зв'язки Правобережної та Південної України в галузі міжнародної торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.⁷⁶ Так, автор наголосив: пшениця становила основну частину хлібного експорту регіону, який спрямовувався в більшості випадків через Одесу, Гданськ і Клайпеду.

Серед авторів останніх студій, дотичних до означеної теми, слід назвати В. Орлика, Т. Ніколаєву, В. Шевченко та Т. Шахрай⁷⁷.

Крім того, В. Орлик, В. Тимченко, Н. Кухар-Онишко дослідили роль турків і татар в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури Півдня України та Криму в кінці XVIII — 50-ті роки XIX ст.⁷⁸

Історії функціонування протягом тривалого часу Миколаївської митниці присвятив свою роботу В.Ковальський⁷⁹.

В кінці XIX — на початку XX ст. царський уряд продовжував проводити політику митного протекціонізму, котра в цілому не давала позитивного ефекту. В імперській економіці неослабні позиції займав німецький, англійський, французький і голандський капітали. Зокрема, на комерційних портах Північного Причорномор'я це проявлялося в лідируючому становищі німецьких компаній у зовнішньоторгових операціях аж до початку Першої світової війни. Насамперед, це знайшло свій вираз у пільгових цінах на товари для Німеччини, в розгортанні нею посередницької купівлі-продажу. Цим питанням декілька студій присвятив В. Степаненко⁸⁰.

Щодо сучасної історіографії про розвиток торгівлі в Південній Україні через призму функціонування митниць і митної системи, то слід назвати монографію Санкт-Петербурзької вченої О. Правілової, де проаналізовані основні напрями та форми фінансових взаємовідносин «метрополії» й «національних окраїн»⁸¹.

В цьому ключі, правда, стосовно лише першої чверті XIX ст., більшої конкретики зосереджено на сторінках монографії Г. Казьмирчука й Т. Соловйової⁸². А вже безпосередньо про історію Одеської митниці йдеться в брошурі Л. Білоусової та Г. Малінової⁸³. Узагальнений характер, стосовно всієї України, має праця В. Чорного⁸⁴.

Аспекти надання (чи обмеження) фіскальних пільг царським урядом євреям південних регіонів частково розглянуті в статті Н. Щербак⁸⁵. Зокрема, автором оцінені вади політики в цьому питанні уряду Олександра I⁸⁶. А організаційно-правовому забезпеченню фіскальної політики в останній третині XVIII ст. з деякими перспективами на майбутнє в цій сфері присвятив кандидатську дисертацію юрист В. Саксонов⁸⁷.

Місце Південної України в загальній системі адміністративно-територіального устрою Російської імперії визначено в дисертації І. Савченко⁸⁸.

Помітним явищем у вітчизняній історичній науці став вихід у світ капітальних монографій В. Орлика⁸⁹ про податкову політику царизму в Україні другої половини XVIII — 1861 р. і О. Пилипенка про місце української торгівлі в загальній системі економіки імперії⁹⁰. Зокрема, в праці першого для висвітлення нашої проблеми особливо важливими стали аспекти стосовно гільдійських зборів, оподаткування торгового люду за етнічною та релігійною належністю, спеціальних податків з євреїв, кримських татар і іноземних колоністів. Значну вагу має конкретний виклад матеріалу про статус і фінанси купців південноукраїнських регіонів, протистояння в цьому контексті царських урядовців різних рангів, наприклад, новоросійського генерал-губернатора М. Воронцова та міністра фінансів Є. Канкріна⁹¹. Другий автор, опрацювавши головним чином опублікований документальний, законодавчий і статистичний матеріал, а також праці попередників, схарактеризував головні тенденції й особливості купівлі-продажу хліба, простежив динаміку змін обсягів його реалізації на внутрішніх і зовнішніх ринках.

Протягом 2007–2009 рр., так би мовити, «іноземні» напрямки торгівлі досліджували Л. Хрящевська, О. Машкін, О. Замуруйцев і В. Тимченко⁹².

В контексті специфіки використання і підходів при залученні деяких праць по темі, написаних російськими істориками, стало те, що в них розвиток хлібної торгівлі Південної України ХІХ ст. територіально й адміністративно-політично не відокремлюється від «європейської частини Росії». А тому під назвами студій про Росію міститься важливий фактичний матеріал стосовно Бессарабської, Катеринославської та Таврійської губерній. Зокрема, в окремий «ХІ» або «Степний» район Росії південні регіони виділив Б.Миронов. Мало того, за ним «Український» район — це лише Полтавська та Чернігівська губернії, а «Південно-західний», знову ж таки Росія, — Волинська, Подільська та Київська губернії⁹³.

Досить побіжно означені вище питання висвітлені в працях іноземних авторів. Частково вони перекладені на російську й українську мови. Так, англійський дослідник С. Фаірлі, аналізуючи розвиток торгівлі між Росією та Великобританією в 1750–1830 рр., зазначив, що вона здебільшого мала «зерновий характер». Зрозуміло, він не міг поминути роль у ній Південної України⁹⁴. Американська дослідниця П. Герлігі схарактеризувала стан торгівлі та діяльність купців Одеси, показала зв'язки міста з іноземними державами від кінця ХVІІІ ст. до Першої світової війни. Частково розглянула аспекти формування внутрішнього ринку України⁹⁵. В монографії Д. Степлс (J. Staples) йдеться про господарську діяльність іноземних колоністів «Степової України» протягом 1783–1861 рр.⁹⁶. У контексті загальної постановки проблеми заслуговують на увагу також монографічні дослідження Х. Сетон-Вотсон (Seton-Watson) і Г. Вані (Yaney)⁹⁷.

Напрямок: російське чиновництво — місцевий режим — економіка — знайшов своє певне відображення в працях названого вище професора Іллінойського університету Г. Вані⁹⁸, а також зарубіжних вчених Е. Амбургера⁹⁹, Е. Задена¹⁰⁰, В. Пінтнера¹⁰¹ та Г. Торке¹⁰².

Оцінки економічним реформам у Росії за правління Олександра І, Миколи І і Олександра ІІ, зокрема й системи оподаткування в галузі торгівлі дали в своїх студіях американський історик Р. Пайпс¹⁰³ і Д. Сандерс¹⁰⁴.

Таким чином, аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії дозволяє констатувати: проблема розвитку хлібної торгівлі на території Південної України протягом ХІХ ст. хоча й знайшла своє певне відображення в науковій (історичній, економічній, статистичній і етно-політичній) літературі, але ще не стала предметом комплексного спеціального дослідження. Вчені-попередники зосереджували головним чином увагу на обсягах купівлі-продажу збіжжя, стану доріг, зокрема, залізницям, оподаткуванню торговців різних соціальних груп і категорій, діяльності іноземців тощо. Частково висвітлені заходи різних урядових кіл у цій царині. Разом з тим, маловивченими залишилися такі важливі аспекти, як специфіка використання давніх і поява нових торгових шляхів, види, форми, засоби та терміни транспортування. Фактично не визначені участь усіх станів у місцевій торгівлі та експорті хліба, методи та наслідки конкуренції, регіональна специфіка внутрішніх цін і т. ін. Також не простежена до кінця поетапна переорієнтація хлібної торгівлі з північно-західного на південний напрямок, не встановлені кількісний і етнічний склад безпосередніх учасників цього процесу. Отже, багато питань в історичній науці потребують додаткових відповідей, поповнення джерельної бази та нових творчих пошуків і підходів.

¹ *Варшавчик М. А.* Джерела історіографічні // Джерела історії України. — К., 1998. — С. 26.

² *Орлик В.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. — Кіровоград, 2007. — С. 7.

³ *Скальковский А. А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. — Одесса, 1836. — Ч. 1. — 288 с.; 1838. — Ч. 2. — 349 с.; його ж. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1850. — Ч. 1. — 364 с.; 1853. — Ч. 2. — 552 с.

⁴ *Скальковский А. А.* Записки о торговых и промышленных силах Одессы: Сост. в 1859 г. — СПб., 1865. — 110 с.; його ж. Болгарские колонии в Бесарабии и Новороссийском крае. — Одесса, 1848. — 156 с.

⁵ *Аксаков И. С.* Исследование о торговле на украинских ярмарках. — СПб., 1858. — 383 с.

⁶ *Багале́й Д. И.* Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. — М., 1887; його ж. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина, 1889. — № 4. — С. 27–55.

⁷ *Багали́й Д. І.* Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 140–142.

⁸ *Кеппен П. И.* Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. — СПб., 1861. — 395 с.; *Державин Н.* Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврийская губернии. — Симферополь, 1908. — 237 с.

⁹ *Шмидт А.* Херсонская губерния // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. — СПб., 1863. — Т. 23. — Ч. 1. — 601 с.; Ч. 2. — 874 с.

¹⁰ *Павлович В.* Екатеринославская губерния // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. — СПб., 1862. — Т. 11. — 293 с.; *Постников В. Е.* Южно-русское крестьянское хозяйство. — М., 1891. — 392 с.

¹¹ *Янсон Ю. Е.* Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. — СПб., 1870. — 412 с.; *Чехович П. С.* Записка о нуждах Одесского порта, его расширении и улучшении. — Одесса, 1894. — 20 с.

¹² *Янсон Ю. Е.* Хлебная торговля на Волыни // Хлебная торговля на самовывозных рынках. — СПб., 1870. — Вып. 5. — С. 177–335.

¹³ *Данилевский Г.* Нравы и обычаи украинских чумаков // Библиотека для чтения, 1857. — Т. 142. — С. 259.

¹⁴ *Столнянский Н. П.* Девять губерний западного края в топографическом, статистическом и историческом отношениях. — СПб., 1866. — 200 с., 1 карта.

¹⁵ *Семеновский М. И.* Записка о финансах, политике и торговле Российского государства в 1810 году. — М., 1864. — 86 с.; *Гулишамбаров С.* Итоги торговли и промышленности России в царствование Николая I (1825–1855). — СПб., 1896. — 74 с.

¹⁶ *Могиланский Н. К.* Производство хлеба, хлебооборот и сбыт крестьянского хлеба в Бессарабии. — Кишинев, 1916.

¹⁷ *Шемяков Д. Е.* К вопросу о товарности зернового хозяйства Бессарабии в эпоху империализма (конец XIX в. — 1917 г.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961 г. — Рига, 1963. — С. 521; *Гросул Я.* Крестьяне Бессарабии (1812–1861 гг.). — Кишинев, 1956. — С. 61–79; *Гросул Я. С., Будаки И. Г.* Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812–1861 гг.). — Кишинев, 1967. — С. 148–163.

¹⁸ *Томулець В. М.* Торгові зв'язки Бессарабії з Україною в 1812–1830 рр. // УІЖ, 1987. — № 6. — С. 78–85; *його ж.* Реалізація товарів з України та інших губерній Росії на бессарабському ринку (1812–1868 рр.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. — Чернівці, 2002. — Т. 9. — С. 97–116.

¹⁹ *Moraru A.* Istoria românilor. Basarabia si Transnistria (1812–1993). — Chişinău, 1995. — 316 p.

²⁰ *Янсон Ю. Е.* Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе.

²¹ *Билимович А. Д.* Товарное движение на русских железных дорогах. Статистическое исследование. — К., 1902. — Приложение: таблицы № 17, 18.

²² *Шаулов О. Л.* Железнодорожная тарифная политика царизма в 1860–1890 гг. на примере перевоза хлебных грузов / Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Ростов-на-Дону, 1972. — 25 с.

²³ *Загоруйко В. А.* По страницам Одессы и Одессины (1861–1895). — Одесса, 1960. — 123 с.; *Золотов В. А.* Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей. — Ростов-на-Дону, 1966. — 256 с.

²⁴ *Жуков В. И.* Города Бессарабии 1861–1900 (социально-экономический очерк). — Кишинев, 1961. — 256 с.; *Лазанська Т. І.* Історія підприємництва на Україні. — 1999. — 282 с.; *Історія Одеси*. — Одеса, 2002. — 560 с.

²⁵ *Богатчук С.* Залізничний транспорт в Україні // Історія України, 1999. — № 8. — С. 11–12; *Шевченко А. М.* Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в II половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2006. — Вип. XI. — С. 179–185.

²⁶ *Шевченко А. М.* Назв. праця. — С. 180.

²⁷ *Оглоблін О.* Нариси з історії капіталізму на Україні. — К., 1930; *його ж.* Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX століття // Нариси з соціально-економічної історії України / Ред. Д. І. Багалій. — К., 1932. — Кн. 8.

²⁸ *Гончарук Т.* Одеське порто-франко: Історія. 1919–1859 рр. — Одеса, 2005. — 312 с.; *його ж.* Транзит Броди — Одеса в першій половині XIX ст.: історико-правовий аспект // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2006. — Вип. XII. — С. 95–102.

²⁹ *Ковальський А. В.* Торгівля Південної України першої половини XIX ст.: історіографічний аспект // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К. — Донецьк, 2001. — Вип. 16. — С. 182.

³⁰ *Сташевський Є. Д.* Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби // Праці Комісії для вивчення народного господарства України. — К., 1929. — Вип. 2.

³¹ *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Харків, 1925. — Т. 1. — 320 с.; Одеса, 1927. — Т. 2. — 278 с.

³² *Слабченко М. Є.* Назв. праця. — Т. 1. — С. III.

³³ *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917–1956. — К., 2003. — С. 53-54.

³⁴ *Слабченко М. Є.* Назв. праця. — Т. 2. — С. 60.

³⁵ *Водотика С. Г.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості. — К. — Херсон, 1998. — С. 84.

³⁶ *Гуржій І. О.* Повстання турбаївців. Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1948. — С. 33, 34.

³⁷ *Гуржій І. О.* Повстання селян в Турбаях (1789–1793). — К., 1950. — С. 22.

³⁸ Там само. — С. 22–23.

³⁹ Там само. — С. 25.

⁴⁰ *Майборода О. М.* Критика буржуазних концепцій етногенезу українського народу. — К., 1987. — 191 с.; Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — К., 1990. — 559 с.

⁴¹ *Гуржій І. О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К., 1954. — С. 133, 134.

⁴² *Семенов А.* Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности. — СПб., 1859. — Ч. 1. — 295 с.; Ч. 2. — 376 с.

⁴³ *Зябловский Е.* Статистическое описание Российской империи. — СПб., 1815. — Ч. 5.

⁴⁴ *Штукенберг И.* Статистические труды. — СПб., 1860. — Т. 2.

⁴⁵ *Гуржій І. О.* Назв. праця. — С. 139.

⁴⁶ Там само. — С. 141.

⁴⁷ Там само. — С. 227.

⁴⁸ *Лященко П. І.* Історія народного господарства СРСР. — К., 1951. — Т. 1. — С. 491.

⁴⁹ *Гуржій І. О.* Назв. праця. — С. 228.

⁵⁰ Там само. — С. 232.

⁵¹ Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII — першої половини XIX ст. // УІЖ, 1959. — № 5. — С. 41.

⁵² Там само. — С. 44.

⁵³ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. — С. 6.

⁵⁴ Гуржій І. О. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст. // УІЖ, 1986. — № 8. — С. 17–28.

⁵⁵ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі в Україні. — С. 55.

⁵⁶ Шмидт А. Херсонская губерния. — Ч. 2. — С. 542.

⁵⁷ Гуржій І. О. Назв. праця. — С. 191, 193 та ін.

⁵⁸ Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. — С. 98.

⁵⁹ Там само. — С. 51.

⁶⁰ Там само. — С. 52.

⁶¹ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М., 1959. — 279 с.; її ж. Южная Украина в 1800–1825 гг. — М., 1970. — 383 с.; її ж. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — М., 1981. — 215 с.

⁶² Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. — С. 320, 324.

⁶³ Там само. — С. 335, 336.

⁶⁴ Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). — К., 1964. — С. 74.

⁶⁵ Там само. — С. 118, 119.

⁶⁶ Историография истории Украинской ССР. — К., 1986. — С. 140–146, 153–160.

⁶⁷ Кругляк Б. А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // УІЖ, 1974. — № 3. — С. 36–43.; його ж. Товарні біржі в Російській імперії // УІЖ, 1992. — № 2. — С. 58–63.; його ж. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. — 1914) // УІЖ, 1994. — № 6. — С. 72–81.

⁶⁸ Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // УІЖ, 1996. — № 2. — С. 65–73; її ж. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2001. — Вип. II. — С. 24–41.

⁶⁹ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). — К., 1999. — 282 с.

⁷⁰ Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (ХІХ — початок ХХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2006. — Вип. ХІ. — С. 154–168; його ж. Купецтво як стан в Україні (ХІХ ст.) // УІЖ, 2006. — № 3. — С. 16–41; його ж. Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.). — К., 2008. — 271 с.

⁷¹ Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. — Донецьк, 2003. — 319 с.; її ж. Соціально-економічна еволюція поміщництва України в 1861–1917 рр. — Рукоп. дис. ... д. і. н. — Донецьк, 2003. — 405 с.

⁷² Довжук І. В. Зовнішня торгівля Підросійської України у післяреформений період // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2006. — Вип. ХІ. — С. 142, 143, 144.

⁷³ Довжук І. В. Там само. — С. 142–153.

⁷⁴ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (ХІХ — початок ХХ ст.). — К., 2003. — 340 с.

⁷⁵ Там само. — С. 108–114, 136–148.

⁷⁶ Решетченко Д. В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. // УІЖ, 2007. — № 4. — С. 69–82; його ж. Хлібна торгівля Правобережної України (1796–1853 рр.): Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2009. — 210 с.

⁷⁷ Орлик В. М. Подушна система оподаткування в українських губерніях Російської імперії у кінці ХVІІІ — середині ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2006. — Вип. ХІІ. — С. 119–125; Ніколаєва Т. М. Соціальний і національний склад підприємницького прошарку в Україні в останній третині ХІХ — на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2008. — Вип. ХІV. — С. 285–292; Шевченко В. В. Підприємницька діяльність банкірів Півдня України (ХІХ — початок ХХ ст.): окремі аспекти // Там само. — С. 88–96; Шахрай Т. О. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. — Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. — Черкаси, 2009. — 220 с.

⁷⁸ Тимченко В. М., Кухар-Онишко Н. О. Роль турків в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури Півдня України та Криму (кінець ХVІІІ — початок ХІХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2006. — Вип. ХІІ. — С. 126–135; Орлик В. М. Кримські татари у податковій політиці Російської імперії в дореформений період // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2008. — Вип. ХІV. — С. 157–163.

⁷⁹ *Ковальський В. К.* Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 року (на матеріалах Миколаївської митниці). — Одеса, 2004. — 230 с.

⁸⁰ *Степаненко В. В.* Миколаївський торговий порт на початку ХХ ст. // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: Миколаївська філія. Наукові праці. — Миколаїв, 1998. — Т. 1. — С. 48–51; Одеський порт у системі зовнішньоекономічних зв'язків українського Причорномор'я з країнами зарубіжжя на початку ХХ ст. (1900–1914 рр.) // Одеський державний університет імені І. І. Мечникова. Записки історичного факультету. — Одеса, 1999. — Вип. 8. — С. 270–279; Херсонський порт у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: Миколаївська філія. Наукові праці. — Миколаїв, 2000. — Т. V. Історичні науки. — С. 57–61.

⁸¹ *Правилова Е. А.* Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917. — М., 2006. — 456 с.

⁸² *Казьмирчук Г. Д., Соловйова Т. М.* Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ ст. — К., 1998. — 174 с.

⁸³ *Белоусова Л. Г., Малинова Т. Г.* Одесской таможене 200 лет. — Одесса, 1995. — 99 с.

⁸⁴ *Чорний В. Б.* Україна і митна справа. — К., 2000. — 349 с.

⁸⁵ *Щербак Н. О.* Політика царизму щодо євреїв України в ХІХ ст. // Проблеми міграцій. — К., 1999. — № 1. — С. 19–27.

⁸⁶ Там само. — С. 21.

⁸⁷ *Саксонов В. Б.* Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина ХVІІІ століття): Рукоп. дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 2004. — 201 с.

⁸⁸ *Савченко І. В.* Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775–1822): Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2004. — 199 с.

⁸⁹ *Орлик В. М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. — Кіровоград, 2007. — 631 с.

⁹⁰ *Пилипенко О. Є.* Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.). — К.: Академія Муніципального управління, 2008. — 280 с.

⁹¹ *Орлик В. М.* Назв. праця. — С. 306–375.

⁹² *Хрящевська Л. М.* Розвиток промислів іноземних колоністів Півдня України кінця ХVІІІ — на початку ХХ ст. // Науковий вісник ОДЕУ. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія,

історія. — Одеса, 2007. — № 17(54). — С. 208–219; *Машикін О.* Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII — першої половини XIX ст. — К., 2008. — 450 с.; *Замуруйцев О. В.* Німецькі колонії Півдня України у другій половині XIX — на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Черкаси, 2009. — 20 с.; *Тимченко В. М.* Розвиток торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774–1853 рр.) // УІЖ, 2009. — № 2. — С. 66–77.

⁹³ *Миронов Б. Н.* Хлебные цены в России за два столетия (XVIII–XIX вв.). — Ленинград, 1985. — С. 35.

⁹⁴ *Фаирли С.* Англо-русская торговля преимущественно с 1750 до 1830 гг. — Ленинград, 1970. — 8 с.

⁹⁵ *Герлігі П.* Одеса: історія міста, 1794–1914. — К., 1999. — 382 с.

⁹⁶ *Staples J. R.* Cross — Cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna basin, 1783–1861. — Toronto, Buffalo, London, 2003. — 253 p.

⁹⁷ *Seton-Watson H.* The Russia Empire, 1801–1917. Oxford, 1967. — 813 p.; *Yaney G. L.* The systematization of Russian government: Social Evolution in the Aimastic administration of imperial Russia, 1711–1905. — Jlli., 1973. — 412 p.

⁹⁸ *Yaney G. L.* Law, Society and the Domestic Regime in Russia in Historical Perspective // The American Political Science Review, 1965. — Vol. 59. — № 2. — P. 379–390.

⁹⁹ *Amburger E.* Geschichte der Behördenorganisation Russlands, von Peter der Grossen bis 1917. — Leiden, 1966. — 419 s.

¹⁰⁰ *Thaden E.* Russian's Western Borderland. 1710–1870. — Princeton, 1984. — 278 s.

¹⁰¹ *Pintner W. M.* The Social Characteristics the Early Nineteen Centri Russian Burearacy // Slavic Reviv. American Quarterly of Soviet and East European Studes, 1970. — Vol. 29. — P. 249–443.

¹⁰² *Torke H.-J.* Das russische Beamtentum in der erste des 19 Jahrhunderts // Sonderdruck aus Forschungen zur Osteneuropäischen Geschichte. — Bd. 13. — Berlin, 1967. — S. 7–345.

¹⁰³ *Паўнц П.* Россия при старом режиме. — М., 1993. — 414 с.

¹⁰⁴ *Saunders D.* Russia in the Age of Reaction and Reforms, 1801–1881. — Longman, 1992. — XII + 386 p.

ІСТОРИОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І ТОРГІВЛІ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ У ХІХ ст.

У Південній Бессарабії (Буджаку) здавна було розвинуте сільське господарство. Промисловість, фактично, була відсутня — адже не можна серйозно вважати промисловістю діяльність однієї-двох фабрик. Тому, вважаючи недоцільним розглядати те, чого не існувало, у даній роботі розглядатиметься історіографія сільського господарства і торгівлі ХІХ ст.

Треба відразу зауважити, що інтерес істориків до вивчення сільського господарства і торгівлі Південної Бессарабії з'явився в останній чверті ХІХ ст. Саме в цей час починається дослідження різних сфер господарства Буджаку. До цього часу господарче життя Бессарабії, а тим більше її Південної частини з'являється у науковій літературі лише епізодично. Господарство Буджаку не було предметом окремого дослідження аж до 80-х рр. ХІХ ст. Це було пов'язано передусім з історичними обставинами, адже на 20 років (з 1856 до 1878 рр.) цей регіон був втраченим для Росії.

Загальновідомо, що економіка будь-якої країни у першу чергу залежить від її географічного розташування і природних умов. Тому, розглядаючи Бессарабію, необхідно відмітити її географію. Буквально усі дослідники зазначають чудовий клімат Південної Бессарабії та її родючий ґрунт. Здавалося б, сам Бог благословив цю землю для рясних врожаїв. Але що відбувалося насправді? Низькі врожаї, посухи, мала заселеність, нестача робочих рук і, як наслідок, занепад краю, його господарча неспроможність.

Російська імперія досить тривалий час не бачила жодних переваг для себе щодо опанування цієї території. Ані клімат, ані ґрунт, ані наявність таких річок, як Дунай, яка могла пов'язати імперію міцними торгівельними відносинами із європейськими державами — ніщо не могло зацікавити російську владу, щоб вона побачила користь в упорядкуванні цього краю.

І ситуація не змінилася б ніколи, якщо б усе залежало лише від керівництва. Але ось у 30-х рр. ХІХ ст., за 20 років після придбання Буджаку Росією, болгарські і німецькі колоністи, які заселили цю територію, принесли сюди не просто свої звичаї, а й культуру, зокрема, і культуру ведення господарства. Саме вони, болгари, німці, поляки, гагаузи та інші — показали приклад того, як можна і треба вести раціональне господарство. Саме їх хазяйновитість і стала прикладом наслідування для тих, хто заселяв ці землі пізніше, а також для місцевого населення.

Таким чином, своїм особистим прикладом колоністи змусили владу замислитися про ті вигоди, що можна дістати з природних багатств краю — і впровадити для цього певні заходи.

Складність даного історіографічного дослідження становить те, що більшість авторів, котрі цікавилися господарством і торгівлею Бессарабії, лише побіжно торкалися її Південної частини, і тим більше, присвятили окремі праці. Серед фундаментальних досліджень слід відмітити праці А. Скальковського, Ю. Янсона, М. Балласа.

Окремо стоять праці, в яких аналізується не одна яка-небудь господарча сфера Буджаку, а декілька — землеробство, скотарство, торгівля, виноробство та ін., або усе господарство цілком. До таких праць відноситься ґрунтовне дослідження **А. О. Скальковського**¹ (1808–1897 рр.) — російського і українського історика, голови Одеського Статистичного комітету, одного із засновників Одеського товариства історії і старожитностей. Праця Скальковського базується на Записках Товариства сільського господарства Південної Росії (засновано у 1828 р.). На думку автора, своїми господарчими успіхами край завдячує вищим посадовим особам — генерал-губернатору Новоросії і Бессарабії М. С. Воронцову, голові німецьких і болгарських колоній І. М. Інзову, голові задунайських переселенців у Бессарабії М. Г. Буткову.

Серед інших успіхів болгарських колоній А. Скальковський відмічав успіхи у шовківництві, яким займалися усі колоністи взагалі, державні селяни і багато поміщиків². Шовківництво включало у себе годування черв'яків, коконівництво, шовкомотання. Захоплення автора викликала краса шовковичних дерев,

кращі екземпляри яких можна зустріти, на його думку, в Аккермані і поблизу Ізмаїла³.

Усюди у Буджаку процвітало садівництво і виноробство, які автор не відокремлює одне від одного. Він писав, що сади і виноградники тут обчислювалися тисячами; велика кількість їх знаходилася у болгарських колоніях, швейцарських поблизу Аккермана, у німецьких. Скальковський навів цифри — скільки садів, виноградних лоз, відер вина було отримано у 1850 р. У Буджаку, згідно даним Скальковського, знаходилася четверта частина виноградників Бессарабії. Він описував Аккерманські і Бендерські виноградники, їх історію, географічне розташування.

За свідченням Скальковського, в Аккерманських міських садах на 1850 р. росло до 3 млн. виноградних лоз, тут отримували від 200 до 300 тис. відер вина, в Ізмаїлі — більше півтора мільйонів кущів і вина до 150 тис. відер, болгарські і німецькі колоністи вирощували до 10 млн. кущів і отримували вина до 158 тис. відер⁴.

Процес виноробства у Південній Бессарабії відбувався згідно давнім звичаям, коли виноград чавили ногами, і сік, що отримували, виливали через крани у бочки. Залишені на деякий час для бродіння, їх потім звозили у лъох, і на цьому процес виноробства закінчувався⁵. Преси для виноробства мали лише деякі поміщики в Аккермані.

Перше місце по садівництву і виноградарству автор віддав Аккерману. Своєю першістю місто зобов'язане швейцарським колоністам, які у 30-х рр. XIX ст. оселилися у передмісті Аккерману — Шабі (назва походила від турецького «Аша-абаг», що у перекладі означало «Нижні сади»). Скальковський поіменно назвав володарів найкрупніших виноградників⁶. Він також підкреслив, що місцеві виноградники відрізняються тим, що їх підпирали не колами, а пучками міцного дунайського очерету.

Цікаві і місцеві назви, що згадував Скальковський: виноград — *помо*, виноградна лоза — *буту*, виноградний сад — *вій*⁷.

Садівництво було настільки розвинуто, що ним займалися усі стани населення. У Південній Бессарабії були сади міські, колоністські, поміщицькі, поселян і монастирські. Міські сади, як наприклад, в Аккермані, Кілії, Бендерах автор поділив на казенні і публічні. Перші знаходилися у Кишиневі, Ізмаїлі,

Кагулі. Публічні сади розводили іноземні колоністи майже у кожній колонії. Для заохочення розвитку садівництва у колоніях відпускалися безкоштовно або за найбільш помірною ціною дерева, саджанці, насіння і виноградні лози будь-якому бажаючому зайнятися цією галуззю господарства.

Інша область розведення садів у Буджаку — Кагульський повіт, в районі колишніх турецьких фортець — Ізмаїл і Кілія. На ізмаїльській міській землі кількість садів втричі перевищувала число садів Кілії. Це пояснювалося нестачею там вільної землі.

Кількісні підрахунки Скальковського свідчать, що на одну садибу припадало 158 садів, з яких більше 12 тис. належало болгарам або «задунайським» колоністам.

Перераховуючи основні різновиди фруктів, автор відмічав, що багато їх місцевих назв невідомі торговцям і мешканцям інших губерній, через що лише їх незначна частина складала зовнішню торгівлю.

Оскільки у Південній Бессарабії було багато садів і городів, продукти, що вирощувалися на них і становили головний предмет торгівлі. Тисячами пудів звозили фрукти і овочі на одеські ринки.

Що стосується землеробства, то головною причиною частих неврожаїв Новоросійського краю і Бессарабії автор назвав нестачу опадів і, що найголовніше, на його думку, і ряду інших авторів, це величезні простори землі, зайняті під посіви. Щоб їх обробити, необхідна була велика кількість робочих рук, яких не вистачало. Звичайно, свою роль відіграв і засушливий клімат. За підрахунками автора, кожний мешканець краю міг би обробити до 2 десятин землі, хоча насправді обробляв менше 1 десятини.

Порівнюючи місцевий спосіб ведення господарства з іншими країнами, Скальковський відмічав, що там недоліки ґрунту урівноважуються «вмінням в обробці, добривом і могутністю робочої сили»⁸. Нічого з цього протиставити несприятливим кліматичним умовам хазяї Південної Бессарабії не могли — за виключенням колоністів. Але вони, по суті, вели іноземний спосіб господарювання.

Описуючи знаряддя праці, якими обробляли землю, автор відмітив, що вони дуже різноманітні за своїми властивостями, ефективністю, походженням — від татарського плужка до бель-

гійського і смалевського (від англ. small) безколісного плугу. Однак усі спроби запровадити у господарство західноєвропейські знаряддя праці і замінити ними місцеві плуги провалилися.

У розділі, присвяченому тваринництву, Скальковський порівняв поголів'я великої рогатої худоби; згідно його даних, найбільша кількість худоби у 1848–49 рр. перебувала у болгарських і німецьких колоністів. Друге місце посідали казенні селяни⁹.

З 1820-х років у Буджаку поступово почало зароджуватися вівчарство. Серед порід овець у болгарських колоністів Кагульського і Аккерманського повітів переважала цигайська порода. «Простих» овець, як їх згадає автор, у 1848–49 рр. в основному розводили державні селяни, тонкорунних — колоністи.

Описуючи конярство, Скальковський вказав на те, що розведення і торгівля конями знаходяться на ступені набагато нижчому від того, що сама природа призначила краю¹⁰. Найбільшу кількість коней у 1847–49 рр. розводили у Бессарабії та її колоніях.

Невід'ємну і дуже важливу частину господарства Буджаку складало рибальство, якому Скальковський присвятив досить багато уваги у своїй праці. Від поділив рибальство Бессарабії на дві головні географічні зони — Дунайську і Дністровську. До першої він відніс усі лімани і озера системи дунайських вод, до другої — усі ріки і річки, що впадають у Дністр.

Дунайські рибні лови Скальковський розбив на 7 умовних дистанцій — у відповідності до поділу генерал-майора Семякіна, відправленого для огляду і опису дунайських гирл. Скальковський описав розташування кожної дистанції і дав їм характеристику. Найважливішою дистанцією, на його думку, можна назвати Вилковську дистанцію, де у 1834 р. було 140 човнів і працювали 434 риболови¹¹.

Дністровський відділ автор поділив на дві дистанції, де було присутнє і річкове, і морське рибальство. І хоча точних свідчень про розміри рибної ловлі на Днітрі не існувало через те, що рибакі приховували справжнє становище, побоюючись встановлення відкупу, як на Дунаї, однак було відомо, що розміри дністровських рибних ловель не йшли у жодне порівняння із дунайськими.

Скальковський — єдиний з дослідників, хто займався проблемами Південної Бессарабії і приділив увагу такому напрямку, як соляні розробки.

До 1812 р., тобто до підписання Бухарестського договору, коли Буджак увійшов до складу Росії, за ленним правом його озера і лимани належали турецьким поміщикам. Розробка само-садової солі на них не велася зовсім, або у дуже незначних розмірах, зазначив Скальковський. У якості аргументу він висунув той факт, що історики і географи, як древні, так і його сучасники, замовчують питання щодо розробки солі на озерах Південної Бессарабії. Також підтвердження своєї правоти Скальковський бачив у тому, що воєводства польські ніколи не надсилали свої каравани за сіллю до Буджаку, хоча бували там неодноразово, у тому числі й в Аккермані. Місцевий соляний промисел був зовсім невеликим через те, що турки не вміли захищати озера від раптових повеней з боку моря і від води тих річок, що у них впадали¹².

Після входження території Південної Бессарабії до складу Російської імперії ситуація у цій галузі господарства майже не змінилася: до 1823 р. соляні промисли знаходилися на відкупі і давали прибутків казні не більше 50 тис. руб. ас. на рік. І лише на початку 30-х рр. XIX ст. припинилася приватна здобич солі, і була заснована велика державна її розробка¹³.

Усі бессарабські соляні озера знаходилися в Аккерманському повіті і відокремлювалися від моря вузькою піщаною грядою («пересипом»). Скальковський навів історію назв частин цих озер, їх розміри. З п'яти згадуваних ним озер, у той час розробки велися лише на двох — Шаганському і Алібейському.

Скальковський детально описав процес видобування солі і підкреслив, що щорічно видобувалося від 3 до 6 млн. пудів, при цьому додав, що, судячи з багатства промислу, він може приносити і до 50 млн. пудів. Кожний мільйон пудів солі приносив державі, за підрахунками автора, чистого прибутку до 250 тис. руб. сріблом.

Однак цьому успішному промислу було завдано жорстокого удару у 1850 р., коли у лютому на Чорному морі відбулася страшна буря. Хвилі пробили пересип, що відокремлювала

солені озера від моря і затопили увесь промисел. Але, як кажуть, нема худа без добра: після цієї катастрофи, після того, як озерна вода змішалася із морською, Бессарабський соляний промисел, який був близький до виснаження, таким чином був відновлений принаймні на півстоліття.

Автор припустив також, що у найближчий час навіть ті озера, що давно були вичерпані, почнуть приносити сіль¹⁴.

В іншій роботі Скальковського — «Болгарські колонії у Бессарабії і Новоросійському краї»¹⁵ подається ґрунтовний аналіз господарчої діяльності болгарських колоній переселенців. Колонії Південної Бессарабії він відніс до так званих Прутських і відмітив, що вони малоземельні. Їх купували багаті колоністи або орендували чужі землі і займалися на них більше виноградарством і садівництвом.

Хліборобство болгарських колоністів знаходилося у зачатковому стані, і покращенням його вони зобов'язані німецьким колоністам.

Із тих культур, що засівалися, найбільшою популярністю користувалися пшениця (до речі, яку ще 15 років тому колоністи не засівали зовсім), і кукурудза. Автор підкреслив особливість посіву болгарськими колоністами у Південній Бессарабії: через ґрунт, що вимагав рясної вологи, спекотний і сухий клімат вони засівали пшеницю навесні, щоб земля була зволожена снігами хоча б небагато¹⁶.

Скальковський навів й інші місцеві особливості, що походили від молдавських і турецьких звичаїв і панували серед колоністів до 1833 р. Наприклад, продаж врожаю наперед — що призводило до постійного невдоволення або продавця у випадку доброго врожаю (оскільки він міг поставити і вищу ціну), або покупця у разі поганого.

Іншою особливістю було використання у розрахунках двох систем мір — турецької і молдавської (вона ж болгарська). Тому, якщо національність міри не була позначена у договорі або обумовлена при свідках (що серед болгар було великою рідкістю), то або покупець, або продавець завжди були обмануті. Таке становище змінилося лише за М. Г. Буткова, який ввів міри, прийняті по всій Російській імперії.

Удосконалення тваринництва і вівчарства у болгарських колоністів також розпочалося за Буткова, з 1838–41 рр., коли він став головою задунайських переселенців. У цей час були прийняті заходи до збільшення у колоніях кількості тонкорунних овець і куплені гарні угорські бики¹⁷.

Біля витоків городництва у Новоросійському краї і Бессарабії стояли саме болгарські колоністи, які, отримавши поливальні машини, забезпечили врожайному ґрунтові рясну вологу.

Що стосується садівництва, то Скальковський підкреслив, що садівництво болгар треба вважати не садами у повному розумінні цього слова, а скоріше господарчими закладами. Найкращим взірцем болгаро-молдавських садів назвав Кагульсько-Прутський округ, від якого різко відрізнялося садівництво Ізмайльського і Буджакського округу, більш відповідне до степового характеру місцевості.

Значним успіхам виноробства у болгарських колоністів сприяло звільнення їх від відкупів. Поряд із бессарабськими сортами виноградних лоз вони висаджували також кримські, турецькі і французькі сорти.

Важливу роль у господарчому житті болгарських колоній Бессарабії відіграла торгівля. Скальковський навіть зауважив, що, по суті, кожний колоніст є торговцем. І, крім сільської торгівлі (на базарах Болграду, Комрату), ярмарків в Одесі, Ізмаїлі, Більцях багато колоністів займалися постійною торгівлею, для чого записувалися до гільдії¹⁸. Торгували переважно великою рогатою худобою, яку збирали у стада і відправляли для продажу у Більці або ж Австрію через сухопутний кордон. Через одеських і ізмаїльських купців за кордон вивозили хліб (арнаутку, жито, льняне сім'я і кукурудзу). На експорт, особливо до Константинополя, йшла овеча вовна, шкіри овець і волів, овечий сир¹⁹.

Праці Скальковського мають велике значення для вивчення господарства Південної Бессарабії. Хоча вони і не присвячені конкретно саме цьому регіонові, однак містять у собі дані, які із тими, що надають інші автори, повністю замальовують характер господарства і торгівлі Буджаку. Також у них наводяться дані, які не зустрічаються в інших авторів.

Короткі відомості про географічні умови, населення, господарство надають у своїх працях С. І. Корнілович, П. П. Вігель, М. Батянов, Свіньїн П. П.²⁰

Зокрема, **П. П. Вігель** (1786–1856 рр.), відомий російський письменник, відмічав, що всю Бессарабію умовно можна поділити на дві частини відповідно до географічних особливостей: північну, більш гористу, і південну, степову — Буджак. Кожна з цих частин відрізнялася складом населення (на півночі переважно молдавани, на півдні — переселенці) і природними багатствами, і характером господарства. Якщо на півночі переважала промисловість і господарства поміщиків, то у Буджаку — сільське господарство і казенні володіння²¹.

Усі автори підкреслювали родючий ґрунт і сприятливі кліматичні умови Півдня Бессарабії. Вони зазначали, що ця місцевість начебто створена для сільського господарства. І так само вони однотайні у тому, що можливості краю використовуються лише на половину, якщо не менше. Що неуважне відношення до ресурсів краю веде до його занепаду.

Саме про цей занепад, що вже настав, на думку автора, і написав у своїй статті «Економічна криза у Бессарабії» **М. Биховський**²². Сама назва, у принципі, відображає і головну думку цієї праці. На момент входження Бессарабії до складу Росії вона представляла собою багатий і родючий край із м'яким кліматом, родючим ґрунтом, зручним географічним положенням. Усі ці умови сприяли швидкому і активному заселенню цієї території переселенцями — як кріпосними селянами-втікачами, різними сектантами (молоканами, розкольниками та ін.), вихідцями з турецьких областей, так і емігрантами з європейських країн, яким не вистачало землі і місця на своїй батьківщині.

Однак, наприкінці XIX ст. Бессарабію, на думку Биховського, вже важко було назвати квітучим краєм. Незважаючи на всі передумови, вона так і не змогла стати «землею обетованною». Навпаки, на довгі роки вона опинилася у полоні економічної кризи, так що область, яка сама слугувала раніше притулком для переселенців, тепер вже була не в змозі прогудувати власне корінне населення. Головною причиною

економічної кризи Бессарабії Биховський вважав малоземелля поселян (у роботі автор не розглядає приватних землевласників). Розглядаючи у своєму дослідженні економічну ситуацію у всій Бессарабії по повітах, він зупинив свою увагу і на Аккерманському повіті.

Автор відмітив особливості його ґрунту, за яким потрібний ретельний догляд. Через нестачу цього догляду, а точніше, його повну відсутність (добрив, обробка землі майже первісна), врожайність Аккерманського повіту була низькою.

Аналітичну роботу Биховського важко прирахувати до якоїсь однієї галузі господарства, тому вона стоїть окремо, підіймаючи гострі економічні проблеми однієї з провінцій Російської імперії і вказуючи на кризові явища в імперії в цілому.

Осібне місце у сільському господарстві Південної Бессарабії посідало хліборобство. Це підтверджують майже усі праці, які розглядають економіку цього краю. **М. Батьянов** у своєму «Статистичному описі Бессарабії. 1828–1831» вказував на те, що хліборобство особливо розвинуто у тих місцях, звідки потім зручно вивозити пшеницю за кордон. Мова йшла передусім про Ізмаїльський цинут (цинут — старовинна назва повіту у Бессарабії), де хліборобством в основному займалися болгарські колонії. Через порти Ізмаїл і Рені цього цинуту було дуже зручно здійснювати експорт зерна.

Батьянов також відмічав, що хліборобство розвивається рік від року, про що свідчать цифри, які він наводить у своїй праці²³. Серед зернових культур, які вирощували у південних районах Бессарабії, Батьянов відзначав пшеницю, жито, ячмінь, овес, грачиху, горіх, кукурудзу.

Якщо робота Батьянова розглядала переважно Бессарабію у цілому, то робота полковника **С. І. Корніловича** присвячена саме господарству і внутрішньому упорядкуванню Буджаку. В його праці можна знайти цінну інформацію, що стосується безпосередньо господарства Південної Бессарабії. Так, він навів статистику за 1819 р. по хліборобству в Аккерманському і Ізмаїльському цинутах.

З статистичних даних, наведених у праці економіста, статистика, секретаря Вільного економічного товариства **М. Г. Кулябко-**

Корецького «Район хлібного виробництва Європейської Росії і Західного Сибіру»²⁴ виходить, що перше місце серед злакових культур, які вирощувалися у Бессарабії, належало кукурудзі. Розбивши територію Російської імперії на регіони у відповідності до пріоритетних напрямів у хлібному виробництві, автор відніс Бессарабію до так званого «Бессарабського кукурудзяно-пшеничного району». Згідно авторських свідчень, половина усієї кукурудзи, що отримувалася у Росії, належала Бессарабській губернії.

На другому місці по вирощуванню злакових після кукурудзи у Бессарабії знаходилася пшениця. З таблиці, яку навів автор, виходить, що з трьох південно-бессарабських повітів (Акерманського, Бендерського, Ізмаїльського) за виробництвом продовольчих і кормових хлібів домінував Аккерманський повіт. За ним слідував Ізмаїльський повіт.

Перед тим як перейти до огляду тваринництва у своєму дослідженні, директор московської землеробської школи **О. П. Перепьолкін**²⁵ дав характеристику ґрунту і господарству Бессарабії, у тому числі і Південній Бессарабії. Він відмічав, що система господарства — переложна, з хлібів тут вирощували арнаутку, пшеницю, кукурудзу.

На думку автора, Південна Бессарабія мала несприятливий клімат, який не давав можливості її мешканцям займатися хліборобством, і тому основним їх заняттям було скотарство, і, зокрема, тонкорунне вівчарство. Розводили у краї переважно мериносів (шпанських овець) і цигайських овець, також волоських і так званих чушків.

Автор охарактеризував кожен породи, досить детально описав процес виробництва з молока так званих чушків бринзи.

Перепьолкін акцентував увагу на тому, що раніше тонкорунне вівчарство, поширене по всій Бессарабії, не відрізнялося гарною якістю, оскільки самі поміщики не приділяли йому уваги. Овець доручали простим чабанам, які переймалися лише тим, щоб розвести якомога більше голів скота і залишити баранів із важким руном. У сучасний автору час, як він зазначав, тонкорунне вівчарство скоротилося більше, ніж у два рази і залишилося переважно в Аккерманському повіті²⁶.

Окремо Перепьолкін розглянув у своєму дослідженні процес вимивання вовни овець, згадав підприємства, де це відбувалося.

Так званий молдавський скот, що зацікавив автора, брав свій початок з 1829 р., коли, після закінчення чергової турецької кампанії, військове управління розпродавало закуплений ним у Трансильванії робочий скот. Ось від цього трансильванського скота і походив молдавський скот, що відрізнявся від українського меншим зростом і кращими формами. До його честот автор відносив швидкий розвиток, силу, витривалість краще відгодування, ніж українського.

Умови, в яких розводився скот були дуже суворими: з середини березня і майже до грудня він випасався під відкритим небом у степу. На зиму його переводили у відкриті загороди із очеретових щитів (які місцеве населення називає «стина») ²⁷.

Іншою досить цікавою роботою по вівчарству у Бессарабії та її південної частини є «Бессарабське грубошерсте вівчарство» **С. Паращука** ²⁸. Окрім статистичних даних про кількість овець по повітах Бессарабії, і Буджаку у тому числі, автор розглянув у своєму дослідженні усі породи овець, яких розводили у цьому регіоні (цигаї, стогомани, пирнаї, каракулі, чушки). У Південній Бессарабії, за його даними, найпоширенішою породою були цигаї, яких у чистому вигляді зустріти у Бессарабії взагалі важко, оскільки вони змішані з мериносами. Паращук надав зовнішню характеристику цій породі, відмітив її особливості.

Значне місце у своїй статті він відвів опису утримання овець: як і коли їх годували, як виглядали вівчарні, в яких вони перебували, як само їх випасали. Окремо описав процес приготування сирів з овечого молока — бринзи і кашковали (качко- вали) ²⁹. Найкращими сироварами Бессарабії автор назвав болгарських колоністів, зокрема, колонії Комрат Бендерського повіту, яким деякі поміщики спеціально доручали приготування таких сирів.

Автор також описав процес стрижки овець, зазначив сплату стрігальщикам, ціну руна. Підраховуючи прибутки від вівчарства, він зробив висновок про значну вигоду цього заняття (чистого прибутку — 52 коп. з кожної чорної чушки і 40 коп. з кожної білої) ³⁰ і ще більші вигоди для дрібних і селянських господарств за умови кращого контролю.

Становищу свинарства у Бессарабії присвятив свою працю агроном **В. О. Бертенсон**³¹. Основну увагу автор приділив північним і центральним районам Бессарабії. Але хоча свідчень по Південній Бессарабії у роботі міститься небагато, однак вони цінні хоча б тому, що свинарство взагалі випало з поля зору дослідників. Бертенсон навів цифри, але сам зауважив, що навряд чи їх можна вважати достовірними. Із двох південно-бессарабських повітів, Бендерського і Аккерманського, за кількістю свиней перше місце посідав останній.

Про раціональне свинарство у краї, на думку автора, не могла йти і мова. Свиней в Аккерманському повіті розводили виключно простої породи, утримували їх «у напівдикому стані», вони ходили вулицями сіл і пасовищами і годувалися випадковою їжею. У Бендерському повіті ситуація небагато краща, але свиней там було вдвічі менше, ніж в Аккерманському повіті³².

Свідчень по Ізмаїльському повіту автор не мав у своєму розпорядженні, але згадав одне правильно організоване господарство по розведенню свиней, що знаходилося у зазначеному повіті, поряд із Болградом. Тут відгодовували чистокровних йоркширських свиней із метою покращити відгодівлю, практикували холостіння не лише боровів, але й свинок. Навіть ці мізерні свідчення є цінними для нас.

Перу Бертенсона належить і така праця, як «Шелковництво в Херсонской, Бессарабской и Таврической губерниях и меры к его развитию»³³. Відвідавши Бессарабську область, він умовно розділив її на дві зони розвитку шовківництва: головну (Бессарабський округ — Ізмаїльський, Аккерманський, Бендерський повіти) і другорядну (усі інші повіти). Шовківництво, як зазначив автор, з одного боку, було розвинуто досить добре у бессарабському окрузі, з іншого — шовк мав низьку якість, і культура його розведення знаходилася на низькому рівні.

По всьому дослідженому Бертенсоном районі росло тутове дерево, найчастіше воно зустрічалося у виноградниках, де цими деревами позначали межу сусідніх володінь. Місцеве населення, за спостереженнями автора, не робило різниці між білою, червоною і чорною шовковицею, і зовсім не доглядало її.

Щоправда, за шовковичними черв'яками краще за інших доглядали гагаузи (так Бертенсон окреслив болгарів-вихідців з Туреччини). Він пояснював це прагненням гагаузів до розкоші: кожна дівчина, яка збиралася заміж, мусила мати до весілля певну кількість шовкових і напівшовкових виробів. При народженні дівчинки батько вважав своїм обов'язком посадити кілька тутових дерев.

На відміну від гагаузів болгари-тукани займалися шовківництвом переважно як промисловою галуззю сільського господарства — продавали шовк і шовкові вироби більш заможним і «цивілізованим» болгарам³⁴. Найбільший ринок з продажу шовку знаходився у Болграді (Ізмаїльський повіт), де ним торгували два рази на тиждень.

Гірше за інших розводили шовковичних черв'яків в Ізмаїльському повіті, краще за всіх — у Бендерському. Це, зокрема, було обумовлено наявністю тут вчителів народних шкіл, що навчалися шовківництву у Тифлісі на Кавказькій шовківницькій станції.

Описуючи розмотку шовку, Бертенсон відмічав, що вона могла бути ручною (якою займаються самі шовкороби) і машинною (яку роблять кілька спеціалістів, що живуть у Болграді і Комраті). Автор вдався до подробиць, як само розмотували нитку болгари, молдаване, гагаузи, зауважив, що ручна нитка виходила дуже нерівною, товстою, грубою і містила клейку рідину кокону, яка потім переходила на шовкові вироби і надавала їм твердості. Лише після дворазового прання вироби отримували схожість із справжніми шовковими тканинами.

Спостерігаючи за шовківництвом протягом дев'яти років, Бертенсон окрему увагу приділив у своєму дослідженні прийомам годування черв'яків, їх хворобам. Збирати усі ці та інші дані стосовно шовківництва авторові було досить нелегко, адже більшість населення боялася нових податків і тому приховувала справжній стан речей³⁵.

До переваг шовківництва у Бессарабському окрузі Бертенсон відніс любов до цієї справи, достатню первісну підготовку, сприятливі кліматичні, ґрунтові і економічні умови. Серед недоліків назвав недосконалість місцевої породи (раси) шовковичних черв'яків, незнання кращих раціональних прийомів їх годуван-

ня, розмотки шовку. Головну перешкоду у розвитку шовківництва у даному краї автор вбачав у відсутності ринку збуту коконів.

В якості заходів по покращенню шовківництва у Бессарабському окрузі Бертенсон запропонував, крім іншого: 1) надання населенню спочатку безкоштовно, а згодом за найскромнішу оплату саджанців шовковиці (для чого потрібно буде збільшити розплідники у лісництвах Бендерського і Аккерманського повітів), 2) висаджувати саджанці вздовж доріг, по вулицях, у виноградниках, 3) щорічне вигодування шовковичних черв'яків у більшості народних шкіл. Для навчання вчителів народних шкіл основам шовківництва повинні бути організовані курси при Байрамчиській вчительській семінарії. 4) заснування невеликої шовківницької станції для вивчення культури тутового дерева, найбільш відповідної місцевим умовам і для вирішення питання про те, яка раса черв'яків найбільш відповідає даним кліматичним, ґрунтовим і економічним умовам³⁶.

Виноградарство і виноробство здавна посідало у господарстві Південної Бессарабії особливу область. Присвячений їй фундаментальний труд академіка **М. Балласа** «Виноробство у Росії»³⁷ відкривається переліком джерел, які він використав у своєму дослідженні — що є великою рідкістю для подібних робіт. Баллас включив до своєї праці історію виноробства у Бессарабії, розташування у ній виноградників, її кліматичних і ґрунтових умов. Дослідив сорти винограду, культуру виноградної лози, хвороби виноградників, описав процес виготовлення вина, надав оцінку якості бессарабських вин, продажу вина і вартості виноградників. Проаналізував їх врожайність і ціни на вино, витрати на утримання виноградників і прибутки, які вони приносили. За кількістю тих питань, які розглядаються у даній роботі, і за глибиною їх вивчення праця Балласа не має рівних.

Дослідженню місцевих у Південній Бессарабії сортів винограду присвячена робота **Е. Балена-дю-Балю** «Сорти винограду, найбільш поширені у Бессарабії»³⁸. Мету свого дослідження автор бачив у тому, щоб «знять, наскільки можливо, незаслуженное презрение к местным лозам, так мало исследованным до сих пор»³⁹. На основі порівняння різних сортів винограду, білого і

червоного, автор зробив висновок, що і ті, і інші відрізнялися високою врожайністю. Однак при цьому підкреслив, що ця врожайність — заслуга не місцевого ґрунту або засобу догляду за виноградом, а виключно самих лоз. Місцевий засіб вирощування тільки знижував природні їх властивості, у той час як у Західній Європі усе робилося для їх підвищення.

Погану славу бессарабського вина автор пояснив усе тим самим неправильним засобом догляду за лозами: посадки старих виноградників проводилися безладно, величезними круглими кущами. Кущі підрізали нераціонально, розраховуючи на постійний високий врожай і залишаючи забагато лози. Така підрізка призводила до надмірного обтяжування куща плодами, у результаті чого він був неспроможний довести їх до повного дозрівання і сам швидко виснажувався. Ґрунт обробляли погано і зовсім не удобрювали. Автор критикує і технологію виноробства, яка у більшості випадків не витримувала жодної критики.

Наведені причини і пояснюють, на думку Балена-дю-Балю, низьку якість бессарабських вин при високій якості лоз. Бессарабські вина дискредитував і ранній збір винограду, що практикувався у дрібних господарствах селян і резешів (у Бессарабії резеші — землевласники), головних виноробів краю. Вихід автор бачить лише у підвищенні культури виноградарства і технології виноробства. Але, незважаючи на вказані недоліки, він підкреслив, що Бессарабія за виробництвом вина посідає друге місце у Росії після Кавказу.

Часто у працях XIX ст., де згадуються господарчі успіхи Новоросійського краю і Бессарабії у виноградарстві, зустрічається ім'я **К. І. Тардана**, сина засновника швейцарської колонії Шабо у передмісті Аккермана, члена Товариства сільського господарства Південної Росії. Колонія Шабо була одним з найкращих осередків виноградарства і виноробства на Півдні Бессарабії, і, відповідно, Тардан володів найкращими виноградниками в Аккерманському повіті. Не цураючись ніякої роботи і, навіть ставши заможним господарем, продовжуючи власноруч пахати і сіяти, будучи і землеміром і механіком, і садоводом і виноробом⁴⁰, Карл Іванович мав неабиякий досвід у виноробній справі. Певною мірою він був і новатором у своїй

справі — так, він першим в Буджаку ввів насадження виноградних кущів правильними рядами.

Результати своєї роботи, власних спостережень і розробок він поклав в основу свого ґрунтового дослідження «Виноградарство і виноробство»⁴¹, в якому пояснив, чому саме, маючи чудовий клімат і ґрунт, Південній Бессарабії ніяк не вдається поставити своє виноградарство і виноробство на високий рівень. На його думку, причина у тому, що виноградники були розташовані не на пагорбах, як потрібно, що обираючи лози, господарі віддавали перевагу тим сортам, що нададуть більший врожай і не звертали увагу на якість плодів⁴². Найкращими ж виноградниками Тардан вважав Аккерманські, де нараховувалося 60 різних сортів.

Тардан дослідив ґрунт Буджаку, за допомогою яких знярядь праці його обробляли, де краще треба саджати виноградники, яким чином підрізати виноградні кущі, обробляти, прививати, удобрювати їх. Приділив значну увагу виноробству, описав властивості винограду, його збір, винайшов свій спосіб бродіння, дію погодних умов на вино. Таке практичне знання тонкощів виноградарства і виноробства робить працю Тардана безцінною для вивчення цієї галузі господарства Південної Бессарабії.

Особливий інтерес викликає надрукована у «Записках Імператорського Товариства сільського господарства Півдня Росії» стаття відомого діяча по сільському господарству **М. В. Неручева** «Про необхідні реформи у господарстві півдня Росії»⁴³. Автор на основі статистичних даних дійшов висновку про те, що існуючі форми господарства застаріли і вимагали негайного перегляду. Зокрема, необхідно було скоротити розміри господарства і урізноманітнити його. Для Бессарабії, на думку Неручева, не потрібно шукати якихось нових засобів, щоб покращити її господарство. Тут не було потреби в акліматизації нових рослин, у вигадуванні нових культур і галузей. Для процвітання краю вимагалось усього лише скористатися тими природними ресурсами, якими він володів.

Головну роль у новому зміненому господарстві Неручев відвів виноградарству і виноробству і тютюнництву. Пропозиції автора включали і використання нової техніки, що дозволило б

«утилізувати сирий продукт садівництва, перетворюючи його на фабрикат, що дозволяє зберігання і далекий транспорт»⁴⁴.

Перешкоди, які могли, і неминуче б виникли у ході реорганізації господарства Південної Бессарабії, автор вбачав у тому, що галузі, які могли слугувати джерелом народного багатства, знаходилися або у зачатковому становищі, або у повному запустінні.

Тим не менш, успіхи сільського господарства Буджаку зафіксували сільсько-господарчі виставки, перша з яких відбулася, наприклад, у Кишиневі у 1847 р.⁴⁵. На цій виставці золотими медалями було нагороджено мешканців Аккерманського і Бендерських повітів (серед них згадуваний вище винороб Карл Тардан) за успіхи у виноробстві, садівництві, хліборобстві. Особливо підкреслювалося таке досягнення у Бендерському повіті, як виведення нового сорту пшениці-«арнаутки» — «колуз». Срібних медалей різних розрядів удостоїлися знову ж таки ці повіти головним чином за розвиток тих самих галузей сільського господарства. Необхідно зауважити, що порівняно з іншими повітами у цій галузі господарства Аккерманський і Бендерський повіти посіли почесні перші місця.

До одних з фундаментальних робіт по хлібній торгівлі на півдні Російської імперії належить праця відомого вітчизняного статистика **Ю. Е. Янсона**⁴⁶. У своєму дослідженні він надав вичерпне уявлення не лише про саму торгівлю хлібом в Одеському районі, її особливостях, основних напрямках, але також і про характер місцевого господарства, про землеробство, про вирощування хліба.

Перед тим як приступити безпосередньо до об'єкту дослідження, Янсон охарактеризував природні багатства Бессарабії. Так само, як і Вігель, він умовно поділив Бессарабію на дві частини, несхожі між собою за географічними даними. Однак відмітив і схожість їх у торговельному відношенні. Хліб, який привозили селяни, повністю залишався на внутрішньому ринку, тому на експорт потрапляв хліб великих господарств⁴⁷. Тим не менш, це не стосувалося Південної Бессарабії, де склалася особлива господарча ситуація.

Описуючи Буджак, Янсон акцентував увагу на тому, що тут поміщицького господарства не було. На своїх землях поміщики

не господарювали, цим займалися колоністи — німці, болгари, також казенні селяни. Це пояснювалося також тим, що вони склали і основну масу тутешнього населення. Таким чином, виробники хліба у Буджаку — це дрібні господарства, де землероби були і власниками землі, яку обробляли⁴⁸.

При швидкому зростанні цін на землю землеробство у краї, як зазначив автор, за останні роки (тобто друга половина 60-х рр. XIX ст.) зробило великі успіхи, і тому скотарство, яким завжди славився Буджак, відступило на другий план. Кількість хліба, що збільшилася, зробила південь Бессарабії дуже важливим регіоном для Одеського хлібного ринку.

Оскільки виробників хліба у Південній Бессарабії було досить багато, торгівля хлібом мала збірний характер. Виробники самі звозили хліб на ринки і здавали його у контори. Основними пунктами прийому хліба були Аккерман і Кубей. Агенти ізмаїльських купців, що перебували у Кубеї, збирали там хліб для відправки його до Ізмаїлу. Там хліб вантажили на судна для закордонної торгівлі. Янсон зауважив, що третину хліба, який вивозили з Ізмаїлу, складав хліб болгарських колоністів⁴⁹.

У своєму дослідженні автор звернув увагу на складність вирощування хлібу у такій степовій зоні, якою був Буджак. За останні 8 років було тільки два щедрих врожаїв, два — посередніх, а усі останні — погані. Незважаючи на це, за спостереженнями Янсона, заорювання не зменшувалося, а збільшувалося, оскільки у разі доброго врожаю компенсувалися збитки багатьох років⁵⁰.

Описуючи зернові культури, які вирощують у Південній Бессарабії, Янсон на перше місце поставив пшеницю і арнаутку. Також значну роль у сільському господарстві почало відігравати вирощування кукурудзи, яку простіше виростити, ніж пшеницю, і таким чином, напевно забезпечити населення насущним хлібом. Крім того, стебла і листя кукурудзи йшли на корм скоту, що також мало важливе значення у посушливому кліматі Буджаку.

Борошномельна справа, на думку автора, у Південній Бессарабії була розвинута слабо: сільське населення мололо зерно на вітряних або поганих водяних вітряках. В Аккерманському повіті знаходилася усього один водяний вітряк⁵¹.

Що стосувалося безпосередньо хлібної торгівлі, Янон намагався дати точні цифри про хліб, який вивозять з Одеського району, але сам при цьому вказував на неможливість таких даних. Автор поділив торгівлю хлібом у вказаному регіоні на: 1) торгівлю по Дністру; 2) торгівлю через сухопутні кордони; 3) торгівлю через Аккерман; 4) і торгівлю посередництвом залізниць.

Вивіз хліба через сухопутні кордони відбувався через митні пункти: у Буджаку це Кубей, із пунктами, що входять до складу його митного округу — Татарбунари, Бештамак, Немцени. Янон навів дані по митницях за п'ять років, з яких виходило, що за вивозом хлібу Кубейський митний округ знаходився на першому місці⁵².

Експорт хлібу через Аккерман за кордон був зовсім малий і складався з однієї пшениці, і фактично цими свідченнями автор і обмежився. Щодо вивозу через Аккерман до Одеси існували дуже непевні свідчення, до яких Янон поставився дуже скептично.

Перевезення хлібу гужовим засобом до Одеси здійснювалося, згідно даних Янона, з двох напрямів Бессарабії — із північно-західного через Дубоссари або Бендери і південно-західного — з Аккерманського повіту на Овідіопіль. Обидва ці напрями практично не підлягали жодному контролю і обліку, тому кількість хліба, який перевозився, залишалася невідомою. Також, оскільки відсутні точні свідчення про кількість того хлібу, що виробляли Аккерманський і Бендерський повіти, неможливо і підрахувати хліб, який вивозився з цієї частини Буджаку⁵³.

Робота Янона багата на фактичний матеріал, таблиці, і відрізняється об'єктивізмом і неупередженістю.

У праці російського економіста, постійного співробітника «Трудів вільно-економічного товариства» **Г. П. Небольсина** «Статистичні записки про зовнішню торгівлю Росії»⁵⁴ до центру уваги потрапили дунайські порти Південної Бессарабії — Ізмаїл, Рені, а також Аккерман. Характеризуючи ізмаїльський порт як найважливіший порт Бессарабської області, автор перерахував товари, що вивозилися звідси і вказав на те, що їх доставляли до Ізмаїлу з Бессарабії сухопутно, а головною країною, куди вони відправлялися, була Туреччина. Імпорт йшов також з Туреччини, Греції, Італії. Небольсин зауважив, що ізмаїльський порт тільки

почав своє становлення (дата дослідження Небольсіна — 1835 р.), але у нього велике майбутнє. Рені, звичайно, поступався за об'ємом торгівлі ізмаїльському порту. Про це свідчив хоча б той факт, що у місяць до Ізмаїлу заходило близько 170 судів, до Рені — близько 20⁵⁵. Так само слабо розвинутий був і Аккерманський порт, що розташовувався біля морської затоки.

Окремо стоїть перший том «Записок Бессарабського статистичного комітету» під редакцією секретаря Бессарабського статистичного комітету, економіста і статистика **О. М. Єгунова**⁵⁶. Цей збірник складають статті самого Єгунова, присвячені найрізноманітнішим галузям господарства Бессарабії: тютюнництву, винокурінню, землеробству, тваринництву. Усі вони багаті на статистичні свідчення. Так, у статті про землеробство Єгунов вказав середні ціни землеробських робіт, ціни на хліб, зазначив, що низький врожай трьох південних повітів (Ізмаїльського, Бендерського, Аккерманського) був обумовлений природними степовими умовами. Автор висловив ту саму думку, що на півдні Бессарабії не скорочували посіви, вважаючи, що із 7 років буває лише один багатий врожай, але такий, який окупув втрати шістьох інших років.

Із статистичних даних по тваринництву, наведених Єгуновим, виходило, що у всій Бессарабії перше місце по розведенню коней, великої рогатої худоби і простих овець посідав Аккерманський повіт, тонкорунних овець — Бендерський повіт (друге місце — Аккерманський)⁵⁷. Одночасно автор зауважив, що у загальній масі народного багатства важливіше питання не кількості худоби, а її якості — але, на жаль, таких даних він не мав.

У відсотковому відношенні найбільшу частину складало розведення простих овець, потім — великої рогатої худоби. Єгунов провів паралель між поширенням певного роду худоби у різних повітах згідно складу населення, що там проживало. Так, наприклад, більша половина коней припадала на долю двох південних повітів головним чином тому, що там проживали болгарські і німецькі колоністи, які обробляли землю за допомогою коней.

Автор навів статистичні дані про тютюнництво, згідно яким ця галузь господарства була розвинена головним чином у

Бендерському повіті, де за кількістю врожаю, що збирали, перше місце посідали царани (селяни у Бессарабії), друге — міщани.

Загалом Єгунов на основі зібраних ним статистичних даних представив яскраву картину народного господарства Бессарабії, і Буджаку у тому числі.

Як бачимо, вітчизняна історіографія представлена досить широким колом робіт, що приділяють увагу різним галузям сільського господарства Буджаку. Вони досить різнобічно висвітлюють аспекти його розвитку — деякі автори зауважують на швидкі успіхи Південної Бессарабії, інші — на гальмування сільського господарства і майже відсутність його розвитку через брак уваги і фінансових вливань з боку влади.

Усі роботи наголошують на успіхах іноземних колоністів, на тому величезному внеску, який вони зробили у господарчий розвиток краю. Основні галузі господарства, які опинилися у центрі уваги дослідників — це садівництво, хліборобство, виноробство і торгівля. Успіхам останньої значною мірою сприяла наявність такого важливого водного шляху, як Дунай.

На розглянутих роботах можна прослідкувати також і саму еволюцію сільського господарства південних земель Бессарабії — від примітивної обробки землі до розвиненого землеробства, що стало основою для успішної зовнішньо-торгівельної комерції.

¹ *Скальковский А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1853. — Ч. 2.

² Там само. — С. 166.

³ Там само. — С. 272.

⁴ Там само. — С. 289.

⁵ Там само. — С. 295.

⁶ Там само. — С. 255.

⁷ Там само. — С. 275.

⁸ Там само. — С. 59.

⁹ Там само. — С. 343.

¹⁰ Там само. — С. 377.

- ¹¹ Там само. — С. 435.
- ¹² Там само. — С. 485.
- ¹³ Там само. — С. 486.
- ¹⁴ Там само. — С. 499.
- ¹⁵ *Скальковский А.* Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае // Журнал Министерства внутренних дел. — 1848, март — Кн. III. — С. 321–370.
- ¹⁶ Там само. — С. 339.
- ¹⁷ Там само. — С. 344.
- ¹⁸ Там само. — С. 354.
- ¹⁹ Там само. — С. 355.
- ²⁰ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУВ). — Ф. V. — № 668, 904, 669, 667.
- ²¹ Там само. — Ф. V. — № 904. — Арк. 3.
- ²² *Быховский Н.* Экономический кризис в Бессарабии // Русская мысль. — 1897. — № 11.
- ²³ ІР НБУВ. — Ф. V. — № 669. — Арк. 34.
- ²⁴ *Кулябко-Корецкий Н. Г.* Районы хлебной производительности Европейской России и Западной Сибири. — СПб., 1903.
- ²⁵ *Перепелкин А. П.* Материалы к исследованию скотоводства и овцеводства в России. Наблюдения из сельскохозяйственной практики, сделанные во время путешествий по России в 1873, 1874, 1880 и 1883 гг. — М., 1884.
- ²⁶ Там само. — С. 72.
- ²⁷ Там само. — С. 71.
- ²⁸ *Паращук С.* Бессарабское грубошерстное овцеводство // Записки Ново-Александровского Института сельского хозяйства и лесоводства. — Варшава, 1899. — Т. 12. — С. 245–263.
- ²⁹ Там само. — С. 257.
- ³⁰ Там само. — С. 262.
- ³¹ *Бертенсон В. А.* Состояние свиноводства в Бессарабии и меры к его развитию. — СПб., 1900.
- ³² Там само. — С. 442.
- ³³ *Бертенсон В. А.* Шелководство в Херсонской, Бессарабской и Таврической губерниях и меры к его развитию. — Одесса, 1894. — 61 с.

- ³⁴ Там само. — С. 6.
- ³⁵ Там само. — С. 10.
- ³⁶ Там само. — С. 18.
- ³⁷ *Баллас М.* Виноделие в России. — СПб., 1899.
- ³⁸ *Бален-дю-Балю Э.* Сорта винограда, наиболее распространенные в Бессарабии // Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России. — 1899. — № 1. — С. 25–41.
- ³⁹ Там само. — С. 40.
- ⁴⁰ <http://www.vinclub.md/article.php?id=19&m=20>
- ⁴¹ *Тардан К. И.* Виноградарство и виноделие. — Одесса, 1874.
- ⁴² *Тардан К. И.* Вказ. праця. — С. 9.
- ⁴³ *Неручев М. В.* О необходимых реформах в хозяйстве Юга России // Записки Императорского Общества сельского хозяйства юга России. — 1885. — № 2. — С. 82–90.
- ⁴⁴ Там само. — С. 87.
- ⁴⁵ Выставки сельских произведений // Журнал Министерства государственных имуществ. — СПб., 1848. — Ч. XXVI. — С. 1–22.
- ⁴⁶ *Янсон Ю.* Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. — СПб., 1870.
- ⁴⁷ Там само. — С. 119.
- ⁴⁸ Там само. — С. 149.
- ⁴⁹ Там само. — С. 149.
- ⁵⁰ Там само. — С. 150.
- ⁵¹ Там само. — С. 151.
- ⁵² Там само. — С. 159
- ⁵³ Там само. — С. 166
- ⁵⁴ *Небольсин Г.* Статистические записки о внешней торговле России. — СПб., 1835. — Ч.1.
- ⁵⁵ Там само. — С. 74.
- ⁵⁶ Записки Бессарабского статистического комитета. — Кишинев, 1864. — Т. 1.
- ⁵⁷ Там само. — С. 307.

«ГРЕКОЗНАВЧІ» СТУДІЇ КОСТЯНТИНА ХАРЛАМПОВИЧА: ЗМІСТ ТА МІСЦЕ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ ст.

Грекознавчі студії (грецькі студії, елліністичні дослідження) становлять окремий напрямок розвитку української історіографії. У його витоків стояв відомий вчений, професор, академік ВУАН Костянтин Васильович Харлампович (1870–1932)¹. Опинившись на тимчасовому проживанні у м. Ніжин Чернігівської губернії, вчений присвятив себе вивченню історичного минулого грецької громади Ніжина і здійснив перше у вітчизняній історіографії наукове дослідження з історії Ніжинського грецького братства першого століття його існування².

Метою нашої нинішньої розвідки є огляд основних праць вченого, присвячених історії ніжинської грецької громади та її архівній спадщині, а також визначенню місця цих грекознавчих студій в українській історіографії ХХ ст.

Як відомо, в історії зафіксовано дві колонізаційні хвилі греків на терени сучасної України — ніжинську і маріупольську, наслідком чого стало утворення у другій половині XVII ст. ніжинської та наприкінці XVIII ст. — маріупольської грецьких громад, які можна було визначити як етно-конфесійно-правові спільноти, котрі усвідомлювали свою окремішність в оточуючому світі. На відміну від греків Одеси й Львова ніжинські та маріупольські греки були суб'єктами правових відносин, користувалися гетьманськими й імператорськими привілеями, витворили самоврядні інституції та структури.

Архівна спадщина грецьких громад є невід'ємною частиною їхньої історії. Серед дослідників, які свого часу зверталися до цієї проблеми, були М. Сторожевський, О. Дмитрієвський, М. Березков³. Але найбільш ґрунтовно питання історії та змісту архіву грецької громади Ніжина були розглянуті в роботі К. Харламповича «Архівна спадщина Ніжинських греків», опублікованій у

1929 р. в журналі «Архівна справа»⁴. На підставі своїх наукових спостережень і багаторічних розшуків в Округовому архіві Ніжина К. Харлампович у короткому нарисі подав свій погляд на формування архіву братства з часів його заснування і до сучасності (1920-ті роки)⁵. Зокрема, створення архіву ніжинських греків вчений відносив до кінця XVII ст., а саме до 1696 р. — часу створення статуту братства. Дослідник зазначав, що «братський устав зобов'язав членів ради братської вести саме строге звітодавство, записуючи за допомогою писаря майже кожний акт своєї діяльності. Самий устав, список членів братства, звіти членів ради, а також старі гетьманські універсали та грамоти архієрейські — це й був початок того, що зветься архівом»⁶.

Більш ніж за два сторіччя архів ніжинських греків пройшов доволі складний шлях від зберігання в одному з церковних приміщень, передачі грецькому магістрату, зберігання в приміщеннях Ніжинського повітового суду та Чернігівської Палати громадянського суду після ліквідації грецького магістрату у 1872 р., а також дуже складні події початку XX ст.

Термін зберігання документації в цьому архіві нормативно не визначався, і тому, за браком часу для проведення ревізії архівних справ, ставав постійним. Документи передавалися до архіву в міру надходження від інших установ (осіб), або в міру їхнього складання самою установою. Вони підшивалися до справ у хронологічному порядку; за цим же принципом розташовувались і самі справи. Справа могла складатися з одного документа (книга, журнал, наказ тощо) або з кількох пов'язаних між собою документів (підшивка оголошень, листування). Для кожного року складали опис документів, інколи додавали ще й алфавітний покажчик. Такий архів було неважко скласти, але існували певні труднощі при користуванні його матеріалами⁷.

Як зазначає К. Харлампович, коли словесні розбори позовів почали перемежатися з писаними, в архіві з'явилися й судові справи. Однак, такі справи з кінця XVII ст. й до 1745 р. не збереглися. Посилаючись на свідчення справи з архіву, датованої 1679 р., та повідомлення в «Чернігівських єпархіальних відомостях» від 1861 р., дослідник припустив, що справи з грецького архіву першої половини XVIII ст. загинули від пожежі 1751 р.

Після цього, члени братства відвели окреме приміщення для зберігання справ, які були закінчені, бо розуміли їхнє важливе значіння для врегулювання взаємовідносин між братчиками-купцями й розв'язання частих сутичок між ними. Після створення грецького магістрату йому була надіслана з міського магістрату копія указу Чернігівського губернського правління від 1782 р. «О положении старых дел в архиве»⁸. Після пожежі 1784 р. в приміщенні архіву Малоросійської колегії в Глухові, Чернігівське губернське правління вимагало від грецького магістрату надсилати йому справи греків, які апелювали до Малоросійської колегії.

Сьогодні важко визначити де саме і в яких умовах зберігалися справи з архіву ніжинських греків. К. Харлампович в своїй довідці посилався на справу 2617, датовану 1789 р. з архіву грецького суду. Згідно з нею, грецький магістрат постановив видати довідку з метричної книги для визначення споріднення і прав спадкоємства. Однак, як слушно зауважив автор, не зазначено, де саме зберігалася та книга. Відмова ж Ніжинського грецького магістрату 19 квітня 1806 р. надіслати до Чернігівського губернського правління документ 1799 р. на тій підставі, що вмер секретар Лосина, який завідував архівом, і документ «сыскать едва ли возможно» свідчила про відсутність посади архіваріуса і непорядкованість архівних справ⁹.

Натомість про існування окремого приміщення в грецькому магістраті для зберігання вирішених справ свідчить рішення суду від 9 жовтня 1800 р. відносно позову єврея Шемшелевича проти грека Чанді про невиконання контракту. Розглянувши справу, магістрат зазначив: «в иске отказав, положить дело в архив»¹⁰. У своїй розвідці К. Харлампович також згадував постанову 1801 р. про здачу в архів деяких документів, що втратили законну силу, яка зберігалася у справі 1429. Наявність цього документу серед матеріалів сучасного архіву не виявлено.

Про існування окремого архіву грецької громади свідчив і так званий «опис архівних справ», датований 1840 р.¹¹ В ньому наведено перелік 101-ї архівної справи ніжинського грецького магістрату датованих 1831–1840 рр., які в основному були пов'язані з видачею свідоцтв, паспортів, стягуванням грошей за векселями, невиконанням умов угод, образами, крадіжками,

розподілом майна. Порівняння назв у справах даного опису зі справами, які сьогодні є у фонді Ніжинського грецького магістрату приводить до сумних висновків: зі 101 справи, наведеної в описі 1840 р., сьогодні в Держархіві Чернігівської області зберігається лише 49¹².

Перші спроби опрацювання матеріалів архіву були зроблені ще в середині ХІХ ст. Однак на перешкоді ефективній праці архівістів та дослідників, які розраховували на використання архівних матеріалів ніжинських греків стали самі власники. Про це переконливо писав М. Сторожевський: «Архив Нежинского греческого магистрата, особенно старые дела, хранящиеся в нем в беспорядке, писанные по-гречески, совершенно недоступен для любознательного разыскателя, по какой то странной недоверчивости и подозрительности членов магистрата. С большим трудом удалось мне рассмотреть 57 грамот гетманских, царских и разных духовных лиц, подтверждающих льготы и привилегии грекам, — и то по особому расположению покойного бургомистра Попова и под постоянным надзором одного из членов г. Блеку. Из грамот некоторые весьма ветхи, хотя, впрочем, все они хранятся в приличном ящике и редко тревожится их вековая пыль»¹³.

Після закриття Ніжинського грецького магістрату останній секретар грецького магістрату Іван Народоставський мав зробити опис справ, які велися в Ніжинському грецькому магістраті для передачі до Чернігівського губернського правління. Секретарю необхідно було у належному порядку організувати передачу поточної та архівної документації до Ніжинської міської думи для подальшого діловодства або зберігання¹⁴.

На підставі указу Чернігівського губернського правління від 16 березня 1872 р. подібно тому, як у 1856 р. було передано з грецького магістрату до Ніжинського повітового суду та Чернігівської палати громадянського суду судові справи, що зберігалися в магістраті тепер передавалися до Ніжинської міської думи. 27 березня цього ж року був складений опис справ, які передавалися на зберігання¹⁵. Згідно з ним було передано 41 справу. Переважна їхня кількість датована 1872 р., однак зустрічалися й справи 1859 р. Також в описі присутні ревізські казки ніжинських греків.

Фактична передача почалася у травні 1873 р. і закінчилася в грудні цього ж року. Однак, за твердженням К. Харламповича, закінчилася зі скандалом. Справа полягала в тому, що два колишніх рагмани грецького магістрату, які здавали архів, Фесалонитський і Белькович 17 листопада 1873 р. відмовилися підписували черговий опис переданих справ через те, що там позначалося, нібито в справах відсутні документи. Коли ж вони залишили приміщення архіву, представники міської управи закликали пристава й опечатали помешкання. Однак в подальшому непорозуміння були з'ясовані і зазначені особи не тільки були присутніми при передачі архіву, але й поставили свої підписи¹⁶.

Порядок передачі справ з архіву грецького магістрату свідчив про відсутність порядку та систематизації в зберіганні. Крім того виявилось, що при цій передачі архів значно постраждав. Крім справ до 1744 року в ньому не знайдено й не описано жодної справи за 1748–1757 рр., 1759 р., 1763–1766 рр., 1770 р., 1772 р., 1776 р., 1778 р., 1781 р., 1783 р., 1784 р. та 1787 р. За 1758, 1761, 1767, 1775, 1795, 1796 роки описано тільки по одній справі¹⁷.

У 1885 р. з актовими матеріали гетьманського та царського урядів, які зберігалися в церкві працював професор О. Дмитрієвський. Як свідчив К. Харлампович, О. Дмитрієвський надіслав йому невидану частину статуту грецького братства для використання під час роботи над нарисами з історії греків Ніжина, однак серед матеріалів фонду К. Харламповича в Ніжинському філіалі Держархіву Чернігівської області цих документів не виявлено. Вірогідно, що вони були повернені О. Дмитрієвському, тому що оригінали статуту й зараз зберігаються у фонді 253 Відділу рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі. Питання архівної спадщини ніжинських греків надзвичайно цікавило О. Дмитрієвського, який неодноразово бував у Ніжині. У 1890 р. вчений на VIII-ому Археологічному з'їзді у Москві поставив питання про занедбаність і надзвичайну наукову цінність архіву ніжинських греків. У своїй короткій доповіді він, посилаючись на безпорадний стан архіву в Ніжинській міській думі, очевидне розкрадання матеріалів, запропонував розглянути питання

про збереження матеріалів зазначеного архіву у зв'язку з його цінністю і можливістю відновити за його матеріалами історію ніжинської грецької громади.

Доповідач зазначив, що всі матеріали архіву, починаючи з 1696 до 1872 р. зберігалися в одній маленькій кімнаті. Значної шкоди зазнали матеріали давнього періоду і більшість документів пограбували самі греки. На думку доповідача, за XVII–XIX ст. збереглося біля 10 000 справ¹⁸. Ця кількість, за свідченням К. Харламповича, була дуже перебільшеною¹⁹. О. Дмитрієвський просив з'їзд вжити заходів для збереження архіву від подальшої загибелі. Сам він пропонував перевезти його до м. Харкова. Цю пропозицію гаряче підтримав Д. Багалій, зауваживши, що в історичному архіві Харківського університету зберігається багато справ стосовно історії ніжинського братства, і є бажані написати про них працю. Коли ж один з учасників з'їзду запропонував залишити грецький архів в Ніжині для розробки місцевими дослідниками, О. Дмитрієвський зазначив, що ні викладачі Юридичного ліцею, ні Історично-Філологічного Інституту ніколи не зверталися до матеріалів грецького архіву. Причина цього, на його думку, полягала в тому, що «Архив нежинский написан на новогреческом языке курсивом и написан так, что с трудом читается»²⁰. Слід зазначити, що ніяких наслідків резолюція учасників Восьмого Археологічного з'їзду не мала. Так само не мало наслідків і рішення О. Дмитрієвського написати велику працю про ніжинських греків, яка б мала б стати його дисертацією.

Доля грецького архіву в Ніжині привернула до себе увагу деяких місцевих вчених, яким нарешті стало відомо, що з управи, де грецькі справи лежали відкрито, під сходами, їх брали, хто хотів. 30 квітня 1894 р. Ніжинська міська дума ухвалила передати архів грецького братства й магістрату Історично-Філологічному Інституту кн. Безбородка «для хранения и пользования». Проте, фактична передача відбулася у 1899 р. Хоч Інститут п'ять років готувався прийняти таку історичну цінність, як грецький архів, він відвів для нього напівтемну прохідну кімнату перед бібліотекою²¹. Як зазначав у своїй розвідці К. Харлампович, під час самої передачі і в період

зберігання грецького архіву в приміщенні Історично-Філологічного Інституту кн. Безбородка загинуло багато справ переважно за 1788–1801 рр.²²

Про те, що з архівом не все гаразд, свідчили й засідання Ніжинського Історико-Філологічного товариства при Інституті кн. Безбородка, які відбулися 14 березня і 9 травня 1912 р. На першому засіданні було вирішено вжити усіх заходів для з'ясування питань, поставлених Імператорським російським історичним товариством у своєму відношенні від 3 березня за № 96 стосовно стану зберігання архівів, які перебували у районах діяльності Ніжинського історико-філологічного товариства. На засіданні було зазначено, що у відомстві зазначеного товариства знаходився архів Ніжинського грецького магістрату, переданий цій установі у 1894 р. Професору російської історії М. Бережкову було доручено скласти довідку про стан зберігання архіву. На другому засіданні текст довідки, яка надсилалася до Імператорського російського історичного товариства була ухвалена.

Записка М. Бережкова, відомого знавця Ніжина та його історії, свідчить про велику увагу вченого до долі грецької рукописної спадщини²³. Він зупинився на історії передачі архіву Ніжинського грецького магістрату Ніжинській міській думі. За словами М. Бережкова, ці справи у більшості випадків написані російською мовою і в основному стосувалися переселення греків до Ніжина та прийняття їх до грецької громади, церковного устрою греків, видачі грекам паспортів для торговельної діяльності, сплату податків греками. В архіві також зберігалися ревізські «сказки» грецького населення м. Ніжина, а також численні справи, які розглядалися в Ніжинському грецькому магістраті²⁴.

Стан архіву викликав значне занепокоєння доповідача: «Он хранится в помещении тесном, мало освещенном, не в запертых шкафах, а на полках, в связках, прикрытых картонными ящиками. Нет систематической описи архива: прежняя опись, составленная в 1873 году ... неудовлетворительна: она сделана без хронологического или иного порядка; заголовки в ней слишком краткие, иногда совсем неопределенные. Потребен большой и, можно сказать, упорный труд, чтобы перечесть дела, составит обстоятельную опись, исчерпывающие указатели»²⁵.

Архів грецького магістрату, на думку М. Бережкова, значно поповнювали матеріали, що зберігалися у грецькій церкві, а саме: гетьманські універсали, грамоти ієрархів, які мали описи. До цієї ж церкви 1878 р. «по просьбе причта Греческой церкви были переданы из архива магистрата метрические книги на греческом языке о родившихся, браком сочетавшихся и умерших греках в XVIII–XIX ст.»²⁶ Ці книги за підрахунками К. Харламповича налічували відомості про хрестини за 1706–1818 рр. та 1792–1833 рр.; про шлюби за 1723–1810 рр. та 1792–1833 рр.; про поховання за 1722–1811 рр. та 1792–1833 рр.²⁷ Це була остання згадка про наявність у церкві універсалів і грамот, які невдовзі були втрачені. Довідка закінчувалася короткою, але на той час, вичерпною бібліографією наукових праць про ніжинських греків.

Незважаючи на те, що питання архівної спадщини греків Ніжина були гостро поставлені, складні події початку ХХ ст. залишили їх поза увагою наукової спільноти. Дата складання довідки вже й сама дає невтішну відповідь на поставлені питання. За словами К. Харламповича: «За часи революції доля грецького архіву погіршала і вже р. 1919 деякі справи опинилися на стороні. В архіві я бачив п'ять таких справ, що в цьому році перебували в Відділі соціального забезпечення ... Р. 1924–5 в Інститут перевезли архівні фонди інших ліквідованих революцією міських установ. Помістили їх на 3-ому поверху, куди перенесли й грецький архів; а потім спустили в 1-ший поверх, де грецький архів двічі міняв місце, при чому одержував не завжди зачинене. Через все те він не міг не постраждати, хоч як раз р. 1924 колишній завідувач губерніяльного архівного управління В. В. Дубровський організував з інститутської молоді архівний кружок, що переводив упорядкування архівних фондів. Але при частих переносах, то була робота Данаїд... Ще гірше стало, коли р. 1925 всі фонди перевозили в нове приміщення Округового Архіву, в богословську церкву. Приймали їх без опису, на підводи клали оберемками. Привести до ладу всі ці фонди, зокрема грецький, вдалося не одразу. Тільки на початку цього року (1929 — Авт.) грецькі справи змогли сконцентрувати в одному місці — їх лінійна довжина —

23 метри. Тут багато чого вже нема. В наслідку тих перевозок і шарпанини тепер в архіві не знайшлося не малого числа справ, що були ще р. 1873. Особливо постраждали р. р. 1780–1790. За 1786 р., напр., нема 93 справ, за 1788 – 69, за 1791–64 ...»²⁸

Невтішними були відомості і про долю архіву, що зберігався в грецькій церкві: «Тепер в грецькій церкві нема ні устава братства, ні автентичних універсалів та грамот. За громадянської війни, десь в роки 1919–1922 якась військова організація взяла їх, зацікавлена, як мені казали, переважно печатами... Зостались тільки копії деяких з них, кілька документів початку XIX ст. і чернетки різних заяв, що греки подавали різним урядам в XIX і XX ст., і прибутково-видаткові книги за деякі роки»²⁹. Ці залишки архіву разом із метричними книгами були передані до Округового архіву вже після остаточної ліквідації грецького релігійно-культурного товариства, закриття церков і знищення дзвіниці у 1928–1930 рр.

У цей період деякі грецькі справи опинилися в Чернігівському Краєвому Історичному Архіві, створеному у 1923 р. У 1928 р. було складено перелік його фондів. Серед фондів громадського самоврядування поряд з фондами міських магістратів Козелецького, Борзенького, Стародубовського, Погарського, Ніжинського, Новгород-Сіверського, Новозибківського, Глинського, Глухівського, Чернігівського, Березинського, окремо виділяється так званий фонд Ніжинського грецького магістрату³⁰. За свідченнями К. Харламповича, співробітник архіву П. Федоренко роз'яснив, що в зазначеному фонді зберігаються «три в'язки судових справ ніжинського грецького магістрату за роки 1800–1866, лінійна довжина яких складає 1 метр», які потрапили туди зі справами Ніжинського міського магістрату³¹.

У статті К. Харламповича відсутня характеристика самих справ, окрім того, що вони написані «переважно русько-українською канцелярською мовою», але дослідник зазначив, що в їхньому складі зберігаються окремі документи грецькою мовою, а власне грецьких справ лише кілька десятків: «по 18 за 1768 і 1769 рр., 27 за 1771 р., 21 — за 1773 р., 13 — за 1774 р., 1 — за 1779 р. За 1799–1800 рр. є ще величезні книги прибутково-видаткові»³².

Таким чином, праця К. Харламповича «Архівна спадщина Ніжинських греків» представляла собою багатий та систематизований матеріал з історії формування як самого архіву грецької громади Ніжина, так й історії комплектування та переміщення цього архіву протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Це дало відправний матеріал сучасним дослідникам історії греків Ніжина, зокрема Є. Чернухіну та Г. Гедьо, для відтворення подальшої долі як самого архіву (його опису, визначення втрат, місця розташування окремих справ на сучасний дослідникам момент), так й грецької громади в цілому.

Дослідивши стан архіву ніжинських греків та змістовне наповнення окремих архівних справ, К. Харлампович зібрав достатньо інформації, аби розпочати власну розробку теми, присвяченої історії грецької громади Ніжина, що вилилося у написання нарисів з історії греків цього міста. За задумом вченого, усього мало б бути написано шість нарисів: 1) «Загальний огляд історії ніжинських греків — зростання їхніх привілеїв і боротьба за них з іншими станами та урядами»; 2) «Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані»; 3) «Права, по котрим судились ніжинські греки»; 4) «Ніжинські греки й місцева промисловість»; 5) «Ніжинські греки й торгівля»; 6) «Просвітня діяльність ніжинської грецької громади. Заходи соціальної допомоги».

Проте за життя академіка був надрукований лише перший із нарисів. Чернетки другого, п'ятого та шостого нарисів зберігаються в архіві ВУАН в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та в особовому фонді К. Харламповича у Ніжині. П'ятий нарис — «Ніжинські греки й торгівля» — стараннями Є. Чернухіна та відомого українського філолога-еллініста О. Пономаріва було надруковано у 2000 р. у часопису «Записки наукового історико-філологічного товариства ім. О. Білецького». Другий нарис — «Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані» — було вміщено у збірці «Греки в Ніжині» (2001 р.). Третій і четвертий нариси досі не знайдено.

Починаючи працю над темою, К. Харлампович доволі скромно визначив свої дослідницькі завдання, які були оприлюднені у передмові до першого нарису: «неможливість для мене, через

умови мого життя, використати архіви харківські, московські тощо, примусила мене одмовитися од думки скласти історію ніжинської грецької колонії. Я поставив собі обмежену мету — на основі ніжинського архіву й, звичайно, друкованої літератури дати кілька нарисів з історичного життя грецької общини, поповнюючи й спростовуючи те, що вже друкувалося про греків»³³. Натомість його праця виявилася настільки ґрунтовною, що згодом дало можливість сучасним дослідникам визнати, що ці нариси ще й до сьогодні залишаються «найкращою працею з історії грецької громади»³⁴.

Присвячуючи перший нарис загальній історії ніжинської громади, К. Харламович головним його змістовним стрижнем зробив боротьбу греків за привілеї й атрибути автономії. І це не випадково, адже саме автономні інституції греків Ніжина були тим центром, навколо якого оберталася життєдіяльність спільноти, ці структури становили необхідний політико-правовий каркас існування і консолідації громади.

До речі, саме така пріоритетність у розбудові сюжетів дослідження, очевидно, і зумовила визначення верхньої межі — 1801 р., коли остання жалувана грамота Олександра I остаточно закріпила за ніжинськими греками їхні привілеї.

Збільшення привілеїв як головний сюжет нарисувало і його внутрішню структуру. Десять параграфів праці відображали еволюцію організаційних засад громади, відносини її з владними структурами Гетьманщини й Російської імперії, а також розглядали ситуацію з грецькими привілеями в контексті політики окремих українських гетьманів і російських імператорів.

До речі, формулювання назв параграфів було зроблене істориком за традицією російської дореволюційної історіографії, яка критерієм періодизації того чи іншого явища визначала правління монарха. І це не випадково, адже академік К. Харламович сформувався як науковець у дореволюційній Росії і ніщо у праці не нагадує про вплив на вченого радянської ідеології та «нової історичної методології», яка на той час ще не підкорила остаточно історичну науку. Тільки в одному місці натрапляємо на ритуальний для радянських істориків термін «класова боротьба». Його використання у контексті суперечок місцевих

та приїжджих греків свідчить про те, що К. Харлампович сам не дуже чітко розбирався у змісті цього поняття й, що головне, в його офіційному тлумаченні більшовицькими ідеологами.

Починав вчений свій перший нарис із розгляду передумов появи греків на українських теренах. Він зазначав, що вже польсько-литовський уряд надавав торгівельні пільги грецьким купцям, які у XVI ст. селилися здебільшого у Західній Україні, зокрема, у Львові та Острозі. Серед причин переселення греків до України історик називав також їх тісні духовні та комерційні зв'язки з Московією³⁵. Називаючи напрями грецько-східнослов'янських контактів, а також характеризуючи перші універсали українських гетьманів, що заохочували грецьку торгівлю в Україні, історик, натомість, не пов'язував цю міграцію з ніжинською колонією. Адже не мав для такого зв'язку необхідної кількості фактів.

Водночас К. Харлампович писав про грецьких негоціантів, які отримували від гетьмана Б. Хмельницького певні торгівельні привілеї, оскільки українські купці не могли розв'язати проблему нестачі закордонних товарів. Дослідник подав свідчення про двох греків Юрійовичів, які отримали від Б. Хмельницького свободу від внутрішніх торгових податків «по местах и местечках украинным и всюды ... по дорогах, гостинцах»³⁶. Саме із цим особистим універсалом К. Харлампович пов'язував формування засад пільгової політики українських гетьманів щодо грецьких купців, якої, зокрема, дотримувалися гетьмани І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, І. Самойлович.

У другому параграфі К. Харлампович розглянув проблему початків грецької колонії в Ніжині. У цьому сюжеті нарисів з особливою чіткістю простежується дослідницька обережність автора, його намагання всіляко уникати категоричності суджень, якщо для цього немає належних доказів. Так, з одного боку, може здатися, що К. Харлампович (до речі, першим із дослідників) нібито пов'язує формування ніжинської громади з універсалом гетьмана І. Самойловича від 28 листопада 1675 р. («Цілком нове вносить в історію питання третій універсал Самойловича»³⁷), в якому гетьманська влада звертається до урядів військових, міських та сільських, а, особливо, до Ніжинського міського магіст-

рату, із наказом не втручатися у справи судочинства грецьких купців. Універсал визначав, що апеляцію на рішення грецького суду можна направляти до Генерального військового суду.

«Отже, назва Ніжин, — пише К. Харлампович, — згадується тільки в універсалі 1675 р. З цього ми робимо висновок, що коли в Ніжині до того часу перебували греки, постійно чи тимчасово, то їх було небагато й не можна казати про ніжинську грецьку колонію ще з доби Б. Хмельницького»³⁸. К. Харлампович навіть пояснив, чому в магістраті зберігалися перші універсали Б. Хмельницького, що слугувало для деяких попередників важливим доказом постійного перебування греків тут від 1657 р. На думку К. Харламповича, коли у Ніжині сформувалося ядро грецької присутності в Україні у вигляді братства, братчики передбачливо зібрали всі універсали в одне місце, а саме — до Ніжина.

Утім, незважаючи на таку увагу до універсалу І. Самойловича і до дати 1675 р. К. Харлампович категорично ніде не стверджував того, що саме цей рік засвідчує існування ніжинської грецької громади. І ті сучасні дослідники, які не дуже уважно вчиталися в текст К. Харламповича, помилково вважають його непряме, обережне припущення за категоричне визначення нижньої межі історії ніжинської грецької спільноти.

Цікаво, що К. Харлампович припускав (частково, мабуть, суперечачи сам собі), що грецька колонія могла виникнути як до, так і після 1675 р. Так, він зауважив, що згадування в універсалі ніжинського магістрату, який чинив кривди грекам, може говорити не про наявність грецької колонії в місті, а про відносини міської влади з різними грецькими купцями, які часто перебували в Ніжині на ярмарках. «Очевидячки, цей магістрат визначався найбільшою господарністю, «здирством», тому від його особливо й терпіли чужоземні купці, навіть і приїжджі. А приїздити до Ніжина доводилося часто. Місто було велике, через нього лежав великий шлях із Польщі та Туреччини до Москви. Окрім того, у Ніжині відбувалися щорічно три ярмарки — дві місячні, один двотижневий. Тому магістратським тут більш, як де, було нагоди шарпати заїжджих купців»³⁹. І тут же К. Харлампович зауважує, що «це не виключає можливості, що в Ніжині вже до 1675 р. оселилися деякі греки, що там вже була хоч невеличка грецька колонія»⁴⁰.

I, нарешті, останнім із міркувань К. Харламповича, який намагався навести всі можливі варіанти та припущення щодо початків громади, є зауваження, що універсал І. Самойловича, можливо, і не зафіксував наявність громади у Ніжині, а викликав її виникнення у недалекому майбутньому проголошенням судової автономії: «Але коли не в 1675 р., то незабаром після нього в Ніжині можна вже бачити найчисленнішу колонію. Це міг викликати вже сам універсал І. Самойловича».

Існування такої колонії К. Харлампович, погоджуючись з В. Ейнгорном, бачив уже у 1682 р., коли «града Нежина жители и приезжие купецкие люди греки Фотий со товарищи» присягали на вірність царям Івану й Петру та їх матері Наталії Кирилівні. Наразі невідомо, чому дослідник солідаризується з В. Ейнгорном і стосовно того, що «якась організація вже об'єднала у Ніжині греків». Адже інша думка В. Ейнгорна, що Фотій був старшиною грецької колонії, викликає в нього скепсис («ні текст, ні підпис Фотія (не власноручний, — він не вмів писати) не уповноважують називати його старшиною»). Певні сумніви щодо організованості 18 греків Ніжина у 1682 р. викликає також справедливе зауваження К. Харламповича про те, що «невідомо, скільки з них було постійних обивателів і скільки тимчасових»⁴¹. Здається, що К. Харлампович виявляє обережність не тільки у власних висновках, а й у спростуванні висновків своїх попередників, якщо таке спростування не можна зміцнити беззастережними фактами. А фактів, які б прямо говорили про те, що у 1682 р. у Ніжині не існувало організованої грецької колонії, у дослідника не було.

У третьому параграфі нарису К. Харлампович розглянув процес організації грецької парафії та церковного братства. На думку дослідника, саме невеличка церковна парафія стала початковою формою організації майбутнього купецького братства. Парафія сформувалася із кількох десятків греків навколо двох-трьох священнослужителів: Фотія, о. Константина і о. Христодула Дмитрієва. Називаючи, на відміну від багатьох попередників, імена священників Константина і Фотія як організаторів церковного життя греків, К. Харлампович основну увагу приділяє, звичайно, о. Христодулу Дмитрієву, якому належить

головна заслуга у виокремленні грецької парафії і будівництві церков. Збудовані дві парафіяльні церкви — св. архістратига Михаїла та Всіх Святих — залишалися упродовж наступних часів осередками суспільного життя греків Ніжина⁴².

К. Харлампович вважав, що грецька парафія сформувалася на початку 1680-х років і відліком цього процесу стало будівництво дерев'яної церкви архістратига Михаїла (1680 р.). Треба віддати належне дослідникові — він ретельно простежив всі зміни, що відбувалися в офіційних документах стосовно визначення грецької спільноти Ніжина, і на основі цього реконструював еволюцію громади. Так, спираючись на універсал гетьмана І. Мазепи 1687 р. К. Харлампович зазначив, що того року грецька спільнота досягла нового виміру організації («Вона є «братство» зі своїм особливим «порядком»⁴³).

При цьому дослідник вважав, що ніжинська грецька громада, не зважаючи на те, що вона втілилася у форму «церковного братства», не стала парафією в територіальному розумінні, оскільки до неї входили греки не лише з міста, але й приїжджі. З іншого боку, на думку К. Харламповича, це не було суто купецьке товариство, оскільки релігійне наповнення все більше визначало його розвиток: «Це братство — купецька громада, об'єднувало не всіх греків, а й ті, що входили до нього, користувалися не однаковими правами. Так, челядь не була рівноправна з хазяями-купцями і мала тільки право ... підлягати їх судові і на них скаржитися. За статутом Христофора, до складу братства входили всі, хто бажав, окрім духівництва, але з членів на загальних зборах користувалися правом голосу лише чоловіки, притому від 20-ти літ і за умовою, що щороку робитимуть внески до церкви»⁴⁴.

Отже, дослідник констатував, «що в 80-х роках громадське життя ніжинських греків вилилося у форму двох організацій — церковнопарафіяльної й суто торгівельно-станової; члени їхні здебільшого одні й ті ж»⁴⁵. Цей висновок К. Харламповича настільки чітко і влучно роз'яснював досить запутану ситуацію з початковими організаційними формами грецької спільноти Ніжина, що сучасні дослідники проблеми часто відтворюють його без купюр у власних розвідках.

Новаторство К. Харламповича у вивченні початкових етапів життя громади полягало і в тому, що він не обмежився констатацією того факту, що у 1696 р. за грамотою митрополита київського та галицького Варлаама Ясинського братство отримало церковну й адміністративну автономію. Віддаючи належне цій події і називаючи її такою, що має велике значення для історії братства, К. Харлампович зауважив, що їй передувала реформа о. Христофора, завдяки якій обидві організації — церковно-релігійна та торгівельно-становна — злилися в одну.

У 1696 р. за ініціативою о. Христофора відбувається реорганізація братства, яка передбачала фактичне поєднання в одну структуру ніжинських купецького товариства й церковного братства. Це нове утворення, на думку дослідника, перейшло під повний контроль братства, яке утворило раду 12-ти. При цьому, як зауважив К. Харлампович, до складу братства не входили священники й челядь⁴⁶.

Митрополит санкціонував братство у його новому вигляді, надав йому самоврядування у внутрішніх справах та погодився на запропоноване о. Христофором залучення до лав братства не тільки осілих, але й приїжджих греків. К. Харлампович не вдається до з'ясування мотивів, якими керувався о. Христофор, висувачи таку пропозицію. Можливо, зважаючи на те, що грецька церква дуже швидко перетворилася на кредитора купців, виконуючи функції своєрідного банку. Враховуючи, що церковні приміщення використовувалися як склади (про це повідомляє К. Харлампович у п'ятому розділі), можна припустити, що о. Христофор хотів залучити приїжджих купців до активної торгівлі в Україні, сподіваючись на неабияку користь від цього для церкви.

Закріплення нового статусу спільноти відбулося за новим універсалом І. Мазепи від 19 жовтня 1696 р. К. Харлампович звертає на нього особливу увагу, вказуючи, що у цьому документі відбулося об'єднання прав церковних (релігійна автономія) та державно-політичних (власний суд) і «ототожнення тої купецької верстви, яку ще Хмельницький обдарував судом та розправою, із новою організацією — церковним братством».

«Отже, — робить попередній висновок К. Харлампович, — у початковій історії грецького братства мають велике значення дві

дати: 1687 р. — коли воно засноване — 1696 р. — коли його після реформи, яку зробив Христофор, ствердив митрополит Варлаам Ясинский»⁴⁷.

Працюючи зі справами грецького братства, К. Харлампович звернув увагу на те, що, крім статуту, до 1745 р. немає даних про внутрішнє життя громади та відносини греків між собою. За перше півсторіччя історії братства наявні тільки універсали і грамоти, що встановлюють зовнішні стосунки братства та його права⁴⁸. К. Харлампович уникає висновків із цього приводу, але можна припустити, що такий арсенал матеріалів свідчить про те, що для братства важливішим було збереження та розширення своїх привілеїв.

Четвертий параграф знайомить читача з відносинами ніжинських греків із московським урядом. Причинами безпосереднього звернення їх до Москви історик називає зменшення впливу гетьманського уряду за правління І. Скоропадського, активне втручання ніжинських урядників і полкової адміністрації у справи грецької громади. На підтвердження цього К. Харлампович наводить витяг із чолобитної греків до царя Петра I: «Оных универсалов гетманских тамошние начальствующие не слушают и утесняют нас, странных ... немалыми налогами в дачах в подводы лошадей и несклонными постоями, чего прежде сего, по милости вашего величества, отнюдь с нас не спрашивано»⁴⁹. Як видно, греки дуже швидко зрозуміли зміну суспільно-політичної кон'юнктури після розриву гетьмана І. Мазепи з Петром I, і у своїй чолобитній московському цареві називають українського гетьмана не інакше, як «богоотступник и изменник».

Загалом, за даними К. Харламповича, російсько-грецькі відносини у XVII — на початку XVIII ст. вирізнялися двозначним і суперечливим характером. З одного боку, поїздки греків до Москви відбувалися досить часто, особливо духовних осіб грецької православної церкви; з іншого ж, московський уряд був змушений посилити митні обмеження, намагаючись не допустити торгівлі підробленими ювелірними товарами, а також забороненими до продажу приватними особами алкоголем і тютюном. При цьому влада Московського царства, як стверджує К. Харлампович, чітко розрізняла греків українських і турець-

ких: «Греки, що вже перебували в «малоросійських» містах, самі по собі підозри не викликали й у Москву їм не боронено приїздити, але тільки з гетьманськими листами, щоб інакше до них не могли пристати турецькі греки. І взагалі наказувано, щоб «малоросійські» греки таких турецьких греків до себе не приймали й до Москви з собою не привозили»⁵⁰.

Характеризуючи ніжинське братство за часів гетьманства Д. Апостола та імператриці Анни, вчений вказував на посилення утисків з боку місцевої влади: «Але знов гірш сталося за гетьмана Д. Апостола. Пан полковник ніжинський зі старшиною полковою, а особливо війт ніжинський із магістратом знову почали втручатися в розправи судові, насилати на доми грецькі постої, брати підводи»⁵¹. К. Харлампович навіть згадує, що Д. Апостол, затверджуючи магдебурзьке право Ніжину, повторив і пункт, що покладав на греків обов'язок відбувати загально-громадянські повинності. Хоча дослідник вказує на те, що згодом Д. Апостол видав кілька підтверджуючих універсалів на користь греків (звільнення від військових постойів), місцева влада їх постійно порушувала, користуючись гетьманською індиферентністю у цьому питанні.

Але вже у наступному параграфі К. Харлампович цілий абзац присвятив висвітленню «близьких стосунків ніжинських греків із гетьманом Дан. Апостолом». Тут можна побачити і позики гетьманові з боку греків, і посередництво останніх у складних відносинах Д. Апостола з московським урядом, і взаємне клопотання гетьмана перед Москвою за грецьких делегатів⁵².

Досліднику слід було чіткіше пояснити подібні суперечності, а саме показати, що гетьман не мав впливу на місцеву владу, щоб примусити виконувати охоронні розпорядження центру щодо греків. Натомість складається враження, що у двох параграфах зовсім по-різному відображені стосунки греків з гетьманом Д. Апостолом.

До речі, характеризуючи часи правління Д. Апостола, К. Харлампович не вказує на універсал, який започаткував нову форму суду для греків — компромісальний суд.

Досліднику бракує послідовності та ясності при характеристиці політики імператриці Анни щодо греків. Так, учений

повідомляв, що в указі імператриці від 8 серпня 1734 р. затверджувалися права та привілеї, надані ніжинським грекам ще за часів царювання Петра I. Крім іншого, у документі йшлося про судочинну справу у грецькій громаді. Підтверджувалося право греків на власний суд за своїми традиціями та «по прежнему их обыкновению», тобто чинити судочинство у всіх справах, окрім кримінальних, але у 13-му пункті указу наголошувалося, що греки мають право апелювати до Генеральної військової канцелярії (у Глухові) на випадок неможливості самостійно розв'язати складні цивільні справи. К. Харлампович називає цей документ таким, що був даний «мимохідь». Водночас дослідник нібито інтригує читача зауваженням, що за правління Анни «відбувається певний злам у житті братства»⁵³. Але раптово перериває цей сюжет і вдається до розгляду відносин греків з українським суспільством, так і не повертаючись до часів правління імператриці Анни. Відтак, незрозуміло, який саме «злам» відбувся у житті громади, стався він безпосередньо під впливом указу Анни, чи просто за часів її царювання?

К. Харлампович не був першим дослідником, який детально висвітлював тему відносин греків із ніжинським суспільством — на цій ниві змагався і М. Плохинський. Утім, розкриття питання К. Харламповичем є більш системним та різнобічним. І хоча червоною ниткою крізь сюжет, присвячений відносинам греків із місцевою людністю, проходить теза, що «грецьке братство будувало свій добробут у боротьбі», К. Харлампович наводить приклади, які демонструють як напругу у відносинах, так і співробітництво. Вважаючи головною причиною суперечності привілейоване становище, він відмовляється у цьому параграфі розглядати зазіхання місцевих урядів на грецькі пільги, і зосереджує увагу на тому, як ці пільги відображалися у повсякденних відносинах у середовищі міського соціуму. Так, історик вказував, «що більше пільг набували греки, то більша самовпевненість їх охоплювала і то частіше ставали сутички з людьми посполитими, навіть і челядинці грецькі робили ніжинцям кривди та прикрості»⁵⁴; він також згадував багато справ, «де тубільці скаржаться на окремих греків і їхні групи за лайку, образи і, навіть, биття»⁵⁵.

Проте К. Харлампович також наводив й інші приклади, супроводжуючи їх зауваженням, що «греки й самі повинні були розуміти, що в їх інтересах підтримувати добрі стосунки з людністю, надто ж урядовцями та суспільством». Так, на початку 1680-х рр. із греками мав торгівельні стосунки переяславський полковник Дмитрашко Райча. А обрання на ніжинське вйтівство грека Стерія Тернавіота (1714–1718 рр.) та його сина Петра (1727–1750 рр.) свідчило про їх авторитет і значення всієї грецької громади у житті Ніжина. Крім того, К. Харлампович припускав, «що ці греки-війти зм'якшували конфлікти, немичні, по суті, між магістратом і братством»⁵⁶.

Щоправда, позитивних прикладів торговельних відносин у К. Харламповича замало. До того ж, розглядаючи той чи інший епізод із торгово-фінансових контактів, він часто зауважує, що греки не завжди були сумлінними у своїх торгових справах. На це вказує наведена автором велика доповідь про те, як греки не повертали боргів великому землевласникові Якову Марковичу («Це загострювало стосунки до них і людності, і урядів. ... Та греки добре знали, з ким поводитися, у кого шукати, кому давати, до кого підлещуватися й як доходити свого»⁵⁷).

Нарис, що був присвячений грецькому судочинству, на жаль, досі не віднайдено. Дещо з цього питання К. Харлампович розповів у восьмому параграфі першого нарису. Незважаючи на обмежений обсяг цього сюжету, висвітлення в ньому не всіх форм братського судочинства, це було першим у часі більш-менш детальним повідомленням про суд у грецькій громаді. Увагу дослідника привернула така його форма, як компромісний (компромісiальний) суд. Саме його поява свідчить для К. Харламповича про зміну сутності братства («Церковне братство, що складалося переважно з купців, перетворилося на купецьку громаду з мало не виключними комерційними інтересами, для яких і заведено компромісiальний суд»⁵⁸). Компромісний суд, сутність якого полягала в тому, що дві сторони обирають спільно суддів і зобов'язуються підкорятися їх рішення, змінив суд ради 12-ти, яка «була більш прив'язана до церковних справ і, мабуть, не завсіди вдовольняла в питаннях чисто купецького характеру».

Шукаючи початки компромісального суду, К. Харлампович апелює до таких дат. Зокрема, 1736 р., який відображений на новій, описаній А. Шаховським, печатці — «Печать нежинского греческого компромиссального суда 1736 года, генваря 1 дня». Інша дата, на яку спирається К. Харлампович — 1732 р., тобто перша зафіксована поява компромісного суду у викладі М. Плохинського. Дата підтверджується універсалом Д. Апостола, про який К. Харлампович говорить чомусь мимохідь, і який зафіксував заходи греків із запровадження третейського суду. І, нарешті, 1734 р. — дата указу імператриці Анни, згідно з яким грекам дозволялося мати «рассуждение, расправу и миротворение по прежнему их обыкновению».

Виходячи з цього аналізу, К. Харлампович робить висновок, що становлення цієї форми судочинства відбувалося у першій половині 1730-х років. До 1736 р. такі суди були вже остаточно встановлені. Спираючись на знайдену ним справу 1779 р. про розрахунки між греками Н. Бездоною і Д. Чернявським, з одного боку, і Д. Папа-Юрієвим — з іншого, К. Харлампович робить висновок, що «єднальний чи компромісний суд — не одвічна форма судового процесу у греків, як часто вони запевняли владу, а базується на Митному статуті 1727 р.»⁵⁹.

Узагалі, тема судочинства у ніжинських греків через заплутаність цього явища, нечіткість його форм, що переходили одна в іншу, є дуже складною. У другому розділі ми вже говорили про невдалу спробу М. Плохинського розкрити її. І заслуга К. Харламповича саме й полягає в тому, що він, можливо, не дуже послідовно, але описав усі форми судоустрою та судочинства грецької громади.

Зокрема, К. Харлампович зазначав, що крім компромісного суду у греків був ще суд, який розглядав усі інші справи («Була ще потреба у другому, не випадковому складі суддів, що засідали б завсіди, судили б усякі справи, і були б вибрані не од процесових сторін, а од всієї громади»⁶⁰). Цей суд дослідник називав то мирним, та судом грецького братства. Число членів його було визначене у шість осіб — по три від ніжинських греків і від приїжджих. К. Харлампович зробив припущення, що такий суд було сформовано теж перед 1736 р., «поруч зі сталим

інститутом компромісного суду». При цьому ґрунтується він також на указі Анни 1734 р. і, отже, невідомо, який суд він запровадив у греків — компромісний чи мирний? Також викликає питання, чому автор називає компромісний суд «сталим інститутом», якщо за його ж підрахунками він почав формуватися щонайбільше за чотири роки перед 1736 р. і ніяк за такий короткий час не міг набути «сталості».

В тексті нарисів К. Харлампович нічого не зазначив щодо адміністративних і виконавчих функцій суду грецького братства, обмежуючись простим згадуванням, що були й такі. Детальний розгляд діяльності суду як органу етнічного самоврядування, очевидно, було здійснено у третьому розділі. І нам залишається тільки гадати, як дослідник упорався з цим завданням.

Важливим періодом у житті ніжинської грецької громади К. Харлампович вважав час видання імператрицею Єлизаветою жалуваної грамоти (1742 р.). Саме вона внесла у грецьку громаду зерна розколу через надання торговельних привілеїв лише місцевим, постійно проживаючим у місті грекам, на відміну від приїжджих торговців. Відтак із цього часу немісцеві втрачають право впливати на судові рішення, а пізніше навіть бути членами братства. Цікаво, що К. Харлампович прямо пише, що «приїжджі звинувачували «ніжинських греків» у тому, що цей пункт (про надання привілеїв лише місцевим — *Авт.*) було внесено до грамоти Єлизавети за ініціативою останніх, що вони дали таке доручення Велисарію Пенязко, що їхав до Санкт-Петербургу клопотатися о привілеях осілим грекам. Очевидячки, це так і було»⁶¹. Таким чином, можна говорити про втрату ніжинськими греками відчуття етнічної або релігійної єдності з балканськими співвітчизниками. Уже в 1746 р. приїжджі греки повернули собі раніше втрачені привілеї, що викликало невдоволення ніжинців. А коли у 1760-х рр. знову загострилися суперечки з цього питання, граф П. Румянцев «рішуче втрутився у цю справу та «увещевательным листом», а потім особисто у зборах братства намовив греків до згоди, бо, казав він, нема різниці між приїжджими й «ніжинськими жителями»⁶². К. Харлампович не коментує таку позицію російської влади в особі П. Румянцева, але, вочевидь, вона пояснюється тією

великою користю, що приносили державній скарбниці приїжджі греки, бо саме вони були основними постачальниками закордонного краму.

Ознайомлення з архівами братства дозволило К. Харламповичу прояснити важливі події його історії, які залишалися поза увагою попередників. Так, характеризуючи поступливість гетьманських урядів щодо грецьких привілеїв, усі дослідники говорили про неабияку важливість грецької комерції для економічного розвитку України. К. Харлампович, володіючи новим матеріалом, доповнив цю мотивацію особистою зацікавленістю представників гетьманської влади, що мали торгово-фінансові стосунки з греками. Так, підтверджувальний універсал останнього гетьмана К. Розумовського вчений не в останню чергу пов'язує з тим, що у його матері — Наталії Дем'янівни — з греками були добрі сусідсько-господарські стосунки⁶³. Дослідник особливу увагу приділив універсалу К. Розумовського, вважаючи його підсумком усього, що дала ніжинській грецькій колонії гетьманська влада. Серед пілг, перелічених в універсалі — свобода від загальноміських повинностей, зокрема військових постоїв «в домах собственных и наёмных»; право на власний, автономний суд з апеляцією безпосередньо до самого гетьмана (на цю новацію звертає увагу К. Харлампович, адже до цього часу апелювали до Генеральної канцелярії); недоторканність і недоступність для сторонніх осіб майна померлих братчиків⁶⁴.

Характеризуючи час правління малоросійського генерал-губернатора й президента Малоросійської колегії П. Румянцева, К. Харлампович пише, що «думка Румянцева була завжди прихильна до них (греків), дарма, що спочатку йому дещо було не до вподоби у братстві». А непокоїли П. Румянцева три обставини — численні привілеї греків, їх власне управління й поступливість у прийнятті до братства не тільки греків, але й українців та інших осіб негрецького походження, які бажали скористатися грецькими привілеями⁶⁵.

Активність греків, їх наполегливість та юридична обізнаність у справі відстоювання своїх привілеїв зумовлювала те, що наміри міської чи центральної влади обмежити їх урешті-решт не реалізувалися.

Цікавим у цьому плані є детальний аналіз вченим двох документів, які не мали реальних наслідків, але яскраво характеризують цілі і прагнення влади та грецької громади. Це — «Пункти магістратські і міщанські» наказу депутатові від Ніжина до Комісії з укладання нового Уложення, що була створена Катериною II, та відповідь на них грецького братства, яка була оформлена у пунктах грецького купецького братства⁶⁶. Перший документ містить цілу низку нападок на греків із приводу їхніх привілеїв, що руйнують міське господарство. Пункти грецького братства К. Харлампович влучно визначає як «полемічний трактат, скерований проти пунктів магістрату та міщан», в якому крок за кроком послідовно спростовуються всі звинувачення, надається правове обґрунтування всіх привілеїв та міститься прохання про нові пільги, зокрема створення окремого грецького банку.

Останній параграф нариса присвячений створенню та початковій діяльності Ніжинського грецького магістрату. 21 квітня 1785 р. російський уряд видав Міське положення, за яким управління містами переходило до компетенції магістратів, а купці поділялися на гільдії. Цей законодавчий акт фактично став загрозою для грецької громади з її багаторічним укладом. Розуміючи це, члени грецької громади Ніжина відразу ж почали домагатися, щоб Катерина II затвердила їхні привілеї. «Невідомо, через кого греки виступали цього разу, — пише К. Харлампович, — тільки 1 вересня 1785 р. вони здобули царську жалувану грамоту»⁶⁷, яка підтверджувала права та привілеї, зокрема звільнення від податків, військових постойів, гужової повинності. Цим актом передбачалося створення грецького магістрату замість суду грецького братства. К. Харлампович зазначає, що хоча створення грецького магістрату у грамоті обґрунтовувалося ст. 127 Міського положення, Ніжинський грецький магістрат «цілком не підходив під цю статтю», тому що «в Ніжині не було 500 грецьких родин». Тим не менш, для греків було створено самостійний магістрат, а не відділ загально-міського, у ньому засідали самі греки, без інших чужоземців⁶⁸.

Створення магістрату, на думку К. Харламповича, стало вирішальним кроком на шляху формування особливого

грецького стану в Ніжині як додатку до станів дворянського, козацького, міщанського, духовно-чернечого.

Огляд структури грецького магістрату, механізму його функціонування, напрямів діяльності до 1801 р. завершує перший нарис.

Демографічні та соціально-професійні аспекти розвитку грецької громади розглядаються у другому нарисі з історії грецької громади. Так, на 1711 р. серед ніжинських греків, окрім купців, були лікар, кушнірі, баришник, священик.

Велику увагу К. Харлампович приділив питанню національного складу братства, яке завжди потерпало від звинувачень у значній кількості «не греків». Дослідник стверджує, що піддані Османської імперії, не греки за походженням, приставали до братства як через велику кількість пільг, що надавало членство у ньому, так і через спонукання царського уряду, що радив іноземцям приписуватися до існуючих братств, встановлюючи офіційні відносини з державними службами. К. Харлампович підрахував, що етнічні греки становили лише 34,4% від загальної кількості ніжинської грецької громади. Із середини XVIII ст. російська політика у цьому питанні змінилася — від братства вимагають усунення всіх осіб «негрецької» породи. Тому переважена кількість «сумнівних» греків стала складати т. зв. «роту» у присутності священика і представників уряду, додаючи письмові свідчення справжніх греків про їх грецьке походження⁶⁹.

Демографічні тенденції у громаді проаналізовані дослідником на основі ревізій. Літні люди не були винятком серед братчиків і були носіями певних історичних і національних традицій. Слабким місцем єдності громади були дівчата, які виходили заміж і тим суттєво зменшували її кількість. За підрахунками К. Харламповича, за період 1782–1790 рр. вийшло заміж 90 дівчат, з яких лише незначна частина лишилася у громаді. Із греками одружилися 36 осіб, але оскільки більшість молодих греків уже започаткували справи поза Ніжином, то туди виїжджали і їхні молоді дружини. Переважна більшість дівчат вийшли заміж за росіян й українців⁷⁰.

Саме у другому нарисі К. Харлампович аргументовано спростовує тезу про нібито занепад братства уже з початку XIX ст.

Він говорить про збільшення у 1795–1801 рр. бажаючих вступити до громади, серед яких були і впливові московські та сибірські купці-греки. Таким чином, братство ще залишалося вигідним осередком як для новоприбулих з Росії, так і для давніх підприємців, що хотіли мати міцний «дах» над головою.

Значну увагу науковець приділив економічному розвитку грецької громади, її майновому стану, взаємовідносинам місцевих та приїжджих греків.

У п'ятому нарисі, присвяченому комерційним справам ніжинських греків, К. Харлампович зосереджує увагу на аналізі складових внутрішньої та закордонної торгівлі — торговим шляхам, митним зборам, ролі біржі, ярмарок та ін. Посилення ролі грецьких купців в українській торгівлі К. Харлампович пояснює зменшенням кількості польських та єврейських купців, які були змушені втікати з України після початку Української національної революції XVII ст. Нездатність же українців скласти конкуренцію грекам пояснюється розмірами мобілізації, яка охопила суспільство в ті часи, а також відсутністю в Україні обробної промисловості⁷¹.

Цікаво, що про широкий розмах торгівельних операцій ніжинських греків, на думку К. Харламповича, можна говорити лише починаючи з XVIII ст. Учений наводить відомості про чисельний склад ніжинської грецької колонії за 1711 р.: «Із 90-та хазяїв — осілих жителів Ніжина, що мешкали тут із сім'ями, було греків 31 (в одного з них службовець — грек), 13 сербів (із 2 службовцями — волохом і болгариним), 35 волохів (із ними 3 челядника, з яких 2 — серби), 11 молдован»⁷².

Особливу увагу К. Харлампович приділив закордонній торгівлі. Географія торгівельних операцій ніжинських греків була широкою — Туреччина, Італія, Австрія, Польща, Молдова, Валахія, Росія. Основні статті імпорту — шовк, мануфактура, галантерея, бакалія, сінокісні коси. Серед товарів, які греки постачали у Туреччину та європейські країни, пріоритетне місце належало хутру⁷³. Основні шляхи грецької торгівлі проходили через молдавські (Яси, Бендери) та польські землі, а головним інструментом масових торгівельних операцій у системі як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі були ярмарки. Дослідник зазначив, що перспективно

вигідною була б розробка морського торгівельного сполучення через Чорне море. Ніжинські греки використовували цей шлях, але дуже мало, адже подорож морем була занадто небезпечною⁷⁴. Суттєвою характеристикою торгівельної діяльності ніжинських греків К. Харлампович називав розвиненість системи кредитування. Це зумовлювало, з одного боку, значні обсяги грецької торгівлі, а, з іншого, велику кількість боргових справ поміж учасниками кредитних операцій, заплутаність взаєморозрахунків.

Останній нарис К. Харлампович присвятив просвіті та благодійній діяльності ніжинської грецької громади. Він дійшов до нас у двох варіантах машинописного тексту з правками автора і зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Нарис було проаналізовано Є. Чернухіним, який вказує на те, що за першопочатковий момент і джерело культурного життя громади К. Харлампович вважав заснування грецької парафії, братства і спорудження церков⁷⁵. Варто відзначити, що на відміну від своїх попередників, К. Харлампович особливо акцентував увагу на культурно-просвітницькій місії грецької школи при братстві. Він називав її невід'ємною частиною релігійно-культурного життя греків, часто символом і засобом їх національного усвідомлення. Уже від початку школа була внесена до статуту братства, хоча в ній навчалися не тільки греки. Але вчителювати мав би грек, який би навчав грецької піітики, риторики, філософії та богослов'я. Хоча К. Харлампович писав, що «як органічна частина братства школа ледве чи могла залишатися тільки на папері», Є. Чернухін зауважує, що окрім кількох перших грамот немає жодного документального свідчення про її практичну діяльність⁷⁶. Спираючись на думку К. Харламповича про поширену практику навчання дітей грецьких купців Ніжина в інших містах, Є. Чернухін, зокрема зазначив, що греки, справді, віддавали цьому перевагу і їхали до Москви навчатися комерції, до Санкт-Петербурга — військовій справі, до Чернігівської духовної семінарії та Києво-Могилянської академії — богослов'ю.

Отже, науковий доробок К. Харламповича являє собою найбільш ґрунтовну на той час розвідку з історії ніжинських греків, написану на основі найзмістовнішого джерельного комплексу —

архіву братства. Незважаючи на дещо зайву деталізацію окремих аспектів, дослідник ретельно висвітлив основні сюжети життєдіяльності грецької громади, аргументовано довівши свою точку зору стосовно ключових дискусійних питань — створення грецької громади, періодизації, еволюції організаційних форм від релігійного об'єднання до купецького, спростував поширений погляд про занепад братства на початку XIX ст.

На жаль, із п'яти нарисів ученого, присвячених різним аспектам буття ніжинської грецької громади, було видано лише перший. Ідеологічна та наукова кон'юнктура не збігалися з напрямом пошуків К. Харламповича. Учений помер у 1932 р., так і не дочекавшись повної публікації своїх праць. Наприкінці 1930-х рр. зі зміною державної політики у СРСР щодо національних меншин науково-дослідні установи Всеукраїнської академії наук, що вивчали історію та культуру окремих етнічних груп в Україні, взагалі було закрито. Набуття державною політикою репресивного характеру, зміни у ставленні до етнічних меншин, що апріорі розглядалися як «вороги народу» призупинило на певний час розвиток грецьких студій.

Відродження наукового інтересу до історії численних етнічних груп, що проживали на території України, яке сталося на початку 1990-х років, обумовило необхідність здійснення аналізу наукового доробку попередників, повернення з небуття імен відомих дослідників, відродження напрямків досліджень, ними започаткованих. Дослідження наукової спадщини К. В. Харламповича, підтвердило те значне місце, яке відіграла його діяльність на ниві грекознавчих студій. Його праці, присвячені історії архівної спадщини греків Ніжина, а також ґрунтовні нариси з історії ніжинського братства, стали суттєвою зв'язуючою ланкою між дослідженнями істориків XIX ст. та фахівців-елліністів сучасності. Виявлення у цих працях сильних та слабких сторін досліджень попередників, опис та критичний аналіз наявних джерел, а також визначення напрямків майбутніх досліджень, назавжди вписали ім'я К. Харламповича у скрижалі історичної науки XX ст.

¹ *Харлампович К. В.* (18(30).07. 1870 — 21.03.1932) — народився у с. Рогачі Берестейського повіту Гродненської губернії в родині священика. Освіту здобув у Віленському духовному училищі, потім в Литовській духовній семінарії та Петербурзькій духовній академії, яку закінчив у 1894 р. У 18899 р. він одержав звання магістра богослов'я, а у 1914 р. — доктора церковної історії. З 1895 р. викладав у Казанській духовній семінарії. З 1900 р. — він доцент церковної історії в Казанському університеті, з 1909 — екстраординарний професор. 1916 р. Петербурзька академія наук обрала його членом-кореспондентом відділу російської мови та словесності. До того ж часу відноситься обрання його членом кількох наукових товариств, праця у складі вчених архівних комісій. У 1919 р. за пропозицією академіка УАН Д. Багалія К. Харламповича було академіком на кафедрі історії української церкви. Однак, вчений не зміг вчасно перебратися до Києва. Протягом 1922–1924 рр. він тричі обирався на голову Казанських товариств археології, історії, етнографії, у 1924 р. був обраний членом Чуваського наукового товариства. У вересня 1924 р. К.Харлампович був заарештований, в січні 1925 р. висланий до Киргизії (Оренбург, Актюбинськ, Тургай). Лише 1928 р. вченому вдалося переїхати в Україну та оселитися в Ніжині. 1931 р. К. Харлампович перебрався до Києва, але зі складу академіків ВУАН на той момент його вже було виключено. Помер К. Харлампович 21(23?) 1932 р. у Києві.

² *Харлампович К.* Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.) // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1929. — № 24. — 97 с.; *Харлампович К.* Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). — Нарис 2: Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані // Греки в Ніжині. — К.: Знання України, 2001. — С. 51–68; *Харлампович К.* До історії національних меншостей на Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). — Нарис V: Ніжинські греки й торгівля // Записки Історико-філологічного товариства А. Білецького. — К., 2000. — Вип. 3. — С. 87–158.

³ *Сторожевський Н. К.* Нежинские греки. — С. 3; Переказ повідомлення О. Дмитрієвського «Архив Нежинского Греческого братства» // Труды VIII Археологического съезда в Москве. — Т. IV. — М., 1897. — С. 179; Записка М. Бережкова «Архив Греческого Магистрата в Нежине» // Сборник Историко-Филологического Общества при институте кн. Безбородко в Нежине. — Т. VIII. — Нежин, 1912–1913. — С. 65; *Эйнгорн В.* К истории иноземцев в Старой Малороссии. — М., 1905. — С. 10.

⁴ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків // Архівна справа. — Кн. 9–10. — Харків, 1929. — С. 97–102.

⁵ *Гедьо А. В.* Архівна спадщина грецьких громад України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України. — С. 267.

⁶ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків. — С. 98.

⁷ *Гедьо А. В.* Архівна спадщина грецьких громад України. — С. 268.

⁸ Держархів Чернігівської області. — Ф. 101, оп. 1. — Спр. 574.

⁹ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків. — С. 98–99.

¹⁰ Держархів Чернігівської області. — Ф. 101, оп. 1. — Спр. 2569. — Арк. 11.

¹¹ Там само. — Спр. 823.

¹² *Гедьо А. В.* Архівна спадщина грецьких громад України. — С. 269.

¹³ *Сторожевский Н. К.* Нежинские греки. — К., 1863. — С. 3.

¹⁴ Держархів Чернігівської області. — Ф. 101, оп. 1. — Спр. 4192. — Арк. 12.

¹⁵ Там само. — Спр. 1072.

¹⁶ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків. — С. 99.

¹⁷ Там само. — С. 100.

¹⁸ Переказ повідомлення О. Дмитрієвського «Архив Нежинского Греческого братства» // Труды VIII Археологического съезда в Москве. — Т. IV. — М., 1897. — С. 178–179.

¹⁹ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків. — С. 100.

²⁰ Переказ повідомлення О. Дмитрієвського «Архив Нежинского Греческого братства. — С. 179.

²¹ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків. — С. 101.

²² *Харлампович К.* Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.) // Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук. — Кн. XXIV. — К., 1929. — С. 9.

²³ Записка М. Бережкова «Архив Греческого Магистрата в Нежине» // Сборник Историко-Филологического Общества при институте кн. Безбородко в Нежине. — Т. VIII. — Нежин, 1912–1913. — С. 65.

²⁴ Там само. — С. 66.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків. — С. 100.

²⁸ *Гедьо А. В.* Архівна спадщина грецьких громад України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України. — С. 267.

²⁹ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків. — С. 100.

³⁰ Чернігівський Красвий Історичний Архів та його фонди // Архівна справа—Харків, 1928. — Кн. 7. — С. 33.

³¹ *Харлампович К.* Архівна спадщина Ніжинських греків. — С. 102.

³² Там само. — С. 102.

³³ *Харлампович К.* Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.) // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1929. — №2 4 — С. 9.

³⁴ *Чернухін Є. К.* Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. — К., 1998. — С. 64.

³⁵ *Харлампович К.* Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). — С. 10.

³⁶ Там само. — С. 22.

³⁷ Там само. — С. 12.

³⁸ Там само. — С. 13.

³⁹ Там само. — С. 13–14.

⁴⁰ Там само. — С. 14.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. — С. 15.

⁴³ Там само. — С. 18.

⁴⁴ Там само. — С. 22.

⁴⁵ Там само. — С. 18.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. — С. 19.

⁴⁸ Там само. — С. 22.

⁴⁹ Там само. — С. 24.

⁵⁰ Там само. — С. 25.

⁵¹ Там само. — С. 30.

⁵² Там само. — С. 33.

⁵³ Там само. — С. 32.

⁵⁴ Там само. — С. 33.

⁵⁵ Там само. — С. 34.

⁵⁶ Там само. — С. 35.

⁵⁷ Там само. — С. 36.

⁵⁸ Там само. — С. 39.

⁵⁹ Там само. — С. 41.

⁶⁰ Там само. — С. 43.

⁶¹ Там само. — С. 46.

⁶² Там само. — С. 48.

⁶³ Там само. — С. 49.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. — С. 57.

⁶⁶ Там само. — С. 52–57.

⁶⁷ Там само. — С. 76.

⁶⁸ Там само. — С. 77.

⁶⁹ *Харлампович К.* Нарис II: Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані / Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). // Греки в Ніжині: Зб. ст. і мат. — К., 2001. — Вип.2. — С. 61.

⁷⁰ Там само. — С. 64.

⁷¹ *Харлампович К.* До історії національних меншостей на Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). — Нарис V: Ніжинські греки й торгівля // Записки Історико-філологічного товариства А. Білецького. — К., 2000. — Вип. 3. — С. 87.

⁷² Там само. — С. 88.

⁷³ Там само. — С. 89.

⁷⁴ Там само. — С. 96.

⁷⁵ *Чернухін Є.* Кость Харлампович та його нариси з історії ніжинських греків // Записки Історико-філологічного товариства А. Білецького. — К., 2000. — Вип.3. — С. 170.

⁷⁶ Там само. — С. 171.

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 РОКУ У ВИСВІТЛЕННІ МЕМУАРНИХ ПРАЦЬ

В історії Української Держави Павла Скоропадського одне з центральних місць займає питання про виникнення, функціонування і ліквідацію гетьманських збройних сил. Це важливе питання, безумовно, не можна вважати однією з «білих плям» вітчизняної історії (воно вивчалось і викладалось на сторінках багатьох історичних праць як в самій Україні, так і за кордоном), однак разом з тим поки що немає і підстав вважати його всебічно дослідженим. Зокрема, глибшого вивчення вимагають такі його аспекти, як: труднощі трьох урядів П. П. Скоропадського у розбудові власних збройних сил; національний склад гетьманської армії; соціально-класова суть війська Гетьманату 1918 року; ставлення до армії української гетьманської держави з боку керівних кіл кайзерівської Німеччини, та деякі інші. На наш погляд, крім інших джерел, які можуть поглибити наші знання про збройну опору останнього гетьмана України, позитивну роль в цьому можуть зіграти і чисельні мемуари праці з історії української національної революції і громадянської війни 1917–1921 років.

Саме питанню про відтворення історії армії Української Держави у мемуарній літературі і присвячується ця стаття. Свої дослідницькі завдання її автор бачив у тому, щоб: 1) дати загальну характеристику висвітлення означеного питання в мемуарній літературі; 2) вичленити і розкрити концептуально різні підходи авторів спогадів до нього; 3) визначити ступінь наближення змісту аналізованих мемуарів до історичної правди 4) дати загальну оцінку мемуарних творів під кутом зору наявності в них конкретного фактологічного матеріалу.

Гетьманська держава 1918 року виникла у досить складний час, і те, наскільки успішно і наскільки довго вона існуватиме, напряму залежало від того, наскільки сильну і політично

надійну армію вона буде мати. Конкретно кажучи, збройні сили Української Держави мали виконати дві важливі, і по суті, однопорядкові функції: по-перше, нейтралізувати будь-яку внутрішню збройну опозицію Гетьманату і, по-друге, відбити будь-яку можливу агресію ззовні (і перш за все — з боку більшовицької Росії), спрямовану на його ліквідацію.

Сам Павло Петрович Скоропадський, як до мозку кісток військова людина, прекрасно розумів усі ці реалії, ніколи не маючи нічого спільного з утопічними думками діячів Центральної Ради, які вони висловлювали до січня 1918 року — про те, що Україні як державі не потрібна регулярна армія. І, судячи з усього, займаючи високу посаду Гетьмана України, Павло Петрович виявив найбільшу активність у справі розбудови гетьманських збройних сил. Однак, як він ґрунтовно і, я би сказав, всебічно показав у своїх «Спогадах», з самого початку створення армії Української Держави ця справа наштовхнулася на досить чисельні і значні перепони. Однією з найбільших труднощів у цьому плані було негативне ставлення вищих німецьких окупаційних кіл до «армійської» перспективи України.

Пізніше П. П. Скоропадський писав, що свого часу його дуже неприємно вразив зміст бесіди з одним із керівників німецької окупаційної адміністрації генералом Вільгельмом Гренером. Високопоставлений німецький військовий поставив гетьманові по суті риторичне питання: «Навіщо Вам армія?», і пояснив, що допоки на території України знаходяться значні військові контингенти Німеччини і Австро-Угорщини, вони, з одного боку, рішуче покладуть край будь-якій антигетьманській опозиції, а, з іншого, не дадуть змоги скинути гетьманський режим «більшовикам з Півночі»¹. Тоді Гренер дав гетьману України характерну пораду: «Утворіть собі невеликий загін у дві тисячі чоловік для підтримання порядку у Києві і для охорони Вас особисто»².

Підкреслимо, що сам Павло Петрович у своїх споминах дав цій ситуації відповідний коментар, який свідчить, що головну причину по суті негативного ставлення німців до розбудови армії Гетьманату він розумів досить добре: «... німці на початку не хотіли допускати української армії. Це завжди говорилося у

дуже люб'язній формі, проте було зрозуміло, що тут грають свою роль якісь причини, які були мені невідомі. Звичайно, тут було опасіння, як би я, сформувавши при їх допомозі армію, не пішов проти них»³. При цьому Павло Скоропадський давав зрозуміти, що ці побоювання кайзерівців, які разом із своїми австро-угорськими союзниками мали в Україні збройну силу у 400 тис. вояків, були надто вже перебільшеними⁴.

Отже, головною причиною цього, яку П. П. Скоропадський визначив цілком правильно, було те, що керівники кайзерівської Німеччини добре усвідомлювали: створена гетьманська армія може з часом стати серйозною перепорою щодо їх панування в Україні. Щоправда, на нашу думку, гетьман П. П. Скоропадський був не зовсім правий, намагаючись по суті пристосувати до німецьких окупантів відоме українське прислів'я: «У жаха великі очі». На наш погляд, перебільшень у німців у цьому питанні майже не було. Забігаючи вперед, підкреслимо, що запланована урядом П. П. Скоропадського загальна військова мобілізація населення України мала поставити під багнет не менше 300 тис. чоловік. Кайзерівські керівники, звичайно, про це знали і розуміли, що у цьому випадку трьохсоттисячна українська армія, хоча і поступатиметься німецькому і австро-угорському війську, все ж таки при відповідних умовах уявлятиме собою сильного противника. Інша справа, що гетьману вдалося мобілізувати не більше за 65 тис. офіцерів і солдатів, але тоді, коли П. П. Скоропадський ще тільки прийшов до влади, вони, звичайно, не могли цього знати.

Аналогічний погляд на ту справу висловив у своїх мемуарах і відомий український історик та колишній голова МІДу Української Держави Дмитро Дорошенко. Разом з тим у власних мемуарних свідченнях він надав цікаву і маловідому деталь. За Д. Дорошенком, відразу ж після приходу Павла Скоропадського до влади новий уряд України почав працювати на власну «емансипацію» з боку німців, у чому далеко не останню роль мала зіграти новоутворена українська армія. Саме через це, за справедливою думкою гетьманського міністра іноземних справ, німці чинили створенню війська Української Держави різні перепони⁵.

Слід зазначити, що подібні погляди висловлювала переважна більшість мемуаристів. При цьому частина з них (наприклад, донський воєначальник і дипломат О. Черячукін, старшина українських «січових стрільців» В. Кучабський, білогвардійський генерал О. Лукомський) просто констатували, що німці не дозволяли формування гетьманської армії⁶, а інші (наприклад, генерал А. І. Денікін), акцентували увагу на тому, що кайзерівці вважали вояків гетьмана небезпечними для себе⁷. Близьку до денікінської думку висловлював у своїх споминах «Всевеликое войско Донское» керівник Білого Дону отаман П. Н. Краснов, який писав: «Німці заважали йому (тобто П. П. Скоропадському. — *В. Г.*) створити таку армію. Вони боялися ускладнень, вони окупували Україну для своїх цілей і їм українська армія була непотрібна»⁸. Відомий білогвардійський воєначальник барон Петро Врангель підкреслював у своїх мемуарах, що німці «ніяких формувань (гетьманських. — *В. Г.*) не допускали, хоча і давали чисельні обіцянки зробити це»⁹.

«Спогади» П. П. Скоропадського містять цілу низку фактів, кожний з яких є ілюстрацією того, як кайзерівці намагалися практично реалізувати свою програму протидії створенню сильної армії Української Держави. Гетьман, зокрема, згадував, що представники кайзерівської адміністрації чинили сильний тиск на нього з тим, щоб він розформував Запорізьку дивізію генерала Натієва — один з кращих військових підрозділів армії П. П. Скоропадського¹⁰. Також, без дозволу на це гетьманської адміністрації, німці роззброїли гетьманський залізничний полк (він був створений з метою запобігти розкраданню залізничних вантажів)¹¹. Значні перепони ставили німецькі окупанти і створенню гетьманського Чорноморського Коша у Бердичеві¹². Не потребує особливих коментарів спомин гетьмана України про те, яку лінію проводили кайзерівці і стосовно українського військового флоту: «Німці ж вели стосовно флоту політику захоплення і ... захоплення рішучого»¹³.

За правдивим свідченням П. П. Скоропадського, поруч з прямими ударами по гетьманських збройних силах, що формувалися, кайзерівські окупанти вдавалися в цьому плані і до непрямих, але разом з тим не менш дошкульних, дій. Так, вони

неодноразово перехоплювали ешелони з продовольством, що надсилалися до гетьманських частин, займали (разом з австро-угорськими частинами) казарми, і до того ж — в першу чергу найкращі з них, нерідко залишаючи гетьманських солдатів і старшин у буквальному смислі слова під відкритим небом.

Разом з тим, які б перепони не чинили кайзерівці гетьманському уряду у справі створення гетьманських підрозділів, справа не обмежувалась тільки ними, було ще і багато інших. Зокрема, відомий український урядовець, а пізніше — і історик І. Мазепа зазначав, що, окрім німців, проти утворення сильної армії Української Держави виступали також і представники «російських консервативних кіл» в Україні, які не без підстав побоювались, що її поява стане серйозною перепоною для реалізації їх планів відродження «єдиної і неподільної Росії»¹⁴. Ю. Артюшенко у своїх мемуарах «Події і факти на моєму шляху боротьби за державу (1917–1966)» теж подавав цю обставину як важливий чинник і саме тиском на гетьманський уряд консервативно налаштованих росіян пояснював розформування П. П. Скоропадським деяких «національно свідомих бойових частин»¹⁵.

Іншу характерну трудність підкреслював Дмитро Дорошенко. Згадавши безспірне положення про те, що гетьманська армія могла стати політично надійною лише у тому випадку, якщо б нею керували політично надійні офіцери і в даному випадку — офіцери, які були виховані у дусі відданості українській самостійній державі, Д. Дорошенко зробив у своїй книжці споминів характерне зауваження : якщо загальна кількість етнічних офіцерів-українців, що служили у царській армії, була чималою, то кількість «національно свідомих» і «перейнятих національним духом» старшин була досить малою¹⁶. За Дмитром Дорошенком, цей феномен слід пояснювати тим, що старе українське офіцерство було виховане у інших державних традиціях — або у дусі російського централістського світогляду, або ж у дусі «вільної отаманщини», при чому ані перший, ані другий варіант зовсім не відповідав справі надійного захисту відродженої гетьманської держави¹⁷. Відомий український воєначальник, командир корпусу Січових стрільців полковник Євген Коновалець у своїй відомій мемуарній праці «Причинки до історії

української революції» визначав «якість» українців-новобранців теж майже як незадовільну, підкреслюючи, що вони були «мало національно свідомими і неграмотними»¹⁸. Про ще одну трудність іншого плану згадував у своїх споминах Н. Король. На його думку, різні кадри гетьманської армії (офіцерські і солдатські) діяли майже у «різних системах координат»: у той час, як «нижні чини» орієнтувались на ранги гетьманського військового уставу, офіцери, серед яких було чимало росіян, визнавали тільки чини і ранги старої, імператорської російської армії¹⁹.

Звичайно, у такій досить непростій ситуації військові керівники Української Держави могли поставити, звичайно, питання про підготовку таких військових кадрів, які дійсно, на всі сто відсотків, відповідали б завданню створення української гетьманської армії. Однак, по-перше, для цього був реально потрібний чималий час (тоді, коли важливі політичні події явно не чекали), а, по-друге, ті військові навчальні заклади, які були наявні на території України, явно не давали приводу для великого оптимізму. Д. Дорошенко писав, що тоді «військові школи тільки ще налагоджувалися»²⁰, а П. Скоропадський підкреслював, що результати праці цих військових закладів були досить «непродуктивними»²¹.

Ціла низка мемуаристів цілком справедливо згадувала і про те, що армія Гетьманату відчувала також і гостру потребу у вищих командних кадрах. Павло Скоропадський писав, що тоді в Києві перебувало чимало вищих офіцерів, а частина з них визначалась без перебільшення блискучою військовою кваліфікацією. Але справжня «біда» була в тому, що в ідейно-політичному плані абсолютна більшість з них тяжіла до білогвардійської Добровольчої армії генерала А. І. Денікіна і в армії Української Держави служити не хотіла²². Характерної невдачі зазнали спроби гетьмана Павла Скоропадського залучити до служби в українських збройних силах білогвардійських генералів П. Врангеля і О. Лукомського, яким Павло Петрович пропонував відповідно високі посади начальника штабу гетьманської армії і військового міністра гетьманської держави²³.

Ще одну характерну трудність у створенні збройних сил Української Держави згадав у своїх мемуарах генерал і дипломат О. Черячукін. Її донський воєначальник бачив у сильних ударах більшовиків по українських підрозділах ще за часів Центральної Ради, внаслідок чого вони або розбіглися, або були розформовані, і тільки у деяких місцях збереглися невеликі загони гайдамаків та січовиків з їх «екзотичною уніформою»²⁴. Крім того, П. П. Скоропадський підкреслював: аж ніяк не на руку творцям гетьманської армії було і те, що під час першої українсько-більшовицької війни полягла значна кількість українських офіцерів²⁵.

Звершуючи питання про викладення у мемуарній літературі труднощів, пов'язаних із розбудовою збройних сил української гетьманської держави 1918 року, слід підкреслити декілька характерних аспектів. По-перше, це питання розглянуто в мемуарних працях досить ґрунтовно і, ми навіть би сказали, всебічно. По-друге, всі фактори і обставини, що так чи інакше ставали на заваді формування війська Гетьманату 1918 року, є не надуманими, а історично-достовірними. По-третє, дискусійні пристрасті серед мемуаристів з цього питання помітно менші, ніж при висвітленні деяких інших аспектів історії української гетьманської держави 1918 року. Як ми спробуємо показати нижче, велику дискусійну напругу викликало не питання про те, що гальмувало створення вірного П.П. Скоропадському війська, а те, на яких саме організаційних принципах це військо створювалось.

Як же мислив собі організаційні засади створення своєї армії сам гетьман і генерал Павло Скоропадський? «Спогади» Павла Петровича містять конкретні відомості про два головні і, за великим рахунком, суперечливі принципи побудови армії Гетьманату. З одного боку, при розбудові власних збройних сил гетьман збирався спертися не на все населення України, а перш за все на чисельні «майнові» (тобто — більш заможні. — *В. Г.*) прошарки селянства України, чітко визначаючи при цьому головну причину такого підходу: «Ми вважали, що це — єдиний засіб обезопасити себе від більшовизму»²⁶. З іншого боку, сам гетьман і його уряд посилено розробляли плани загальної

мобілізації населення України, яка мала пройти декілька етапів і в сумі дати Українській Державі у січні 1919 року близько 300 тисяч солдатів і старшин²⁷.

Зазначимо, що саме перший, а не другий принцип побудови українського війська почав за влади гетьмана Скоропадського реально втілюватись у життя. Що ж стосується другого, «загальнономобілізованого» принципу, то він за великим рахунком залишився на папері, відкладаючись від місяця до місяця, аж поки антигетьманська революція не поклала край самій гетьманській державі. Треба обов'язково, на нашу думку, підкреслити один важливий момент. У мемуарах останнього гетьмана України неважко помітити одне логічне протиріччя. З одного боку, Павло Петрович прагнув довести, що він прийшов 29 квітня 1918 року до влади за самої широкої підтримки українського «хліборобського» (тобто селянського) населення. З іншого ж боку, сам гетьман, не приховуючи нічого, писав про своє бажання спертися в армійських справах не на все селянство, а тільки на його більш заможну і, відповідно, меншу частину. Чому ж гетьману України, який нібито став у руля при допомозі усього чи майже всього селянства, було не спертися на підтримку всього або майже всього українського селянства при створенні своєї армії, що, поза усяким сумнівом, зробило б його збройні сили набагато сильнішими? Ця ситуація, на нашу думку, яскраво свідчила про обмежений, «хліборобсько-елітний» і аж ніяк не загальнонаціональний характер влади Павла Скоропадського.

Зазначимо, що, не піддаючи ніякому сумніву наявність цих двох «армійських» підходів у Павла Петровича і його уряду, інші автори мемуарів доповнюють і дають різні варіанти тлумачення таких поглядів гетьмана на військове питання. Наприклад, донський отаман Петро Краснов, як і П. П. Скоропадський, теж підкреслював, що на заваді проголошення гетьманським урядом загальної мобілізації стала цілком реальна перспектива отримати до лав гетьманської армії чимало більшовицьких елементів, зазначаючи при цьому, що більшовизм був особливо сильним у низах українського суспільства²⁸. А.С. Лукомський висловив досить-таки спірну думку, що гетьман робив ставку перш за все на ство-

рення великої регулярної армії, в той час як йому було потрібно енергійно озброювати «міцних селян-хліборобів»²⁹. Безумовно, заслуговує на увагу цікавий і глибокий погляд А. І. Денікіна, що обидва шляхи, якими хотів піти Павло Скоропадський у справі військового будівництва, були програшними для Української Держави: загальна мобілізація — через те, що вона дійсно дала б армії гетьмана чимало більшовицьки настроєних вояків, а створення окремих «хліборобських» підрозділів — через те, що вони з самого свого початку були нечисленними і політично ненадійними³⁰.

Наведемо ще одне цікаве і разом з тим історично достовірне спостереження донського отамана і генерала Петра Краснова. На його думку (на наш погляд, цілком справедливо) існувала суттєва відмінність між утворенням армій у гетьманській Україні і у Всевеликому Війську Донському. На Дону через те, що П. П. Краснов зустрів там масову підтримку серед козацтва, спочатку виникла велика антибільшовицьки налаштована солдатська сила, яку вже потім опанували воєначальники різних рангів. На Україні ж (це сталося внаслідок помітної обмеженості підтримки гетьманської влади на селі — *В. Г.*) Павло Скоропадський призначав на різні посади своїх воєначальників, але простих солдатів у достатній кількості не було³¹.

Як і можна було чекати, досить гостру полеміку в мемуарній літературі викликало питання про національний підхід до формування армії України за її останнього гетьмана. П. П. Скоропадський зазначав у «Спогадах», що він хотів створювати збройні сили Гетьманату на подвійних засадах — з одного боку, на базі національно свідомих українців, а з іншого боку — на основі частин білогвардійської орієнтації, аналогічних частинам денікінської армії. В принципі, на нашу думку, такий «двуєдиний» військовий принцип гетьмана був цілком правильним, бо давав йому змогу залучити до армії Гетьманату не тільки національно свідомих українців, а й пробілогвардійські налаштованих росіян. Однак альтернативний погляд висловили у своїх мемуарах ті автори, що були противниками гетьманської держави «зліва». На їхню думку, насправді П. П. Скоропадський поклав в основу розбудови гетьманського війська чисто «російський» принцип.

Те, як цей принцип здійснювався на практиці, описав у своїх спогадах Ісаак Мазепа. По-перше, за І. Мазепою, з цією метою уряд П. П. Скоропадського намагався швидко ліквідувати українські національні частини (автор «України в огні і бурі революції» наводив для підтримки свого погляду факт розформування гетьманцями двох українських підрозділів — «Синьої» та «Сірої» дивізій, а також гетьманські репресії проти «вільнокозацьких» загонів на Катеринославщині). По-друге, гетьманський уряд став на шлях утворення «російських» і «російсько-білогвардійських частин»³². Щоправда, Ісаак Мазепа зробив характерне застереження, стверджуючи, що в армії Павла Скоропадського існувала така українська частина, як Запорізький корпус, щоправда, зразу ж зауважуючи, що гетьманці унеможливили її «дальший військовий розвиток»³³. Аналогічно бачив ситуацію Володимир Винниченко, який писав про системну ліквідацію урядом гетьмана тих військових підрозділів, що склалися із «національно-свідомих елементів»³⁴.

Про це ж, щоправда, у дещо пом'якшеній формі, писав у своїх військових мемуарах полковник Євген Конавалець, який стверджував, що з часом в армії Української Держави помітно посилилась роль і питома вага «московських добровольчих дружин»³⁵. Доповнював подібні погляди Н. Король, який зазначав, що П. П. Скоропадський приймав на службу росіян-офіцерів «як фахівців», а українських офіцерів звільняв як «нефахівців»³⁶. Суттєво уточнюють подібні погляди тези А. Денікіна і Н. Короля, за якими командний склад війська Української Держави був «майже виключно російським»³⁷.

Отже, яким же був насправді національний принцип формування гетьманської армії — «російським» чи мішаним, українсько-російським? На нашу думку, є підстави стверджувати, що історичній істині відповідає саме думка Павла Скоропадського про те, що армія Гетьманату формувалася саме на мішаних, українсько-російських засадах. Достовірно відомо, що в гетьманській армії існувала ціла низка українських національних формувань — Запорізький корпус, Сердюцька дивізія, корпус Січових стрільців, кілька регіонально різних козацьких кошів і т.д. Невірною є й думка А.Денікіна та Н.Короля про те, що

командирами гетьманських збройних сил були у своїй абсолютній більшості російські старшини. Ніхто, звичайно, не оспорує той очевидний факт, що на командних посадах там перебувало чимало етнічних росіян, однак не слід забувати й те, що низка гетьманських загонів очолювались командирами-українцями — П. Клименком (Сердюцька дивізія), П. Болбочаном (Запорізький корпус), О. Слюсаренком (Полтавський корпус), Є. Коновальцем (корпус «січових стрільців»), гетьманськими воєначальниками були в ряді випадків і представники інших національностей (скажімо, досить чисельну Запорізьку дивізію очолював Натієв, грузин за національністю). Досить спірним уявляється і думка Євгена Коновальця. Питома вага «московських дружин» в гетьманському війську дійсно посилилась, але як про серйозну тенденцію про не можна говорити лише напередодні краху Української Держави.

Окремо слід розібрати питання про причини роззброєння соратниками Павла Скоропадського «синьожупанників», «сіро-жупанників», вільних козаків та деяких інших підрозділів. Варто підкреслити, що такі факти дійсно мали місце, але їх причини не мали нічого спільного з начебто наявним у гетьмана П. П. Скоропадського бажанням дискримінувати українців у військовому відношенні на користь росіян. Насправді ж «сині» і «сірі» дивізії були розформовані перш за все через те, що вони відмовились воювати з більшовиками (про це свідчив у мемуарах сам П. П. Скоропадський)³⁸. Що ж стосується «вільних козаків», то вони були піддані репресіям не через те, що були українцями, а через те, що вони виявили різко опозиційні настрої щодо гетьманської держави. Аналогічним чином, гетьман ніколи не віддавав перевагу офіцерам-росіянам перед офіцерами-українцями, керуючись чисто національним критерієм. Сам Павло Петрович міг це робити, керуючись зовсім іншим критерієм — тільки реальним професіональним рівнем того чи іншого старшини.

Різні мемуаристи, як правило, по-різному відповідали на питання про те, що конкретно уявляла собою армія Української Держави. Цілком природно, що тлумачення цього питання творцями і прибічниками Української Держави мають цілком апологетичний характер. Д. Дорошенко вважав, що на жовтень

1918 року Україна мала власну національну армію, яка тоді нараховувала близько 65 тис. солдатів і старшин³⁹. Такої ж думки, природно, дотримувався і сам П. П. Скоропадський. А от погляди їх «мемуарних» опонентів «зліва» і «справа», м'яко кажучи, аж ніяк з такими поглядами не збігаються. Серед частини цих мемуаристів навіть набула поширення думка про те, що у гетьманської держави армії взагалі не було. Так, А. І. Денікін висловив цю думку декілька разів як прямим чином («Україна зовсім не мала армії...»), так і непрямим, зазначаючи, що гетьманська влада спиралась виключно на німецькі багнети⁴⁰. Єврейський політик О. Гольденвейзер писав, що «гетьман... не спирався ні на кого і не міг створити ніякої армії»⁴¹. Про відсутність у гетьмана Павла Скоропадського «реальної військової сили» писав у своїх споминах і член «Союзу відродження Росії» В. Мякотін⁴². Підтримували такі безумовно крайні погляди також О. Черячукін і колишній заступник державного секретаря гетьманської держави М. Могилянський⁴³.

Дещо іншої позиції дотримувався голова антибільшовицької донської держави П. Н. Краснов. На перший погляд, про відсутність у П. П. Скоропадського армії він висловився не менш категорично: «У гетьмана армії не було.» Однак, вчитавшись у красновські спомини, можна зрозуміти, що сам Петро Михайлович висловлювався не стільки в тому сенсі, що армії Української Держави взагалі не існувало, скільки в тому, що її збройних сил було вкрай недостатньо для того, щоб реально захищати Україну від внутрішніх і зовнішніх ворогів. За П. Н. Красновим, український гетьман мав тисячі солдатів і офіцерів, у той час як для успішної боротьби як із внутрішніми, так і з зовнішніми ворогами йому потрібні були сотні тисяч вояків⁴⁴.

У деяких випадках у мемуарній літературі (і перш за все — українській консервативній) можна зустріти описи окремих підрозділів армії Гетьманату. Скажімо, «Спогади» Павла Скоропадського містять досить детальне відтворення процесу формування гетьманської Сердюцької дивізії. Павло Петрович згадував, що на думку про створення такої елітної і по суті гвардійської дивізії його наштотували прибулі до нього делегати з'їзду української демократично-хліборобської партії. До складу

Сердюцької дивізії входило близько 5 тис. молодих чоловіків із заможних селянських родин, а рівень цього підрозділу був дуже високим і, за думкою П. П. Скоропадського, навіть не поступався рівневі старої імператорської гвардії Миколи II⁴⁵. Однак якщо сам Павло Петрович (і це цілком природно) подавав Сердюцьку дивізію у максимально привабливому світлі, то його політичний опонент Євген Коновалець писав про неї помітно більш критично. Він визнавав досить високу військову кваліфікацію «сердюків», однак при цьому наголошував, що їх бойовий дух був далеко не таким високим і що вони аж ніяк не відрізнялись любов'ю до своїх старшин (крім іншого, колишній стрілецький полковник скоректував думку Павла Скоропадського про соціальний склад Сердюцької дивізії, зазначивши, що там служили молоді чоловіки саме з найбагатших селянських родин)⁴⁶.

Разом з тим деякі з тих мемуаристів, які визнавали наявність армії в Українській Державі, не гаяли можливість покритикувати її не політичну ненадійність і невелику боєздатність. Про загальну ненадійність вояків гетьмана Павла Скоропадського писав Микола Могилянський⁴⁷. А колишній міністр Центральної Ради і Директорії Феценко-Чопівський відверто підкреслював: «Гетьманські військові частини не приймали боїв»⁴⁸.

Не підлягає ніякому сумніву, що армія у гетьманській державі дійсно існувала, а ті мемуаристи, які писали про її відсутність, виявляли власну велику тенденційність, спрямовану на дискредитацію Української Держави взагалі. Дані Дмитра Дорошенка про наявність восени 1918 року у гетьмана 65-тисячної армії цілком правдиві, і вони свідчать, що Гетьманат мав не малу і не велику, а середню за кількістю збройну силу. Явно тенденційною є також думка про те, нібито солдати і старшини П. П. Скоропадського тільки те й робили, що ухилялися від боїв. Цей погляд не підтверджується, зокрема, героїчною боротьбою частин полковника Болбочана з більшовицькими військами влітку 1918 року впертою боротьбою за Київ гетьманських офіцерських загонів у листопаді-грудні 1918 року. А ось теза про ненадійність збройних сил Української Держави (слід підкреслити, що її висловлювали не тільки опоненти П. П. Скоропадського, а й його прибічники і він сам)⁴⁹ цілком правдиво відтворює

історичну реальність. В листопаді-грудні 1918 року на бік повстанців Симона Петлюри перейшла досить значна частина армії Павла Скоропадського (Сердюцька дивізія, Запорізький корпус, Подільський корпус, Чорноморський кіш та інші підрозділи), що зробило поразку Української Держави неминучою.

Зміст викладеного матеріалу дозволяє авторові статті зробити необхідні висновки:

1. Проаналізованим мемуарним творам притаманні неодноразовні оцінки збройних сил української гетьманської держави 1918 року. У цьому відношенні автори мемуарів чітко діляться на дві якісно різні групи. До першої групи слід віднести тих мемуаристів, які створили апологетичну концепцію гетьманської армії (це були переважно ті особи, які у 1918 році були політичними прибічниками Гетьманату). Характерними складовими цієї концепції є такі погляди: Українській Державі вдалося створити реальну і середню за кількістю власну армію; ця армія спиралася на досить чисельну «майнову» частину населення; гетьманське військо будувалося за двоєдиним принципом, відповідно до якого в ньому могли служити як національно свідомі українці — прибічники самостійної української держави, так і росіяни — прибічники відновлення «єдиної і неділимої Росії»; у процесі розбудови власних збройних сил Українська Держава зазнала великих і різноманітних труднощів — зокрема, гальмування її військового будівництва з боку уряду кайзерівської Німеччини.

До другої групи слід віднести тих мемуаристів, які свого часу так чи інакше були противниками гетьманської держави 1918 року (зокрема, українські революціонери «зліва», російські білогвардійці), а також частково — антибільшовицьки налаштовані керівники Дону і Кубані. Вони, зокрема, вважали, що: серйозної збройної опори у гетьмана Скоропадського ніколи не було, його «армія» носила чисто символічний характер; військо Гетьманату рекрутувалося тільки з меншої (заможної) частини населення; збройні сили Української Держави не являли собою національну армію, складаючись у переважній більшості з пробілогвардійськи налаштованих російських елементів; природним наслідком всього цього стала її майже стовідсоткова небоєздатність.

2. На нашу думку, до правильного відтворення історії армії Української Держави у цілому були ближче саме прогетьманські налаштовані мемуаристи. З ними, зокрема, можна цілком погодитись в тому, що гетьманська адміністрація дійсно зазнала великих труднощів у військовому будівництві (і головним чином — через несприятливу позицію кайзерівської Німеччини), що гетьманські збройні сили не спиралися, та й не могли за різних причин спертися на все українське населення, що завдяки перебуванню в її лавах цілої низки українських підрозділів армія Гетьманату цілком може вважатися українською національною армією (спроби ж їх опонентів представити збройні сили Гетьманату як по суті російсько-білогвардійські ми вважаємо тенденційними і такими, які побудовані на явній абсолютизації певної кількості етнічних росіян в армії Павла Скоропадського). Разом з тим при розкритті деяких аспектів проблеми, безумовно, мають рацію антигетьманські налаштовані автори мемуарів, зокрема, у твердженнях, що гетьманське військо було саме «хліборобсько-елітним» і аж ніяк не загальнонародним і що справді серйозних боїв воно за рідкими винятками не витримувало.

3. Більшість проаналізованих мемуарів (і перш за все написаних політичними прибічниками Української Держави) містить великий і разом з тим досить цінний фактологічний матеріал щодо історії армії Української Держави (особливо — з питань про труднощі гетьманського військового будівництва, організаційні принципи створення армії Гетьманату), який ще далеко не повністю задіяний при написанні історичних праць на відповідну історичну тематику.

¹ *Скоропадський П. П.* Спогади. — Філадельфія, 1995. — С. 179

² Там само. — С. 179

³ Там само. — С. 179

⁴ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). — Львів, 1923. — ч. 2. — С. 64.

⁵ *Черячукин А.* Донские делегации на Украину и в Берлин. — Донская летопись. — 1924. — № 4. — С. 170; *Кучабський В.* Корпус Січових

Стрільців. — Чикаго, 1969. — С. 138; *Лукомский А.* Протисоветские организации на Украине. — Революция на Украине в описаниях белогвардейцев. — Москва, Ленинград, 1930. — С. 202.

⁶ *Деникин А. И.* Гетманство и Директория на Украине. — Там же. — С. 146.

⁷ *Краснов П. Н.* Всевеликое Войско Донское. — Белое Дело. — Москва, 1992. — т. 3. — С. 77.

⁸ *Врангель П. Н.* Воспоминания барона П. Н. Врангеля. — Москва, 1992. — С. 99.

⁹ *Скоропадський П. П.* Вказ. праця. — С. 189.

¹⁰ Там само. — С. 261.

¹¹ Там само — С. 188, 269.

¹² Там само. — С. 224–225

¹³ Там само. — С. 238.

¹⁴ *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції. — Прага, 1942. — ч. 2. — С. 56.

¹⁵ *Артюшенко Ю.* Події і люди на моєму шляху боротьби за державу (1917–1966). — Чикаго, 1966. — С. 31–32.

¹⁶ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. — ч. 3. — С. 65.

¹⁷ Там само. — С. 65.

¹⁸ *Коновалець Є.* Причинки до історії української революції. — Мюнхен, 1948. — С. 10.

¹⁹ *Король Н.* Як Павло Скоропадський став гетьманом України (Уривок із споминів). — Нью-Йорк, 1967 — С. 9.

²⁰ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. — ч. 3. — С. 181.

²¹ *Скоропадський П. П.* Вказ. праця. — С. 181

²² Там само.

²³ *Врангель П. Н.* Указ. соч. — С. 99 ; *Лукомский А.* Указ. соч. — С. 202

²⁴ *Черячукин А.* Указ. соч. — С.170.

²⁵ Там само. — С. 192.

²⁶ *Скоропадський П. П.* Вказ. праця. — С. 181.

²⁷ Там само. — С. 186.

²⁸ *Краснов П. Н.* Указ. соч. — С. 77.

- ²⁹ *Лукомский А.* Указ. соч. — С. 200.
- ³⁰ *Деникин А. И.* Указ. соч. — С. 165.
- ³¹ Там же. — С. 165.
- ³² Мазепа І. Вказ. праця. — ч. 2. — С. 56–57.
- ³³ Там само. — С. 56–57.
- ³⁴ *Винниченко В. К.* Відродження нації. — Відень, 1920. — т. 3. — С. 101.
- ³⁵ *Коновалець Є.* Вказ. праця. — С. 11.
- ³⁶ *Король Н.* Вказ. праця. — С. 3, 4.
- ³⁷ *Деникин А. И.* Указ. соч. — С. 146.
- ³⁸ *Скоропадський П. П.* Вказ. праця. — С. 189.
- ³⁹ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. — Ч. 3. — С. 64.
- ⁴⁰ *Деникин А. И.* Указ. соч. — С. 145–146.
- ⁴¹ *Гольденвейзер А.* Из Киевских воспоминаний. — Революция на Украине в описаниях белогвардейцев. — С. 47.
- ⁴² *Мякотин В.* Из недалекого прошлого. Там же. — С. 222.
- ⁴³ *Могиланский Н.* Трагедия Украины. — Там же. — С. 129; *Черячукин А.* Указ. соч. — С. 170.
- ⁴⁴ *Краснов П. Н.* Указ. соч. — С. 78.
- ⁴⁵ *Скоропадський П. П.* Вказ. праця. — С. 175, 179, 268.
- ⁴⁶ *Коновалець Э.* Вказ. праця. — С. 10.
- ⁴⁷ *Могиланский Н.* Указ. соч. — С. 134.
- ⁴⁸ *Фещенко-Чопівський П.* Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради і Директорії. — Житомир, 1992 — С. 47.
- ⁴⁹ *Скоропадський П. П.* Вказ. праця. — С. 132.

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАКАРПАТТЯ З РАДЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Визволення території України від нацистських загарбників і возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною завершили процес об'єднання українських етнічних земель в одній державі. Той факт, що возз'єднання було віковичною мрією українців по обидва боки Карпат, а прагнення жителів Закарпаття жити в Радянській Україні на заключному етапі Другої світової війни стало масовим, був ключовою тезою радянського уряду на переговорах з Чехословаччиною щодо Закарпатської України. Справедливість такого твердження і масовість руху закарпатських українців за возз'єднання не ставиться під сумнів більшістю істориків і сьогодні, хоча чимало безапеляційних тверджень і висновків радянської історіографії уже викликають певні сумніви в сучасних дослідників. Актуалізує дослідження проблеми і введення до наукового обігу нових архівних документів, які раніше були недоступними для істориків, та залучення численної мемуарної літератури, у тому числі й зарубіжних політичних та громадських діячів, які були причетними до зазначених подій. То ж у істориків є всі підстави для продовження всебічного і об'єктивного вивчення й аналізу такої непересічної події в житті українського народу, як возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР.

У радянській історіографії одними з перших узагальнюючих праць з історії Закарпаття стали дослідження Ф. Шевченка¹, в яких автор послідовно відобразив прагнення місцевого населення до возз'єднання з Українською РСР та висвітлив події, яке передували цьому процесу. Ряд наступних праць² головну роль у возз'єднанні краю з українськими землями відводять активній діяльності місцевих комуністів. Поширеною була теза про те, що після возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською

Україною в 1939 р. «тисячі закарпатців переходили кордон і йшли в Радянський Союз як у свою рідну Батьківщину»³, при цьому замовчувалася доля закарпатців, які нелегально перейшли радянсько-угорський кордон в 1939–1941 рр. і опинилися в радянських таборах. Так само неоднозначно висвітлювалася роль закарпатців у боротьбі з гітлерівськими військами у лавах чехословацької армії, репресії радянської влади проти місцевого населення тощо. Разом з тим у працях радянського періоду значна увага приділялася наданню допомоги Червоною армією населенню Закарпаття, участі громадян СРСР у розбудові краю тощо⁴.

Помітну увагу радянська історіографія приділила висвітленню організації місцевих органів влади, проведенню й роботі I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України⁵. Незважаючи на ідеологічне спрямування цих праць, вони містять цікавий фактографічний матеріал та дають можливість простежити діяльність цього представницького форуму й проаналізувати прийняті на ньому документи. Особливо варто відзначити роботу М. Трояна⁶, який значну увагу приділив характеристиці делегатів I з'їзду Народних комітетів та вмістив 19 окремих біографічних нарисів про них. Виключно позитивно оцінювали радянські історики й підписання «Договору про Закарпатську Україну» між СРСР та Чехословаччиною, називаючи його торжеством історичної справедливості.

Новий етап у дослідженні проблеми розпочався на зламі 80–90-их рр. минулого століття, коли з проголошенням незалежності України було знято ідеологічні обмеження, а історики отримали можливість об'єктивно висвітлювати замовчувані раніше питання та аналізувати їх з урахуванням раніше секретних архівних документів. Завдяки цьому історіографія проблеми значно збагатилася. На сьогодні темі возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною присвячено численні збірники документів⁷, ряд наукових конференцій, дисертаційні дослідження, монографії та численні наукові праці. Історіографія проблеми також отримала певне висвітлення як у спеціальних монографічних дослідженнях, так і дисертаціях та окремих наукових працях⁸. Водночас інтерес дослідників до цієї теми зростає. Крім того, протягом останнього часу нерідко з'явля-

ються праці, які ставлять під сумнів не лише легітимність процесів, які проходили в Закарпатській Україні в 1944–1945 рр., а й легітимність перебування Закарпатської області у складі України в цілому. При цьому їхні автори, головним чином не історики чи юристи, а громадські діячі та представники певних політичних угруповань, намагаються «довести», що процес возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною не мав масової підтримки серед місцевого населення, а всі рішення та угоди, які його супроводжували, були завідомо нікчемними. Тому проблема возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною потребує подальшого прискіпливого дослідження на основі нових архівних документів та критичного переосмислення уже відомих історичних фактів.

Пропонована стаття має на меті з'ясувати відображення в працях сучасних українських істориків процесу возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, а також те, наскільки зазначені події відповідали прагненням місцевого населення, та якою при цьому була роль радянських військових і цивільних органів влади.

Аналізуючи події, які супроводжували визволення Закарпаття від угорських і нацистських окупантів, В. Задорожний та С. Федака справедливо зауважують, що термін «визволення» в українській мові має подвійний смисл — це і позбавляти колишньої залежності, і робити вільним господарем на власній землі. Тому, наголошують автори, говорити про повне визволення Закарпаття не доводиться, але завдяки приходу Червоної армії край було звільнено від жорстокої гітлерівсько-гортіївської окупації та возз'єднано з іншими українськими землями. Тому позитивна роль цього процесу перебуває поза сумнівом⁹.

Разом з тим процес возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною неоднозначно оцінюється дослідниками проблеми. На сьогодні в історіографії можна зустріти визначення даного процесу і як приєднання, і як об'єднання, і, навіть, як анексія чи окупація. Та все ж авторитетні фахівці¹⁰ схильні вважати, що термін «возз'єднання», який вжитий у офіційних документах — Маніфесті про возз'єднання Закарпаття з Україною та Договорі між Радянським Союзом і Чехословаччиною про Закарпатську Україну — є адекватним і точним відображен-

ням тих подій. Крім того, О. Довганич, О. Корсун та інші історики вірно вказують на те, що рух частини закарпатських українців за возз'єднання з Україною не розпочався з визволенням краю від гітлерівсько-гортіївських окупантів, а активно тривав від закінчення першої світової війни.

На думку окремих істориків, саме довоєнне перебування Закарпаття у складі Чехословаччини заклало підвалини для подальшого національного розвитку місцевих українців. Так, І. Гранчак зазначає, що хоча Закарпаття у складі Чехословаччини пережило немало тяжких моментів, проте незаперечними стали успіхи в утвердженні демократизму, принципів європейського життя тощо. Саме у складі ЧСР, переконаний автор, у Закарпатті утверджувалася українська національна ідея та велася боротьба за возз'єднання з Україною¹¹.

Водночас дослідники висловлюють переконання, що визволення Закарпаття стало результатом дії багатьох різноспрямованих векторів, серед яких, по-перше, прагнення корінного населення жити вільно на своїй землі, по-друге, бажання українців із-за Карпат допомогти їм у цьому, по-третє, зацікавленість СРСР отримати стратегічний плацдарм за Карпатами. І якщо в процесі визволення Закарпаття переважав третій чинник, то, за визначенням В. Задорожного та С. Федаки, історично справедливим його роблять два перші¹².

Р. Офіцинський вірно вказує на те, що чехословацький емігрантський уряд і екс-президент ЧСР Бенеш в роки війни так і не виробили чіткої позиції щодо Закарпаття, проте вже з початку війни були готові домовлятися з Радянським Союзом про спільний кордон¹³. У свою чергу, В. Маркусь доводить, що радянський уряд у роки війни також не мав остаточної думки щодо статусу Закарпаття та постійно висловлював готовність визнати незалежність та цілісність Чехословаччини в домюнхенських кордонах¹⁴, що й було підтверджено низкою двосторонніх угод. Крім того, за словами М. Болдижара, возз'єднанню Закарпатської України з Українською РСР сприяла відсутність протидій чи серйозних заперечень приєднанню з боку інших держав і, перш за все, союзників СРСР по антигітлерівській коаліції в Другій світовій війні¹⁵.

Разом з тим деякі вчені вказують на тиск з боку СРСР на чехословацький уряд. Так, І. Поп зазначив, що такий тиск проявлявся в інспірації «загальнонародного руху» закарпатців на возз'єднання з Українською РСР¹⁶. Дещо поміркованішої точки зору дотримується М. Болдижар, який зауважив, що доленосне для Закарпаття рішення приймалося в специфічних умовах: у присутності на території краю військових сил іншої держави, нечітко визначеного в документах його державно-правового статусу, зацікавленості СРСР мати у своєму складі стратегічно важливу територію¹⁷. О. Корсун на основі аналізу архівних документів дійшов до висновку, що підхід радянської військової адміністрації до процесу возз'єднання «був абсолютно прагматичним, доволі спрощеним і, перш за все, базувався на силі каральних органів, всеохоплюючій пропаганді, соціальній і політичній демагогії, цілеспрямованих провокаціях та безпідставній підозрі і недовірі до місцевого населення, до окремих його національних меншин, що в цілому заклало вигідне і звичне для влади підґрунтя для розбрату, страху і покори громадян, котрі незабаром мали стати радянськими»¹⁸. У свою чергу, Д. Данилюк переконаний, що твердження про те, що рух за возз'єднання був інспірований Москвою, не відповідає дійсності. На підтвердження своїх слів він наводить свідчення уповноваженого чехословацького уряду в Закарпатті Ф. Немеца, який інформував свій уряд і президента про народний характер і стихійність цього руху та його зростання після визволення краю Червоною армією¹⁹.

За словами І. Миговича²⁰, серед політичних сил краю першими офіційно заявили про бажання возз'єднати Закарпаття з Українською РСР комуністи, а згодом його було підтверджено на I з'їзді Народних комітетів Закарпатської України. Подібні факти наводить також М. Болдижар, який водночас визнає, що правомочність рішень нечисельної партії комуністів від імені всього населення краю є дискусійним, проте автор наголошує, що позиції комуністів у цьому питанні збіглися з позицією більшості населення, підтвердженням чому послужили подальші події²¹. Про вагомий роль комуністів у започаткуванні руху на возз'єднання з Україною твердять також О. Довганич, З. Пашкуй

та М. Троян²², які, зокрема, наголошують, що рішення місцевих комуністів і їхня діяльність значною мірою вплинули на роботу І з'їзду Народних комітетів Закарпатської України.

На думку В. Худанича, одностайне схвалення І з'їздом Народних комітетів Закарпатської України Маніфесту про возз'єднання Закарпаття з Україною є свідченням того, що на час проведення з'їзду національна свідомість усіх верств населення краю була досить високою, а ненависть до загарбників тільки підігрівала подібні настрої. Крім того, запорукою такого рішення стала підтримка народного волевиявлення командуванням Червоної армії. Водночас історик не ставить під сумнів законність рішення про возз'єднання Закарпаття з Україною, справедливо відзначаючи те, що І з'їзд Народних комітетів Закарпатської України був найбільшим в історії представницьким зібранням, на якому вирішувалася доля Закарпаття, а Маніфест про возз'єднання додатково підписала більшість дорослого населення краю²³.

М. Макара та І. Чаварга характерним вважають те, що суспільні перетворення на Закарпатті і процес возз'єднатися з Радянською Україною підтримували не лише закарпатські українці, а й представники інших національностей. Це сталося, вважають дослідники, як завдяки привабливим гаслам радянської влади про рівноправність усіх націй у Радянському Союзі, так і виваженої політиці Народної Ради Закарпатської України, яка першими своїми постановами скасувала дискримінаційні закони гортистського уряду щодо євреїв, відновила роботу шкіл з угорською, румунською, словацькою мовами викладання та ін.²⁴

В історіографії отримали висвітлення спроби представників чехословацького уряду провести альтернативну конференцію делегатів окружних національних комітетів. Однак дослідники вказують, що її організатори не мали ні відповідних матеріальних можливостей, ні людських ресурсів, а органи радянської військової влади чинили різні перепони діяльності представників ЧСР у Закарпатті. Тому, за словами І. Шніцера²⁵, збори не відбулися, і намагання уповноваженого чехословацького уряду скликати паралельний з'їзд і тим самим дискредитувати з'їзд Народних комітетів було усунуто. Крім того, активність чехословацьких представників на Закарпатті вирішили показово

припинити без офіційного втручання радянських органів. Як справедливо наголошують В. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик, М. Глубіш²⁶, підставою для припинення будь-яких зв'язків Народних комітетів на місцях з уповноваженим чехословацького уряду та його апаратом став відповідний декрет Народної Ради Закарпатської України, після проголошення якого чехословацькій місії не залишалося нічого іншого, як покинути територію краю.

Помітну увагу в сучасних працях приділено діяльності місцевих Народних комітетів. О. Довганич на основі аналізу доповідної записки політуправління 4-го Українського фронту наводить свідчення про те, що «перші Народні комітети не стільки обиралися, скільки призначалися командирами військових частин, які оволоділи тим чи іншим населеним пунктом». Разом з тим автор наголошує, що війська Червоної армії перебували не в кожному селі, а деякі Народні комітети створювалися ще в підпіллі напередодні визволення краю²⁷. На переконання В. Маркуся, хоча перші органи місцевої влади не були результатом загальних виборів при таємному голосуванні, вони були сформовані в громадах на широких зборах і принцип коаліції при їхньому формуванні дотримувався²⁸. Тому категорично стверджувати про масове призначення членів Народних комітетів не варто. Крім того, у дослідників не викликає заперечень, що місцеве населення з симпатією ставилося до Червоної армії і виступало за возз'єднання з Українською РСР, що й проявилось в рішеннях Народних комітетів на місцях.

Новітня історіографія наголошує на тому, що Народні комітети одночасно були органами державної влади та органами місцевого самоуправління й мали широкі повноваження. Так, ряд дослідників²⁹ вірно зазначає, що місцеві Народні комітети в межах підпорядкованої їм території забезпечували виконання актів Народної Ради й завідували всіма питаннями, що стосувалися забезпечення добробуту населення, розробляли місцевий бюджет і забезпечували його виконання, здійснювали керівництво і контроль за діяльністю підприємств, забезпечували охорону державного ладу і прав громадян тощо.

Водночас автори доводять непослідовність національної політики на Закарпатті напередодні возз'єднання краю з Радянською Україною. Вони наводять свідчення про те, що радянська військова влада втручалася в роботу місцевих комітетів, зобов'язувала проводити облік чоловіків німецької та угорської національності, яких згодом було відправлено до таборів військовополонених, також мала місце дискримінація угорців та німців щодо працевлаштування та ін. Крім того, радянські військові займалися формуванням керівного складу партійних, адміністративних та господарських органів, що переросло в різке порушення етноструктури населення, кадрове засилля приїжджих, масову русифікацію тощо³⁰.

Таку ж непослідовність історики відзначають і в галузі соціально-економічних перетворень. І. Шершун та В. Мельник наголошують, що соціалізація народного господарства Закарпаття проходила на основі двох протилежностей. З одного боку націоналізувалася промисловість, банківська система, торгівля, транспорт, а з іншого — земля передавалася в особисту власність селян³¹. Утім, на думку більшості сучасних істориків, передача землі селянам, як і на інших західноукраїнських землях одразу ж після їх возз'єднання з Радянською Україною, була лише тактичним кроком нової влади, спрямованим на заспокоєння місцевого населення. Підтвердженням цьому стали подальші заходи радянських органів щодо націоналізації всього земельного фонду.

І. Репін виділяє ряд факторів, які, на його думку, призвели до прискореної радянзації Закарпаття. Це, по-перше, обмеження діяльності чехословацької урядової місії в Закарпатті в зоні воєнних дій Червоної армії, а потім і в найближчих її тилах. По-друге, набір добровольців в Червону армію, а в деяких місцевостях і їхня мобілізація. По-третє, затримання й направлення на пункти військовополонених військовозобов'язаних угорців і німців з числа місцевих жителів. По-четверте, запровадження державної символіки, судочинства, силових структур за радянським зразком. По-п'яте, конфіскація землі й націоналізація промисловості, транспорту, торгівлі, ще задовго до протокольного оформлення переходу Закарпаття до складу УРСР³². Автор

наполягає, що ці заходи були прямим порушенням радянсько-чехословацьких угод, оскільки проводилися ще до офіційного возз'єднання краю з Радянською Україною.

І. Гранчак, В. Мар'їна, І. Поп, М. Россовська та інші автори³³ помітну увагу приділили аналізу дипломатичних відносин між Радянським Союзом і Чехословаччиною напередодні підписання двостороннього договору щодо Закарпаття і переговорам з цього питання. Вони також проаналізували пункти цього договору та відзначили окремі проблеми, які так і не було врегульовано. Крім того, ними наведено приклади порушення радянською стороною двосторонніх домовленостей та відмінне від чехів трактування ряду умов. М. Макара справедливо вказує на те, що підписання договору викликало й певні заперечення з боку закарпатської діаспори в Америці, значна частина діячів якої вважала, що Закарпатська Україна повинна залишитися в складі ЧСР³⁴.

На думку І. Вовканича, включення до договору між ЧСР і СРСР всіх принципових вимог радянської сторони стало своєрідним хабаром Сталіну з надією, що у відповідь радянський уряд підтримає претензії Чехословаччини на Тешинську Сілезію, за яку в той час велася гостра суперечка з Польщею. Проте, пішовши на поступки, чеський уряд так і не отримав бажаної підтримки від Радянського Союзу³⁵. Крім того, автор звертає увагу на досить активну попередню діяльність радянських дипломатів щодо досягнення згоди представників різних політичних сил Чехословаччини на приєднання Закарпаття. Завдяки цьому проти входження Закарпаття до складу СРСР на переговорах у Москві не мав заперечень жоден чеський політик, а зауваження правоцентристських партій Чехословаччини стосувалися виключно процедури передачі краю радянській стороні на конституційно-правових принципах³⁶.

До дискусійних проблем, що стали наслідком підписання радянсько-чехословацького договору, історики відносять і проблему оптації (вибору громадянства та, відповідно, переселення до СРСР чи ЧСР — *І. М.*) громадян. Характерно, що деталі подібного обміну населенням не були прописані в двосторонньому договорі, тому згодом неодноразово уточнювалися на дипломатичному рівні та закріплювалися в окремих угодах.

Результатом подібної правової неврегульованості, за словами І. Вовканича та М. Гайдоша, стало порушення майнових і громадянських прав українців, які переселилися до Української РСР, а також чехів та словаків, які виїхали до Чехословаччини³⁷.

У свою чергу, Ю. Бисага та інші історики, аналізуючи договір між СРСР та Чехословаччиною про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР, наголошують, що хоча Договір не був досконалим з погляду міжнародного права, його значення стало доленосним для подальшої історичної долі Закарпаття. Крім того, процесу об'єднання українських земель, на думку дослідників, сприяли кілька факторів: по-перше, давня історична традиція і прагнення населення Закарпаття до возз'єднання з Україною, по-друге, відсутність протидій чи серйозних заперечень возз'єднанню з боку інших держав, і, перш за все, союзників СРСР у війні, по-третє, невпевнена позиція чехословацького уряду та президента Бенеша щодо Закарпатської України³⁸.

Історики помітну увагу приділяють дослідженню репресивної політики радянської влади проти політичних діячів і простих громадян Закарпаття. Цій проблемі присвячено дослідження М. Вегеша, С. Віднянського, І. Вовканича, М. Гайдоша та ін. У ряді праць автори намагаються проаналізувати причини арештів діячів Карпатської України. Так, М. Вегеш та В. Туряниця звертають увагу на те, що хоча Президент Карпатської України А. Волошин після захоплення її території військами Угорщини виїхав в еміграцію і вже з кінця 1939 р. перестав займатися політикою й цілком присвятив себе викладацькій роботі, його після війни, незважаючи на похилий вік, було заарештовано радянськими правоохоронними органами, а справжня причина смерті у в'язниці досі невідома³⁹. Дещо відмінну точку зору на політичну діяльність громадських діячів Карпатської України висловив діаспорний дослідник та колишній делегат I з'їзду Народних комітетів В. Маркусъ. За його словами, «уже на етапі визволення Закарпаття від гітлерівських військ А. Волошин мав контакти з чеськими керівниками з приводу майбутнього співробітництва між чехами й карпато-українцями на основі автономного статусу Закарпатської України 1939 р.»⁴⁰

Деякі представники новітньої історіографії виокремлюють ряд причин, які, на їхню думку, призвели до масових репресій проти колишніх активістів Карпатської України. По-перше, сталінське керівництво методично усувало всіх прихильників української національно-державної ідеї, незалежно від того, де вони перебували. По-друге, діячі Карпатської України на чолі з А. Волошиним становили ймовірну загрозу для радянської влади у випадку можливого звернення чехословацьких державних органів з приводу висловлення ними точки зору щодо передачі Закарпаття Радянському Союзові. Саме тому арешти провідних діячів Карпатської України відбулися до підписання радянсько-чехословацької угоди щодо Закарпаття⁴¹.

Окремі дослідники звертають увагу на те, що до складу Закарпаття, яке відійшло до Української РСР, не були включені заселені українцями землі Мараморощини і Пряшівщини, населення яких також виступало за возз'єднання з Україною. На думку М. Макари⁴², радянський уряд знехтував їхніми проханнями, не бажаючи через русинів-українців псувати відносини з Чехословаччиною та Румунією. Тут можна провести певні аналогії з етнічними українськими територіями, які залишилися в складі Польщі. Деякі дослідники переконані, що завдяки цьому Радянський Союз мав і надалі певний вплив у цих країнах та міг потенційно чинити на них тиск за умови загострення територіальних питань.

Крім того, більшість істориків вказують на той факт, що радянське керівництво хоча й обґрунтовувало возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною цілком справедливо бажанням місцевого населення, проте ні представники Народної Ради Закарпатської України, ні представники уряду УРСР не були запрошені до переговорів з цього питання і не брали участь у підписанні радянсько-чехословацького договору щодо Закарпаття.

У свою чергу, В. Ганчин вказує, що Закарпатська Україна не була суб'єктом міжнародного права, тому її представники не мали права підписувати міжнародний договір, а І з'їзд Народних комітетів Закарпатської України не мав на меті створити нову державу, а лише домагався возз'єднання краю з Радянською Україною, що і було здійснено⁴³. Погоджуються з цією тезою

М. Болдижар, який визнає, що I з'їзд Народних комітетів Закарпатської України не прийняв чітких рішень про статус Закарпаття. Історик дійшов до висновку, що Закарпатська Україна була окремим адміністративно-політичним утворенням з багатьма елементами державності: законодавчою і виконавчою владою, конкретною господарською діяльністю, наявністю (хоч і не дуже чіткою) кордонів, їх охороною тощо. Проте, на переконання М. Болдижара, це було лише державне утворення перехідного типу, завдання якого цілком вичерпувалося реалізацією волевиявлення народу про возз'єднання з Радянською Україною⁴⁴.

О. Довганич звертає увагу на той факт, що з моменту визволення Закарпаття Червона армія активно проводила мобілізацію місцевих жителів до своїх лав, не маючи законних підстав для таких дій. Крім того, автор наводить документальні свідчення з донесень чехословацьких військових про те, що радянська сторона перешкоджала мобілізації закарпатців до лав чехословацької армії⁴⁵. Погоджуються з цією точкою зору й інші дослідники. Так, С. Устич наголосив, що навіть після підписання договору між СРСР і ЧСР про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини і возз'єднання краю з Радянською Україною Закарпатська Україна продовжувала існувати, а її Народна Рада діяла й прийняла ще ряд важливих постанов, декретів і рішень. Загалом же, вказує автор, чинність радянського законодавства офіційно було поширено на територію Закарпаття лише з 24 січня 1946 р.⁴⁶

На переконання Ю. Бисаги та інших дослідників⁴⁷, відсутність у Договорі про возз'єднання чітко визначеного статусу Закарпатської України значно «полегшило» вирішення питання про перетворення краю на область у складі Української РСР. Тим не менше, значення договору історики вважають доленосним для подальшого історичного розвитку Закарпаття.

Водночас історики досі дискутують, який статус мала Закарпатська Україна з моменту її визволення і аж до утворення Закарпатської області та поширення на її територію радянського законодавства, у якому статусі вона була возз'єднана з Радянською Україною та ін. Як зауважує А. Пушкаш, противники возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною ще й сьогодні намагаються знайти будь-які аргументи, які б, на їхню думку,

підтвердили тезу про неправомірність цього процесу⁴⁸. Однак неупереджені дослідження спростовують подібні «аргументи». Показовим є те, що Перший з'їзд закарпатських українців Америки і Канади (1972 р.), делегатів якого важко запідозрити в симпатіях до СРСР, визнав возз'єднання Карпатської України з Україною dokonаним фактом, який відповідає віковичним прагненням українського народу жити в національній соборній державі, та відкинув як безпідставні будь-які претензії чехо- словацьких та угорських політиків на Закарпаття⁴⁹.

Таким чином, аналіз праць з даної проблеми дає підстави стверджувати, що більшість істориків позитивно оцінюють процес возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, який об'єктивно відповідав прагненню місцевого населення жити в одній державі з усім українським народом. Разом з тим фахівці відзначають, що радянський уряд у боротьбі за Закарпатську Україну значною мірою керувався бажанням отримати стратегічно важливий регіон як плацдарм для можливого подальшого просування й контролю території Центральної Європи. Крім того, новітня українська історіографія в цілому доводить, що суспільні перетворення в Закарпатті за радянським зразком і репресії проти місцевого населення певною мірою підірвали рівень довіри до влади й актуалізували численні дискусії щодо правомірності возз'єднання краю з Україною, які не вщухають і сьогодні. Разом з тим подальшого дослідження потребують питання ставлення різних верств населення і політичних партій до возз'єднання краю з Українською РСР, доля політичних діячів і активістів громадських рухів, опозиційно налаштованих до радянської влади, особливості реалізації плану суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень після 1945 р. тощо.

¹ Шевченко Ф. Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні. — К., 1950; його ж. Шляхом до волі. — К., 1955 та ін.

² Співак Б. І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930-1945 роках. — Львів, 1963; Сутрин Д. Споконвічна мрія збулася: Комуністи Закарпаття на чолі боротьби трудящих за возз'єднання з Радянською Україною та здійснення соціалістичних перетворень в

області. — К.: Політвидав України, 1969; Хайнас В. Здійснення мрії: 3 історії Закарпатської комуністичної організації 1938–1945 років. — Ужгород, 1963; *Халус П.* В боях за волю. — Ужгород, 1959 та ін.

³ *Сірко П. С.* Закарпатці в чехословацькій військовій частині в СРСР в період Великої вітчизняної війни // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня — 2 липня 1967 р. (Зб. статей). Ред. колегія М. В. Троян (відп. ред.) та ін. — Ужгород: Карпати, 1970. — С. 236-244.

⁴ *Ткачова Л. І.* Допомога воїнів Червоної армії трудящим Закарпаття (жовтень 1944–1945 рр.) // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня — 2 липня 1967 р. (Зб. статей). Ред. колегія М. В. Троян (відп. ред.) та ін. — Ужгород: Карпати, 1970. — С. 263-269; *Кущенко К. О.* Братня допомога народів СРСР у відбудові і розвитку промисловості Закарпатської області // Там само. — С. 283–292 та ін.

⁵ Див.: *Евсеев И. Ф.* Народные комитеты Закарпатской Украины — органы государственной власти (1944-1945 гг.). — М., 1954; *Пальок В. В.* Про I з'їзд Народних комітетів Закарпатської України // Український історичний журнал. — 1965. — № 6. — С. 58–62 та ін.

⁶ *Троян М. В.* Того дня зійшло сонце возз'єднання: Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України. — Ужгород: Карпати, 1979. — 136 с.

⁷ Про Закарпатську Україну: Збірник матеріалів. — К., 1945; Шляхом Жовтня. Визволення Радянською армією Закарпатської України і возз'єднання її з Радянською Україною. — Збірник документів. Т. 6. — VIII. 1939 — I. 1946. — Ужгород: Карпати, 1965; Возз'єднання: Зб. архівних док. і матеріалів (травень 1944 — січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною / Державний архів Закарпатської області / В. І. Балоба (ред. кол.), О. Довганич (упоряд., авт. передм. та покажч.). — 2. вид., доп. — Ужгород: Закарпаття, 2000. — 344 с. та ін.

⁸ *Данилюк Д. Д.* Історіографія Закарпаття в новітній час (1917–1985). — Львів: Вища школа, 1987; *Данилюк Д. Д.* Українська радянська історична література про возз'єднання Закарпаття з УРСР // Український історичний журнал. — 1985. — № 6. — С. 136–144; *Данилюк Д. Д.* Проблема визволення та возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною у вітчизняній історіографії // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листо-

пада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — С. 98–102; *Данилюк Д. Д.* Українська історіографія історії Закарпаття 1919–1945 рр. // Карпатська Україна і Августин Волошин: Матеріали міжнар. наук. конф. «Карпатська Україна — пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року) / Павло Чучка (відп.ред.). — Ужгород: Гражда, 1995. — С. 97–109; *Довганич О. Д.* Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938–1945 рр.): Дис... д-ра іст. наук у вигляді наук. доповіді: 07.00.01 / Ужгородський держ. ун-т — Ужгород, 1997. — 72 арк.; *Олашин М.* Возз'єднання Закарпаття з УРСР (листопад 1944 — червень 1945 рр.) в публікаціях документів та літературі // 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1995. — С. 92–98; *Пальок В.* Возз'єднання Закарпаття з Україною (історіографія питання) // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1995. — С. 92–98 та ін.

⁹ *Задорожний В., Федака С.* Визволення Закарпаття Радянською Армією: правда і домисли Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1995. — С. 9–32. — С. 10.

¹⁰ *Довганич О.* За глибоке вивчення джерельної бази та історіографії возз'єднання Закарпаття з Україною // Возз'єднання Закарпаття з Україною: матеріали наук. конф., присвяч. 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 29 червня 2005 р. / Ужгородський національний ун-т. Історичний факультет. Кафедра історії України / М. М. Вегеш (голова ред.кол.). — Ужгород: Говерла, 2006. — С. 34–47. — С. 34.

¹¹ *Гранчак І.* Утворення Чехословаччини та її вплив на долю народів Центральної Європи // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку: Доп. наук. семінару, присвяч. 80-ій річниці утворення Чехословаччини, Ужгород, 28 жовтня 1998 р. / Ужгородський держ. ун-т. Історичний факультет. Інститут карпатознавства / І. Гранчак (відп.ред.). — Ужгород, 1999. — С. 3–20. — С. 18.

¹² *Задорожний В., Федака С.* Визволення Закарпаття Радянською Армією: правда і домисли // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — С. 9–32. — С. 10.

¹³ *Офіцинський Р.* Політичні орієнтири підкарпатських членів Державної ради Чехословацької Республіки у Лондоні (1940–1944) // 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — (С.28–40) — С. 37.

¹⁴ *Маркусь В.* Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 / Андре П'єр (вступ.слово). — 2. вид. — К., 1992. — С. 34.

¹⁵ *Болдижар М.* Справжнє народне волевиявлення // 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — (73–78). — С. 77.

¹⁶ *Поп І. І.* Режисери і статисти. «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною в дзеркалі московських документів 1944–1945 рр. // Карпатський край. — 1995. — № 1–4. — С. 68–72.

¹⁷ *Болдижар М.* Справжнє народне волевиявлення // 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — С. 77.

¹⁸ *Корсун О.* Возз'єднавчий рух на Закарпатті у 1944–1945 рр. у світлі нових архівних документів // Возз'єднання Закарпаття з Україною: матеріали наук. конф., присвяч. 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 29 червня 2005 р. / Ужгородський національний ун-т. Історичний факультет. Кафедра історії України / М. М. Вегеш (голова ред.кол.). — Ужгород: Говерла, 2006. — С. 48–58. — С. 50.

¹⁹ *Данилюк Д.* Возз'єднання Закарпатської України з Українською республікою — закономірний історичний акт // Возз'єднання Закарпаття з

Україною: матеріали наук. конф., присвяч. 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 29 червня 2005 р. / Ужгородський національний ун-т. Історичний факультет. Кафедра історії України / М. М. Вегеш (голова ред.кол.). — Ужгород: Говерла, 2006. — С. 8–17. — С. 14.

²⁰ *Мигович І.* Діяльність комуністів Закарпаття на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни // 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1995. — (С.60–68). — С. 63.

²¹ *Болдижар М.* Справжнє народне волевиявлення // 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1995. — (73–78). — С. 75.

²² *Довганич О. Д., Паишуй З. А., Троян М. В.* Закарпаття в роки війни. — Ужгород: Карпати, 1990.

²³ *Худанич В.* Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1995. — С. 32–42. — С. 36, 40.

²⁴ *Макара М., Чаварга І.* національна політика народної влади // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1995. — С. 51–63.

²⁵ *Шніцер І.* Ставлення чеських та словацьких політиків до возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною // Возз'єднання Закарпаття з Україною: матеріали наук. конф., присвяч. 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 29 червня 2005 р. / Ужгородський національний ун-т. Історичний факультет. Кафедра історії України / М. М. Вегеш (голова ред.кол.). — Ужгород: Говерла, 2006. — С. 116–121. — С. 117.

²⁶ *Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й., Глубіш М. І.* Вхідження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939–1945 рр.). — Дрогобич: Добре серце, 1995. — С. 57.

²⁷ Довганич О. Питання возз'єднання у доповіді політуправління 4-го Українського фронту головному політичному управлінню Червоної армії // 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. С. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1995. — (С.50-60) — С. 51.

²⁸ Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 / Андре П'єр (вступ.слово). — 2. вид. — К., 1992. — С. 36.

²⁹ Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й., Глубіш М. І. Вхідження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939–1945 рр.). — Дрогобич: Добре серце, 1995. — С. 56.

³⁰ Макара М., Чаварга І. національна політика народної влади // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — С. 51–63.

³¹ Шершун І., Мельник В. До питання про соціально-економічні перетворення в Закарпатті (листопад 1944 — грудень 1945 р.) // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — С. 63–68.

³² Рєпін І. В. Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. — червень 1945 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний ун-т «Львівська політехніка» — Л., 2007. — 20 с.

³³ Марьина В. В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939-1945 гг. — М.: Новый хронограф, 2003. — 304 с.; Россовська М. І. Й. Сталін, Е. Бенеш і Закарпаття восени 1944 р. // Carpatica-Карпатики: Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. 36. статей. — Ужгород: Патент. — Вип. 2. — С. 210–222; Гранчак І. М., Поп І. І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни // Carpatica-Карпатики: Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. 36. статей. — Ужгород: Патент. — Вип. 2. — С. 223–236 та ін.

³⁴ Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розв'язу (жовтень 1944 — січень 1946 рр.). — Ужгород: Патент, 1995. — С. 53–54.

³⁵ *Вовканич І.* Радянсько-чехословацькі домовленості про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку: Доп. наук. семінару, присвяч. 80-ій річниці утворення Чехословаччини, Ужгород, 28 жовтня 1998 р. / Ужгородський держ. ун-т. Історичний факультет. Інститут карпатознавства / І. Гранчак (відп.ред.). — Ужгород, 1999. — С. 84-96. — С. 84, 95.

³⁶ *Вовканич І.* Проблема Закарпаття на переговорах президента ЧСР Е. Бекеша в Москві у березні 1945 р. // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку: Доп. наук. семінару, присвяч. 80-ій річниці утворення Чехословаччини, Ужгород, 28 жовтня 1998 р. / Ужгородський держ. ун-т. Історичний факультет. Інститут карпатознавства / І. Гранчак (відп.ред.). — Ужгород, 1999. — С. 74–83. — С. 76.

³⁷ *Вовканич І., Гайдош М.* Оптація громадян між ЧСР і СРСР (Україною) в 1945–1948 рр. та сучасні проблеми української меншини в Словаччині // Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник / НАН України, Інститут історії України. — К., 1998. — С. 500-516.

³⁸ *Бисага Ю. М., Коровська Н., Угляр В., Сагарда В.* Історичне значення возз'єднання Закарпаття з Україною // Українські землі в роки Другої світової війни: Науково-методичний збірник матеріалів конференції (Ужгород, 19 грудня 1997 р.) / Упорядк. В. Мельника і Р. Офіцинського. — Ужгород: Патент, 1998. — С. 109–110.

³⁹ *Вегеш М., Турянця В.* Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945) / Ужгородський держ. ун-т. — Ужгород, 1995. — С. 25–27.

⁴⁰ *Маркусь В.* Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 / Андре П'єр (вступ.слово). — 2. вид. — К., 1992. — С. 36.

⁴¹ *Вовканич І., Вовканич І.* Сталінські репресії проти політичних діячів Карпатської України і Чехословаччини після закінчення Другої світової війни // Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища: Доповіді та повідомлення наук. конф., присвяч. 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України, Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Ужгородський держ. ін-т інформатики, економіки та права Міносвіти України; Закарпатський регіональний центр соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України / І. М. Гранчак (ред.). — Ужгород, 1999. — С. 161–172.

⁴² *Макара М. П.* Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 — січень 1946 рр.). — Ужгород: Патент, 1995. — С. 51.

⁴³ *Ганчин В.* закарпатська Україна: державно-правові аспекти // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої

50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — С. 76–79.

⁴⁴ *Болдижар М.* Про статус Закарпаття: історичні факти і домисли // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку: Доп. наук. семінару, присвяч. 80-ій річниці утворення Чехословаччини, Ужгород, 28 жовтня 1998 р. / Ужгородський держ. ун-т. Історичний факультет. Інститут карпатознавства / І. Гранчак (відп.ред.). — Ужгород, 1999. — С. 20–28. — С. 25–26.

⁴⁵ *Довганич О. Д.* Закарпатські добровольці: Нариси з історії та бойового шляху. — Ужгород, 1998. — С. 79–80.

⁴⁶ *С. Устич.* З'їзд був, є і залишається видатною подією в історії краю // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — С. 3–7. — С. 4–5.

⁴⁷ *Бисага Ю. М., Коровська Н., Углей В., Сагарда В.* Історичне значення возз'єднання Закарпаття з Україною // Українські землі в роки Другої світової війни: Наук.-метод. зб. матеріалів конф., Ужгород, 19 грудня 1997 р. / Кафедра історії України Ужгородського держ. ун-ту / Василь Мельник (упоряд.), Роман Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1998. — С. 107–110. — С. 109.

⁴⁸ *Пушкаш А.* Цивілізація или варварство: Закарпатъе, 1918–1945. — М.: Европа, 2006. — С. 440.

⁴⁹ *Шандор Вікентій.* Спомини. Т. 2: Карпатська Україна 1939–1945. — Ужгород: Гражда, 2000. — С. 196.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В АНГЛОМОВНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ 30-40-х рр. ХХ ст.*

Зарубіжна україністика ХХ ст. нараховує на сьогодні сотні позицій, серед яких переважна частка перепадає на роботи представників української діаспори. І лише не велика кількість праць написана не етнічними українцями. Впродовж тривалого часу, що, зрештою, не є виключенням і для сучасних західних студій українська історія як предмет наукового зацікавлення залишалася на маргінесах, розчиняючись в загальних славістичних курсах чи російських студіях. Відтак, поява в 30–40-х рр. в «недержавний» період декількох загальних праць по українській історії, написаних не українцями, видається вартим особливої уваги. Проведення аналізу таких робіт є доволі перспективним з огляду на можливість прослідкувати рецепцію української минувшини вченими не заангажованими етнічним корінням, прослідкувати, що знали про Україну на Заході в аналізований період. Цей аналіз допоможе реконструювати походження і розвиток деяких стереотипів про Україну та її історію, що й досі панують в європейській та американській історіографії.

Йдеться про англomовні роботи, опубліковані за десятиліття 1939–1949 рр.¹ Не ставиться за мету аналіз усіх праць з української історії, завданням є охарактеризувати синтетичні роботи, які охоплюють увесь період історії України. Особливо помітною є хронологія появи цих книг, дотична періоду ІІ Світової війни. Адже послідовучі десятиліття інтерес до української історії серед американських та британських істориків помітно спадає. Відповідь слід очевидно шукати в геополітичних реаліях, що склалися в Європі і світі в період війни. Україна, яка хоч і не

* Стаття підготована за підтримки Інституту Кеннана Центру ім. Вудро Вільсона (Вашингтон, США).

мала державності, однак займала чільне місце в планах воюючих сторін, відтак інтерес до її історії актуалізувався в часи Першої Світової війни².

Найбільш ранньою за хронологією є робота англійського вченого «Україна та її народ» (1939)³. Її автор — Х'ю Уолес не був професійним істориком. Марксист за політичним переконанням, інженер, довгий час працював в одному з британських технічних журналів. Звільнившись із цієї посади в 1929 р., він присвятив себе написанню публіцистичних статей з історії та політики. Більшість із них пройняті апологетикою до комунізму та марксизму, захопленням усім радянським. Книга про Україну з'явилася як результат його вражень після відвідин СРСР в 1936 р. Серед інших мотивів зацікавлення українською тематикою можна навести слова самого автора, винесені ним у передмову: «Сепаратистський рух в Україні в 30-х рр, який має за мету створення незалежної держави в Східній Європі, безперечно використовує Гітлер. Чи вдасться йому це зробити? Аби відповісти на це запитання мусимо прослідкувати історію українського народу»⁴. Книга Уолеса побудована за проблемно-хронологічним принципом. Традиційно, як і в усіх аналізованих тут працях, Уолес значну увагу звертає на опис природних особливостей України, корисних копалин, ґрунтів, водних ресурсів, клімату⁵. Часом переважання такої інформації не зовсім сумісне із специфікою власне історичного дослідження. Втім слід враховувати, що для західної історіографії того періоду Україна залишалася передусім краєм незлічених природних багатств. Подібно до традицій європейської історіографії XVII–XVIII ст. Уолес описує Україну як багату і безлюдну землю.⁶ Досліджуючи власне історію, Уолес намагається дотримуватися марксистської доктрини при характеристиці більшості подій та категорій української історії. Так, на його переконання, соціалізм в СРСР і в Україні притаманний історично, оскільки для слов'ян з давніх-давен був ближчим колективізм, зумовлений необхідністю обробляти великі ділянки землі та захисту від небезпек кочового степу через відсутність значних природних кордонів⁷. Автор, характеризує особливості населення України, намагається виокремити антропологічні особливості українця від великоросів. За

Уолесом українець вищий за росіянина та має ряд інших кардинальних антропологічних відмінностей. Суттєві відмінності автор вбачав також і в етногенезі обох народів. Українці постали як результат змішання слов'янського і тюркського елементів, російський етнос виник на основі слов'яно-фінського субстрату. Втім для Уолеса різниця між обома народами постає не так чітко, коли йдеться про мову та літературу. З властивою для марксистського світогляду категоричністю, він взагалі заперечує окремішність української мови, схиляючись до визначення її як діалекту російської. Тут же слідує таврування «фанатичних українських націоналістів які шукають бодай незначної різниці в мові та літературі, і коли таких не знаходять, то творять їх, породжуючи ворожість до великоросіян та їхньої культури».⁸

Висвітлення політичної історії в книзі розпочинається з козацьких повстань 20–30-х рр. XVII ст. Характерною рисою стилю викладу є російськоцентризм української історії. Так, першопричиною козацьких повстань була політика Івана Грозного, послідувача Смути в Московській державі, пов'язані з нею розруха та голод. Все це змушувало тамтешніх російських селян втікати до України. Згодом саме вони, згідно висновків автора, стали засновниками українського козацтва⁹. Для Уолеса усі козаки російські із розмежуванням їх на задніпрових та донських, повстання Хмельницького, Разіна, Пугачова, Мазепи, Булавіна — події суто російської історії¹⁰. Хоча Богдана Хмельницького згадано як про видатного українського політика, про якого писали англійські газети XVII ст., що в свою чергу стимулювало подальший інтерес британських інтелектуалів до України та її історії.¹¹ Епоха Руїни у візії англійського автора це протистояння між Західною та Східною Україною, між «польськими» та «російськими» козаками¹².

Після цього, фактично опускаючи аналіз історії XVIII–XIX ст., Уолес переходить до висвітлення подій сучасного йому XX ст. Не зважаючи на хронологічно близький автору період, в його тексті так само як і в аналізі попередніх періодів вистачає курйозних моментів. Так, наприклад, українсько-польська війна 1918 р. за Галичину у сприйнятті Уолеса — протистояння між українцями, одні з яких бажали злуки з Києвом, інші ні.¹³ Найбільше марксистські переконання автора та його симпатії сталінському

режимові проявилися при аналізі подій 30-х рр. Зрозуміло, що про голод 1932–1933 рр. на Україні не згадано нічого. Натомість вказано, що великий врожай 1933 р. показав значну перевагу нового колгоспного ладу, при якому селяни мали значні вигоди, працюючи в спільних колективах на протигагу індивідуальній праці на «карликових земельних наділах»¹⁴ «Знищення куркулів, сепаратистів та успіхи колективізації сприяли консолідації радянської влади на селі»¹⁵. Так підсумував Уолес свою працю.

За рік після вищезгаданої праці Х'ю Уолеса виходить друком книга іншого британського вченого Вільяма Едварда Алена (1901–1973) присвячена українській історії «Україна. Історія»¹⁶. Декілька слів про самого автора. Він більш відомий як політик, був депутатом парламенту від партії «юніоністів», в 30-х рр став прихильником фашизму, вступивши до партії Освальда Мослі — відомого лідера британського фашизму¹⁷. Після війни займався історичними студіями, досліджуючи історію та літературу Кавказу та Казахстану ранньомодерного періоду. Книга на українську тематику випадає із загального контексту та тематики його праць, втім її поява продиктована тими ж самими причинами, що і поява інших аналізованих тут праць — спроба пролити світло на події в Східній Європі а також глибше дослідити українське питання, яке постало напередодні II Світової війни.

Праця Алена вигідно відрізняється від інших робіт європейських і американських вчених які писали про українську історію в 30–40-х рр. Хоч рецензенти і звинувачували його у свій час в українофобії, недостатньому висвітленню походження українського націоналізму в ХХ ст.,¹⁸ його праця принаймні позбавлена хронологічних неточностей чи фактологічних курйозів, якими переповнені інші роботи. В книзі годі шукати нових ідей та концепцій, це просто результат ретельного опрацювання підставових текстів, якими для автора стали твори М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, а також документальні матеріали опубліковані в «Архиве Юго-Западной Руси», М. Бантишем-Каменським, О. Левицьким. У передмові до книги автор зазначив, що при її написанні йому допомагало четверо українських та російських вчених, що консультували його у виборі джерел, їх інтерпретації, допомагали упорядковувати інформаційно-довід-

ковий апарат видання. Втім, прізвищ цих людей невідомо, оскільки вони побажали залишитись анонімними.¹⁹ Прикметною рисою даної праці це введення української історії в широкий світовий контекст. Так, аналізуючи події доби Київської Русі, Ален порівнює їх з епохою Хрестових походів на Близькому Сході та Європі. Зокрема, проводиться аналогія між хрестовими походами та походами київського князя Володимира Мономаха на половців. Діяльність князя порівнюється із правлінням Давида Будівника в Грузії.²⁰ В такий же широкий міжнародний контекст введено українські події XVII–XVIII ст. Ален показав процес утвердження імперій на Європейському континенті та відгук «напівдержавних» української, лівонської, трансільванської еліт на цей процес. Варто відзначити, що у 80-х рр. Орест Субтельний знову звернувся до проблеми «Великої кризи», одним із аспектів якої є співіснування регіональних еліт і нових імперських порядків кінця XVII–XVIII ст.²¹ Подібно до праць інших авторів, розглянутих тут, період 1648–1709 Ален розглядає як епічний період української історії — «епоха гетьманів», причиною занепаду якого та інкорпорації України Російською імперією автор називає відсутність сконсолідованого прошарку української еліти.²² Наступні періоди окреслені лише побіжно. Зокрема, XIX ст. охарактеризовано як період існування «українського літературного націоналізму».²³ Попри доволі стриманий виклад української історії до XX ст., події сучасного йому XX ст. Ален аналізує в контексті суто власного сприйняття. Як зауважив один із критиків: «Ален — українофоб, однак його українофобія поступається місцем антирадянщині»²⁴. Дійсно, якщо при висвітленні давнього періоду історії України в праці Алена не має жодних проявів українофобії, то в завершальних розділах книги про XX ст. це доволі помітно. Втім радше це не українофобія, а зневага до усіх українських політиків періоду визвольних змагань. Єдиний діяч, якого не зневажає автор це, як не дивно, Симон Петлюра. Хоч той і провалив українську ідею, він цінний для автора передусім як непримиренний ворог совітів²⁵.

В книзі Алена помітна диспропорція між висвітленням ранніх і пізніх періодів української історії. Він вдавався до детальних описів та аналізу ранньомодерного періоду. Цілком

можна погодитись із твердженням критиків, що романові Мазепи з Мотрею Кочубей приділено більше уваги ніж періоду революції 1917–1921²⁶. Однак Алєн був передусім істориком медієвістом, який писав про середньовічний Кавказ та Середню Азію. Про події українського XVIII ст. у Великобританії було відомо більше ніж про нещодавню українську революцію. Попри все книга Алєна про Україну довгий час лишалась на Заході авторитетним дослідженням української історії. Жоден із авторів, який працював над цією тематикою не обходив увагою книгу Алєна.

В 1944 р. в Нью-Йорку виходить книга американського історика і журналіста Уїльяма Генрі Чемберлена (1897–1969) — автора книг про зовнішню політику США в XX ст., революцію 1917 р. в Росії, сталінізм, «холодну» війну. Чемберлен, так само як і Уолєс був в СРСР і в Україні зокрема, втім його враження про країну соціалізму цілком протилежні. Свою книгу «Україна — підкорена нація» він написав, очевидно, під враженнями перебування в Україні.²⁷ На відміну від праці Уолєса, структура якої прив'язана до російської історії та Алєна, який викладав текст згідно схеми Грушевського, вона має своєрідну структуру. В Чемберлена традиційно значна увага приділена характеристиці природних умов України, корисних копалин та ін., що складає вступну частину книги. Далі слідує три розділи: «Героїчна доба» (XVI–XVIII ст.), «Україна в тіні» (від поразки виступу Мазепи до 1917 р.) і розділ «Війна, революція та національне відродження». Цікаво, що Чемберлен, так само як і Уолєс, випустив характеристику давньоруського та литовського періодів української історії. Це видається доволі дивним, оскільки саме Київську Русь він відносив до найбільших успіхів в історії українського державотворення. Найбільшу увагу в праці приділено Героїчній добі. Аналізуючи історію українського козацтва, він підтримує тезу історика Джорджа Вернадського, про те що якби українські та донські козаки об'єдналися, вони б стали серйозною загрозою для Московського царства.²⁸ Однак, на його думку, цей шанс був утрачений в добу Смути. Чергова можливість об'єднання з Доном постала в часи Мазепи, втім гетьман не скористався можливістю підтримки повстання Булавіна. До речі, Мазепу Чемберлен вважав останнім українським

гетьманом, оскільки після нього настав трагічний для України період, що тягнувся аж до 1917 р. Цей значний проміжок часу в книзі представлений лише побіжно. Автор спробував проаналізувати історію крізь призму літератури, реконструюючи творчість Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка. Короткотривале відродження періоду революції, події якої Чемберлен знову окреслює лише схематично, замінюється «темними віками України під совітами». Знову як в попередньому розділі звернення до літератури, дослідження творчості М. Хвильового, В. Винниченка. Значне місце приділено голоду 1932–1933 рр., який Чемберлен означив як «політичний», тобто штучний.²⁹ Він сам був його безпосереднім свідком. Подорожуючи із своєю дружиною по Україні, він відвідав Полтавщину та Київщину, де зустрічався з голодуючими селянами, збирав свідчення, які є додатковим джерелом для реконструкції подій 1932–1933. Частина свідчень була поміщена до аналізованої тут книги.

Серед аналізованих в даній розвідці вчених які писали про українську історію, ім'я Клеренса Меннінга є найбільш відомим для дослідників. Американський історик-славіст. Здобув освіту в Колумбійському університеті, згодом в 1948 р. отримав ступінь доктора в Українському Вільному університеті в Мюнхені. Обраний членом філологічної секції НТШ. Клеренс Меннінг автор численних статей та монографічних досліджень праць з історії української літератури історії³⁰. Можна сказати, що його «Нарис з української історії» (1949)³¹ є найбільш «українофільською» працею із проаналізованих вище. Очевидно на це вплинула довга співпраця і тісні контакти з українською діаспорою спочатку в Мюнхені, а згодом в Сполучених Штатах та Канаді.

Структуру праці знову ж таки традиційна з широким вступом про природні ресурси та розміри території України. Автор спеціально зазначив для американського читача що площа України більша за будь-який зі штатів за виключенням Техасу³². Торкаючись ранньої історії України та слов'янства в цілому, Меннінг зазначає про різкий контраст між українцями та росіянами ще в стародавні часи. Базовим елементом відмінності на його думку був колективізм, притаманний росіянам і цілком чужий для українців. Це і стало домінантою історії обох народів на довгі

століття аж до сьогодні.³³ Відмінності, продовжує автор, посилювалися під час монгольського правління, коли московська знать ізолювала себе від слов'янства і від Європи, одружувалися з монгольськими царівнами та носили татарські костюми.³⁴

Вже в XVII ст. Україна справляла потужний інтелектуальний вплив на Москву, що з часом ще більше посилювався і сприяв вестернізації Московського царства. Сама ж Україна, на думку автора, знаходилася в колах європейських впливів. Зокрема, Богдан Хмельницький був активним гравцем на європейській політичній арені XVII ст. Його наміром було створення федерації православних народів³⁵. Втім, військова фортуна відвернулася від Хмельницького, що призвело до Переяслава та окупації України російськими військами. Шанс звільнитися від окупації з'явився в 1708 з укладенням Мазепою союзу з Шведами. Мазепу Меннінг, як і попередні автори визнавав за останнього українського гетьмана. На його думку у Мазепи не було нічого спільного з козацьким ватажкам, це був радше ренесансний володар.

Оскільки в 1950–1951 рр. Клеренс Меннінг написав дві книги про українську історію XX ст. в нарисах він не став детально зупинятися на цій темі, лише окресливши її. Матеріал про це століття радше нагадує довідник. Втім цей матеріал цінний передусім авторською візією подій.

Представлений тут огляд не претендує на вичерпність, а є лише окресленням окремого сегменту українознавчих студій в західній історіографії 30–40-х рр. XX ст. Доводиться констатувати, що українська історія не була предметом широкого наукового зацікавлення. Інтерес до України був хіба зумовлений політичними мотивами, опосередкованими подіями світової війни. Звідси й такий інтерес до природних ресурсів України, про що не оминав написати жоден з дослідників. Російськоцентризм, притаманний більшості авторів, був зумовлений з одного боку політичними чинниками, адже Україна асоціювалася передусім як частина російського світу, з іншого боку браком джерел. Адже навіть хрестоматійні дослідження з української історії не завжди були доступними для західних вчених того часу, які змушені були виокремлювати український матеріал із праць по російській історії. Звідси і наявність курйозних моментів та неточностей при

висвітленні окремих подій чи явищ. Звідси також і відсутність в працях про Україну розділів з історії Київської Русі, яка сприймалась дослідниками як складова російської історії. Історія України часто розпочиналася з козацької доби, яка у візії авторів була епічним періодом вітчизняної історії. Закінчилася ця доба в 1709 р. із крахом планів гетьмана Мазепи. Після цього політична складова зникає із праць з історії України, залишається історія культури. Прикметно, що історія українського ХХ ст. подається більшістю авторів як результат власного сприйняття подій через відсутність ще усталених історіографічних концепцій.

Насамкінець варто зауважити, що аналізовані в статті праці не претендують на науковість. Їх автори ставили собі завданням ознайомлення європейської та американської інтелектуальної спільноти з Україною в контексті нових геополітичних умов. Втім зміст цих праць впливав на свідомість наступних поколінь дослідників. Певні положення, висвітлені тоді, й донині домінують в наукових інтерпретаціях вітчизняної історії.

¹ *Manning C.* Outline of Ukrainian History. — Winnipeg, 1949; *Simpson G.* Ukraine and Atlas of its History. — London-New-York, 1941; *Vowles H.* Ukraine and its People. — London, 1941; *Chamberlin W.* The Ukraine a Submerged Nation. — New-York, 1944; *Allen W.* The Ukraine. A History; London, 1940.

² *Sands B.* The Ukraine. A Lecture Delivered on Ukrainian History and Present Day Political Problem. — London, 1914; *Henry D. U. Mead.* The Ukrainian Nation. — Strasburg, 1919; *Ukraine. On the Road to Freedom. Selection of Articles, Reprints and Communications Concerning the Ukrainian People in Europe.* — New-York, 1919.

³ *Vowles H.* Ukraine and its People. — London, 1941.

⁴ *Ibidem.* — P. 5.

⁵ *Ibidem.* — P. 13–25.

⁶ *Ibidem.* — P. 13.

⁷ *Ibidem.* — P. 42.

⁸ *Ibidem.* — P. 83.

⁹ *Ibidem.* — P. 117.

¹⁰ *Ibidem.* — P. 111–114.

- ¹¹ *Ibidem.* — P. 7.
- ¹² *Ibidem.* — P. 120.
- ¹³ *Ibidem.* — P. 133.
- ¹⁴ *Ibidem.* — P. 185.
- ¹⁵ *Ibidem.* — P. 188.
- ¹⁶ *Allen W.* *The Ukraine. A History*; London, 1940.
- ¹⁷ *Craig F.* *British parliamentary election results 1918-1949* (3rd. edition). — Chichester, 1969. — C.660.
- ¹⁸ *Skerpan A.* Review // *The Journal of Modern History.* — Vol.14 (1). — 1942. — P. 92–94; *Weinstein H.* Review // *The American Historical Review.* — Vol. 47 (3). — 1942. — P. 555–556.
- ¹⁹ *Allen W.* *The Ukraine. A History.* — P. 5.
- ²⁰ *Ibidem.* — P. 21.
- ²¹ *Subtelny O.* *The Domination of Eastern Europe, Foreign Absolutism and Native Nobilities (1500-1715).* — Gloucester, 1986.
- ²² *Allen W.* *The Ukraine. A History.* — P. 206.
- ²³ *Ibidem.* — P. 240.
- ²⁴ *Weinstein H.* Review // *The American Historical Review.* — Vol.47 (3). — 1942. — P. 555.
- ²⁵ *Allen W.* *The Ukraine. A History.* — P. 247–255.
- ²⁶ *Weinstein H.* Review. — P. 556.
- ²⁷ *Chamberlin W.* *The Ukraine a Submerged Nation.* — New-York, 1944.
- ²⁸ *Ibidem.* — P. 21.
- ²⁹ *Ibidem.* — P. 21.
- ³⁰ *Manning C.* *A History of Slavic Studies in The USA.* — Milwaukee, 1957; *Manning C.* *Twentieth-century Ukraine,* New-York, 1951; *Manning C.* *The Ukraine under Soviets.* — New-York, 1950; *Manning C.* *The Story of The Ukraine.* — New-York, 1947; *Manning C.* *Ukrainian Literature: Studies of the Leading Authors.* — Jersey-City, 1944; *Manning C.* *Ivan Franko.* — New-York, 1937.
- ³¹ *Manning C.* *Outline of Ukrainian History.* — Winnipeg, 1949.
- ³² *Ibidem.* — P. 7.
- ³³ *Ibidem.* — P. 29.
- ³⁴ *Ibidem.* — P. 30.
- ³⁵ *Ibidem.* — P. 31.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН У 1950–1960-х рр. (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Історія повсякденності як один з нових і досить перспективних напрямків історичної науки останнім часом привертає все більшу увагу вчених. Вона має ряд особливостей. По-перше, це її всеохоплюючий характер. Історику повсякденності цікаві абсолютно всі складові буденної практики життя людини — від економічного та господарчого до духовної сфери та внутрішньо сімейних відносин. По-друге, цей напрямок історичної науки досліджує історію на мікрорівні, тобто практику життя окремих людей, соціальних груп або навіть маргіналів. В той же час повсякденне життя спільноти не може проходити осторонь загальнодержавних спрямувань та ідеології. Величезне значення мають природно-кліматичні та географічні умови, ментальні риси, психологічні та етнопсихологічні характеристики. Отже, історія повсякденності включає у свій інструментарій методи різних наук і сама вона є продуктом їх синтезу.

Селянство, як одна з найстаріших верств людського суспільства і до того ж найчисельніших, має ряд специфічних рис, які виходять із способу життя та умов існування цієї спільноти. Вчені характеризують цю соціальну групу як частину населення, для якої культурні традиції та особливості ціннісної свідомості виступають головними мірлами в процесі групового самовизначення. Отже, селянство — це тип облаштування людей, який має спільні риси у всьому світі, для яких заняття сільським господарством — засіб і спосіб життя, а не підприємницька діяльність з метою витягання прибутку. У 1950–1960-х рр. українське селянство складало половину українського соціуму. Йому була притаманною своєрідна практика життя. Інтерес до вивчення повсякденного життя українського селянства означеного періоду викликаний, по-перше, необхідністю дослідити

практику життя сільської спільноти у повоєнний період, коли в основному, як зазначено в офіційних документах, країна впоралася з наслідками війни і була відновлена радянська економіка. По-друге, в останні роки правління Й. В. Сталіна і в період ери М. Хрущова сільське господарство було в центрі уваги державних органів. Були прийняті сотні постанов, рішень та наказів. Життя сільських мешканців України поступово змінювалося. Отже, актуальним є вивчення практики життя українського селянина в умовах радянської дійсності через дослідження структур повсякденності, таких, як суспільно-матеріальне виробництво, особисте підсобне господарство, освіта, матеріальне споживання і побут, духовне споживання і дозвілля. Безумовно, в процесі дослідження повсякденності селян величезне значення має висвітлення факторів, що впливали на сільську буденність: державна політика, природно-кліматичні та географічні умови, етно-національні, соціальні та демографічні процеси на селі.

Метою статті є вивчення та аналіз літератури, присвяченої проблемам села і селянства. Автор вважає доцільним класифікувати та систематизувати праці, які виходили протягом значного періоду — від 1950-х рр. до теперішнього часу, а також охарактеризувати їх питому вагу в процесі дослідження повсякденного життя українського селянства у 1950–1960-х рр.

Праці з проблематики села і селянства доцільно розподілити за хронологічним принципом. До першої групи історіографії віднесено такі, що присвячені характеристиці важливих аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного і духовного життя України в 1950–1960-х рр. По-перше, це фундаментальні узагальнюючі видання, які охоплюють ряд питань з історії українського селянства, розвитку сільського господарства України, зміни в культурно-освітнянській сфері, соціально-побутових умовах. Серед історичних досліджень з проблематики українського села слід назвати роботи з історії народного господарства, історії Української РСР, розвитку аграрної економіки, механізації та електрифікації та соціалістичної перебудови сільського господарства¹. Заслуговує на увагу ґрунтовне багатомне видання «Історія міст і сіл Української РСР»². Кожен окремих том присвячений історії виникнення та розвитку однієї

з областей України. Слід відзначити, що робота побудована за принципом адміністративно-територіального поділу, тобто в ній знайшла місце історія всіх населених пунктів України, а також і сіл. Безпосередньо проблеми аграрного сектору економіки та позитивні зрушення на селі охарактеризовані в колективній праці, яка була опублікована у 1967 р.³. У цій фундаментальній узагальнюючій розробці наголошено на провідній ролі партійних організацій на селі, Комуністичної партії України та ЦК КПРС. До позитивних рис колективних праць, які були опубліковані протягом радянського періоду, слід віднести їх всеохоплюючий характер, а також непересічне значення, адже вони не мають аналогів навіть сьогодні. Однак, слід звернути увагу на їх спрямовану заідеологізованість, що стало причиною занадто пильної уваги до питань політико-пропагандистського характеру, в той час як глибокий аналіз етнічних та соціальних проблем залишилися осторонь. Зауважимо, що висвітлення практики життя українських селян не привернуло увагу вчених.

Проблемі соціально-економічного розвитку села і в цьому контексті матеріального добробуту селян присвятили свої дослідження такі автори як Є. П. Талан, Ф. М. Роботько та Є. І. Лісунков та ін. У монографії Є. П. Талан досліджено соціально-економічні перетворення колгоспів України у 1951–1958 рр. Автор проаналізував становище в аграрному секторі у 1951–1953 рр., розглянув зміни матеріально-технічної бази колгоспів, охарактеризував забезпеченість керівними кадрами і спеціалістами, впровадження нових прогресивних методів в аграрне виробництво, проблеми укрупнення колгоспів, приділив увагу питанням внутрішньо-колгоспної демократії. Заслуговує на увагу розділ, у якому наведені численні факти про зростання добробуту і культурного рівня трудівників села в результаті зміцнення громадського господарства колгоспів України. Дослідниця проаналізувала зміни оплати трудовця, життєвого рівня мешканців села, роль суспільних фондів споживання. Проте автор зупинилася і на багатьох недоліках існування колгоспів⁴. У подальшому Є. П. Талан проаналізувала заходи партії, спрямовані на піднесення сільського господарства у 1958–1961 рр.⁵. Проблеми матеріального добробуту колгоспного селянства та зростанню його культурного рівня

присвятили своє дослідження Ф. М. Роботько та Є. І. Лісун⁶. Учені стверджували, що зміцнення економіки колгоспів сприяло зростанню доходів і підвищенню оплати праці і зауважували на необхідності ширшого застосування принципу матеріальної зацікавленості. Питання введення прогресивних форм оплати праці в колгоспах України в роки семирічки, господарського розрахунку у 1957–1958 рр. та гарантованої оплати праці з 1966 р. проаналізував Л. Ю. Беренштейн⁷.

Критично узагальнив досвід колгоспного будівництва в Україні В. Г. Венжер⁸. Автор проаналізував основні форми сільськогосподарського виробництва — колгоспи і радгоспи, його підсобні форми — суспільні сільськогосподарські підприємства й особисті підсобні господарства, які у свою чергу поділив на особисті підсобні господарства колгоспників та робітників і службовців. Автор зупинився на некооперованих селянських господарствах, які в незначній кількості, але існували в СРСР. У монографії наведені приклади загального навантаження колгоспників в умовах радянської системи господарювання і порівняння із робітниками радгоспів. Приділена увага умовам праці на селі, прямим витратам на виробництво основних продуктів сільського господарства, певна увага надається характеристиці особистих підсобних господарств колгоспників і працівників радгоспів. Автор дійшов висновку, що недостатній рівень розвитку громадського господарства породжував низький рівень життя колгоспників і приводив до зростання інтересу до особистого підсобного господарства. Це у свою чергу викликало значні труднощі в питанні залучення селян до роботи в колгоспах. На думку дослідника, особисті господарства колгоспників були додатковим засобом прибутків колгоспників, оскільки оплата праці в колгоспах цілком залежала від умов розвитку громадського господарства колгоспів і від результатів виробничої діяльності, а в різних артілях цей рівень відрізнявся. Отже, автор доводив значимість особистих господарств в житті колгоспників і звертав увагу на необхідність контролю щодо розмірів наділів з метою залучення колгоспників до сільськогосподарського виробництва в колгоспах. Робота має теоретичний характер і розкриває специфіку життя селян в умовах колгоспно-радгоспної системи, однак

автор не зупиняється на порівнянні прибутків в селянську родину від колгоспу і домогосподарства, що має виключне значення при дослідженні результативності економічної діяльності і рівня матеріального споживання селян в повсякденному житті.

Серед авторів, які присвятили свої дослідження українському селу, слід назвати П. П. Панченка. У його роботах на широкому документальному і фактичному матеріалі аналізуються актуальні проблеми сільського господарства України, висвітлюється творчий характер мешканців села у здійсненні державних завдань, роль соціалістичного змагання тощо. Значне місце відводиться питанням соціального розвитку села, зростанню добробуту. Одночасно показана роль партійних комітетів та первинних партійних організацій у здійсненні комплексу аграрних заходів⁹. Окрема увага надається характеристиці суспільно-політичного життя українського села в добу соціалізму¹⁰. Заслуговує на увагу праця П. П. Панченка і В. С. Чишко, присвячена аналізу досягнень і прорахунків на шляху науково-технічного прогресу¹¹. У монографії проаналізовано проблему забезпеченості сільського господарства кадрами спеціалістів, кількісні і якісні зміни в складі керівників, показана роль спеціалістів у впровадженні в аграрне виробництво нових індустріальних методів і прогресивних технологій. Велику увагу автор приділив аналізу суспільно-політичного життя. Окрема робота П. П. Панченка і А. П. Євтушенко присвячена характеристиці радгоспів УРСР¹². Зазначимо, що дослідження П. П. Панченка мають фундаментальний характер і висвітлюють різноманітні аспекти життя на селі. При всій винятковості і значимості для вивчення становища українського села у 1950–1960-х рр. слід враховувати, що роботи автора, які вийшли до 1990-х рр., мають ідеологічно запрогнозований характер, тобто в них зроблено акцент на позитивних моментах колгоспно-радгоспного будівництва.

Проблемі ставлення українського селянина до праці присвячена монографія Є. Т. Євсєєва¹³. У ній основна увага приділена аналізу факторів, які спричинили негативне ставлення мешканців сіл до праці. Використовуючи широкий фактичний матеріал, автор зробив спробу з'ясувати причини кризового становища аграрного сектору.

Протягом значного періоду в історичній науці велике значення надавалося висвітленню провідної ролі комуністичної партії в розвитку держави і в тому разі села. Робіт означеної тематики існує безліч. В них подається позитивна оцінка керуючої партії у вирішенні життєво важливих питань. В роботах В. А. Колесниченка, М. Я. Чернявського, І. П. Пророченка наголошувалося на поступовому зростанні матеріального і побутового добробуту селян і провідній ролі КППС¹⁴. Проблемі поліпшення умов життя трудящих у роки четвертої п'ятирічки своє дослідження присвятив Л. Д. Вітрук¹⁵. Такі, як Б. Ф. Білецький, Є. Я. Безпалко, М. Т. Бортнійчук, Є. І. Ліскун, О. М. Шуман, О. Ф. Воронкін, В. Ф. Литвиненко та інші у своїх працях висвітлювали роль партійних організацій і масово-політичної роботи на селі. На думку Б. Ф. Білецького, провідна роль Комуністичної партії у проведенні колективізації дозволила в найкоротший термін електрифікувати село¹⁶. Введення нових радянських свят у життя селян і роль в цьому процесі партійних організацій позитивно оцінював Є. Я. Безпалко¹⁷. Велику увагу боротьбі за «ліквідацію релігійних пережитків» на селі приділяли автори М. Т. Бортнійчук, Є. І. Ліскун¹⁸. Учені охарактеризували основні форми антирелігійної роботи на селі: цикл атеїстичних лекцій, вечорів, конференцій, зборів громадськості, лекторіїв для віруючих, вечорів запитань і відповідей на атеїстичну тематику. Питання атеїстичної пропаганди і роль в цьому процесі партійних організацій України досліджував свого часу О. М. Шуман¹⁹. Автор зупинився на формах атеїстичної роботи, а також охарактеризував розповсюджені за його думкою «релігійні пережитки» — обрядово-побутову релігійність селян. Вчений наголошував на необхідності заміни релігійних свят новими радянськими святами. В роботах О. Ф. Воронкіна, В. Ф. Литвиненка робився наголос на необхідності атеїстичного виховання молоді²⁰. Загалом роботи означеної тематики мають заідеологізований характер, однак в процесі дослідження повсякденного життя селян мають безперечне значення. Аналізуючи антирелігійну пропаганду і введення нових свят, вчені одночасно торкаються проблеми релігійності в побуті і в святковій буденності селян.

У працях радянського періоду велика увага приділена зміцненню союзу робочого класу і селян та ролі соціалістичного змагання як вагомого чинника результативної праці подальшого розвитку економіки села. Соцзмаганням надавалося велике значення, особливо в справі виховного впливу на селянство. Такі автори, як Л. Ю. Беренштейн, С. М. Зверев, П. Ю. Котлов, П. Костик, М. О. Лисенко приділили увагу аналізу організаторської та ідейно-виховної роботи комуністів серед колгоспників та працівників радгоспів²¹. Вивченню процесу розвитку й зміцнення союзу робітників і селян в умовах комуністичного будівництва присвячена монографія Б. П. Ковалевського²². Автор приділив увагу питанням допомоги трудящих міст в процесі завершення електрифікації сільського господарства, вдосконаленню економічних відносин між державою і колгоспами, покращенню керівництва колгоспами й укріплення їх кадрами, піднесенню трудової активності селян. У монографії розглянуто зміни матеріального становища селян, наближення професійної та загальноосвітньої підготовки робітників і колгоспників, піднесення культури колгоспного села тощо. Отже, роботи означеної тематики мають безперечну цінність для вивчення буденного життя українських селян, оскільки допомагають розкрити основні моменти суспільно-політичного життя. Однак, їм притаманні заангажованість та необ'єктивна оцінка участі колгоспників у соцзмаганнях і надмірне перебільшення позитивних моментів у процесі наближення селян до робітників.

При дослідженні проблеми повсякденного життя українських селян велике значення має характеристика природно-кліматичних та географічних умов. Адже сільський спосіб життя напряму пов'язаний з цими факторами. Від них залежала трудомісткість господарських робіт та результати праці селян. Цій проблемі присвятили свої дослідження такі автори, як І. Є. Бучинський, В. О. Волеваха, В. І. Ромушкевич, К. Т. Логвінов, В. Н. Бабиченко, М. Ю. Кулаковська, К. С. Розова М. Н. Копачевська та інші. У них подана характеристика природних зон України і небезпечних природних явищ, які сталися у 1950–1960-х рр. в Україні. Автори проаналізували позитивні і негативні відмінності Полісся, Лісостепу, Степу та гірських територій Карпат та

Криму²³. Дали детальний аналіз посух, суховійів, пилових бур та наслідкам їх впливу на сільське господарство²⁴. Монографія І. О. Бучинського присвячена посухам та боротьбі з ними²⁵. Найбільш небезпечними, посушливими зонами автор вважає Південну і Приморську зони, де посухи траплялися кожні два роки. Характеристика суховійних періодів на Україні подана в роботі В. О. Волевахи, В. І. Ромушкевича²⁶. Заслуговує на увагу дослідження К. Т. Логвінова, В. Н. Бабиченко, М. Ю. Кулаковської щодо атмосферних явищ на Україні (посухи, значні опади, град, гроза, сильний вітер, ожеледь, туман, заморозок та інші)²⁷. Автори виокремили найбільш морозонебезпечні зони України. Вчена К. С. Розова звернула увагу на вивчення бездошових періодів на Україні, їх тривалість і повторюваність, річний хід посушливих днів тощо²⁸. Дослідження М. Н. Копачевської присвячено характеристиці пізніх весняних і ранніх осінніх заморозків на Україні²⁹. Характеристика явищ, які визначають клімат України подана в роботі під редакцією Г. Ф. Приходько³⁰. У радянський період вийшли роботи присвячені характеристиці клімату і небезпечних гідрометеорологічних явищ Криму³¹. Характеристика водних ресурсів України наведена в книзі Б. А. Пишкін³². У дослідженні проблеми кліматичних та гідрометеорологічних умов України значне місце відводиться боротьбі з небезпечними явищами та зменшенню їх впливу на сільське господарство України. Це в основному роботи, в яких проаналізовано державну політику створення лісових смуг, штучних водоймищ, будівництва каналів тощо³³. Отже, роботи вищезначеної тематики мають безперечну цінність при вивченні практики життя українських селян, оскільки дають можливість повноцінного розуміння умов життя і праці українських селян, також розкривають державну політику в галузі вдосконалення агротехніки, що само собою впливало на зрушення в сільському середовищі і в житті селян.

Наступна проблема, яка знайшла належне місце в роботах радянської доби, — це висвітлення суспільного та сімейного побуту, святкової обрядовості сільського населення. У монографії В. А. Маланчук розглянуто зміну в інтер'єрі українського народного житла³⁴. У роботах авторки подана характеристика зародження і формування нових рис у громадському і сімейному

побуті, культурі, виникнення нових свят, обрядів та звичаїв з використанням найкращих народних традицій³⁵. Основні проблеми вивчення громадського і сімейного побуту колгоспного селянства висвітлено в працях О. М. Кравець, О. Ф. Кувеньової³⁶. Тут значна увага приділена соціологічному аналізу радянської сім'ї, її структури, взаємовідносинам між її членами в умовах колективної праці й організації громадського побутового обслуговування, становищу жінки і вихованню молодшого покоління. Чимале місце відведено кращим сімейно-побутовим традиціям, звичаям і обрядам, їх використанню для утворення радянської святковості, боротьбі з «релігійними пережитками» і становленню морально-етичних якостей і духовної культури. Отже, значна увага приділена актуальним на той час питанням про нездорові явища в родині та їх подоланню. Означена тематика знайшла втілення в роботах таких авторів, як В. Васьків, Д. Фіголь, Л. Суха, Р. Король, Б. Василевич, М. Кубик, В. Михайлюк, В. Хижняк, С. Макарчук, Н. Здоровега³⁷. У 1983 р. побачила світ колективна праця, присвячена становленню й утвердженню радянських свят і обрядовості на Україні. В дослідженні знайшли місце висвітлення свят, які відзначало колгоспне село у 1950–1960-х рр.³⁸

Велика увага в радянську добу була приділена аналізу релігійної компоненти в житті українського народу і насамперед селянства як найбільш консервативної верстви населення. Це дослідження А. М. Колодного, В. К. Танчер, П. І. Косухи, В. Ю. Келембетової³⁹. Автори розглядали характер і причини живучості релігійності, прояви релігійності серед молоді. Аналізуючи роботи вчених в радянський час, звернемо увагу, що літературі того періоду притаманні декілька рис, викликаних загальнодержавними ідеологічними установками. По-перше, безперечно позитивно характеризуються заходи уряду щодо нової радянської побутово-святкової буденності селян. По-друге, найбільший акцент зроблено на висвітленні свят, які поступово впроваджувалися в життя села. По-третє, релігійна свідомість українських селян зазнавала постійної критики з боку марксистсько-ленінської ідеології, що не дозволяло повноцінно й об'єктивно вивчити вплив народних традицій і релігійних свят

у житті селянина. Тобто названі праці дозволяють простежити певну трансформацію сільського способу життя, яка відбувалася в період хрущовської відлиги. Загалом праці, в яких висвітлено побут та свята українського селянства, викликають значний інтерес і мають безперечну цінність при дослідженні проблеми буденного життя селян.

Окрема увага надавалася дослідженню проблеми ведення особистого підсобного господарства. Так, С. П. Брітченко, проаналізувавши політику радянського уряду зробив висновок, що в добу М. Хрущова були допущені помилки і прорахунки щодо ОПГ⁴⁰.

Проблема українського народного житла привернула увагу таких авторів, як Г. Ф. Недашківська, М. З. Козакевич, Ю. Ф. Хохол, Л. Ю. Хохол, В. П. Самойлович, І. Р. Могутич, Ю. Г. Гошко, П. М. Федака та інші⁴¹. У них висвітлено шляхи формування сіл України під впливом соціально-економічних перетворень у радянський період, розглянуто архітектуру сіл, функціонально-планувальну та об'ємно-просторову структуру поселень, розвиток архітектури житлових, громадських і виробничих приміщень. Питання конструктивного рішення народного житла і використання місцевих будівельних матеріалів, принципи планування присадибної ділянки, прийоми декоративно-художнього оздоблення осель було розглянуто в роботі «Народна творчість в архітектурі сільського житла». Автори наводили приклади трансформації господарського двору колгоспника і його житлового будинку в залежності від нового способу життя на селі — роботи в громадському господарстві. Заслуговує на увагу матеріал щодо звичаїв та вірувань українських селян, пов'язаних із спорудженням житлових та господарчих будівель. Інтерес викликає робота, присвячена добору та застосуванню проекту жилого будинку в конкретних умовах сільського будівництва України. У дослідженні розглянуто прогресивні типи сільського житла, прийоми його організації та способи впровадження окремих приміщень⁴². Проблемам сільського будівництва був присвячений журнал «Сільське будівництво», який публікувався з 1950 р. Автори Г. Буслович, Л. Віленць, В. Чаплицький, П. Колодієв, М. Вільконський, М. Омельченко, О. Лисенко, М. Лисечко, І. Грубич проаналізували низку проблем, пов'язаних з будівництвом житла

для переселенців, опалювальних печей в хатах колгоспників-переселенців Півдня України⁴³. Характеристика селянських хат західних областей України подана І. Шапіро⁴⁴. Окремі аспекти будівництва житлових будинків на Закарпатті представлено в статтях М. Козлова, С. Косенко, В. Школяренко⁴⁵. Особливості будівництва селянських хат Криму розглянув Н. Борисевич⁴⁶. Застосування комишу як поширеного, дешевого місцевого природного матеріалу при будівництві осель колгоспників в Одеській області проаналізували Д. Романов, В. Свидерський, П. Дроздов, В. Чаплицький, Б. Гончаренко та інших⁴⁷. Приклади допомоги колгоспу при будівництві житлових будинків колгоспників подає М. Любота, Ф. Штанько⁴⁸. Слід зазначити, що роботи радянської доби перш за все розглядали соціалістичні перетворення українського села, нові елементи в будівництві колгоспних сіл, селянських хат, увага також приділена використанню традиційних рис народної культури в інтер'єрі і прикрашанні хат. Означена тематика дозволяє простежити поступову трансформацію, яка охопила радянське село. Однак комплексне дослідження житлово-побутових умов у повсякденному житті селян, аналіз родинного бюджету і можливостей сільської родини вдосконалювати свій побут, тим більше з урахуванням різних прибутків сільських родин, в цих роботах не подано.

Наступна проблема, яка знайшла висвітлення в роботах вчених радянського часу, — проблема шлюбу і родини. Взаємопов'язаними елементами формування і життєдіяльності родини, у результаті чого створюється структура населення, Л. В. Чуйко вважає шлюби та розлучення. Саме їх аналізу присвячена монографія авторки⁴⁹. У ній приділена увага аналізу шлюбів та розлучень у містах і сільській місцевості. Основними причинами збільшення розлучень Л. В. Чуйко визначає структурно-функціональні зміни родини. Між тим автор вважає, що в сільській місцевості, особливо в Західній Україні, шлюби мали стабільний характер, що пов'язано з особистим підсобним господарством і відсутністю анонімності приватного життя. Вивченню родини, закономірностей її формування та розвитку присвятив своє дослідження А. Г. Волков⁵⁰. У роботі подана типологія сімей, їх склад, життєвий цикл, стабільність, кількість

дітей, виділення молодих родин. Автор характеризує функції родини. На основі обстеження думок жінок про очікування і ідеальну кількість дітей залежно від національного складу, рівня прибутків, освіти розглядає проблеми родини В. А. Білова⁵¹. У цілому роботи, у яких проаналізовано становище радянської родини, тим більше сільської, мають теоретико-соціологічний характер і надають дуже стисло інформацію про внутрішньо-сімейні відносини, виховання дітей та інші проблеми напряму, пов'язані з буденністю сільської родини.

До другої групи історіографії віднесено праці, які вийшли після здобуття Україною незалежності. Перш за все слід назвати узагальнюючі ґрунтовні роботи, присвячені характеристиці сільського господарства України в цілому. У 2006 р. вийшла колективна праця, у якій зроблена спроба з нових позицій подати результати багаторічних досліджень цілого загалу науковців⁵². В нарисах з історії українського селянства окремих розділ присвячено характеристиці українського села періоду реформ М. Хрущова. Автори В. М. Даниленко і І. М. Романюк звернули увагу на політику реформувань сільськогосподарського виробництва, зміни життєвого рівня селян, антирелігійну політику радянської влади. Таким чином, названа праця має виняткове значення для розуміння соціально-економічних та культурних основ в повсякденному житті українських селян у 1950–1960-х рр. Значний інтерес викликає робота В. К. Барана і В. М. Даниленка «Україна крізь віки». Використовуючи значний фактичний матеріал, автори відтворили основні тенденції розвитку українського села, проаналізували складний процес лібералізації суспільного та культурного життя України в хрущовський період⁵³. Серед цікавих досліджень, які вийшли протягом останнього часу, слід звернути увагу на роботи В. К. Барана. У них зроблена спроба комплексного аналізу історії України, еволюції радянської тоталітарної системи після смерті Сталіна. Автор аналізує соціально-політичні, соціально-економічні та національно-духовні процеси в країні. У своїх працях на основі маловідомих архівних документів автор показує спроби реформування економіки, аналізує процеси, які призвели до кризових явищ у соціально-економічному і культурному житті України, в тому числі й на селі⁵⁴.

При вивченні проблеми повсякденного життя українських селян заслуговують на увагу роботи С. В. Кульчицького, у яких проаналізовано спроби реформування економіки за часів М. Хрущова⁵⁵. Дослідження Ю. І. Шаповала допомагають зрозуміти вплив державної політики на буденне життя населення України⁵⁶. Проблеми культурного життя України в повоєнний період проаналізував В. І. Юрчук⁵⁷. Переосмислення участі колгоспного та радгоспного селянства у соціалістичному виробництві характерно для праць П. П. Панченко, що вийшли на рубежі 1990-х рр.⁵⁸.

Питання соціального-побутового життя населення України у 1945–2000 рр. порушено в роботі Л. В. Ковпака⁵⁹. Автор торкнувся змін в соціально-побутовому становищі селян 1950–1960-х рр. У роботі приділена увага соціальним реформам М. Хрущова, здійсненню грошової реформи 1961 р. Зазначимо, що корисним для розуміння проблем матеріального становища селян є аналіз політики уряду щодо впорядкування та нормування праці та заробітної плати, підвищення оплати праці робітникам і службовцям, введення щомісячного авансування колгоспників, гарантованої оплати трудодня, створення перехідного фонду тощо. Автор стверджує, що соціальне забезпечення знаходилося виключно в межах колгоспів і залежало від їх економічного становища.

Останнім часом з'явилися дослідження, в яких проаналізовано етно-національні та соціальні зміни на селі. Фактично першим висвітлив соціально-демографічні проблеми українського села, професійно-кваліфікаційний та освітнянський рівень сільських мешканців, їх національний склад у 1959–1989 рр. С. М. Тимченко⁶⁰. Він розкрив головні напрямки розвитку організаційних структур аграрного виробництва, руйнацію існуючої поселенської мережі. Корисними в розумінні щоденного буття українських селян є матеріали щодо безпрофесійних категорій працюючих та осіб, зайнятих в особистому підсобному господарстві. Автор проаналізував політику держави та її наслідки стосовно створення штучних водоймищ та будівництва гідроелектростанцій, що супроводжувалося масовим цілеспрямованим переселенням селян. Підсумовуючи, автор стверджує, що протягом дослі-

джуваного періоду, існуюча система відносин в аграрному секторі страждала принциповими недоліками, що призвело до кризи в демографічній, етнічній, соціально-культурній, організаційній та поселенській структурі українського села.

Певне значення для дослідження українського села мають роботи Г. Г. Кривчика, присвячені соціальному розвитку українського села у 1960 — 1980-х рр.⁶¹. У них розкриваються соціальні аспекти сільськогосподарського виробництва, протиріччя соціально-політичного життя, проблеми і деформації у соціально-культурному будівництві в умовах панування комуністичної номенклатури.

Проблема релігії і церкви в житті населення України була порушена такими авторами, як І. П. Меркатун, М. Гайковський, В. Є. Єленський, О. Є. Лисенко, П. М. Бондарчук та інші. Негативно оцінює політику партії і діяльність радянського уряду, засуджуючи закриття і руйнування церковних споруд, І. П. Меркатун⁶². Окремі форми релігійного життя українського селянства і його ставлення до церковної політики в добу М. Хрущова досліджував М. Гайковський⁶³. Грубе порушення прав віруючих засуджує у своїх роботах В. Є. Єленський⁶⁴. Стосунки між владою і церквою у роки хрущовської «відлиги» дослідив О. Є. Лисенко⁶⁵. Автор зауважив на подвійних моральних стандартах, які яскраво демонстрували владні структури. Особливості інтерпретації догматично-канонічних норм на рівні буденної релігійної свідомості віруючих в Україні у 1940–1980-х рр. проаналізував П. М. Бондарчук⁶⁶.

Комплексне дослідження становища українського села у 1920–1990-х рр. провів І. В. Рибак⁶⁷. У монографії проаналізовано розвиток соціально-побутової структури українського села радянської доби: житло, сільські населені пункти, культурно-побутові осередки, транспорт, зв'язок, охорону здоров'я, торгівельне і побутове обслуговування, функціонування закладів освіти та культури, в тому числі фізичної. Історія аграрних відносин України у ХХ — на початку ХХІ ст. висвітлена в книзі О. М. Завальнюка та І. В. Рибак⁶⁸. У роботі з нових позицій проаналізовано «новий аграрний курс Микити Хрущова», досягнення та прорахунки індустріалізації сільського господарства,

ставлення держави до особистих підсобних господарств, подана оцінка спробам подолання відмінностей між містом і селом, ліквідації малих сільських поселень, поділу сіл на «перспективні» і «неперспективні». Окрему увагу приділили проблемі матеріального становища селян. У цих роботах узагальнено, що невдала політика радянського уряду відносно ліквідації відмінностей між містом і селом в тому числі у соціальній сфері призвела до міграції сільських мешканців у міста, що призвело до спустошення та обезлюднення українського села.

Політика ліквідації «безперспективних» сіл, існування паспортною системи, зміни в організації сільського господарства, становище культурно-освітньої сфери на селі, питання релігії та церкви привернули увагу І. М. Романюка⁶⁹. У своїй монографії автор висловив думку, що доба М. Хрущова для українського села дуже складний, наповнений неймовірно тяжкою працею, багатьма втратами і надією на краще життя період. У роботі ретельно проаналізовано політику позаекономічного тиску на українське село. У цілому монографія І. М. Романюка дає об'єктивну характеристику державної політики щодо колгоспно-радгоспної системи, змін в організації сільського господарства, що проявилось у вигляді укрупнення колгоспів, втілення ідеї агроміст та поділу сіл на «перспективні» і «неперспективні». Автор проаналізував становище шкільної освіти на селі, розглянув процес її реформування. У роботі приділена увага ролі клубів, бібліотек та медичного обслуговування в житті українського села. Отже, названа монографія має комплексний характер. На основі використання широкої історіографічної бази та залучення різноманітних джерел автор відтворив політику реформування українського села 1950–1960-х рр., проаналізував процес радянської сільського способу життя. У роботі основна увага приділена аналізу макрорівневих основ існування села.

Таким чином, історіографічна база вивчення повсякденного життя українських селян у 1950–1960-х рр. досить велика і включає праці як комплексного характеру, так і вузько проблемні роботи. Дослідження обох груп історіографії, які виділив автор, характеризуються висвітленням історії українського села через макрорівень, тобто державну політику у всіх її проявах. Від-

мінною рисою наукової літератури радянської доби є позитивне ставлення авторів до реформаційних процесів у суспільстві, які проводилися під проводом Комуністичної партії. У незалежній Україні, науковці, як правило, критикують заходи радянського уряду, наводячи численні приклади неправильного курсу. Між тим, у процесі дослідження мікрорівня, тобто звичайного життя рядового селянина, величезне значення мають роботи як радянської доби, так і доби незалежності України, оскільки так чи інакше в них поданий ретельний аналіз макрорівневих процесів в українському суспільстві без чого вивчення повсякденного життя українських селян 1950–1960-х рр. буде неповним і не дасть можливості його глибокого осмислення. З іншого боку, названі роботи не ставили за мету висвітлення структур повсякденного життя. Так, не знайшла місця проблема трудової діяльності українського селянина, умови праці в колгоспах, особистих підсобних господарствах, загально витрачений робочий час і безумовно дуже важливе питання — формування родинного бюджету та його відповідність матеріальному, духовному споживанню родини та можливостям покращення соціально-побутових умов. Дуже цікавою для дослідника є проблема морально-психологічної ситуації на селі, що було тісно пов'язано з буденним існуванням сільської спільноти. Отже, сьогодні постала потреба розглянути історію українського селянства в означений період, поставивши в центрі уваги звичайного селянина іншими словами в контексті історії повсякденності.

¹ Історія народного господарства УРСР. У 3-х т., 4 книгах. Т. 3. — К.: Наукова думка, 1987; Історія Української РСР. У 8-ми т. — 10 книгах. Т. 8. — К.: Наукова думка, 1979; Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР. — К.: Наукова думка, 1987; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. У 2-х т. — Т. 2. — К.: Вид-во Київського університету, 1968; Развитие аграрной экономики УССР. — К.: Урожай, 1987.

² Історія міст і сіл Української РСР. — К.: УРЕ, 1970. — 992 с.

³ Історія селянства Української РСР. — П. — К., 1967.

⁴ *Талан Є. П.* Колгоспи Української РСР в період завершального будівництва соціалізму (1951–1958 рр.) / Талан Є. П. — Київ : Наукова думка, 1966. — 160 с.

⁵ *Талан Є. П.* Заходи Комуністичної партії по дальшому розвитку сільського господарства України (1958–1961 рр.) / Талан Є. П. // Український історичний журнал. — 1961. — № 5. — С. 39–48.

⁶ *Роботько Ф. М., Ліскул Є. І.* Підвищення матеріального добробуту колгоспного селянства — важлива передумова зростання його культурного рівня (1959–1965 рр.) (На матеріалах Вінницької, Житомирської і Хмельницької областей) / Роботько Ф. М., Ліскул Є. І. // Наукові праці з історії КППРС. — Вип. 53. — К., 1972. — С. 168.

⁷ *Беренштейн Л. Ю.* Партійне керівництво впровадженням прогресивних форм організації та оплати праці в колгоспах України (1959–1965 рр.) / Беренштейн Л. Ю. // Наукові праці з історії КППРС. — Вип. 26. — К., 1968. — С. 82.

⁸ *Венжер В. Г.* Колхозный строй на современном этапе / Венжер В. Г. — М.: Экономика, 1965. — 304 с.

⁹ *Панченко П. П.* Развитие сельского хозяйства Украинской РСР 1959—1980 / Панченко П. П. — К. : «Наукова думка», 1980. — 288 с.; *Панченко П. П., Талан Є. П.* Світлий шлях колгоспного селянства / Панченко П. П., Талан Є. П. — К. : Вид-во політ літератури, 1980. — 111 с.

¹⁰ *Панченко П. П.* Развитие общественно-политической жизни современного села УССР 1960–1984 / Панченко П. П. — К. : Наук. думка, 1985. — 264 с.

¹¹ *Панченко П. П., Чишко В. С.* Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60–80-е годы) / Панченко П. П., Чишко В. С. — К. : Наукова думка, 1989. — 184 с.

¹² *Панченко П. П., Євтушенко А. П.* Радгоспи: шлях становлення і розквіту (1917–1980) (на матеріалах Української РСР) / Панченко П. П., Євтушенко А. П. — Київ : Вища школа, 1982. — 264 с.

¹³ *Евсеев Е. Т.* Проблемы отношения к труду на селе: уроки застойного периода на Украине / Евсеев Е. Т. — Харьков : «Основа» при Харьковском гос. ун-те, 1991. — 157 с.

¹⁴ *Колесниченко В. А.* О деятельности Коммунистической партии по укреплению экономики колхозного производства в условиях развитого социализма (1961–1970 гг.) / Колесниченко В. А. // Научные труды по истории КПСС. — Вып. 87. — К., 1977. — С. 36–43; *Колесниченко В. О.* Здійснення Компартією України ленінських принципів матеріальної

заінтересованості в колгоспному виробництві (1961–1970 рр.) / Колесниченко В. А. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 80. — К., 1976. — С. 93–99; Чернявський М. Я. Піклування Комуністичної партії про зближення життєвого рівня міського і сільського населення в період соціалізму / Чернявський М. Я. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 80. — К., 1976. — С. 133–140; Пророченко І. П. Економічна політика КПРС у сільському господарстві на сучасному етапі / Пророченко І. П. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 50. — К., 1972. — С. 13–20.

¹⁵ Вітрук Л. Д. Поліпшення побутових умов населення Української РСР (1946–1958 рр.) / Вітрук Л. Д. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1978. — Вип. 4. — С. 121 — 138.

¹⁶ Білецький Б. Ф. Діяльність Комуністичної партії по здійсненню міжколгоспного електроенергетичного будівництва у 1951–1958 рр. (На матеріалах Української РСР) / Білецький Б. Ф. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 25. — К., 1968. — С. 106; Білецький Б. Ф. З досвіду роботи парторганізацій промислових підприємств України по наданню допомоги селу в завершенні суцільної електрифікації (1959–1970 рр.) / Білецький Б. Ф. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 83. — К., 1976. — С. 16–21.

¹⁷ Безпалко Є. Я. Робота партійних організацій по подоланню пережитків капіталізму в свідомості колгоспників / Безпалко Є. Я. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 26. — К., 1968. — С. 96.

¹⁸ Бортнійчук М. Т., Ліскун Є. І. Масово-політична робота партійних організацій України серед колгоспного селянства (З досвіду партійних організацій Вінницької, Житомирської і Хмельницької областей, 1959–1965 рр.) / Бортнійчук М. Т., Ліскун Є. І. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 37. — К., 1970. — С. 155–159.

¹⁹ Шуман О. М. З досвіду діяльності партійних організацій України в справі атеїстичного виховання трудівників села (1961 — 1965 рр.) / Шуман О. М. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 38. — К., 1970. — С. 122–126.

²⁰ Воронкін О. Ф., Литвиненко В. Ф. Про діяльність парторганізацій України в справі атеїстичного виховання молоді (1959–1970 рр.) / Воронкін О. Ф., Литвиненко В. Ф. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 71. — К., 1975. — С. 73–78.

²¹ Беренштейн Л. Ю. В авангарді трудівників села (колгоспні і радгоспні партійні організації України між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС) / Беренштейн Л. Ю. — К., 1968; Зверев С. М. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951–1958) / Зверев С. М. — К., 1969; Котлов П. Ю. Діяльність Комуністичної партії України по удосконаленню суспільно-економічних відносин

колгоспного села (1951–1958 рр.) / Котлов П. Ю. — Харків, 1974; *Костик П.* У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939–1975) / Костик П. — Львів, 1980; *Лисенко М. О.* Роль Комуністичної партії України в підготовці керівних колгоспних кадрів (1930–1958 рр.) / Лисенко М. О. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 28. — К., 1969. — С. 107 — 115.

²² *Ковалевский Б. П.* Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма 1959–1970 гг. (на материалах Украинской ССР) / Ковалевский Б. П. — Киев : Наукова думка, 1972. — 324 с.

²³ *Бучинский И. Е.* Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем / Бучинский И. Е. — К. : Гос издат. сельхоз. литер. УССР, 1963 — 308 с.

²⁴ *Бучинский И. Е.* Засухи, суховеи, пыльные бури на Украине и борьба с ними / Бучинский И. Е. — Киев : Урожай, 1970. — 236 с.

²⁵ *Бучинський І. О.* Посуха та боротьба з нею / Бучинський І. О. — К.: Держвидавництво сільськогосподарської літератури Української РСР, 1959. — 66 с.

²⁶ *Волеваха В. О., Ромушкевич В. І.* Суховії на Україні / Волеваха В. О., Ромушкевич В. І. — К. : Вид-во Київського університету, 1972. — 140 с.

²⁷ Опасные явления погоды на Украине / К. Т. Логвинов, В. Н. Бабиченко, М. Ю. Кулаковская —Л.: Гидрометеиздат, 1972. — 237 с.

²⁸ Розова К. С. Бездошові періоди на Україні / Розова К. С. — К.: Вид-во Української Академії Сільськогосподарчих наук, 1961. — 70 с.

²⁹ *Копачевська М. Н.* Заморозки на Україні / Копачевська М. Н. — Київ: Укр. Акад.. сільськогоспод. наук, 1961. — 68 с.

³⁰ Климат Украины / Под ред. Г. Ф. Приходько. — Ленинград: Гидрометеорологич. издат., 1967. — 414 с.

³¹ Климат и опасные гидрометеорологические явления Крыма. — Ленинград : Гидрометиздат, 1982. — 318 с.

³² *Пишкін Б. А.* Водні ресурси України / Пишкін Б. А. — К. :Знання, 1966. — 46 с.

³³ *Логгінов Б. Й., Стройна С. О.* Створення лісових смуг на зрошуваних землях / Логгінов Б. Й., Стройна С. О. — К.:Урожай, 1976. — 128 с.; *Беляева Л.* Вода идет в Степь / Беляева Л. — Симферополь: Крымиздат, 1958. — 72 с.; Зрошення на Николаївщині. — Одеса : Маяк, 1966. — 80 с.; *Перехрест С. М.* Орошение земель Юга Украины / Перехрест С. М. — К.:

Акад. наук УССР, 1962. — 276 с.; *Перехрест С. М.* Гидромелиорация в борьбе с засухой в Украинской ССР / *Перехрест С. М.* — Москва, 1958. — 20 с.; *Бабков И. И.* Южно-Украинский и Северно-Крымский каналы и их влияние на преобразование природы / *Бабков И. И.* — Ленинград, 1951. — 30 с.

³⁴ *Маланчук В. А.* Інтер'єр українського народного житла / *Маланчук В. А.* — К. : Знання, 1973. — 46 с.

³⁵ *Маланчук В. А.* Нове в культурі і побуті колгоспного селянства / *Маланчук В. А.* — К. : Наукова думка, 1970. — 189 с.

³⁶ *Кувеньова О. Ф.* Свята колгоспної України / *Кувеньова О. Ф.* — К.: Знання, 1963. — 40 с.; *Кравець Е. М., Кувенева А. Ф.* Основные проблемы изучения общественного и семейного быта колхозного крестьянства Украины / *Кравець Е. М., Кувенева А. Ф.* — М. : Наука, 1964. — 8 с.; *Кравець О. М.* Сімейний побут і звичаї українського народу / *Кравець О. М.* — К.: Наук. думка, 1966. — 199 с.; *Кувеньова О. Ф.* Громадський побут українського селянства / *Кувеньова О. Ф.* — К., 1966. — 136 с.

³⁷ Народні традиції сьогодні. — Львів : книжково-журнальне вид-во, 1963. — 176 с.; *Здоровега Н.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні / *Здоровега Н.* — К. : Наук. думка, 1974. — 160 с.

³⁸ Соціалістична обрядовість на Україні. Історичний досвід та сучасні проблеми. — К. : Наук. думка, 1983. — 214 с.

³⁹ *Колодний А. М.* Обрядово-побутова релігійність сучасного віруючого / *Колодний А. М.* // Питання атеїзму. — Вип. 4. — К.: Київський університет, 1969. — С. 92–104.; *Танчер В. К.* Про характер і причини існування релігійних пережитків серед колгоспного селянства / *Танчер В. К.* // Питання атеїзму. — Вип. 4. — К. : Київський університет, 1969. — С. 105–110.; *Косуха П. І.* Про характер і причини проявів релігійності серед молоді / *Косуха П. І.* // Питання атеїзму. — Вип. 4. — К.: Київський університет, 1969. — С. 111–121.; *Келембетова В. Ю.* Побут і релігійні пережитки (етнографічно-соціологічне дослідження) / *Келембетова В. Ю.* — К.: Наукова думка, 1974. — 191 с.; *Келембетова В. Ю.* Про релігійні пережитки в побуті та боротьбу з ними / *Келембетова В. Ю.* // Народна творчість та етнографія. — Кн. 4. — 1961. — С. 27 — 34.

⁴⁰ *Бритченко С. П.* Роль КПСС в укреплении социалистической законности при осуществлении членами колхозов права на ведение личного подсобного хозяйства / *Бритченко С. П.* // Научные труды по истории КПСС. — Вып. 126. — К., 1983. — С. 86–93.

⁴¹ *Хохол Ю. Ф.* Сельское жилище / *Хохол Ю. Ф.* — Киев: Будівельник, 1976. — 175 с.; *Самойлович В. П.* Жилий будинок колгоспника / *Самойлович В. П.* — К.: Держбулвидав УРСР, 1956. — 267 с.; *Самойлович В. П.*

Народна творчість в архітектурі сільського житла / Самойлович В. П. — К.: Держ. видав. літ, 1961 — 342 с.; *Недашківська Г. Ф.* Село Головецьк, Соколівського району, Львівської області (етнографічні замітки 1958 р.) / Недашківська Г. Ф. // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — К.: Вид. АН УРСР, 1961. — Вип. VI. — С. 18–34.; *Козакевич М. З.* Селянська садиба на українському Поліссі / Козакевич М. З. // Матеріали етнографії та мистецтвознавства. — Київ: АН УРСР, 1959. — Вип. V. — С. 9–25.; *Козакевич М. З.* Типи поселень на українському Поліссі / Козакевич М. З. // Матеріали етнографії та мистецтвознавства. — Київ: АН УРСР, 1959. — Вип. IV. — С. 24–40; Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. — Київ : Наукова думка, 1987. — 272 с.

⁴² *Лапоног С. І.* Сільський жилий будинок. Практичні поради по будівництву та експлуатації / Лапоног С. І., Мойсеєнко З. В., Хохол Ю. Ф. — Київ: Будівельник, 1966. — 180 с.

⁴³ *Буслович Г.* Печі для жилих будинків колгоспників / Буслович Г. // Сільське будівництво. — 1953. — № 4. — С. 6–7; Віленц Л. На нові місця / Віленц Л. // Сільське будівництво. — 1953. — № 4. — С. 8–11; *Чаплицький В.* Будівництво на нових місцях / Чаплицький В. // Сільське будівництво. — 1953. — № 5. — С. 15; *Колодієв П., Вільконський М.* Використання плавневого лісу на будівництві в колгоспах / Колодієв П., Вільконський М. // Сільське будівництво. — 1953. — № 6. — С. 18; *Омельченко М.* На березі Каховського моря / Омельченко М. // Сільське будівництво. — 1955. — № 5. — С. 3–4; *Лисенко О.* Дніпродзержинська ГЕС будується / Лисенко О. // Сільське будівництво. — 1956. — № 7. — С. 7–8; *Лисечко М.* У новому селі Ленінському / Лисечко М. // Сільське будівництво. — 1954. — № 5. — С. 16–17; *Грубич І.* Своєчасно перенесемо села на нові місця / Грубич І. // Сільське будівництво. — 1958. — № 3. — С. 5–6;

⁴⁴ *Шапіро І.* Житлове будівництво в селах західних областей України / Шапіро І. // Сільське будівництво. — 1953. — № 5. — С. 13–15.

⁴⁵ *Козлов М.* Будівлі з саману в колгоспах Закарпаття / Козлов М. // Сільське будівництво. — 1956. — № 11. — С. 5–6; *Косенко С.* З досвіду спорудження житлових будинків у Закарпатській області / Косенко С. // Сільське будівництво. — 1958. — № 3. — С. 6–10; *Школярєнко В.* З саману — красиво і доботно / Школярєнко В. // Сільське будівництво. — 1958. — № 8. — С. 4–5.

⁴⁶ *Борисевич Н., Віленць Л.* Безлісе будівництво в колгоспах Криму / Борисевич Н., Віленць Л. // Сільське будівництво. — 1955. — № 7. — С. 5–6.

⁴⁷ *Романов Д.* Жилі будинки колгоспників з комишу / Романов Д. // Сільське будівництво. — 1956. — № 1. — С. 14; *Свидерський В.* Огорожі

з комишу / Свидерський В. // Сільське будівництво. — 1956. — № 7. — С. 15–16; Дроздов П. Комиш — цінний місцевий будівельний матеріал / Дроздов П. // Сільське будівництво. — 1955. — № 2. — С. 3–4; Чаплицький В. Виговлення і застосування комишитових плит / Чаплицький В. // Сільське будівництво. — 1955. — № 2. — С. 5–6; Гончаренко Б. Будинки з комишиту / Гончаренко Б. // Сільське будівництво. — 1957. — № 9. — С. 22.

⁴⁸ Любота М. Сільськогосподарська артіль допомагає колгоспникам у спорудженні жилих будинків / Любота М. // Сільське будівництво. — 1956. — № 6. — С. 8 — 9; Штанько Ф. Реконструкція колгоспних сіл / Штанько Ф. // Сільське будівництво. — 1956. — № 10. — С. 12.

⁴⁹ Чуйко Л. В. Браки и разводы / Чуйко Л. В. — М. : Статистика, 1975. — 176 с.

⁵⁰ Волков А. Г. Семья — объект демографии / Волков А. Г. — М. : Мысль, 1986. — 271 с.

⁵¹ Белова В. А. Число детей в семье / Белова В. А. — М. : Статистика, 1975. — 176 с.

⁵² Андрущук Олександр Володимирович, Баран Володимир Кіндратович, Веселова Олександра Михайлівна, Ганжа Оксана Іванівна, Герасимова Галина Петрівна. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / НАН України; Інститут історії України / Валерій Андрійович Смолій (відп. ред.) — К. : Наукова думка, 2006. — 652с. : іл. — Бібліогр.: с. 621–650. Т. 2 — 652с. : іл. — ISBN 966-00-0562-8.

⁵³ Баран Володимир Кіндратович, Даниленко Віктор Михайлович. Україна крізь віки: В 15 т. / НАН України; Інститут археології / В. А. Смолій (ред.) — К.: Альтернативи, 1998; Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) // Україна крізь віки. К. : Альтернативи, 1999.

⁵⁴ Баран Володимир. Україна 1950 — 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / Баран Володимир — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. — 448 с.; Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. / Баран В. К. — Львів : МП «Свобода», 1992. — 124 с.

⁵⁵ Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964 рр.) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 1998. — № 3. — С. 120–129.

⁵⁶ Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Шаповал Ю. І. — К. : Наук. Думка, 1993.

⁵⁷ Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло й тіні / Юрчук В. І. К. : Інститут історії України НАН України, 1995.

⁵⁸ *Панченко П. П.* Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) / Панченко П. П. Навч. Посібник для студ. вузів, вчителів та учнів серед шкіл / ІСДО. — К., 1995 — 230 с.

⁵⁹ *Ковпак Л. В.* Соціально-побутові умови життя в 2-й пол. ХХ ст. (1945–2000) / Ковпак Л. В. — К.: Інститут історії України НАН У, 2003 — 250 с.

⁶⁰ *Тимченко С. М.* Українське село: проблеми етносоціальних змін 1959–1989 / Тимченко С. М. — Запоріжжя: ЗДУ, 1995. — 195 с.

⁶¹ *Кривчик Г. Г.* Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.) / Кривчик Г. Г. — Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. — 192 с.

⁶² *Меркатун І. П.* Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні / Меркатун І. П. // Український історичний журнал. — 1991. — № 10. — С. 70–76.

⁶³ *Гайворонський М.* Атеїзм — підвалина доктрини марксизму і більшовицького тоталітаризму / Гайворонський М. // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка. Сотий рік. — Львів, 1994. — С. 174.

⁶⁴ *Єленський В. Є.* Сувора «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х — початку 60-х рр. / Єленський В. Є. // Людина і світ. — 1990. — № 6. — С. 21–25, № 7. — С. 24–28.

⁶⁵ *Лисенко О. Є.* Чи була «відлига» у стосунках між владою і церквою / Лисенко О. Є. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Вип. 10.: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В. М. Даниленко. — К., 2006. — С. 136–144.

⁶⁶ *Бондарчук Петро.* Особливості інтерпретації догматично-канонічних норм на рівні буденної релігійної свідомості віруючих в Україні (середина 1940 — середина 1980-х рр.) / Бондарчук Петро // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. — Вип. 11. — К., 2007. — С. 188–228

⁶⁷ *Рибак І. В.* Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.) / Рибак І. В. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. — 304 с.

⁶⁸ *Завальнюк О. М., Рибак І. В.* Новітня аграрна історія України / Завальнюк О. М., Рибак І. В. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. — 288 с.

⁶⁹ *Романюк І. М.* Українське село в 50-ті — першій половині 60-х рр. ХХ століття / І. М. Романюк. — Вінниця: Книга — Вега, 2005. — 256 с.

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОЦТВА УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ І ДАЛЕКОСЯЖНІ ВИСНОВКИ

Сучасний етап розвитку людства характеризується декількома суперечливими и неоднозначними процесами: глобалізацією, хаотизацією, фрагментацією, — що ускладнює шлях кожної держави. Найбільш розвинені рухаються в бік інформаційного або постіндустріального суспільства, яке інколи називають «суспільством знань». Це суспільство базується насамперед на науково-технологічних досягненнях і здатності широких верст населення користуватися ними. Через десять-п'ятнадцять років головним буде «соціальний» або «людський капітал». І якщо чоловічий — вже майже вичерпаний, цього не можна сказати про жіночий. Особливо це стосується задіяності у науковій сфері. На межі тисячоліть жінки України, як і багато інших країн, на рівній з чоловіками правовій основі мають вільний доступ до вищої освіти та занять наукою. Проте, якщо звернутися до історії, така ситуація у науково-освітній царині була далеко не завжди.

Розвиток феміністичного руху, зростання чисельності жінок-вчених, привернули увагу до проблеми місця і ролі жінок в суспільстві в цілому і в науці зокрема. Протягом 1980–1990-х років на Заході вивчення цієї проблеми перетворилося на самостійну галузь наукових студій, дослідження в якій водночас стали і складовою частиною загального руху за рівноправність жінок, адже переважну більшість вчених, які розробляють цю тему, складають жінки. Наприкінці останнього десятиріччя минулого століття до них приєдналися і українські сили. Мета пропонованої статті — з'ясувати стан розробки винесеної у заголовок проблеми у публікаціях, що вийшли друком в Україні як до одержання нею незалежності, так і після того. Аналіз наявної літератури показує, що їх тематика зосереджується навколо трьох головних напрямків. Перший — входження

жіноцтва у наукову діяльність. Другий — видатні імена жінок-вчених України. Третій — проблеми жіноцтва у науковій сфері сучасної України.

Зрозуміло, що про участь жіноцтва у науковій діяльності не могло б навіть мови йти без одержання освіти, зокрема — доступу до її вищого рівня. Така можливість з'явилася наприкінці XIX — на початку XX ст., коли жінки отримали змогу вчитися у вищих навчальних закладах. Слід зазначити, що тема жіночої освіти є надзвичайно популярною серед дослідниць (чоловіків, які б писали про жіночу освіту, виявлено не було). У загальному масиві публікацій, присвячених жіночій історії в Україні, ця тема стоїть на першому місці за кількісними показниками, що наразі унеможливує повномасштабне посилення у даній статті. Зазначимо лише, що О. Аніщенко, В. Вірченко, В. Добровольська, Л. Єршова, К. Кобченко, І. Малинко, О. Мельник, Л. Применко, Т. Сухенко, Т. Тронько, Т. Шушара та інші захистили кандидатські дисертації, результати яких були оприлюднені у вигляді численних статей і навіть монографій¹. Серед вірогідних пояснень такої масовості — на першому місці, звичайно, стоїть важливість жіночої освіти як такої. Але на другому — третьому — бажання жінок найшвидше захистити дисертації, обираючи не найскладніший шлях. Адже можна подивитися, як схожу тему розробляли попередниці і скоректувати поправки на період та регіон.

Деяко інша картина складається при історіографічному огляді проблем місця і ролі жінок України в науці. Хоча кількісно наявне коло праць менше, ніж попередня група, проте в ньому більше різноманітності, представленої в різних пропорціях. Зокрема не так багато написано про входження жінок до наукових сфер. Однією з перших публікацій була доповідь на конференції наукового співробітника Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки національної академії наук С. Рудої «Участь жінок у роботі наукових товариств України»². У ній називаються імена перших жінок, які стали дійсними членами наукових товариств в Україні, брали участь у наукових дослідженнях, лекційній та просвітницькій роботі. Проте на трьох сторінках міститься надто мало матеріалу, який носить суто інформаційний характер. Детальнішого продовжен-

ня нами знайдено не було, що наводить на сумні висновки відносно уваги поважної установи, а також самої авторки до висвітлення історії участі жінок в українській науці. Хоча, з іншого боку, внесок жіноцтва у науку протягом століть не можна назвати значним: жіночі дарування в інших сферах суспільного життя виявлялися набагато ширше, ніж у науковій творчості.

Добре відомо, що після революцій 1917 року більшовики відразу проголосили рівноправність чоловіків і жінок. Серед іншого — і в здобутті освіти всіх рівнів і можливості займатися наукою. Не можна не визнати, що невдовзі швидкими темпами була не тільки ліквідована неписьменність, але й зросла чисельність студенток у вищих навчальних закладах, побільшало серед жінок фахівців, які працювали у різних галузях, зокрема, в науковій. З точки зору історіографії, можна помітити декілька суттєвих моментів. Насамперед, праці, присвячені зазначеній темі, практично відсутні. Здебільшого наводилися цифри у тих книгах і статтях загального плану, які доводили успіхи радянської влади у розв'язанні «жіночого питання». Жорсткий ідеологічний пресинг унеможлилював справжній науковий підхід у вивченні будь-якого суспільствознавчого питання. Книги і статті, що виходили в ті часи, мали суто пропагандистський характер, а статистика, яка в них наводилася, навряд чи може вважатися за правдиву.

Єдина публікація, спеціально присвячена обраній нами темі, вийшла у 1969 р. у товаристві «Знання» Української РСР. Доктор економічних наук Г. М. Добров і А. С. Теплякова (без наукових ступенів та звань) підготували брошуру під назвою «Горді, розумні, прекрасні (Науковий подвиг радянських жінок)»³. Ця публікація є дуже типовою для радянських часів за змістом і формою. Окрім того вона написана більше у публіцистичному ключі, а не науковому плані. Це пояснюється тим, що брошури товариства «Знання» видавалися на допомогу лекторам, які повинні були виступати у «трудовах колективах» і вести пропагандистську роботу з «комуністичного виховання». Дуже часто в ролі лекторів виступали жінки з вищою освітою, яким окрім роботи в установі або на підприємстві, хатньої праці і догляду за дітьми та іншими членами родини в умовах суцільного дефіциту належало вести «активну громадську роботу». Їм ніколи було

складати лекційні конспекти і думати про те, як би виступити цікавіше, аби аудиторія не заснула. Тому згадана брошура відповідно побудована: сповнена елементів «розважального» характеру: від поетичного образу дівчини, якій «відкриті всі дороги» до постійного нагнітання негативів про гноблення жінок у капіталістичних країнах.

Додержуючись історичної правди, не можна не визнати: багато жінок за часів радянської влади спромоглися докорінно змінити свої життєві перспективи і здійснити успішну соціальну самореалізацію. Серед них — чимало успішних дослідниць, які були визнані окрім усього іншого присудженням наукових ступенів та звань. В західних країнах шлях жінок до юридичної рівноправності був довшим, ніж в Радянському Союзі. Наприклад, жінки Великої Британії до 1957 р. боролися за ліквідацію статевих обмежень при вступі до Оксфордського університету, а в США у той же період в оголошеннях про те, що потрібен науковий співробітник, вказувалося: «жінкам не звертатися».⁴ Через два роки після жовтневої революції В.Ленін говорив, що за той час «Радянська влада в одній з найвідсталіших країн Європи зробила для визволення жінки, для рівності її із «сильною» статтю стільки, скільки за 130 років не зробили всі разом передові, освічені, «демократичні» республіки всього світу»⁵. Частково це було так, але в радянській історіографії ніколи не говорилося про «зворотний бік медалі».

Радянські автори використовували витончений прийом подання статистичних даних. Вони наводили зростання чисельності жінок-наукових кадрів у сотнях процентів, збільшення їх чисельності до сотень тисяч, проте ніколи не наводили відповідних даних про чоловіків. Правда полягала у тому, що спочатку чоловіки в науковій сфері переважали кількісно, а потім якісно, тобто в плані наукових звань і керівних посад. З часом відбулося кількісне збільшення жіночих наукових кадрів, проте серед фахівців вищої категорії — кандидатів, докторів, професорів, не кажучи про керівний склад — від завідувачів відділів до президентів Академій наук — жінок було набагато менше, можна сказати, одиниці. Здебільшого вони займалися допоміжними роботами, готуючи матеріали для узагальнень

наукових колективів, очолюваних чоловіками, яким діставалися і честь, і слава, і більше фінансування.

За радянських часів не прийнято було говорити про потрібне навантаження жінки, якій треба було бути старанною працівницею на виробництві чи установі, турботливою матір'ю і дружиною, а також активним громадським діячем (та ж лекційна робота по лінії товариства «Знання», «добровільна» праця у підшефному колгоспі, чергування ввечері на вулицях в якості «народних дружинниць» тощо). Про те, як це поєднується в реальному житті, не писали аж до часів горбачовської перебудови. Лише тоді з'явилися поодинокі публікації, в яких пролунали «несподівані» висновки. Такою, наприклад була стаття «Вплив професійної діяльності жінки-вченого на її сімейний статус», яка з'явилася у збірці «Демографічні дослідження» у 1986 р.⁶ Її автор — Н. А. Фойгт розглядає питання залежності між професійною діяльністю жінки-вченої з її сімейним станом в плані виявлення особливостей суміщення нею успішного наукового пошуку і створення гармонійної сім'ї. Наукове сумління не дозволило покрити проти реальності, як це часто мало місце у дифірамах радянському ладу доперебудовних часів. На основі наведених статистичних даних з питання «захист дисертації — розлучення» наприкінці статті показується, що наукова робота жінки часто призводить саме до цього. При чому, як виявилось, на стадії підготовки і захисту кандидатської дисертації, розлучення виявилось стимулом до прискорення роботи, сімейний стан жінки подовжував період між захистом кандидатської і докторської дисертації. Сама ж докторська часто спричиняла розлучення. Насамкінець Н.А.Фойгт пише: «Підводячи підсумок, можна припустити, що наукова діяльність, будучи, по суті, рафінованою творчістю, акумулює значні інтелектуальні і фізичні ресурси жінки-вченого, що, в свою чергу, сприяє незбалансованості її професійної діяльності з традиційними жіночими «ролями»⁷.

Після краху СРСР розвалилося чимало стереотипів, які панували у суспільствознавчих працях. Починаючи з 90-х років минулого століття вітчизняні дослідники поступово стали приймати новачі світової історичної науки і віддзеркалювати їх

у власних розвідках. Насамперед, це виявилось у зацікавленості гендерною проблематикою, жіночими студіями, новими підходами у біографістиці.

Протягом остатнього десятиріччя в Україні вийшло чимало досліджень гуманітаріїв різного фаху з гендерних питань, про що можна було б підготувати окрему статтю і навіть дисертацію. Але звернемо увагу на показову публікацію Людмили Лобанової «Теоретичні засади гендерного аналізу сфери науково-технічної діяльності»⁸ в журналі «Наука і наукознавство». В ній аналізується поняття «гендер» як таке, показуються передумови його виникнення і зростання популярності, основні напрямки гендерних досліджень, зокрема в галузі науки. Авторка наголошує: «У зв'язку з тим, що гендерні дослідження вивчають відносини влади і намагаються дешифрувати політико-культурні метафори, які виявляють тиск чоловічого менталітету, процес розвитку цих досліджень виявився «болючою точкою» у сучасному суспільствознавстві. Формування гендерного підходу в соціальному та гуманітарному знанні — це становлення принципово нової теорії, визнання якої потребує зміни ціннісних орієнтацій людини, перегляду багатьох звичних уявлень та «істин», що виявляється для багатьох дуже хворобливим процесом».⁹

Протягом тривалого часу у значної частини представників суспільствознавства домінував вузький біологізм і «науково обґрунтовані забобони» у розгляді складних питань стосовно відмінностей статей. Так відомий французький філософ і політичний діяч П.-Ж.Прудон у своїй багатотомній праці «Про справедливість у Революції і Церкві» (1858 р.) дав арифметичну формулу статевої нерівності: співвідношення фізичних, розумових, моральних здібностей жінки і чоловіка, за його думкою, складало: 2-2-2 і 3-3-3, тобто 8 до 27¹⁰. Подібний підхід зумовлювався тою обставиною, що протягом тисячоліть у більшості культур народів світу «чоловіче» ототожнюється з духом, логосом, культурою, активністю, силою, раціональністю, світлом, наповненістю, формою і т. ін.. «Жіноче» — з матерією, хаосом, природою, пасивністю, слабкістю, емоційністю, тьмою, порожнечою, безформністю. Одним з наслідків стала поширеність недовіри «чоловічої» науки до потенціалу жінок.

Для пояснення такої недовіри в якості одного з аргументів береться менший внесок жіноцтва у розвиток науки. У своїй статті Л.Лобанова пише про «чотири основні напрямки, представники кожного з яких по-своєму визначають причини відносно скромної ролі жінок у виробництві наукових знань»¹¹. До першого напрямку відносяться роботи, які аналізують внесок жінок у розвиток науки, їхні автори намагаються довести, що наукові досягнення жінок явно применшені, а імена багатьох з них незаслужовано забуті істориками науки. Другий напрям доповнює перший, розглядаючи історію участі жінок у наукових інституціях та їх статус як професійних вчених. Третій — охоплює праці, пов'язані із вивченням біологічних та психологічних особливостей жінок, які займаються наукою. Четвертий включає праці, присвячені аналізу самої природи науки, викривленням у нормах і методах наукових досліджень, що зробили неминучим результатом практичну недостатню участь жінок у становленні сучасної науки. Звернемо увагу на те, що авторка пише: «Огляд опублікованих наукових робіт з проблем участі жінок у наукових дослідженнях свідчать про наявність...». Тобто можна подумати, що вона самостійно проаналізувала зазначені праці. Насправді ж без посилання майже дослівно було використано матеріал із вступної частини реферативної збірки, виданої у 1989 р. московським Інститутом наукової інформації із суспільних наук¹², а сам аналіз був виконаний Т. В. Виноградовою на підставі дійсно широкого кола іноземних публікацій, посилання на які наведені у збірнику. Її ґрунтовна аргументація дає підставу погодитися з висновком відносно чотирьох напрямків. В цілому слід зазначити, що дослідники висувають чимало пояснень — історичних, соціальних, психологічних та біологічних — недостатньої участі жінок у наукових дослідженнях. Основним фактором складності є те, що треба поєднувати сім'ю, материнство та наукову діяльність.

Другим великим напрямком у дослідженні питання участі жінок України у науковій діяльності є біографістика. Наявні праці, присвячені видатним українським жінкам-вченим, різняться як за обсягом, так і характером. На першому місці за кількістю стоять невеликі статті, які найчастіше носять суто інформаційний

характер. Насамперед вони приміщені у різноманітних виданнях енциклопедично-довідкового характеру. Прикладом можуть бути «Жінки України: Біографічний енциклопедичний словник»¹³ або «Жінки — вчені Києва»¹⁴. Якісно інший підхід здійснено при виданні «Українки в історії», в якому міститься великий розділ «Видатні українки-вчені Новітньої доби (XIX–XX ст.)»¹⁵. В ньому матеріал подається не тільки в інформаційному плані, а з елементами такого аналізу, який відображає обізнаність з новими підходами, поширеними у світовій історіографії.

Українську історіографію, особливо жіночих студій, відрізняє певна «поетичність». Прикладом може бути досить велика за обсягом праця Олеся Козулі «Жінки в історії України»¹⁶. Автор веде розповідь про видатних жінок від княгині Ольги до сучасної дослідниці історії та письменниці Раїси Іванченко. Окрема глава присвячена жінці, яка зробила неоціненний внесок у розвиток української історії, білорусці за походженням Олені Апанович¹⁷. Це видання не можна вважати по-справжньому науковим, воно радше науково-популярне або навіть художнє. І тому зрозумілим є бажання автора достукатися до серця читача, що йому вдалося. Слід визнати потрібність подібних книг для популяризації історичної науки серед широкого загалу, для виховання історією. Цій же меті присвячені статті у періодичних виданнях, які найчастіше друкуються під 8 березня. Разом із тим в них часто «надмірна поетизація» викликає у читача не замилювання, а роздратування.

Окремо необхідно сказати про велику роботу, яку провела і продовжує вести дослідниця з Дніпропетровська Людмила Шумрикова-Карагодіна. Вийшло друком два видання її монографії «Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки (друга половина XIX — середина XX ст.)»¹⁸. В книзі йдеться про відомих жінок України, які уславилися своїми науковими і педагогічними досягненнями в галузях гуманітарних та природничих наук. Треба віддати належне авторці за цю роботу, оскільки навіть фаховим історикам відомо не так багато про жінок-вчених нашої країни, не кажучи про нефаківців, які навряд чи зможуть назвати хоча б одне ім'я жінки-вченої, окрім Марії Складовської-Кюрі або Софії Ковалевської.

Л. Шумрикова-Карагодина про свою монографію пише: «Раніше у радянській історіографії з'являлися праці про творчість вчених, але їх особисте життя, особисті мотиви залишалися поза увагою авторів цих праць — вони ніби не відігравали особливої ролі у творчості відомих вчених. Насправді ж творча робота — це частина життя людини, і вона не завжди збігається з її характером, із суттю особистості, не завжди адекватна її внутрішньому світові, індивідуальним мотивам діяльності. Ми ж намагалися з'єднати, говорячи про жінок-вчених, дві частини людського буття: особисте життя і творчість. Якщо дозволяли матеріали, розповідали не лише про наукову, педагогічну, громадську й інші сторони життя жінок, а й про те, якими вони були в сім'ї: жінками, матерями, дружинами...»¹⁹. Ці ж самі слова можна знайти у її статті «Маловідомі сторінки історії України: Історіографія дослідження життя та творчості видатних жінок-вчених (кінець XIX — початок XX ст.)»²⁰. Подив викликає те, що під такою назвою мав би йти історіографічний аналіз здобутків всіх або, принаймні, більшості українських науковців, які видрукували свої праці з означеної теми. Проте стаття є повідомленням (анотацією або рекламою) тільки про одну працю — монографію самої Л.Шумрикової-Карагодіної. Разом із тим відзначимо, що дослідниця не зупиняється в своїх жіночих студіях. У 2003 р. видана її наступна робота «Талановиті співвітчизниці: Історико-біографічні нариси»²¹. В ній йдеться про сучасних жительок Дніпропетровська, які відзначилися у різних сферах діяльності, у тому числі і в науковій. Але залишається без належного глибокого і всебічного дослідження роль і місце жінок України у розвитку наук від середини XX ст. до сьогодення.

Можливо, закономірним є те, що історики більше пишуть про істориків, ніж, наприклад, про представниць природничих наук. Серед жінок, які присвятили своє життя вивченню історії України, найбільше увагу біографів та історіографів привернули Олександра Єфименко, Олена Апанович, Наталія Полонська-Василенко, а останнім часом — Катерина Грушевська.

В ряду великих праць, присвячених жінкам — історикам України, першою за часом виходу монографією є дослідження

Полікарпа Маркова про Олександру Єфименко²². Вона була першою жінкою Росії, яка одержала звання доктора історії. Її робота проходила у другій половині XIX — на початку XX ст. і в Україні, і в Росії, де визнали її таланти й досягнення. Монографія складається з трьох основних частин: короткий біографічний нарис життя та діяльності; суспільно-політичні погляди; найголовніші питання історії України в оцінці О. Я. Єфименко. Назва праця є цікавою з того боку, що дає можливість дати історіографічну оцінку самому історіографу, побачити як він мав визначати «правильне» і «неправильне» у науковій спадщині своєї попередниці, виходячи з принципу «партійності науки». Загальний висновок П. Г. Маркова зводиться приблизно до такої констатації: незважаючи на помилковість цілого ряду її висновків, О. Я. Єфименко в цілому стояла на демократичних позиціях. Хоча менша за обсягом, проте вже вільна від обов'язково партійно-вивірених оцінок, — стаття Ольги Ковалевської, приміщена у щорічному збірнику з історіографії Інституту історії Національної Академії Наук України²³.

В сфері історичних наук так само, як і чоловіки, жінки-дослідниці мали працювати у жорстко визначених партійною лінією межах. Якщо вони порушували «кордони», на них чекало винищення — фізичне або моральне, не зважаючи на таланти і заслуги, часом визнані лише з плином часу. Так, зокрема, сталося із О. М. Апанович — видатною діячкою української історичної науки. Її перу належить велика кількість необхідних, ґрунтовних, цікавих праць, впорядкованому переліку яких навіть присвячено бібліографічний покажчик²⁴. Декілька публікацій висвітлюють науковий внесок та громадянський подвиг Олени Михайлівни²⁵. В статті М. Дмитрієнко детально викладено шлях професійного становлення і еволюцію дослідницьких інтересів О. Апанович, показано, як непросто було писати про українську історію за радянських часів, що майже призвело до «заборони на професію» для видатної вченої. З статті можна скласти детальну картину результатів дослідницької роботи, яка відобразилася у численних виданих працях ювілярки. Тобто дана розвідка є класичною публікацією «на віншування» видатної особи. Але не

особистості. Про її характер і обставини його формування можна лише робити самостійні висновки, яких не робить М. Дмитрієнко. Хоча, ймовірно, такої мети і не ставилося в урочистій статті офіційного характеру.

Можна також припустити, що наприкінці 90-х років минулого століття до вітчизняних істориків ще не дійшли актуальні тенденції світової історіографії, а саме — «нової біографічної історії». Мова йде не просто про відтворення перипетій індивідуальної долі, а про історичне дослідження безперервного руху особи своїм життєвим шляхом та про її численні взаємодії у соціально-інтелектуальному просторі, що постійно змінюється. На разі можна згадати визначення об'єкта і предмета біографії, яке дав на початку 1980-х рр. російський дослідник Е.Ю.Соловйов: «Безпосереднім об'єктом біографії є життя людини від моменту народження до моменту смерті. Однак предметом, на який спрямоване основне дослідницьке зусилля біографа, кожного разу виявляється соціальна і культурна ситуація. Тільки по відношенню до останньої життя, що замальовується, набуває значення історії, особливої змістовно-часової цілісності, до якої можна застосувати поняття унікальності, подійності, розвитку, самоздійснення»²⁷.

Для частини і нинішніх істориків, які працюють в Україні, притаманне, так би мовити «випадіння із сучасності» — незнання або ігнорування того, що відбувається у світовій історичній науці. Навряд чи це можна назвати самотністю. На разі йдеться про те, що у дисертаціях, присвячених тій чи іншій видатній особі, жодного разу не зустрілося навіть посилання на типологію біографічного жанру, розроблену Дональдом Уокером, не те, що її втілення в самому дослідженні. До названої типології входять: 1) біографія особистості (відомості про час і місце народження, освіту, родинні коріння і впливи, риси характеру та особисте життя особи); 2) професійна біографія; 3) бібліографічна біографія (аналіз надрукованих праць, історія їх створення, резонанс); 4) ситуативна біографія або біографія середовища (події та умови соціально-економічного та політичного життя епохи та суспільства, в яких жила і працювала людина²⁸.

Якщо перші три позиції в працях вітчизняних дослідників присутні, так четверта майже повністю ігнорується, наче всі і так знають і розуміють, що до чого. Наголосимо: якщо історик пише біографію, то вона має бути *історичною*. Такою вона може бути тільки тоді, коли занурена в історичний контекст, причому взятий у всіх його аспектах. Звичайно, це набагато складніше, ніж переказ фактів біографії і перерахування виданих праць. Тут потрібний аналіз соціокультурного середовища і його змін, які не можуть не впливати на особистість. Історик треба здійснювати ширший підхід, беручи до уваги можливості, які надаються іншими гуманітарними науками, такими, як соціологія, психологія, культурологія, філософія та ін. Можна сподіватися, що серйозна дослідниця може впоратися із таким підходом, адже жінкам краще вдається скласти мозаїку з різних елементів, бо вони ліпше за чоловіків можуть уважно розгледіти найменші деталі і нюанси, побачити картину більш різнобарвну, в якій немає дрібниць.

Окремий аспект теми, що розглядається, представлений дисертацією Надії Швайби «Н. Д. Полонська-Василенко — дослідник історії Південної України»²⁹. Робота присвячена вивченню наукової діяльності (не історичної біографії) жінки — історика, учасниці історіографічного процесу, роль якої в якості «творця історіографічного дискурсу вітчизняної історії» важко переоцінити. Достатньо сказати, що відразу після 1991 р. її праці були ледь не єдиним джерелом вивчення історії України «по-новому», поки не з'явився перекладений з англійської підручник Ореста Субтельного, а потім вже праці вітчизняних науковців. Робота ж Н. Швайби є комплексним історіографічним аналізом спадщини Н. Д. Полонської-Василенко з історії Південної України XVIII ст. Як впливає з автореферату дисертації, Н. Швайба надрукувала 8 статей у фахових виданнях і 9 — в інших. Окрім того, проведений нею аналіз праць попередників свідчить про наявність значного кола публікацій, присвячених Н. Д. Полонській-Василенко. Серед них — і кандидатська дисертація Ігоря Верби³⁰. Принагідно відзначимо не тільки виявлений інтерес з боку чоловіка до жіночих студій, але й те, що після захисту докторської

дисертації, присвяченої О. П. Оглобліну, дослідник продовжує віддавати шану видатній вченій: у 2008 р. він виступив упорядником покажчика документальних матеріалів в архівах України³¹.

Н. Д. Полонська-Василенко працювала за кордоном, являючи своєю працею вияв уваги діаспори до української історії. Ця увага поширювалася і на тему «Жінки України в науці». Так, у журналі Спільки українок Америки «Наше життя» час від часу друкувалися матеріали Л. Бачинської-Донцової, Л. Бурачинської, Л. Дражевської та інших, присвячені українським жінкам в науці³². Вони здебільшого присвячувалися тим українським жінкам, які досягли успіхів у науковій діяльності за кордоном, або працювали не у «підрадянській» Україні. За звичай — невеликі за обсягом з огляду на характер і можливості журналу, проте цінні як історіографічне джерело.

Якщо подивитися на те, як склалося життя чотирьох названих жінок, які присвятили своє життя вивченню і популяризації історії України, то вийде сумна картина, яка віддзеркалює саму історію нашої країни. О.Єфименко разом із дочкою було вбито «бандитами» на маленькому хуторі під час громадянської війни. О. Апанович всіляко перешкоджали в її роботі, часом позбавляючи самої можливості нею займатися. Н. Полонська-Василенко жила і працювала за кордоном. К. Грушевська зазнала сталінських репресій і загинула у молодому віці, не зумівши реалізувати величезний науковий потенціал, який мала. Ім'я доньки видатного політичного і наукового діяча України М. Грушевського, яка сама була здібним етнологом, соціологом, істориком, фольклористом, тривалий час взагалі у вітчизняній історіографії не згадувалося, чого не можна сказати про діаспору³³. Велику увагу до вивчення життя і наукової діяльності Катерини Михайлівни виявила І. Б. Матяш, яка починала з публікацій окремих документів і коротких біографічних статей і прийшла до видання ґрунтовних монографій, що одержали численні схвальні рецензії³⁴. Принагідно треба зазначити, що Ірина Матяш — не єдина дослідниця, яка своєю працею віддає шану видатній доньці українського народу. Свої розвідки також оприлюднили два історика — Роман Кирчів та Василь Горинь³⁵.

З набуттям незалежності України активізувалися громадські рухи, почали створюватися нові громадські організації, частина яких наслідувала приклади як міжнародного, так і національного рівня. Серед них — громадська організація «Жінки в науці». Одним з напрямків її діяльності є організація і проведення конференцій, присвячених відповідним проблемам. Так, починаючи з 1999 року, було проведено чотири міжнародні науково-практичні конференції «Жінка в науці і освіті: минуле, сучасність, майбутнє» (1999, 2002, 2005, 2008 рр.), матеріали яких потім виходили друком³⁶. Кожний раз працювала секція під назвою «Історичні портрети жінок-вчених та освітянок». Серед них зновтаки у кількості переважали постаті освітянок та громадських діячок. Повідомлень про жінок-вчених — значно менше. Наприклад, у матеріалах третьої конференції у цьому розділі про них — 10 доповідей з 28. Решта присвячена освіті, а також громадським рухам та іншим питанням. Разом із тим слід підкреслити, що кожного разу у повідомленнях про жінок-вчених додаються все нові й нові імена. Ці розвідки разом із попередніми могли б стати основою створення комп'ютерного архіву «Жінки України в науці», подібного до англomовної енциклопедії «Women in science. Biographies», що представлена в Інтернеті.

Найбільша увага на науково-практичних конференціях «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє», а також у статтях наукових журналів та збірок, присвячується третьому напрямку, а саме — проблемам жіноцтва у наукових сферах теперішньої України. Вже на першій конференції 1999 р. зазначалося: «Характерною особливістю нашої цивілізації є побудова патріархального суспільства, де практично всі суспільно відповідальні рішення приймаються з мінімальною участю жінок. Аналогічна ситуація і в Україні, хоча жінки у нас складають 53,5 % від загальної кількості населення і понад 51 % серед студентів вузів. Проте тільки 4 — 7 % їх серед академіків та член-кореспондентів Національної Академії Наук та членів Верховної Ради, одиниці серед керівників наукових установ і вищих освітніх закладів»³⁷. Учасниці конференцій (чоловіків окрім почесних гостей, які виголошують вітання, там не буває) шукали відповіді на питання стосовно об'єктивності причин

подібного стану речей, порівнювали положення жінок в науковій та освітянській сферах в Україні та за кордоном, намагалися з'ясувати, чи існують гендерні обмеження на наукову кар'єру, чи сумісна кар'єра жінки-вченої, жінки-керівника з обов'язками дружини, матері та обговорювали багато інших проблем. Причому науковий рівень доповідей вельми розрізнявся, а теми деяких доповідей виглядали не зовсім підходящими. Чи це було зумовлено «широкою поглядів», чи бажанням досягти масової участі і тим підвищити вагомість проведених заходів, складно сказати. Спадає на думку, що краще було б відбирати ті матеріали, які дійсно відповідають «духу і букві» конференції. Хоча навіть за таких обставин сам факт регулярного проведення подібних наукових зібрань є дуже суттєвим.

За звичай конференції завершуються прийняттям заключних рекомендацій, в яких містяться такі положення : «Звернутися до Кабінету Міністрів України і Міністерства освіти та науки України з пропозиціями

— забезпечити суттєве підвищення фінансування освіти та науки як пріоритетної сфери розвитку держави;

— розробити стратегію реформування науки із залученням міжнародної експертизи...;

— на виконання Закону про забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків створити підрозділ з гендерної політики у сфері науки та освіти;

— розглянути можливість використання квотування для паритетного представництва жінок на керівних посадах вищих навчальних закладів...»³⁸ та інше.

Зрозуміло, що інакше і не можуть чинити учасники науково-практичної конференції — представниці наукової громадськості України. Адже науковці повинні надавати експертні оцінки, що сприяли б успішному розвитку суспільства. Проте українські реалії такі, що вітчизняна еліта зовсім не зацікавлена у розвитку освіти та науки. Вона поділяється на кілька груп, яким вкладати кошти в ці галузі зовсім не потрібно (або дозволяти, щоби перерозподіл державного бюджету йшов у зазначеному напрямку). Перша група одержує свої прибутки від експлуатації важкої промисловості, яка випускає напівфабрикат

на застарілому і енерговитратному обладнанні (гігантські доменні печі здебільшого були зведені за часів перших п'ятирічок), бо переобладнання, де могли б бути втілені науково-технічні новації, коштує дорого, а тим більше за умов кризи стає взагалі неможливим. Друга — фінансова, де користуються тим інструментарієм, що придуманий за кордоном і треба тільки вивчити правила гри (більшість студентів *комерційних* вузів обирають економічний, фінансовий, юридичний фах). Третя група — торгова, де розвиток науки зовсім не потрібний. Четверта група займається політикою, де розвиток наукових знань не потребує значних капіталовкладень, а в політології відбулося значне спрощення: наприклад, навіть відпала необхідність розрізняти відмінності і тонкощі тої чи іншої ідеології. Не секрет, що значна частина сучасних акторів українського політикуму взагалі не цікавляться наукою окрім того, аби придбати ступінь кандидата, доктора або професора. А функції пресекретарів, піарщиків, копірайтерів, юрисконсультів та інших помічників та радників виконують амбітні молоді люди, навчені здебільшого за державний кошт в існуючих вищих навчальних закладах, що виживають за нинішніх умов.

Стосовно ж гендерних питань в цілому і в галузі науки взагалі, можна сказати, що наявні публікації віддзеркалюють адекватне сприйняття авторками історичного минулого і сьогодення: «Представництво жінок у науці в різних країнах та їх реальний стан у цій сфері залежать від багатьох факторів: поточної економічної ситуації, загального науково-технологічного розвитку країни, соціально-культурних традицій, системи законодавства тощо. В останнє десятиріччя можна говорити про «нову хвилю» в процесі фемінізації науки. Явне зниження суспільного статусу і значення цієї сфери, особливо в країнах постсоціалізму, а також у ряді інших країн, де наявним є спад економічного розвитку, призвело до відтоку значної частини чоловіків-вчених до більш престижних соціальних сфер, що повністю відповідає відомій орієнтації чоловіків на престижні види діяльності й високі заробітки... Якщо в країні спостерігається економічна нестабільність і зростання безробіття, то, як свідчить світовий досвід, в першу чергу потерпають жінки, які

при однакових з чоловіками освіті, професійному досвіді та трудовому стажі частіше за чоловіків втрачають свої робочі місця. Це пов'язано з гендерними стереотипами, що панують в науці»³⁹. Варто було додати: і не тільки в науці.

При підбиванні підсумків вимальовуються наступні висновки.

1. Після тривалої ідеологічної ізоляції від світового суспільствознавства історична наука незалежної України поступово входить в курс справ і тенденцій, що насамперед можна сказати про напрямок, відомий під назвою «Women's studies» або в нашій транскрипції «Жіночі студії». Яскравим прикладом є колективна монографія «Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні»⁴⁰. Проте поки що зарано говорити, що цей напрямок є достатньо розвинений навіть у порівнянні із станом справ у наших найближчих сусідів, таких як Польща або Росія.

2. Закономірним є те, що в Україні, яка за рівнем наукового потенціалу від часів радянської влади і досі займала і займає друге місце серед колишніх республік СРСР, роль жіноцтва в науковій сфері — значна. Проте вона зазнавала і зазнає певних змін, зумовлених історичними трансформаціями суспільства.

3. Зазначена обставина не могла не викликати дослідницький інтерес, зумовлений не тільки досягненнями жіноцтва України, але й загальними тенденціями демократизації, а отже і фемінізації сучасного світу. Як вже вказувалося, дослідження ролі жіноцтва у розвитку науки стало одним з популярних напрямків іноземної історіографії.

4. Українська історіографія також має свій дослідницький доробок, втілений в кількох колективних та індивідуальних монографіях, енциклопедичних довідниках, збірниках матеріалів наукових конференцій, статтях та дисертаціях.

5. У порівнянні з радянським періодом публікації часів незалежності України кількісно і змістовно набагато перевершують аналогічні попередні публікації. Зростає чисельність авторів, зацікавлених проблематикою участі жінок в науці. Переважаючи більшість серед них — жінки, хоча декілька чоловіків також надрукували результати своїх досліджень у даній тематиці. Також розширюється коло осіб, які стають героїнями біографічних розвідок.

6. Разом із тим українська історіографія характеризується надмірним захопленням темою жіночої освіти в Україні на різних етапах розвитку, особливо кінця XIX — початку XX століття. Зокрема, це простежується у кількості дисертацій і статей, у матеріалах чотирьох міжнародних науково-практичних конференцій «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє». Зазначена тематика не тільки переважає інтерес до ролі і місця жіноцтва України в науці, але й взагалі усі інші проблеми жіночий студій. Хіба що проблеми жіночого руху (особливо в Західній Україні) можуть конкурувати в цьому відношенні. У зв'язку з цим виникає питання: чим зумовлюється дослідницька робота: прагненням зробити суттєвий внесок до важливого напрямку вітчизняної історії або бажанням швидше і легше захистити дисертацію?

7. Поки що відсутнє комплексне дослідження історії входження жінок України до наукової сфери та їхньої подальшої діяльності, яке могло б мати втілення і в індивідуальній монографії, і в докторській дисертації. Звичайно, колективна монографія, яка б об'єднала зусилля знавців різних історичних періодів, була б більш бажаною.

8. Симптоматично те, що найвідомішою українкою в історії України є Роксолана — дружина турецького султана Сулеймана Пишного. Це є показником переважання в нашій країні так званого культурного фемінізму, головна ідея якого полягає у шануванні чеснот «самиці», слабкої жінки, яка своїм розумом і чарами спромоглася впливати на сильного чоловіка. Українство досі дуже упереджено ставиться до жінок, які намагаються відстоювати рівноправність не своєю слабкістю і чарівністю, а розумом і іншими талантами. В книжкових крамницях легко можна знайти товсті книги на кшталт «100 найвідоміших коханок» (більшість яких — з харківських видавництв), але не ті, які показують роль жіноцтва України в її історії, не кажучи вже про їхні наукові досягнення. Показовою є також та обставина, що на різноманітні акції типу «Жінка року» або «VIP-жінки» ніколи не запрошують жіночвчених, шануючи виключно діячок ділового світу та шоу-бізнесу.

9. Стан історіографії віддзеркалює не тільки інтерес до певних проблем, стан їх розробки, глибину та охоплення дослідницьких студій, але й ті процеси, які мають місце в суспільстві. На жаль,

дуже часто вони залишаються «за кадром». Пояснення тому можуть бути різними. Перше: науковець вважає, що історичне тло і так добре відоме, і читач сам має здогадатися, як обставини впливали на роль і місце жіноцтва в цілому або конкретної жінки-вченої. По-друге, елементарна лінькуватість або наукова неспроможність піднятися над примітивним переказом біографічних фактів та переліком надрукованих праць до серйозних узагальнень, заглиблення в аналіз не тільки трансформацій середовища, але й тих змін, які під їх впливом відбувалися у долі та характері жінки-вченої. По-третє, свою роль може відігравати і загальна економічна ситуація в країні, яка не тільки призводить до гендерних змін на ринку праці, в галузі науки і освіти, але й елементарно тягне за собою скорочення видавничої діяльності аж до обмеження обсягу публікацій.

10. Історіографія проблеми «Жіноцтво України в науковій сфері» або її варіації можуть розглядатися як конкретний випадок дії ширших тенденцій, існуючих у сучасному суспільстві. А висновки мають ще більш загальний і від того важливий характер. У сучасному технологічному просторі необхідно визначити власне місце як на державному, так і на особистому рівні. Колишній СРСР «не вписався» у дві науково-технічні революції, що разом із іншими факторами призвело до його краху і до змін життя усіх своїх колишніх громадян. Новим незалежним державам — пострадянським країнам потрібно вирішувати непросту проблему модернізації, яку ускладнює світова економічна криза. Вже очевидно, що Україна не виживе за рахунок застарілих заводів-гігантів металургійної і хімічної промисловості. Не можна також покладатися на завезення нових технологій з-за кордону, бо сама по собі технологія нічого не вирішує. Необхідні особистість, культура, належна освіта, що роблять можливими нові наукові прориви, які цінуються і впроваджуються в життя, значно його полегшуючи. Проте на заваді стоять дві головні перешкоди: український політикум і недосконалість у гендерній сфері, які не дають вивільнитися і самореалізуватися значному потенціалу України, у перспективність якого хочеться вірити.

¹ *Вовк Л. П.* Коренные изменения в образовании женщин в процессе осуществления ленинской программы культурного строительства (на материалах УССР. 1917–1941) : Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — К., 1975. — 26 с.; *Малинко И. Г.* Высшее женское образование на Украине (вторая половина XIX — начало XX вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Х., 1985. — 24 с.; *Применко Л. В.* Проблеми жіночої освіти в наукових системах освіти і виховання України і Франції (XVIII — перша чверть XX ст.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — К., 1994. — 24 с.; *Аніщенко О. В.* Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — К., 2000. — 20 с.; *Сухенко Т. В.* Жіноча середня освіта в Україні (XIX — початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001. — 20 с.; *Третьяк Т. В.* Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2001. — 19 с.; *Єршова Л. М.* Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XVIII — початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002 — 20 с.; *Давидюк О. О.* Роль освіти у формуванні соціального статусу жінок: Автореф. дис. ... канд. соціолог. наук. — К., 2004. — 19 с.; *Кобченко К. А.* Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878–1920): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2004. — 20 с.; *Вірченко В. В.* Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2006. — 20 с.; *Добровольська В. А.* Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2006. — 20 с.; *Шушара Т. В.* Розвиток жіночої освіти в Таврійській губернії (XIX — поч. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — К., 2006. — 20 с.

² *Руда С.* Участь жінок у роботі наукових товариств України // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: Мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. 4–5 листопада 1995 р. — Дніпропетровськ: ЗАТ Видавництво «Поліграфіст», 1996. — С. 13–17.

³ *Добров Г. М., Теплякова А. С.* Горді, розумні, прекрасні (Науковий подвиг радянських жінок) — К.: Тов-во «Знання» Української РСР, 1969 — 48 с.

⁴ Наприкінці XX століття ситуація докорінно змінилася. Наприклад, на Заході у всіх оголошеннях стосовно прийому на роботу в галузі фізики елементарних часток відтоді обов'язково вказується, що жінки і представники національних меншин мають преференції. В університетах Німеччини при оголошенні конкурсу на посаду професора, спочатку пропозиція взяти в ньому участь робиться жінкам, які мають відповідні підстави, з ними проводять спеціальну підготовчу роботу. В разі декількох претендентів, серед яких може бути жінка, у «фінальну пару» претендентів вона обов'язково увійде. А далі на засадах об'єктивності визначається переможець.

⁵ *Ленін В. І.* Радянська влада і становище жінки // *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. Пер. з п'ятого рос. вид. — К.: Вид-во політичної літератури. Т. 39. — С. 269–270.

⁶ *Фойгт Н. А.* Вплив професійної діяльності жінки-вченого на її сімейний статус // *Демографічні дослідження.* Вип. 1. — К., 1986. — С. 46–50.

⁷ Там само. — С. 50.

⁸ *Лобанова Л. С.* Теоретичні засади гендерного аналізу сфери науково-технічної діяльності // *Наука і наукознавство.* — 2001. — № 3. — С. 52–60.

⁹ Там само. — С. 54.

¹⁰ *Орлова Т. В.* Історія сучасного світу. — К.: Знання, 2006. — С. 371.

¹¹ *Лобанова Л. С.* Теоретичні засади гендерного аналізу сфери науково-технічної діяльності. — С. 56.

¹² *Женщины в науке.* Реф. сб. /А. М. Кулькин (гл. ред.) — М.:ИНИОН АН СССР, 1989. — С. 5–6.

¹³ *Жінки України: Біографічний енциклопедичний словник* /М. А. Орлик (голов. ред.), Л. Г. Андрієнко Л. Г. (укл.) — К.: Фенікс, 2001 — 560 с.

¹⁴ *Жінки — вчені Києва* /Л. Нестеренко (голов. ред.) А. Мохняк, Я. Гречка (укл.) — К.: Б.в., 2003 — 312 с.

¹⁵ *Українки в історії* /В. Борисенко (загал. ред.) — К.: Либідь, 2004, 2006. — 328 с.

¹⁶ *Козуля О.* Жінки в історії України — К.: Український центр духовної культури, 1993. — 256 с.

¹⁷ Там само. — С. 209–213.

¹⁸ *Шумрикова-Карагодіна Л. П.* Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки (друга половина XIX — середина XX ст.) — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 1999; — 198 с.; Видання друге доповнене. Монографія. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. — 212 с. Частина названої книги — біографії видатних жінок-вчених — приміщено також у Т. 30 видання «Жінка в Україні» — К.: Вид-во науково-дослідного інституту «Проблеми людини», 2004. — С. 335–374.

¹⁹ *Шумрикова-Карагодіна Л. П.* Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки. — С. 4.

²⁰ *Шумрикова-Карагодіна Л. П.* Маловідомі сторінки історії України: історіографія дослідження життя та творчості видатних жінок-вчених (кінець XIX — початок XX ст.) // *Історична наука: проблеми розвитку.* — Луганськ, 2002. — С. 251.

²¹ Шумрикова-Карагодіна Л. П. Талановиті співвітчизниці: Історико-біографічні нариси. — Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. — 180 с.

²² Марков П. Г. А. Я. Ефименко — историк Украины. — К.: Изд-во Киевского университета, 1966. — 124 с.

²³ Ковалевська О. Олександра Єфименко / Історіографічні дослідження в Україні — Вип. 12. — К.: Ін-т історії НАНУ, 2002. — С. 152-180.

²⁴ Олена Михайлівна Апанович [бібліографічний покажчик (До 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності) /упоряд. С. Даневич] — К.: Вид-во Олени Теліги, 1999. — 82 с.

²⁵ Ковальський М. Відданість життєвому покликанню //Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. Зб. статей. — К.-Дніпропетровськ: Б.в., 1995. — С. 3-9; Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович // Український історичний журнал. — 1999 — № 5. — С. 71-86.

²⁶ Соловьев Э. Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования //Вопросы философии. — 1981. — № 9. — С. 138.

²⁷ История через личность: Историческая биография сегодня /Под ред. Л. П. Репиной — М: Кругъ, 2005. — С. 332-333.

²⁸ Швайба Н. І. Н. Д. Полонська-Василенко — дослідник історії Південної України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2008. — 20 с.

²⁹ Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко — історик та археограф (1884-1973): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — 14 с.

³⁰ Н. Д. Полонська-Василенко: покажчик документальних матеріалів в архівах України / І. В. Верба (упоряд.) — К., Запоріжжя: Тандем-У, 2008. — 366 с.

³¹ Бачинська-Донцова Л. Жінка — науковий дослідник //Наше життя. — 1954. — Ч.6. — С. 10-13; Бурачинська Л. Жінки-вчені //Наше життя. — 1969 — Ч. 8. — С. 3-4; Дражевська Л. Жінки-вчені //Наше життя. — 1960. — Ч. 4. — С. 3-4; Її ж. Українські жінки в науці //Наше життя. — 1962. — Ч.3. — С. 3-4; Її ж. Українські жінки в науці //Наше життя. — 1984. — Ч. 3-4. — С. 18-20 та ін.

³² Малик Я. Катерина Грушевська //Український історик. — 1991. — № 3/4, 1992. — № 1/4.

³³ Матяш І. Б. Невідомий документ «архівної грушевськіани»: щоденник Катерини Грушевської //Архіви України. — 1997. — № 1/6 (240). — С. 96-101; Її ж. Грушевська К. М. //Українська біографістика: Зб. наук. праць. — Вип. 2. — К., 1999. — С. 86-89. Її ж. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. — К., 1997; Її ж. Зірка першої величини.

Життєпис К. М. Грушевської. — К.: НАНУ Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2002. — 232 с.; *Її ж.* Катерина Грушевська: життя і діяльність. — К.: Україна, 2004. — 240 с.

³⁴ *Кирчів Р.* Катерина Грушевська — дослідниця й редактор української народної думки // Народознавчі зошити. — 1999. — № 2. — С. 150–153; Горинь В. Катерина Грушевська (1900–1943)... Що стояла на сторожі «огню в світогляді українського народу». — Л.: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. — 114 с.

³⁵ Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. — К., 3–4 грудня 1999. — К.: Холс, 1999. — 289 с.; Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: Мат-ли Другої міжнар. наук.-практ. конф. — К.: Холс, 2002. — 352 с.; Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: Мат-ли Міжнародної наук.-практ. конференції «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє» та Другої Міжнар. наук.-практ. конф. «Гендерний компонент у структурі вищої технічної освіти і природничих наук» Україна, Київ, 3–5 листопада 2005. — К.: Холс, 2005. — 398 с. Четверта міжнародна науково-практична конференція під такою ж назвою, присвячена 130-річчю вищої освіти жінок в Україні, пройшла на базі Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» 6–8 листопада 2008 р., тексти доповідей були подані в оргкомітет для подальшого видання збіркою.

³⁶ Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє — К., 1999. — С. 2.

³⁷ Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє. — К., 2005. — С. 397–398.

³⁸ *Лобанова Л. С.* Теоретичні засади гендерного аналізу сфери науково-технічної діяльності. — С. 57.

³⁹ Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні /Л.Смоляр (ред.). — Одеса: АстроПринт, 1999. — 440 с.

ПРО АВТОРІВ

БАТУРИНА Світлана Сергіївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

БЛАЩУК Світлана Миколаївна, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

БОВГИРЯ Андрій Маркович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

БОГДАШИНА Олена Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, докторантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

БУРЯК Лариса Іванівна, кандидат історичних наук, докторантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

БУТАКОВА Олена Андріївна, аспірантка Інституту історії України НАН України

ГЕРАСИМЕНКО Неля Олексіївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ГИРИЧ Ігор Борисович, кандидат історичних наук, завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ГОНЧАР Ольга Трохимівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ГОРАК Володимир Сергійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ГОРДУНОВСЬКИЙ Олег Миколайович, кандидат історичних наук, доцент Черкаського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України

ГРИНЕВИЧ Тарас Богданович, аспірант Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

ГУРЖІЙ Олександр Іванович, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ДЯДЮК Мирослава Степанівна, кандидат історичних наук, завідувачка відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. Василя Стефаника

КОВАЛЕВСЬКА Ольга Олегівна, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

КОНОНЕНКО Василь Петрович, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ЛИСАК Вікторія Феофанівна, кандидат історичних наук, доцент, докторантка Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

МЕДОВКІНА Ліна Юріївна, пошукачка Донецького національного університету

МИЩАК Іван Миколайович, кандидат історичних наук, завідувач сектору Інституту законодавства Верховної Ради України

МУЗИЧКО Олександр Євгенович, кандидат історичних наук, доцент Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

ОРЛОВА Тетяна Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПАЗЮРА Наталка Василівна, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ПОПОВА Тетяна Миколаївна, кандидат історичних наук, професор Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

СВІТЛЕНКО Сергій Іванович, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

ТЕЛЬВАК Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка

ТОЇЧКІН Денис Віталійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

УДОД Олександр Андрійович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту історії України НАН України, директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України

ЯСЬ Олексій Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

АНОТАЦІЇ — ANNOTATIONS*

Батуріна С. Історія України в англomовних дослідженнях 30-40-х рр. XX ст.

Стаття присвячена аналізу рецeпції української історії в британській та американській історіографії 30-40-х рр. XX ст. Розглядаються основні праці з української історії, їх зміст, ідеологія, вплив на подальший розвиток англomовної україністики.

Baturina S. The history of Ukraine in English language studies of 30-40th XX c.

The article is devoted to analyzing the perception of Ukrainian history in the Britannic and American historiography of the 30-40th XX c. The main works on Ukrainian history as well as their contents, ideology and influence on the subsequent development of English-language Ukrainian studies are considered.

Бовгира А. Рукописні історичні збірники в Гетьманщині XVIII ст.

В статті аналізуються рукописні історичні збірники, що побутували на теренах Лівобережної України-Гетьманщині впродовж XVIII ст. Розглядаються різні аспекти цих рукописних книг: рукописна культура Речі Посполитої та Російської імперії XVIII ст., зміст та структура рукописів, документи в складі рукописних збірників, маргінальні записи.

Bovgyria A. The handwritten historical collections of Hetmanate of XVIII c.

The article analyzes manuscript historical collections which were available on the territory of the Left-bank Ukraina-Hetmanschyna during the XVIII c. Different aspects of these manuscript books are

*Переклад і редагування англomовних анотацій старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України, кандидата історичних наук В. С. Горака

considered namely: the handwritten culture of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Russian empire of the XVIII c., contents and structure of the manuscripts, documents in the composition of the manuscript and marginal notes.

Богдашина О. Ставлення істориків українських земель другої половини XIX — початку XX ст. до релігії та церкви

У статті показані головні підходи істориків того періоду до важливих суспільних явищ, підкреслені відмінності підходи позитивістів та прихильників інших наукових парадигм.

Bogdashina O. The attitude of historians of Ukrainian lands (second half of the XIX — beginning of XX c.) to religion and the church

The article shows the main approaches of historians of that period to these important social phenomena, stresses the differences between the approaches of the positivists and supporters of other scientific paradigms.

Буряк Л. Джерела з української історичної фемінології у працях істориків другої половини XIX — першої третини XX ст.

У статті розглядаються комплекси джерел, які використовувалися українськими істориками другої половини XIX — першої третини XX ст. під час студіювання різних аспектів жіночої історії. Подається характеристика джерел, визначається їх специфіка, а також ставлення до них дослідників. Показується зміна джерельної бази історичної фемінології в процесі розвитку української історичної науки.

Buryak L. Ukrainian feminological sources in the works of Ukrainian historians of the second part of the XIX century and the first third of the XX century»

The article considers sets of sources used by the Ukrainian historians of the second half of the XIX and at the one third of the XX centuries in the course of studies in various aspects

of women's history. The author characterizes the sources presents their specifics as well as reveals researchers' attitude towards them. The investigation shows changes in the sources of historical feminology in the process of development of Ukrainian history.

Бутакова О. Історіографія вивчення сільського господарства і торгівлі Південної Бессарабії у ХІХ ст.

У статті досліджено історіографію вивчення сільського господарства і торгівлі Південної Бессарабії у ХІХ ст.

Butakova O. Historiography of studies in the agriculture and trade of South Bessarabia in the XIX century.

The subject of the article is the historiography of studies in the agriculture and trade of South Bessarabia in the XIX century.

Герасименко Н. Діяльність П. О. Рум'янцева на Лівобережній Україні у висвітленні О. М. Лазаревського

У статті розглядається внесок видатного історика О. М. Лазаревського в дослідження діяльності генерал-губернатора і президента Малоруської колегії П. А. Рум'янцева з реформування Лівобережної України з метою ліквідації особливостей її політичного, адміністративного і культурного розвитку та інкорпорації її території до складу Російської імперії.

Herasymenko N. P.A. Rumyantsev's reforms on the left Bank Ukraine in the works of O.M. Lazarevskyi

The article shows the contribution of the eminent historian O.M. Lazarevskyi to studing the activity of the general-governor and the president of the «Malorosiyska» board P.A. Rumyantsev on the reformation of the Left-bank Ukraine for the purpose of eliminating the peculiarities of its political, administrative and cultural development and incorporating its territory into the Russian Empire's structure.

Гирич І., Дядюк М. Ярослав Дашкевич: кілька штрихів до портрета історика

Висвітлюється життєвий та творчий шлях українського історика Я. Дашкевича. Розглядаються маловідомі сторінки його біографії.

Hyrich I., Dyadyuk M. Yaroslav Dashkevich: several lines to the portrait of a historian

The author shows the Ukrainian historian Ya. Dashkevich's way of life and creative work and considers little-known pages of his biography.

Гончар О. Дискусії щодо українського мовного питання у листуванні інтелектуальної еліти середини 40-х — початку 60-х рр. XIX ст.

Стаття присвячена дискурсу українського лінгвістичного питання крізь призму епістолярної спадщини інтелектуальної еліти Російської імперії середини 1840-х — початку 1860-х рр. На тлі складної суспільно-політичної ситуації розкривається розмаїття поглядів і боротьба думок визначних діячів українського національного руху.

Gonchar O. Discussions on the Ukrainian linguistic question in the correspondence of the intellectual elite of middle of 40th — beginning 60th XIX age.

The article is devoted to a discurs of the Ukrainian linguistic question through the epistolary inheritance of the Russian empire's intellectual elite in the middle of 1840 — beginning of 1860. A variety of view and the struggle between the ideas of prominent figure of the Ukrainian national movement is shown on the phone of the complicated socio-political situation.

Горак В. Збройні сили Української гетьманської держави 1918 року у висвітленні мемуарних праць

Стаття присвячена відображенню історії збройних сил Гетьманату 1918 року в мемуарних працях. Автор розкриває

політично різні погляди мемуаристів на це питання, визначає ступінь близькості кожного з них до історичної правди.

Horak V. The armed forces of the 1918 Hetmanate in the historical memories.

The article is devoted to the reflections of the 1918 Hetmanate's armed forces in historical memories. The author reveals historically and politically different views of the memoirists on this phenomenon, determines the degrees of their closeness to the truth of history.

Гордуновський О., Гуржій О. Південна Україна в процесі розвитку хлібної торгівлі XIX ст.: історіографія

Висвітлюється вивчення історії хлібного експорту в Південній Україні XIX ст. в українській історіографії. Розглядаються й аналізуються основні підходи істориків.

Gordunovskiy O., Gurzhiy O. South Ukraine in the process of bread trade 19th.: historiography

The article deals with the studies in the history of bread export in South Ukraine of the 19 century in Ukrainian historiography, considers and analyses the main approaches of historians to the problem.

Гриневич Т. Київська Русь в дискусіях польських істориків міжвоєнного часу

В статті аналізуються погляди польських істориків міжвоєнного часу на проблеми історії Давньоруської держави. Досліджуються особливості їх бачення державотворчих процесів та взаємин між народами середньовічної Польщі та Русі. Виявлено значний вплив політичного чинника на формування польських візій проблем «норманізму» та генези розбіжностей обох народів. Зроблено висновок про вагомість проблематики історії Давньої Русі для польської міжвоєнної історичної науки.

Hrynevich T. Kyivan Rus in the discussions of Polish historians between the two World Wars

In the article views of the Polish historians between two World Wars on the problems of history of Ancient Rus have been analysed. The peculiarities of their perception of the state — forming processes and mutual relations between the peoples of medieval Poland and Rus have been studied. The great influence of the political factor on the formation of Polish studies in the problem of «normanism» and the genesis of differences of two people has been revealed. The conclusion about great importance of the problematics of Ancient Rus for Polish history of the period between two World Wars has been made.

Ковалевська О. Професійні та приватні зв'язки представників старої наукової еліти в світлі листування І. Турцевича й І. Йонинаса

У запропонованій статті на підставі здійсненого аналізу епістолярних джерел, біографічних відомостей про кореспондентів та літератури, здійснюється реконструкція професійних та приватних зв'язків професора Ніжинського інституту народної освіти І. Турцевича та професора Каунаського університету І. Йонинаса наприкінці 1920-х років. До статті додаються повні тексти виявлених листів, що друкуються вперше.

Kovalevskaya O. The professional and quotient relationship representatives of old scientific elite in light correspondences I. Turceвича and I. Yoninasa

The proposed article discusses private and professional relations between Professor of Nezhin Institute of National Education I. Turtsevich and Professor of Kaunas University (University of Lithuania) I. Jonynas. The work is based on an analysis of their correspondence that was maintained at the end of 1920s, as well as on biographical data and historical literature. The article is attached to several letters published for the first time.

Кононенко В. Історіографія світської інтелектуальної еліти Гетьманщини

Висвітлюється вивчення козацьких інтелектуалів в українській історіографії 18-21 ст. Розглянуті та представлені нові факти з обсягу історіографії Гетьманщини й інтелектуальної історії.

Kononenko V. The historiography of mundane intellectual elite of the Hetmanate.

The author reveals the studies in the Ukrainian historiography of the 18–21th century, presents and considers new facts from the historiography of Hetmanate's intellectual history.

Лисак В. Повсякденне життя українських селян у 1950–1960-х рр. (історіографія проблеми)

Проаналізовано історіографію вивчення повсякденного життя українських селян у 1950–1960-х рр. Автор дійшов висновку, що протягом декількох десятиліть була створена солідна наукова база дослідження українського села. Роботам притаманна увага до соціально-економічних, політичних та культурних умов існування сільської спільноти. Між тим проблема життєвої практики селян залишається поза увагою дослідників.

Lisak V. The daily life of the Ukrainian peasants in 1950–1960's (historiography of the problem).

The historiography of researches of Ukrainian peasants daily life in 1950 - 1960's has been analysed. The author arrives the conclusion that over several decades an important base of scientific research of the Ukrainian villages has been created. The studies pay attention to the socio-economic, political and cultural living conditions of rural communities. Meanwhile the problem of practices of the peasants' life is still out of the researchers' attention.

Медовкіна Л. «Грекознавчі» студії Костянтина Харламповича: зміст та місце в українській історіографії ХХ ст.

Стаття присвячена дослідженням К. Харламповича з історії архіву ніжинської грецької громади, а також з історії

ніжинського грецького братства протягом першого століття його існування.

Medovkina L. The «Greek» study of Konstantyna Harlampovych: contents and place in Ukrainian historiography XX c.

The article is devoted to the studies of K. Harlampovych on the history of the Nizyhn Greek community's archive as well as on that of the Nizyn Greek Brotherhood during the first century of its existence.

Мищак І. Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною: сучасна історіографія

У статті з'ясовується відображення в працях українських істориків проблеми возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною на заключному етапі Другої світової війни. Відзначається, що більшість авторів позитивно розцінюють цей процес, який сприяв об'єднанню українських етнічних територій у складі однієї держави, та доводять його правомірність.

Myshchak I. The reunion of the Transcarpathian region with Soviet Ukraine: modern historiography

The article is devoted to the reflections in the works by Ukrainian historians of the problem of reunion of the Transcarpathian Ukraine with Soviet Ukraine at the final stage of the Second World War. The author stresses that most historians positively assess this process which was instrumental in uniting the Ukrainian ethnic territories in the composition of one state, and proves its being legitimate.

Музичко О. Іван Михайлович Бондаренко: Біоісторичний нарис

Метою цієї статті є дослідження на широкій джерельній базі життєвого шляху та студії одеського історика Івана Михайловича Бондаренка (1873–1911). Головними джерелами для написання статті є матеріали персонального архіву І. Бондаренка, його друковані праці, матеріали діловодства навчальних закладів.

Muzychko O. Ivan Mykhailovych Bondarenko: biohistoriographical study

This article is devoted to studying the life and studies of the Odessa historian I.M. Bondarenko (1873–1911). The work is written on the basis of the archival and published sources, the majority of which is entered to scientific turnover in the given context for the first time.

Орлова Т. Наукова діяльність жіноцтва України: історіографічні розвідки і далекосяжні висновки

Стаття являє собою історіографічний аналіз стану розробки теми «Жіноцтво України в науці», яка велася зусиллями авторів як радянських так і пострадянських часів. Пропонована до уваги публікація по суті є першою у вітчизняному дослідницькому доробку історіографічною розвідкою спектру проблем входження жіноцтва у наукову діяльність, історичної біографістики видатних жінок-вчених, а також ролі і місця жіноцтва в науковій сфері сучасної України.

Orlova T. Scientific activity of the women of the Ukraine: historiographical articles and clear-eyed findings

The article is a historiographical analysis of the state of development of the topic «Women of Ukraine in Science», carried out by Soviet authors as well as by post-Soviet ones. In Ukrainian researches, the offered publication is essentially the first historiographical survey of the whole spectrum of problems of women's advent into scientific and scholarly domain, of the historic studies in outstanding female scientists' biographies as well as of the role and place of women played and occupied in the scientific realm of contemporary Ukraine.

Попова Т. Бициллиеведение — новый исследовательский ландшафт в историографии Украины

В статье анализируется современное состояние бициллиеведения. Автор предлагает периодизацию истории изучения творческого наследия П. М. Бицилли. В контексте общего

бициллиеведения рассмотрено состояние бициллиеведения в историографии Украины.

Popova T. Bicillystyding as a new exploratory landscape in historiographies of the Ukraine

In the article the modern condition of Bicilli studies are analysed. Author offers a division into periods of history of study of creative legacy of P.M.Bicilli. In the context of general Bicilli studies the condition of Bicilli studies of historiography of Ukraine is considered.

The article considers the intellectual biography and creative heritage of P.Bicilly and analyses the trends of the studies in his life and creative activity.

Світленко С. О. М. Лазаревський в українському інтелектуальному середовищі

Висвітлюється інтелектуальне оточення українського історика О.Лазаревського. Розглядаються культурні й інтелектуальні впливи на формування його життєвий та творчий шлях.

Svitlenko S. O.M.Lazarevs'kiy in Ukrainian intellectual ambience

The author reveals the intellectual encirclement of the Ukrainian historian O. M. Lazarevskiy, considers cultural and intellectual influences on the formation of his life and creative work.

Тельвак В. «Ересиарх украинского движения» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.)

Стаття присвячена висвітленню проблеми сприйняття історіографічної спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. Досліджено особливості полеміки з концепціями українського вченого в різні історичні періоди. Зауважено вплив українсько-російського ідеологічного протистояння першої третини ХХ ст. на сучасну російську україніку.

Telvak V. «Heresiarch of Ukrainian movement» (a reception of M.Hrushevsky's heritage in Russian right-monarchist environment of the first third of the XX century)

The article is devoted to the problem of perception of M.Hrushevsky's historiographical heritage in the Russian right-monarchist environment at the end of XIX — the first third of XX century. The peculiarities of the polemics with the Ukrainian scientist's conceptions in the different historical periods have been studied. The influence of Ukrainian and Russian ideological struggle of the first third of the XX century on modern Russian Ukrainian studies has been remarked.

Тоїчкін Д. Проблематика походження козацької зброї в українській історіографії

Стаття присвячена історії дослідження козацької зброї в українській історичній науці з другої половини XIX ст. до наших днів. Простежено розвиток наукових поглядів на цю проблему у процесі становлення українського зброєзнавства. Окреслено сучасний стан та сформульовані актуальні наукові завдання вітчизняного зброєзнавства, намічені шляхи їх вирішення.

Toiychkin D. The problem of origin of Cossack armament in Historiography of Ukraine

The article is dedicated to the history of studies in the Cossack armaments in Ukrainian historical science from the 19-th century till present. The author watches the development of scientific views on this problem in connection with the formation of Ukrainian historical studies of arms. The actual tasks of national studies have also been determined.

Удод О. Орест Іванович Левицький як організатор української історичної науки

Висвітлюється наукова-організаційна діяльність академіка Ореста Левицького. Розглядається його внесок у розбудову української науки кінця XIX — початку XX ст.

Udod O. Orest Ivanovich Levickiy as an organizer of the Ukrainian history science.

The article deals with the scientifico-organizing activity of the academician Orest Levickiy and considers his contribution to the organization of Ukrainian historical science of the end of XIX — the beginning of XX century.

Ясь О. Типологічний метод у дослідницьких практиках В. Антоновича

Висвітлюється роль типологічного методу у формуванні та становленні української історіографії XIX ст. Розглядається внесок В.Антоновича та інших учених у поширенні типологічного методу.

Yas' O. The typological method in V.Antonovych's exploratory practical.

The author shows the role of the typological method in forming the Ukrainian historiography of the XIX century, considers the contribution of V. Antonovych and other scholars into expanding the typological method.

Наукове видання

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Випуск 20

«Історіографічним дослідженням» — 40 років!
(1968–2008)

Верстка та оригінал-макет: *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 15.04.2010 р. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 31,74. Обл. вид. арк. 25,3.
Наклад 300 прим. Зам. 14. 2010

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул.Грушевського, 4.